

Шарқ юлдузи

*Ойлик
адабий-бадший,
ижтимоий-сиёсий,
журнал*

Ўзбекистон ССР Ёзувчилари уюшмасининг органи

12

1989

58-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ

(бош муҳаррир ўринбосари)

Саид АҲМАД

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

Омон МУХТОРОВ

(наср бўлими мудири)

Мурод МУҲАММАД ДУСТ

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Муҳаммад СОЛИҲ

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

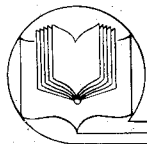
Носир ФОЗИЛОВ

(масъул котиб)

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Муроджон Мансуров

АЛОМАТ ОДАМ

ёхуд икки қалин дўст қандай аразлашгани
ва ярашгани, қолаверса, фельетончининг бир
гурух ўртоқларга васияти хусусида

Қисса

Улуғ латифағўй Адҳам ҲАМДАМ
хотирасига бағишлайман

ЖАНОБЛАРИ

Хўжайин Тошкентга кетганлар. Аллақачон қайтишлари керак эди, дараклари йўқ. Машинани суриб, ялло қилиб юраверсам бўлади-ю, лекин гапнинг сираси... одам соғинаркан. Худди носқовоғини йўқотган кишидай машина атрофида тимирскланганим-тимирскланган. Аммо кўзим денг йўлда. Ҳар битта одам у киши бўлиб кўринаверадими-ей. Худди Аҳад ака илжайганча оқсоқланиб самолётдан тушиб келаётгандайми-ей.

Илгарилари: «Хўжайинимми, худо олсин, тегирмонга тушсалар бутун чиқарлар», дейдиган ая ҳам хавотирга тушиб қолишди. Икки кундан бери кетим ер искамайди. Аэропорт билан вокзал ўртасида бўзчининг моқисидай қатнаганим-қатнаган. Аравакашмиз-да у кишига.

Аммо қани энди қайта қолсалар. Бундоқ сим қоқиб ҳам қўймадилар. Охири аянинг тоқатлари тугаб:

— Шу рейсга чўқинг-чи, Шамсиддин, келмасалар кейин ўзларидан кўрсинлар! — деб аэропортга жўнатдилар.

Машинани бир чеккага қўйиб, кутиш майдонини айланиб юрсам, рай-ОНО мудирини Нурбек ака (бизнинг илгариги хўжайин, ҳалиям ўзларига оро бериб, пўрим кийинишлари қолмабди) кўриндилар.

— Ия, Шамсивой, ўзларими? Акангиз қанилар? Кейинги вақтларда биз томонга оёқ босмай қўйишди.— Нурбек ака «чиройли» илжайдию ғилай кўзи юмилиб кетди.

— Тошкан кетишган...

- Э-ҳа, ўша кетганча ялло қилиб юришибди денг? Оббо шоир-э!..
- Ахир Тошкан ҳам катта шаҳар. Ундан кейин ёр-биродарлар кўп.
- Тағин оёқ етганча кетган бўлишмасин ишдан бўшаб?

«Э, нафасингизни ел олсин!» демоқчи бўлдим-у, бирдан нимага шама қилаётганини англаб, ўзимни тута олмай кулиб юбордим: дарвоқе, олдинги ҳафта хўжайиннинг «Оёқ етганча кетгайман» фельетонлари босилиб чиқмабмиди!

Шу орада самолёт қанотини ёзган қарчиғайдай пастлаб келиб ерга қўндию атрофни шовқини тутиб кетди. Нурбек ака энгашиб қулоғимга бақирди:

— Министримиз келишадиган эди, бу рейсда учишмабди. Энди қараб турасиз, хўжайинингизни бир болай, — дедию оғзи қулоғига етиб, нари кетди.

Самолёт парраги тўхтаб, эшиги очилди. Трапда ҳаммадан кейин хўжайиннинг қоралари кўринди. Илжайганча, юзлари чақнаб, сал оқсоқланиб келарканлар, мени таниб қўл силкиб қўйдилар. Гўё: «Бормисан, аканг қарағайнинг шофёри», дегандай.

— Ҳе, борақансиз-ку! — деб юборибман суюнганимдан.

Шу вақт кутилмаган воқеа рўй берди. Одамлар орасидан бир тўда гул кўтарган пионерлар ажраб чиқиб, ўша томонга югура кетишди. Бирпасда хўжайинни ўраб олиб, қучоғини гулга тўлдириб ташлашди. Ҳамма: «Ким экан у азиз меҳмон», дея ҳайратланиб ўгирилди.

Нурбек ака бўлса бу вақт бир чеккада терисига сиғмай керилиб турар, хўжайиннинг нима гаплигига тушуна олмай гангиб қолганидан ҳузур қилиб кулар эди. У боладимми, дегандай менга кўз қисиб қўйди. Уҳ-ўҳ, хўжайинни бир туширди-да, бир туширди, дейман ичимда.

Лекин хўжайин ҳам анойи эмаслар, бирпасда ўзларини ўнглаб, икки-уч боланинг пешонасидан ўпган, бошини силаб, бағриларига босган бўлдилар. Кейин қорни катта «тимсоҳоғиз» папкаларини очиб, ичидан бир даста нарса олдилар-да, улашишга тушдилар. Болалар кутилмаганда хурсанд сакраб-қувнай кетишди.

Нурбек акага қарадим. Энди у кишининг юзиде бояги мамнунликдан асар ҳам қолмаган, ўзини панага уриб борар эди.

Хўжайин бўлса, болалар қуршовида бир қучоқ гул билан очилиб-сочилиб чиқиб келишаркан, одамларга: «Мен буларга кундалик ваъда қилмагандим-да, яхшими?» деб қўярдилар.

Хўжайиннинг қўлларидан папкаларини олай деб яқин бордим. Лекин у киши мен билан сўрашишни ҳам унутиб, тўнғилладилар:

— Нурбекнинг ишими бу? Ҳе, ўлгани яхши! Буларга қўйиб берса, Брежневни кутиб олишдан ҳам ўтказворишади нон-туз кўтариб чиқиб... Ҳали шошмай турсин! Ун бешта кундаликнинг бошига етди.

Нурбек ака аллақачон панага уриб кетган экан, хўжайин болалар билан гезарғудай хайрлашиб, касса томон юрдилар. Ҳаворанг кийимли осмон маликаларига ширинсуханлик билан гул улашиб тургандилар ҳамки, аэропорт бошлиғи ҳовлиқиб келиб қолди.

— Эй, қизлар! Самолётда чет эллик меҳмон бор дейишганди-ку. Қани, тушмади-ку Аҳад афанди дегани?

— Вой-й, ростданам айтишувди... — стюардесса қизнинг ранги оқариб кетди.

«Тревога кўтармоқчи» бўлиб турган аэропорт бошлиғи бирдан хўжайинни кўриб қолиб, сўради:

— Ўртоқ Рустамов, мабодо сизнинг хабарингиз йўқми? Ким экан-а ўша Аҳад афанди жаноблари?

Хўжайин илжайдилар.

— Ҳалигача билмайсизми?

— Нимани?

— Жанобларини-да. Фарғонангизга бир гал жаноб бўлиб учиб келсак келибмиз-да.

— Сиз? Меҳмон бўлиб?

— Ҳа-да! Тошкентда Рустамовга топилмаган билет — жаноб Аҳад афандига осонгина топилса, нима қилайлик?..

Хўжайин машина катта йўлга чиққандан кейингина ҳол-аҳвол сўрашга тушдилар.

— Хў-ўш, Шамсивой, ўзларидан сўрасак... Эшиклар тинч, аҳволлар нағзми?

— Нағз-нағз, Аҳад ака, нағз. Аммо-лекин ўзлари... сал мундайроқми-лар?— Чиройингиз жудаям очикмас, тинчликми, демоқчи бўлдим.— Кейин... Тошкентда бунақа қолиб кетадиган одатингиз йўқ эди?

— Э-э... — юзини четга буриб қўл силтади хўжайин,— мен айтмай, сиз эшитманг.

— Нима бўлди?

— Э, анави Қўқон воқеаси-да! «Қўқонлик қоработирлар»-чи? Ушани деб елкамга битта виговорни илишди.

— Уша фельетонга-я... Ахир босишгани йўқ-ку?

Ҳайратдан азбаройи машинага тормоз бериб юборибман.

— Босишмаганда шунчалик. Чиқиб кетгандами, нақ думимга челак боғлашаркан.

— Йўғ-е, ўлибди-да. Газета ҳам ўз мухбирини ҳимоя қила олмаса, унда қандай замонда яшаётган эканмиз? Жуда оширвордингиз шекилли, Аҳад ака? — ишонқирамадим мен.

Хўжайин ғамгин кулиб, елкамга қоқиб қўйди:

— Ҳе, Шамсивой-ей! Бу дунёда энг зўр нарса нима, биласизми?

Мен елка қисдим:

— Нима бўлиши мумкин? Суд, қонун-да. Ё пулми?

Хўжайин тополмадинг дегандай танглайини тақиллатди:

— Бе-е... Телефон! Телефондан зўр куч йўқ. Айниқса, у ҳўв юқоридан жиринглаб келса!

Мен нима гаплигини энди англаб етгандай бўлдим:

— Нима, қўнғироқ билан тўхтатиришибдими фельетонни?

— Ҳа-да, қоработирлар Қўқон мэрини ишга солишган. У киши шаҳаркомдан илтимос қилган, шаҳарком обкомбувадан, у зоти олий Совмин расиси муовинидан, муовин Марказком секретаридан. Секретарь «ВЧ»ни олиб, муҳаррирга: «Мухбирингиз Қўқонда нималарни ковлаштириб юрибди ўзи?» деб қўйган. Вассалом. Мухбирликдан ўчиб кетмаганимга шуқр қилаверинг, Шамсивой. Мухаррир ўринбосари ўртага тушмаса, ҳозир бошқа одамни миндириб юрган бўлармингиз. Ҳеҳ, ука-я...— У чуқур тин олиб қўйди,— Яна Тошкентда бунақа қолиб кетадиган одатингиз йўқ эди, дейсиз. Кетингизни мўйчинак тишласа, ўзингизни қаёққа урардингиз?..

— Сиздай одамнинг кучи етмаган бўлса... бу дунёда адолат йўқ экан-да, ўзи, ака? — деб юборибман «Тоҳир-Зухра»лар тақдирига куйиб кетганимдан.

Гап шундаки, Қўқондаги бу воқеадан менинг хабарим бор, Аҳад ака уни бир ҳафта-ўн кун қатнаб ўрганган, қизини яхши кўргани камбағал йигитга бергиси келмай, акаларининг қўли билан гум қилдиртириб юборган бойваччалар ҳақида ўткир фельетон ёзган эди. Елғиз ўғлидан айрилиб қолган фаррош хотиннинг кўз ёшлари ҳаққи Аҳад ака бу нарсага қўл урган эди. Минг афсус, суд у ёқда турсин, Аҳад аканинг ҳам кучи етмабди. Фельетонни газетадан олдириб ташлаб, ўзига ҳайфсан бердиришибди. Водариг! Наҳот шундай қолаверса?

Мен кўзгудан хўжайиннинг хомуш тортган юзига зингил ташлаб қўйдим. Ҳа, у бир оз хомушланиб турди-ю, яна юпқа лабига истеҳзоли кулги югурди.

— Ҳай, кўпам ғам еманг, Шамсивой. Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлиб қолажак.— У қувлик билан кўз қисиб қўйди.

Қандай режа тузди экан, билолмадим-у, ҳар ҳолда у ўша кўнғироқчи катталарни бир тузласа кераг-ов.

Азим чинорлар тепада ишқомдай туташиб кетган шаҳар кўчаларидан ўтиб борарканмиз;

— Биз бўлсак, Тошканга борволиб зиёфатма-зиёфат ялло қилиб юрган чиқарсиз деб ўтирибмиз-а,— дедим ичимдагини яширмай.

Аҳад аканинг юзига нимкулги югуриб, маъноли қўл силкиди:

— Э, унисиям бўлди! Лекин бўлгандаям жуда антиқа бўлди, Шамсивой.

— Ростдан-а? — Мен қизиқсиниб ўгирилиб қараб қўйдим. Аҳад ака энди тамомила бошқача кайфиятда ўрнашиброқ ўтириб оларкан, қўшиб қўйди:

— Ҳеч бунақа тушмаганман... йигит бўлиб...

— Йўғ-е, Сиз-а?

— Ҳа-да. Аҳад де, танҳо акангиз-да...

— Ла Мадумазеллардан учровди денг?

— Йўғасам-чи...

Кейин бир бошдан бошладилар.

— Муҳаррир пешиндан кейин соат тўртларга бир кирсин деганакан. Соатга қарасам, бир дунё вақт бор. Биласиз, идорада ўралашишга тоби-тоқатим йўқ. Шаҳар айланиб, шамоллаб келгани кўчага чиқиб кетдим. Тушлик қилиб ола қолайин десам, ҳали пича бор. Бирор машинага ўтириб, оғайниларнинг дачасига суриб юборайин десам, қайтиш ташвишини ўйлайман. Хуллас, бекорчиликдан дуч келган автобусга чиқиб, Эски Жўва томонларда бир сандироқлаб келмайманми деб қолдим-да, бекатга қараб юрдим.

Борсам, автобус пойлаётганлар орасида одамнинг суқи кирадиган бир жувон турибди денг. Энди қарасангиз ҳам қарайсиз, қарамасангиз ҳам... Шунақа истараси иссиқки... ҳамма нарсани унутиб, ичимда қаёққа борса борганим бўлсин, деб турибман.

Ҳадеб қарайверганимгами ё ўзи шунақа ўйинқароқ эканми, олдидан иккинчи ўтишимдаёқ ниятимни сезиб, саломлашгандек секин бош ирғиб қўйди. Юрагим бир жиғиллаб кетди унга илашдим-қолдим-да. Кейин йигитчилигимиз тутиб кетиб орқасидан автобусга ҳам биргалашиб чиқибмиз. Кўз уриштиришдан гап ташлашга кўчибмиз, адрес суриштиришга тушибмиз. Хуллас, бўйдоқчиликдаги бор ҳунаримизни ишга солибмиз. Бир вақт қарасам, кулиб-нетиб бўлса ҳам жавоб қайтаряпти, рўйхуш берадиган. Вақтлари борми десам, юрақолинг уйга, дейди кулиб.

Тайёр экан-ку, дедиму эргашиб кетаверақолдим. Домда туришаркан, бирпасда дастурхон тузаб, азиз меҳмондай кутишга тушиб кетди. Худо ол қулим деса, ҳеч гап эмас экан-ку дейман ичимда. У бўлса, елиб-югуриб жиз-биз қилишга, егулик бир нарса тайёрлашга уриниб кетган. Стол устида икрадан тортиб арман коньягига бор. Бу елкага битта виговорни илган муҳаррир иккинчисига ила олармиди, кута туради-да. Бунақа жонон, бунақа маишат ҳар кун учрайверибдими, дейман юрагим потирлаб. Бу орада енгил қоврилиб, димланган жигар ҳиди ўйни тутиб кетди. Келинчаклардай кийимини ўзгартириб олган ла-мадумазел бирпасда таомнинг ҳидини гуркиратиб столга келтириб қўйди ўзи бир дақиқага чиқди. Шу вақт қай кўз билан кўрайки, елкасига тўн ташлаган уй эгаси эшикдан:

— Э, Аҳад ака, бормисиз, омонмисиз, янгангиз олиб келмасалар келайин ҳам демайсиз,— деб кириб келяпти. Қарасам, ўзимнинг эски жонажон дўстим.

— Тс-с, мен ўзимни ўзим синамоқчи эдим, артистликка ярайманми-йўқмикан деб, мунча шанғиллайсан? — деб юборибман...

— Оббо хўжайин-е, аямларнинг қулоқларига етиб қоладиям демайсиз-а? — кулдим мен.

— Оғзингиз маҳкамлигини биламан-да. Кейин, қолаверса, ҳечқанақа хиёнат содир бўлгани йўқ-ку,— дея Аҳад ака бамайлихотир орқага суянарканлар, энди уйдагиларни эсга олдилар.

— Ҳали худо хоҳласа эшикда аянгиз ҳам кафан бичиб ўтиргандир?

Нима дердим, бор гапни айтдим-қўйдим:

— Шу рейсдаям келмасангиз, катта хўжайинга сим қоқмоқчи эдилар... Хўжайин астойдил безовталаниб елкамга туртдилар:

— Тезроқ ҳайданг унда. Ишнинг пачавасини чиқармайдим ҳали!.. Мен Тошкентдан тўрт кун бурун «учиб кетган» одамман-а!

Газни босдим. Аммо марказга келганда нариги кўчадан айланиб ўтиш керак бўлиб қолди. Машинани секинлата бошлагандим, Аҳад ака яна туртдилар:

— Э, ҳайданг, нимага тўхтайсиз?

— Кўрмаяпсизми, отнинг калласидай знак турипти. Юриш мумкинмас.

— Бировнинг ҳовлисимас, катта кўча-ку! Ҳайданг!

— Танимаяпсизми обкомбуванинг кўчасини? Йўлни беркитиб қўйишган...

— Оббо, сиз ҳайдайверинг, жавобини мен берсам бўлдим? Бир гал жанобларининг кўчаларидан ўтсак ўтибмиз-да!

Менга нима, дедиму тўғри ҳайдаб қолдим. Лекин уч юз метр юрмасимиздан йўлни кесиб чиқаётган милиционерга кўзим тушиб, беихтиёр газни пасайтирдим.

— Праваям қулоғини ушлаб кетадиган бўлди...

— Қўрқманг,— деди хўжайин,— тўғри олдига бориб тўхтаг-чи.

Милиционер ола таёқчасини кўтариб улгурмай, машина унинг ёнига бориб тўхтади. Аҳад ака эшикни қия очиб, ўтирган жойида қадрдон танишлардай чакка салом бердилар:

— Салом-алайкум!

«Кўз борми, ўзи», деб мени қисди-қафасга олмоқчи бўлиб турган старшина қовоғини уйиб, хўжайинга қаради. Ким экан бу одам, деб истар-истамас алик олди.

Аҳад ака гал бермай ҳол-аҳвол сўрай кетдилар:

— Ўзларини бир кўриб ўтмоқчи бўлувдик, шу ёқдалар дейишди. Қалай, ишлар нағзми, бола-чақалар омонми? Бобой бардаммилар? Обкомбува хонадонларининг тинчлигини таъминлаб ётибсиз? Балли, азамат!

Старшинанинг юзи кутилмаганда ёришиб, тишининг оқи кўринди.

— Ўзларидан сўрасак...

Бир неча дақиқадан кейин биз яна йўлда шошиб кетиб борардик. Назаримда, старшина ҳали ҳам хўжайиннинг кимлигию ўзига қанақа таниш эканини эслай олмай гаранг эди... Аммо-лекин бу яқин-орада обкомбуванинг кўчасидан бошлаб тартибни бузиб ўтиб кетган якка ўзимиз бўлсак кераг-ов!

Азалдан мўмин-қобил, арбоблар билан ўчакишишни билмайдиган хўжайин нега бундай қилдилар — ҳеч ақлим етмасди...

МИНГ ЙИЛЛИК ОШНАЛАР

Маҳалланинг чойхонаси билан сартарошхонаси шундай кўчамизга бурилишда, сой бўйида. Аҳад ака ўтган-кетганда бир гал тушиб қўймасалар борми, нақ таъна-маломатнинг тагида қоладилар. Чойхоначи Аминдарё билан Али сартарош минг йиллик ҳазилкашлари. Ҳайтовур магазинчимиз аёл киши, унга ҳазил қила олмайдилар. Аянинг қулоғига етиб боришидан чўчисалар керак. Бошқа ерларда кўҳликроғини кўриб қолсалар, сариқ ипакдай эшилиб кетадилар-а...

Ҳозир ҳам сойдан ўтишимиз билан: «Тўхтаг, чавандоз, бу шумтакаларнинг омонатларини ташлаб кетайлик», дея машинадан тушиб аввал сартарошхонага қараб юрдилар.

Али сартарош хўжайинни кўриши билан устарани қўйиб, ичкаридан кучоқ очиб чиқа бошлади:

— Э-э, ўтағаси, бормилар? Камнамо-камдийдор? Ичкиртиб юбордингиз-ку?!

Улар астойдил қучоқлашиб, оғиз-бурун ўпиша кетдилар. Кейин хўжайин чўнтақларидан бирнима олиб узатдилар:

— Мана бу ўзларига, Тошкенти азимдан илиндик! Анув мендан баттар маҳмадона шоир дўстим Зикрилла бор-ку, ўшандан!

— О-о, раҳмат, катта раҳмат.— Али сартарош эгилиб таъзим қилди.— Зикрилла акам соғ бўлсинлар. Сизларнинг сояи давлатингизда биз ҳам ўйнаб юравурайлик. Омин.

Шундан кейин бизнинг хўжайин талпонганиб чойхонага қараб юрдилар. Белбоғини елкасига ташлаб, дўппини дол қўндирган чойхоначи бедана юриш қилиб келиб, қўшқўллаб кўришаркан, кафтини қошларига суртиб қўйди:

— Кўп табаррук одамларминан сўрашгансиз... зиёратлар қовул бўлсин.

Хўжайин ўғри папкаларини очиб, чойхоначининг барига бирнима солиб бера бошладилар:

— Қани, манави мазорбости нарсани олиб қўйинг-чи. Тошканлик Қодир самоварчи оғайним атай бериб юборди. Хўв бир йили келган шоп мўйлов одам-чи, ўша. Ҳозир «тўқсонбеш» отлиққа ҳам йўқ.

Аминдарёнинг боши осмонга етиб дуо қила кетди:

— Илоҳим кам бўлманг, тасаддуқ, олинг-у, олдирманг. Мартабангиз бунданам улуғ бўлсин...

Бошқа вақт бўлса, тоза эзилишиб чақ-чақлашадиган хўжайин ҳозир нимагадир уйга шошилиб, хайр-маъзурга тушдилар.

— Ҳай, мен борай, янгангиздан справка олиб чиқмасам, ўтиргандай ҳам бўлмайти одам.

Аминдарё, албатта қайтиб чиқинг-а, деб бир гапи бор одамдай унга эргашди. Кўчагача кузатиб чиқиб, охири минг андиша билан оғиз очди:

— Шу анув оғайнингиз бор-ку... тийраккўзгина?.. Мактаблар устидан турадиган...

— Ким? Нурбек посонми?

— Ўша, тасаддуқ, ўша. Доим пўрим кийиниб юрадиган оғайнингиз. Бирикки келди-да...— деди чойхоначи ҳамон ийманиб.

— Нима дейди?— кутилмаганда хўжайин тўрсайиб олди.

— Шу... шу... ошнализга айтсангиз дейдим-ей, ишқилиб яхши тушунмадим-да, тасаддуқ...

— Нима, ўзининг юзи куйганаканми? — дедилар хўжайин олд ўриндиққа чўка туриб.

Аминдарё муросаи мадорага чақиргандай қўлини кўксига қўйиб эланди:

— Худо хайрингизни берсин, гуноҳидан бир гал ўта қолинг. Эшитган қулоққа ҳам яхшимас. Майли, битта зиёфати менинг бўйнимга...

— Даллолчиликни йиғиштиринг. Ота-бобонгиз қилмаган ишга аралашманг. Керак бўлса, ўзи келади. Кетдик, Шамсивой.

Начора. У кишининг амри вожиб. Машинага газни босдик. Аминдарё акам йўл чеккасида шумшайиб қолавердилар. Нурбек ака билан Дурбек акамиз (Аҳад аканинг тахаллуслари) ўрталарида қандай гап қочибди (боя қорасини кўрсата олмагани шундан экан-да), қачон қочибди, беҳабарман. Сўрашнинг эса ўрнимас.

Аммо хўжайинни уйга ташлаб қайтаётсам, бир таниш «ишқомба» Москвич сигнал бериб йўл чеккасига чиқиб тўхтади.

Тўхтасам, Нурбек акамиз. Қўл силкиб, лапанглаб чопиб келяптилар.

Тушдим:

— Ҳа, қаёққа уриб кетувдингиз? — дедим кулиб.— Қилғиликни қилган одам ҳам... қочадими?

Нурбек ака харсиллаб, нафаси сиққанича сўраманг дегандай қўл силкиб ишшайди:

— Ишқилиб қаттиқ хафамасми ошнализ? Кўнглини оламан деб ўлиб бўлдим-ку.

— Учрасангиз... ердилар-да,— кулдим мен.

— Ундай бўлса минг гўрга-я. Баттар хафалашиб қоламизми, деб тоза қиринди ўтди-да ичимдан. Ҳозир қатта, эшикдами?

— Уйдлар, нима эди?

— Озгина бозор-ўчар дегандай қилиб, зиёратқовулга кетяпман. Борсам бўлаворармикан? — сўради у қўрқа-писа.

— Бозорингизга боғлиқ,— дея атай ҳазилга олиб кулдим.

— Э, бозор-ўчар-ку жойида-я... ишқилиб дарвозадан ҳайдаб солмаса бўлгани.

— Ҳа, нима ўта қолувди ораларингиздан?

— Э, нимасини айтасиз,— у қўл силкиб кулди,— ҳазил қиламан деб... қовун туширибмиз, хол қўйишимга бир баҳя қопти. Сал бўлмаса, ошнализни бўшаторишаркан. Яхшиям муҳаррир ўринбосари ўртага тушиб, олиб қолибди.

— Э, ҳали виговор олиб берган мен денг?

— Виговор билан қутилибдими?— Нурбек ака елкамга қоқди.— Қўрқманг, уёғи чепуха. Фельетонни ёқлаб уч-тўртта хат уюштирсак, қарабсизки, мусаффо-да Дурбек акангиз... Юрсангиз бўларди, бир отамлашар эдик, акангиз Тошкандан эсон-омон қайтгани шарофатиға.

— Аввал топшириқларни ўринлайлик-чи, у ёғи бир гап бўлар,— дедим буларнинг ҳазилкашлигига беш кетиб.

— Хўп, бўлмасам, тезроқ қайтинг,— Нурбек ака юзи-кўзи яшариб «ишқомба»сига қараб чопди.

Ўзимча тасаввур қилабошлайман. Бу кишим олтин топиб олган болакайда югуриб дўстникига борса-ю, у киши остонадан ҳайдаб солса. Бояги важоҳати бўлса, ҳайдаб солиш ҳам гапми?

Аммо булар кўнглини топса, Бобчинский ва Добчинскийдек бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб кетишлари ҳеч гапмас. Аҳад ака бекорга Нурбек акага қиёс қилиб, Дурбек тахаллусини олмаган. Икки ҳазилкаш Нурбек ва Дурбеклар умр бўйи бир-бирларини чув тушириб келишади-ку.

Бу чув туширишларнинг боши ҳам, кети ҳам йўқдек. Лекин Москвада олий курсда ўқиб юрганларидаги бир воқеани ўзлари энг биринчиси деб айтишади. Жуда антиқа бўлган экан-да ўзи ҳам.

Бир куни сессияга келган область катталаридан биттаси олий курсга ташриф буюрибди-да, тўсатдан суриштириб қолибди:

— Фарғонадан кимлар бор?

Аҳад ака ўрнидан турибди.

— Мену яна битта ўртоқ.

Каттага Аҳад аканинг ҳозиржавоблиги ёқиб кулибди.

— Ўша ўртоқнинг ўзи-чи, қаерда?

Аҳад ака хафаҳол жавоб қилибди:

— Бояқиш... касалхонага тушиб қолди.

— Унда сизга топшириқ,— дебди катта,— бориб кўриб қўйинг, кейин менга доложит қиласиз.

Аҳад ака бош силкиб қўяқолибди-ю, ичида нималарнидир тўнғиллаб ўрнига чўкибди.

Аммо индини ўтиб, меҳмонхонада яна ўша каттага рўбарў келиб қолибди.

— Хўш, мардуми Фарғона, бориб кўрдингизми у ўртоқни? Аҳволи қалай? — дебди у.

Аҳад ака энди бечораҳол қиёфага тушибди:

— Э, бўлмади. Дўхтирлар шунча уриниб... олиб қолиша олмади. Энди... шунга жўнатиш ташвишидамиз,— дея киприк қоқмай ёлғонлабди.

— Ия, Нурбекни-я?

— Начора, ошнамиздан айрилиб қолдик мусофир юрда...

— Кўп ёмон бўлибди-ку,— дебди катта астойдил бош чайқаб, кейин уни тирсагидан ушлаб тўхтатибди,— шошманг, ҳозир ёрдам ташкил қилишиб юборамиз.

Катта шундай дея бирпасда Ўзбекистондан борган олий курс тингловчиларини йиғдириб, топшириқ берибди. «Ўртоқлар. Шундай-шундай. Ҳар ким баҳоли қудрат ёрдам қилсин. Рўйхат билан пул йиғинлар», дебди. Ярим соатга қолмай эски пулда йигирма олти минг сўм йиғилибди. У пулни рўйхат қоғозга ўраб, Аҳад акага тутқазибди.

— Ўзингиз удли-шудли йигит кўринасиз. Ёнингизга бир ўртоқни олинг-да, майитни Фарғонага етказинг. Харажатдан органини оиласига бериб, маросимларини ўтказиб қайтинг,— дебди.

Аҳад ака пулни ола меҳмонхонадан қорасини ўчирибди. Бозорга тушиб, қишинг кунда сархил-сархил мевалардан, олмаю анорлардан икки сетка харид қилибди-да, касалхонага йўл олибди.

У ёқда Нурбек ака ҳечнарсадан хабари йўқ боши осмонга етиб кетибди.

— Э-э, сендан зўр оғайним йўқ экан-ку, кел, қиёматли дўст тутиндик,— деб ётган ерида кўзига ёш олиб, елкасидан қучибди.

Аҳад ака кунда-кунора халта-халта мева-чева олиб борармиш, Нурбек ака кўкси тоғдек кўтарилди-кўтарилди бир ҳафталарда юзига қизил югуриб қолибди. Кейин ўн кунларда тузалиб, касалхонадан чиқиб кетибди.

Чиқиб кетибди-ю, бир куни Москвага яна нима иш биландир келган ҳалиги каттага рўпара бўлиб қолибди.

— Ия, ия-ия,— дермиш-у, тилига бошқа гап келмай нуқул ёлғонлармиш.

Охири: «Ўзингизми, Нурбек?» депти.

— Ким бўлардим, шунча баннисада ётиб чиқдим, бирров аҳволинг қалай деб сўраб ҳам қўймайсиз,— дея гина қила кетибди Нурбек ака.

— Ҳа, ҳеч ким бормадим, хабар олмадим курсдан? — дебди катта, энди жаҳли чиқа бошлаб.

— Борди. Битта Аҳаддан бўлаги одаммас экан. Яхшиям ўша боракан.

Сетка-сетка мева олиб боради. Уша мевалар билан қайта одам бўлиб чиқиб кетдим-да...

Нима гаплигига энди ақли етган катта:

— Яхши-яхши. Уша шум оғайнингни менга топиб бер-чи. Бир гаплашиб қўяй,— дебди.

Лекин Аҳад ака бу гапни эшитиб, битта билетни олиб, Московдан қуён бўлган экан. Шу-шу ўша каттага рўбарў келмасмишлар.

Ўша халта-халта мева-чеваларнинг тагига етган Нурбек ака ҳам баъзан-баъзан ғайрилиги тутиб, киши билмас Аҳад акани чув туширишга бел боғлаб қолармиш. Бу гал эса хол қўйишига бир баҳя қопти. Энди ўзи айтиб, кўнглини олгани кетяпти. Кошки Аҳад ака ҳам тезда унутиб, ярашиб кета қолса.

Кейин эшитсам, ўша куни зиёфат тоза қуюқ бўлганмиш. Алламаҳалгача ўтиришганмиш-да, охири ўпишиб хайрлашишганмиш. Ишқилиб энди кўз тегмасин...

Эртасига хўжайин билан районга кета туриб, чойхона олдида қизиқ хангоманинг устидан чиқдик. Гараждаги ҳамкасабларимдан биттаси-обком секретарининг шофёри жиғибийрон бўлиб турар, Аминдарё билан Али сартарош худонинг зорини қилиб, ундан кечирим сўрашарди.

— Нима гап ўзи? — деб Аҳад ака машинадан тушган эди, шофёр йигит уни таниб, арзини айта кетди:

— Кўрмайсизми буларнинг ишини!.. Озгина бўш вақтим бор эди, соқол-поқолни олдириб, бир пиёла чой ичиб кетай десам, келишмаган қилиқ қилиб ўтиришибди-я... Худди мен буларнинг ҳазилкашидай...

Қўл қовуштириб турган Али сартарош билан Аминдарё бараварига ўзларини оқлашга тушишди:

— Унақа деманг, тасаддуқ, келиб-келиб сизга ҳазил қиламизми? Улиб-мизми?

— Шошманглар! — деди Аҳад ака сал жеркиниб.— Бир бошдан айтингчи, нима бўлди ўзи?

Шофёр баттар хуноб бўлди:

— Машинани қўйиб, мана шу сартарошхонага кира қолувдим. Биласиз, обкомбуваниям олиб келиб тураман, шу ерга. Ростки, бу кишининг қўлини ёқтириб қолганлар. Хуллас, соқолни яхшилаб олиб қўйдилар-у, бир бало атир сепиб ўтирибдилар-да. Нақ чўғ босди дейсиз? Ҳали ачишади-я...—У бетини ишқаб қўйди.

Али сартарош чидамай йиғламсиради:

— Э, ука, эсимни ебманми сизга ҳазил қилиб! Яхши деб, янги деб сепи қолгандим. Кечиринг дедим-ку.

Аҳад ака кутилмаганда мени чеккага тортиб, қулоғимга шивирлади:

— Ўзи обкомбувага аталганди-ю, бу адашиб кетибди-да...

Мен хахолаб юбормаслик учун нари кетдим: Вой, хўжайин тушмагур-эй, бировдан қасд олишнинг йўли кўп экан-да...

Бу вақт Али сартарош мадад сўрагандек, хўжайинга ялина кетди:

— Ўзингиз кеча олиб келган атрдан сепувдим, хурсанд бўлсин, дедим...

— Бўпти-бўпти! Қилгуликни қилиб, яна бировга тўнкайсиз! — Аҳад ака унга ёлғон пўписа қилиб, шофёрга юзланди: — Хўш, кейин нима бўлди?

— Бу кишига ҳам майли, дедим. Бир адашибди-адашибди, дедим. Кейин чойхонага кириб чой чақирсам, нима бўлди денг? Нақ шамага сув бураб келибдилар! Қайтараманки, қани ранги чиқса! Шунақаям ноинсофлик бўлади-ми?! Одам деган баргни пулга сотадими, а?

— Узр дедик-ку, ука, узр! Кўрсатдигу қанақа чой дамлаганимизни. Биздан бир ўтди, илло-билло, энди қайтарилмайди...— Аминдарё қўл қовуштириб, бош эгди. Кейин куларини ҳам, йиғларини ҳам билмай хўжайинга қаради: — Ҳазилингиз ҳам бор бўлсин, мулла Аҳад! Сиз олиб келгандан дамламай менгина ўлай. Тоза туширингиз...

У бурилиб чойхонасига кириб кетиб бораркан, Аҳад ака хандон ташлаб кулиб юборди. Кейин шофёр йигитнинг қўлтиғидан олиб, ичкарига бошларкан, тушунтирди:

— Э, ука, қизиқ экансиз-ку! Хурсанд бўлмайсизми булардан! Сизни катта

одам билиб, ноёб атирларидан сепишса! Яшириб қўйган тўқсон беш чойларидан дамлашса! Лаганбардорликниям тушуниш керак-да...

Хўжайин ҳеч қанча ўтмай бутун чойхонани оғизларига қаратиб, аския айта кетдилар. Ҳамкасабамиз пиёлага ташлаган тангасини қайтариб чўнтагига солиб қўйган, Али сартарош билан Амударё елиб-югуриб хизмат қилишар, Аҳад ака совға атиргга қандай қалампир суви қўшганларинию Амударёга инъом қилинган «тўқсон беш чой» қайси дарахтнинг баргидан олинганини айтиб бериб ўтирардилар...

Сой бетиним шовуллар, кекса қора толларга осилган тўрқовоқлардаги беданалар бири олиб, бири қўйиб тарақлатиб сайраб ётар, чорпоярлардаги чойхўрлар шарақлаб кулишар, бу дунё шуниси билан гўзалдай эди.

УЛУҒ МУМСИК

Аҳад аканинг бир одатлари бор. Худонинг берган куни эртаминан ишга кета туриб ҳам, кечки пайт эшикка қайта туриб ҳам чойхонага тушиб ўтадилар. Бир жуфт латифа айтиб бермасалар, кўнгил ўрнига тушмайди. Бу латифа қуруғурнинг қайнаб чиқавергани, адо бўлмагани...

Бугун эртала машинага янги балон қўйгунимча шоширавериб терлатиб юборган эдилар. (Чет элдан меҳмон бормиш, Шоҳимардонга олиб бориб келармишмиз.) Энди бўлса, машинани сой бўйида тўхтатиб қўйиб, одамларни оғизларига қаратиб ўтирибдилар...

— Шундай қилиб денг, кеч куз, совуқ, «Социализм» колхозида вакилмиз, эгнимда фуфайка, оёқда этик, бошда қулоқчин. Шу «савлат»га яна тагимда машина. Бир куни соқол ўсиб кетиб, марказга сартарошга чиқдим. Шофёрни магазинга юбориб, ўзим сартарошхонага кирсам (у пайтда хўжайин газетада муҳаррир бўлсалар керак-да), тўртта сартарош печка атрофида тизилишиб гап сотишяпти. Мени кўриб, «сан бор-сан бор»га тушиб қолишди. Мен бўлсам, ойнанинг олдига ўтириб олганман. Соқол-мўйлов ҳам патак бўлиб кетган, худди уч ой тоғда юриб қайтган чўпондай. Улар ҳам мени ким деб ўйлашган, ҳадеганда келишавермайди. Ойнада кўриб турибман: ҳалиям «сан бор-сан бор» қилишяпти. Маслаҳат беришга мажбур бўлдим:

— Яхшиси танга ташлашиб қўяқолмайсизларми?

Улар қаҳ-қаҳ уриб юборишди. Таклифим ёқиб тушиб, танга ташлашга тушиб кетишди. Аммо танга ташлаш ҳам уч марта бузилиб, охири чўтир юзли бақалоқ сартарош ёнимга келди. Унгиб кетган бир бўйинсочиқни олдимга тутиб, четини ёқамга тикиб қўйди. Нафасим қисилиб сал бўшатгандим, уришиб берди.

— Тек ўтирасизми-йўқми, бунча бетоқатсиз?

— Бўғилиб кетдим-да,— дедим ойнадан бетига тикилганимча. У ҳам ойнадаги аксимга қараб тўнғиллади:

— Бу ер устахона, акам... Эшикда янгамларга эркалик қилсангиз, кўтаради.

У иссиқ сув ҳам олиб келмай, бир бўлак совунга соқол чўткани суркаб, кўпиртира бошлади. Этларим жунжукиб кетди. Шу пайт шофёр магазиндан қайтиб келиб, сартарошхона тўғрисида тўхтадию жонимга ора кирди. Шартта ўрнимдан туриб, эшикни очдимю уни қақирдим:

— Одилжон, ҳой Одилжон, чойхонага ўтиб, ўнта жигаркабоб буюриб қўйинг. Мен ҳозир бораман.

Жойимга қайтганимни биламан, сартарошлар типирчилаб қолишди: ёшроғи келиб бақалоқнинг қўлидан устарани олди. Биттаси бўйнимдаги матоҳни янгиллади. Яна бири иссиқ сув келтирди. Бошқаси сартарошхонани супириб-сидиришга тушди. Уста бирпасда у ёғимдан ўтиб, бу ёғимдан ўтиб, ширин гап билан соқол-мўйловни қириб бетимни арчилган тухумдай қилиб қўйди. Раҳмат айтиб, ўн сўмлик узатсам, олмайди.

— Хўш кўрдик, биз рози! — деб тўртови ҳам тизилиб, таъзим қилиб турибди.

— Э, олинг! — дедим қовоқ солиб.

Ноилож уста пулни олди, қайтимини қайтарди. Эшиккача келиб,— «Хуш кўрдик», деб эгилиб кузатиб қўйди.

Кўчага чиқиб санаб кўрсам, ўн битта бир сўмлик...

Чойхонада шағал ағдарилгандай кулги кўтарилди.

— Аканг қарағайнинг ўн сўмлиги туғибди-ку, деб чўнтакка уриб қўя-қолдим...

— Ўзингиз ҳам ўлгудек мумсиксиз-да, ака. Харж бўлиб кетмасин деб нукул йирик пул кўтариб юрасиз,— кулди Аминдарё.

— Айний домланинг Қори Ишкамбасидан ҳам ўтасиз. Нима бало, домла сиздан нусха кўчирмаганмилар? — деди ҳазилга «керосин» сепиб Али сартарош.

Шу баҳона бир-биридан ўтадиган мумсиклар ҳақидаги латифага латифа улашиб кетди.

— Дунёда бир хасис одам бўлган экан. Умрида бировга бир нарса бермаган, мумсикларнинг мумсиги экан,— деб янги латифа бошлади хўжайин,— шу одам эртаминан қаймоққа нон бўктириб, ним қоронғи хўжрасида ёлғиз ўзи нонушта қилиб ўтирса, иккита беадаб пашша қувалашиб келиб, чиннидаги қаймоққа тушибди. Бири шу заҳоти учиб кетибди-ю, иккинчиси қаймоққа қоришиб, учолмай қолибди. Хасис нима қилсин, бир коса қаймоқни ташлаб юборишга кўзи қиймайди. Увол! Худонинг ўзи кечирсин, деб қаймоққа қорилган пашшани аста қўлига олибди. Қўйворай деса, пашша жониворнинг қанотлари жиққа қаймоқ экан. Қўйвормай деса, худонинг бир жонлиғи қўлида оқ из қолдириб ўрмалаб боряпти. Ахийри кумурсқага ҳам озор бермаган бу одам жониворнинг қанотларини ялаб олиб, учуриб юборибди, қараса, пашша бир томонига оғиб учиб бораётибдимизиш. Шунда мумсик нима дермиш:

— О, баччағар, у қанотида озгина қолган экан-ку...

Хўжайин ўзлари «ҳи» дегандай енгил кулиб қўйдилар, лекин бошқалар қоринларини ушлаб, силкиниб-силкиниб кулишар, Али сартарош эса чорпояда думалаб қолган эди. Ниҳоят, у қаддини ростлаб, кўз ёшларини белбоғига артган бўлди:

— Э, ўлинг-э, Аҳад ака, қаердаги гапларни топасиз,— деди у.

— Лоф ҳам эви билан-да, ака...

— Лоф эмас, бўлган гап,— деди хўжайин ва янгисини бошлади.— Яқинда жаҳон рассомларининг кўрғазмаси ташкил қилинибди. «Энг мумсик одам» деган мавзуда. Битта рассом «Топганини тагига босиб ўтирган одам ҳайкали» деган расм билан, бошқа бирови кўкрагида жой қолмагандан елкасигача орден тақиб олган бир раҳбарнинг суврати билан, яна бошқаси ер шарини бу меники деб қучоқлаб олган одамни чизиб қатнашибди. Лекин мукофот бир овоздан ҳалиги қаймоққа тушган пашшани ялаб учуриб юбораётган мумсикни чизган рассомга берилибди. Иккинчи мукофотни чет эллик рассом олиб кетибди. Унинг сувратидаги одамнинг оғзига ўргимчак ин қўйиб ташлаганмиш.

— Олинг-а! Тоза опқочдингиз-да!

— Мюнхаузен бўб кетинг-е!

— Рост-да, мумсик бўлмаса, ўргимчак ҳам оғизга ин қўя оладими? — деб кулди хўжайин, кейин бирдан соатига қараб шошиб қолди.— Ие, вақт бўбди-ку, биз кетдик, бугун меҳмонларга Шоҳимардонни кўрсатиб келадиғанмиз.

Унинг ҳазилкашлари кулиб хайрлашиб қолишди:

— Вақтлироқ қайтаверинг. Жуда интизор қилворманг...

ЭР КИШИНИНГ ЖИЛОВИ

Тарки одат амри маҳол: яна чойхонадамиз. Аҳад ака, яъни хўжайиннинг қўлларида пиёла, чорпоянинг четига омонатгина чўкиб, гап бериб ўтирибдилар. Чойхонада дамба-дам гуррос кулги кўтарилади.

Мен капот устига энгашиб, олди ойнани артаётгандим, бирдан кўзим бекатга тушиб, юрагим ўйнаб кетди, Катта кўчанинг у бетида таниш қизим жонон атлас кўйлақда товусдай товланиб турибди. Секин рулга ўтирдим. Энди ичакузди латифалар ҳам қулоққа кирмас, бутун хаёлим унда эди: қани энди бораётган ерига элтиб қўйсаму бу дунёда йўқ атирларнинг исидан бир маст бўлиб қайтсам... Аввалги ваъдаларини эсга солиб, қатъийроқ гаплашиб олсам...

Боришимни ҳам, бормасимни ҳам билмайман. Бораверай десам, бу ёқда хўжайин ўтирибдилар. Бормай десам, гўё автобус баҳона мени кутиб тургандай. Узи ҳам одамни куйдириб шу томонга қараб-қараб қўяди. Ана, сал тиқи-

линч келган автобусни ҳам ўтказиб юборди. Ўзи қайгадир кечикиб, шошиб-типирчилаб турибди-ю, чиқмади.

Ахийри чидамай сигнални босдим:

— Хўжайин, мен бензинга бориб келай!

Аҳад ака айтаётган латифасини қўйиб қалтис жойдан ушлаб қолди:

— Бекатдан битта-яримтасини ола кетинг, бензин пули чиқса ҳам ҳарна...

Аксига олиб, шу вақт бекатга яна автобус келиб тўхтадию жонон унга чиқди-кетди. Энди, ўл-а, дейдиган одам йўқ, тўхташимни ҳам, тўхтамасимни ҳам билмайман. Бари бир номус кучлилик қилди, автобусни қува кетдим. Ахир тушади-ку...

Сандироқлай-сандироқлай «бензинга бориб келсам» Аҳад ака хит бўлиб катта кўчага чиқиб турган экан, уришиб бердилар:

— Қаёқларда юрасиз-а шунча вақт?..

— Биттаси... жигардан уриб қолган эди, ўша билан...— дедим чайналиб.

У киши ёнимга ўтира туриб ҳайрон бўлди;

— У қанақа қассоб экан, менинг шофёримни танимайдиган.

— Йў-ўқ, хўжайин, жигардан урган... қассобмас, қиз бола!

— Ие, муборак бўлсин! Ўзлариям тўрва халтани бўйинга илишни ихтиёр этиб қолибдилар-да?— Аҳад ака илжайиб табриклагани қўл узатдилар.

Ерга кириб кетгудек бўлдим. Барглари тилладай сарғайган теракзор кўчадан кетиб боряпмиз, қани энди хўжайин «чимчилаши»ни бас қилса...

— Ишқилиб у ҳурлиқо ўзлариминан бетаржимон гаплаша оладими? Мабодо таржимон-паржимон керагамасми?

— Йўғ-е, ҳатто сочиниям қирқтирмаган,— дейман уялиб.

— Ким деганнинг қизи? Мен танийманми? — ижиклайди хўжайин.

Мен баттар каловлайман:

— Отасини ким суриштириб ўтирибди...

— Оти-чи, нима экан?

— Отими? Ҳм... Тўғриси, ҳали отини ҳам билмайман...

Хўжайин кутилмаганда шарт тирсагимдан ушладилар:

— Тўхтатинг унда!

Мен нима гап экан деб тормозни босдим. У киши эшикни очиб пастга тушдилар-да, аzza-базза орқа ўриндиққа ўтиб ўтириб олдилар.

— Ҳайданг энди. Жигардан ургани-урган, эс-хушдан ҳам айрилиб бўпсиз-ку, укам,— деди қовоғини уюб.— Орқада ўтирганим маъқул, худо кўрсатмасин, авария-павария қилиб қўйсангиз, аспаласоплинга кетишга кимнинг тоби бор?! Жоннинг магазини бўлса эканки...

Мен ўзимни тутта олмай қаҳ-қаҳ уриб юбордим. Хўжайин кесатдилар:

— Кулинг-а, кулинг. Сиз бу жоннинг қадрига етгунча йигирма қовун пишиғи бор. Шу кетишингиз бўлса, ҳолингизга вой. Отини айтмасдан туриб, орқасидан югуртиб қўйибдимиз, ҳали «гаҳ» деса қўлига қўнадиган қилиб олади.

— Нима бўпти?

— Ҳа-а, ана! Одам шунақа нима бўпти, нима бўпти, деб юриб, жилловини хотин кишига бериб қўяди-да. Сиз нимани биласиз?!

Хўжайин ёшликда ўз бошларидан ўтган воқеалардан ҳикоя қила кетдилар.¹

— Сиздек эканимда жуда кетворган, қиз боладай чиройли йигит эдим. Кетимдан эргашганлари қанча эди. Мен аҳмоқ, мен ҳафтафаҳм танлаб-танлаб тозисига учраганман. Бориб-келиб бир қишлоқи қизга, шу Малика аянғизга ишқивоз бўлиб ўтирибман. Кейин билсам, худо ақлнинг ўрнига чирой бериб юборган экан аянғизга...

Мен пиқ этиб кулиб юбордим. Лекин Аҳад аканинг ўзлари тишларининг оқини ҳам кўрсатмай давом этардилар:

— Ушанда шоирман деб Усмон Носирдан тоза шеърлар ўқиб, Малика аянғизнинг ақлини зўрға ўғирласам, қишлоқнинг бутун йигитлари пичоқ кўтариб чиқишди: «Шоир бўлсанг ўзингга, кет бу ердан», деб! Шунда бир кор-ҳол бўлмасин деб Малика аянғизнинг бувилари бизни Шаҳрихонга қочиришган.

¹ Бу воқеалар қанчалик рост қанчалик тўқима билмаймиз. Балки бир эртақдир у киши тўқиган. (муаллиф)

Лекин Тошкентга, ўз юртимга олиб кетишнинг ҳеч иложи бўлмади. Аянғиз оёқ тираб туриб олди. Шу ерда қолсанғиз-қолдинғиз, бўлмаса бошинғиз очиқ дейди. Авраб кўрдим, алдаб кўрдим, ялиниб-ялпоқланиб кўрдим, қани кўнса. Ахийри бор, сенинг айтганинг бўлақолсин, деворибман. Ўзим бўшлиқ қилдим, шундай демасам-ку, охири ўзи таслим бўларкан-а... Кейин авраб-сувраб Тошкентга бир умр кўчиб кетмасликка қасам ҳам ичириб олди. Қарабсизки, жиловни бериб қўйибмиз. Шундан бери Малика аянғизнинг айтганлари-айтган, деганлари-деган. У киши амр этадилар, биз бажарамиз. Уёқ малика, биз ғул-ломлари. Шунақа, Шамсивой, ҳали сиз нимани биласиз...

Хўжайин бояқишнинг дарди ичида эканми?! Қизиқ, илғари бу ҳақда сира оғиз очмасдилар-ку? Негадир бугун ҳасратларидан чанг чиқаяпти. Мен ҳайрон бўлиб қолдим. У киши эса, мухбирликка янги келган пайтларини эслаб кетдилар...

— Фарғонага келсак, илгариги мухбир турган уйнинг калитини тутқазиди. Калитни олиб аянғиз билан кўргани бордик. Биз келадиган жой — ҳовлили, яхшигина уй экан-у, фақат кўпдан ремонт қилинмаган, деворларига зах уриб кўтарилгани сари газета тутиб беркитилаверган экан. Хотин бир газетани шундай кўчирган эди, шувоғи шув-в тўкилди. Юрагим шиф-ғ этиб кетди. Аянғизнинг кўргани шу бўлди, менга бир хўмрайиб қараб қўйдю бурнини жийириб ташқари чиқиб кетди. Орқасидан чиққанганимни биламан, чаёндай чақиб олди:

— Рустамов, шу уйни кўрсатгани мени Анжандан олиб келиб ўтирибсизми? Хароба билан уйнинг фарқига борасизми ўзи? Янги уй топсанғиз топдинғиз, бўлмаса, Фарғонанғизни пишириб енг. Мен кетдим, — дедию кетди-қолди.

Бир ойга довура мусофирхонада ётиб, ишлаб юравердим. Боз устига Анжонга на хат ёздим, на телефон қилиб қўйдим. Бир куни сабри тугаб келар-ку десам, қаёқда! Ахийри ўзим чидамай кетдим. «Ит ётиш, мирза туриш» жуда жонга тегди. Обком секретарининг қабулига киришдан бўлак илож қолмади. Секретарь ҳам кўришдан ҳол-аҳвол сўрай кетди:

— Э, Аҳадбой, келинг-келинг, қалайсиз? Эшиклар тинчми, бола-чақалар соғми?..

Мен ҳам дангал жавоб қила қолдим:

— Ким билади дейсиз? Анжонга ўтмаганимга ҳам...

— Э, ҳали улар Анжонда денг. Ҳа, кўчириб келмайсизми?!

— Кўчиб келардик-ку, шу бир нарсанинг истиҳоласини қилиб турибмизда. Фарғонада кимсан — фалончи обком секретарлигида республика газетасининг мухбирини хотини билан бирга том босиб қолибди деган гап чиқса, қандай бўларкин деб...

Ҳозирги уйимизни шундан кейин топтириб беришган. Аянғиз ўшанда аччиқ қилмаса, ким билади, ҳозир ҳам зах босган уйда ўтирармидик?.. Хотиннинг бир марта фойдаси теккан-у, аммо жиловни қайтариб ололмаганмиз...

— Астойдил бўлсанғиз-ку...

— Ҳов, Шамсиддинхон, қаёққа суриб боряпсиз?

— Эртамиан Марғилонга, ундан Тоғанинг колхозига борамиз дедингиз-ку...

— Э, қайтаринг. Ҳозир Нурбек аканғиз идорасида кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирибди-я. Бормасак кейин кўз очирадимми? Бугун мошин йўқ, Марғилонга ола кетинглар деб худонинг зорини қилган-а. Қайтинг...

Ярашиб олишгани рост бўлсин, қайтдим. Хўжайин ноилож жилов ҳақидаги ҳангомани уладилар.

— Бир марта қаттиқ уриниб кўрганман. Унда кеч кузлар эди-ёв, ишдан келсам, дарвозадан кирмасимдан саннай кетди. Аввалига эътибор бермадим, охири асаб чидамади. Овозимни кўтариб бақириб бердим:

— Учир-е! Ҳе, овозинг қаро ердан чиққур!..

Аянғиз шу ўз эримни ё бошқами, дегандай бирпас анграйиб қолди. Кейин ҳушини йиғиб олиб, баттар шовқин сола кетди.

— Ўзимни ўлдирсам қутуламанми! Сойга ташласам қутуламанми! Мен керак бўлмасам — кетдим, — деб ташқарига қараб юрдим.

— Ташласанғиз — ташлаб ўлинг, мега нима! — у юзини четга бурди. Менинг қоним қайнади:

— Сизга нимами?! Мана бўлмасам! — дедиму йўл-йўлакай костюмимни

ечиб ташлаб, кўчага отилдим. Худди аянгиз орқамдан югуриб келиб ушлаб қоладигандай, шаҳд билан кўчани кесиб ўтиб, шарақлаб оқаётган сойга ўзимни ташлаб юборибман! Ташлашга ташладим-у, ўзимни эпполмай қолдим. Сув белимга бир уриб ағдарганча пастга суриб кетди. Оғзи-бурнимга кириб, тиқилиб қолди. Жон ҳолатда қирғоққа тармашдим. Лекин тўлқин тушмагур зўр бўларкан, яна ағдариб ташлади. Энди росмана оқиб кета бошладим. Оқиб кетяпману қаёқданам хотинга аччиқ қилдим дейман. Жон ширин экан. Ахийри бир толнинг илдизига осилиб зўрға қирғоққа чиқиб олдим. Шу-шу жиловни қайтариб олишга қурб йўқ акангизда. Так что, ҳазир бўлинг, Шамсивой, жиловни бера кўрманг ойсанамингизга...

Бунақа пайтда на кулишингни биласан, на ҳамдардлик билдиришингни. Зап ажабтовур хўжайинга учраганман-да.

ЭНГ РАСВО ЎТИРИШ

Нурбек акани кўрдим дегунча бир ўтириш эсимга тушиб кетиб, ич-ичимдан кулгим қистаб келаверади. Гоҳо ўзимни зўр-базўр тутиб қоламан, гоҳо хохолаб юбораман. Бўлмаса, бундан икки йил аввалги воқеа. У пайтда Нурбек акани олиб юрардим, облОНО мудирини эдилар, тағларида машина, бошларида шляпа, ўзлари райондан бери келмасдилар. Тамтамликда тенги йўқ эдилар. Ишдан ҳам кўра соя-салқин жойларда бўладиган зиёфатлар у кишини кўпроқ районга тортиб турар, бир кун канда бўлса, хумори тутиб қоларди.

Шундай ўтиришлардан бири Қўшкечик деган жойда ташкил қилинган экан: ОблОНО инспекторларидан бири пешиндан аввало райОНО мудирини салқин бир ерда шўрва солдириб қўйсангиз деб телефон қилибди. РайОНО мудирини эса Қўшкечикдаги мактаб директориға, мактаб директори ўз навбатида она тили ўқитувчисига хилват бир жойда шўрва солдириб қўйишни тайинлабди. Кейин она тили ўқитувчиси мактаб директорини, мактаб директори РайОНО мудирини, РайОНО мудирини инспекторни, инспектор Нурбек акани шўрва солдириб қўйилган жойга ўз номларидан таклиф этишибди. Йўлакай ошналари — Аҳад акани ҳам олволдик. Икки ҳазилкаш — Нурбеғу Дурбек акаларнинг бир ажойиб фазилати бор. Ҳечқандай зиёфат бир-бирларисиз татимайди. Албатта, бир-бирларига илиниб туришади. У киши таклиф этилсалар, бу кишини, бу киши айтилсалар, у кишини олиб кетадилар. Шундай қилиб, (У пайтда Аҳад ака область газетасида эдилар), борсак дастурхонда Олтиариқнинг юмшоқ бодомидан тортиб, Заркентнинг келинбармоғига, Сўхнинг нашватисидан тортиб Қуванинг туятиш анорига бор. Пиёла икки айланиб қиттик-қиттак олишгач, чой келтириб, шакароб тайёрлаб, югуриб-елиб хизмат қилиб юрган истараси иссиқ одамни ҳам даврага чақирди. Бу орада ўтириш кимнинг гарданига тушганини фаҳмлаб улгурган Нурбек ака ҳалиги ўқитувчи шаънига кўп яхши гаплар айтиб, мақташга тушиб кетдилар:

— Камолжонни энди кўриб турган бўлсак ҳам ўзларини яхши биламиз. Довруқларини эшитиб юрардик. Мана, не бахтки, сўхбатларини олишга ҳам мушарраф бўлдик. Камолжон она тилимининг заҳматкаши, унинг софлиги учун тинмай курашиб келаётган, беқиёс тилимининг бутун латофатию гўзаллигини ёш авлодга кўз-кўз қилиб, меҳри-ихлосини ошириб бораётган ажойиб жонкуярларимиздан. Бу кишининг падари бузрукворларини танирдик. Кўп улуғ одам эдилар. Бу кишига ҳам ўша йўлни берибди. Зеро меҳнатлари зое кетмагай. Уқувчилардан ўн карра бўлиб қайтгай. Улар келгусида катта ёзувчилар, ажойиб давлат арбоблари, жасур космонавтлар бўлиб етишиб чиқишгач, домлаларининг табаррук номини тарих саҳифаларига олтин ҳарфлар билан битажаклар. Камолжон, Сиз жуда улуғ касб эгасиз!

Кетди мактов, кетди олқиш... Нурбек ака бирпасда бунақа катта даврларда ўтириб кўрмаган содда қишлоқ ўқитувчисини алқаб, еттинчи осмонга чиқариб қўйдилар. Қараб турибман, Камолжон домла бу мақтовлардан аввал уялиб, сал хижил тортиб ўтирдилар. Кейин кимсан облОНО мудирининг шахсан ўзлари мақтаётганини англаб етдиларми, мақтов хуш ёқиб, ичмай туриб маст бўлдилар-қолдилар. Ўтирган жойларида ажойиб куй эшитаётгандек кўзлари сузилиб кетадими-ей, ўзлари сел бўлиб тебраниб қўядиларми-ей.

Ишқилиб шу қадаҳдан кейин яна ҳам садқидилдан елиб-югуриб хизмат

қила кетдилар. Ҳали шакаробни янгилаб келадилар, ҳали анор сувини сиқиб кўядилар. Хуш таъзиму тавозе билан Нурбек акага гиргиттон бўладилар.

Аҳад ака бундан ғаш келдими ё ўнғайсизландими, ҳарқалай Нурбек аканинг кўзини шамғалат қилиб, ошхона томонга бир ўтиб, Камолжон домлага нимадир деб келди. Яна ҳеч нима билмагандай тамадалигини қиларкан, теша тегмаган латифалардан оғиз очиб тоза кулдирди.

Бу орада Камолжон домла ҳидини гуркиратиб жигаркабоб кўтариб кирдилар. Хушомад билан олдин Нурбек аканинг олдига, сўнг бошқаларга қўйдилар.

— Қани олсинлар, жигар сели билан, кампир чоли билан,— деб кулдирдилар.

Яна пиёлаларга қуйилди ва ҳамма ўз насибасини қўлига олиб, ҳеч кимга гап бермай ўтирган Нурбек аканинг оғзига тикилиб қолишди. Камолжон домла ҳам қўлларида қадаҳ, ўзлари чўккалаганча бошлиқнинг сўзига сел бўлиб ўтирарканлар, бир маҳал меҳрлари товланиб кетиб:

— Нурбек акажон! Ҳаммамизнинг сояи давлатимиз! — деб юбордилар кутилмаганда у кишига мурожаат этиб,— иттимос (илтимос деганлари бўлса керак)?! Бу кўзлар... нигорон бўлиб кетди-ку, шу савилни... олиб юборайлик!

Оҳ, қўпди қиёмат, ўзлари сезмай, хўжайиннинг ғилай кўзидан олиб қўйдилар-ку, десам... йўқ, гап бошқа ёқда экан. Аҳад ака калласини ичига тортиб, пилдир-пис кулиб қўйганини кўриб қолдим. Уҳ, шўтқари-ей, Камолжон домлани авраб, тоза чув тушарди-ку...

Буюқда ростдан ҳам қиёмат қўпди: Нурбек аканинг юзи бирдан қорақизил тортиб кетди. Узи чарс ўгирилиб, кафтидаги қадаҳни отиб юбордию дикка туриб олди. Сўнг қўлларини паҳса қилиб, инспектор билан райОНО мудирини чапараста сўка кетди:

— Бу аблаҳни батга ким олиб келди? Қайси биттангиз? Ким чақирди? Қачон одам танийсиз? Одам биласиз? Шу ҳалол-пок одам эканми? Ниятиям, юрагиям тозамас. Йўқотиш керак бунақа одамларни мактаб даргоҳидан! Сизга минг марта айтганман, шунақа ифлослар билан ошна бўлмаг деб. Шуларнинг қўлида ўқиган бола ким бўлиб чиқади? Муттаҳам, безори бўлиб чиқади! Бошқа ҳеч ким бўлмайди! Она тилидан дарс берармишлар. Суф сизга она тили!

Нурбек ака Камолжон домла билан РайОНО мудирини тинмай бўралар, улар ерга кириб кетгудек бўлиб бош эгиб туришарди. Бирпасда ўтиришнинг файзи қочди. РайОНО мудирини билан Камолжон домланинг тавба-тазаррулари ҳам таъсир қилмади. Нурбек ака кетамизга тушиб қолдилар.

— Бунақа ўтиришнинг падарига қусур. Кетдик, Аҳаджон, тулинг.

Лекин Аҳад ака шошилмасди. Ниҳоят, у киши мезбонларга кўз қисиб қўйиб, хўжайинни қўлтиқлаб ташқарига чиқиб кетдилар-да, пича айланиб ҳеч гап ўтмагандай бошлашиб киришди.

Қандай авраб йўлдан қайтардилар, қандай қилиб алдаб-сулдаб жаҳлдан туширдилар — биз ҳайрон эдик. «Фалон нарсанинг феъли эгасига маълум» деганлари шумикан-а?

Шўрва сузиб келиниб аччиқ-чучук гаплар унутилиб турганда нима бўлдию кўчадан сочини иккита қилиб орқасига ташлаган атлас кўйлакли қиз ўтиб қолди. Уша ерда ўйнаб юрган қишлоқ болалари унинг орқасида мазах билан гап ота кетишди:

Посонлар ўтади дўқ-дўқ,
Чўнтаклариди уч пули йўқ-йўқ...

Қиз орқасига ўгирилиб уларни қувмоқчи бўлди, муштини дўлайтириб пўписа қилди. Болалар нарироққа бориб яна баттарроқ мазах қилишга тушишди. Ўтириш аҳли беихтиёр кулиб юборди. Энди ўтиришга унинг илгариги файзи қайтган эди.

— Оббо, шайтоннинг мардикорлари-е,— деди инспектор.

— Ҳалитдан гап ташлайди-я, бу зумрашалар,— деди мактаб директори.

— Ўзиям кетворганакан! Шоирлар айтмоқчи, қадди барно, кўзи шахлоларданакан...— деб қолди Нурбек ака беихтиёр кетидан.

РайОНО мудирини эса бу гапни илиб олиб, ўтиришни қизитмоқчи бўлди:

— Шахло кўз, шахло кўз, дейишади, ўзи қанақа бўлади у? Қанақасини айтишади?

— Кўзи кўзингизга тушганда кўксингизга туз сепадиганини... айтишадди,—дея ҳазилга бурди Аҳад ака зиёфатни қизитиш учун.

Анчадан бери мулзам бўлиб, овози чиқмай ўтирган Камолжон домла пиқ этиб кулиб юборди. Ҳамма ҳайрон бўлиб унга қараган эди, домла хўжайинга кўз қирини солдию:

— Шахло кўзми? — деди мийиғида кулиб.— Шахло кўз боққол билан савдо қилиб туриб, қассобга қарайди...

Шунинг ўзи етарли бўлди. Қошиқ тарақлаб товоққа тушди. Чойнак ағдарилиб ёнбошлаб қолди. Нурбек ака ўринларидан сакраб туриб кетдилар, қўллари, йўқ қўлларигина эмас, бутун вужудлари қалт-қалт титрар, қошлари асабий учиб, тил гапга келмасди. Ниҳоят том қулагандек бўлди, хўжайин ўшқириб бердилар:

— Одаммасакансиз-ку! Э, сизни ҳурмат қилиб келганнинг падарига минг лаънат!..

Нурбек ака жаҳл ичида машинага қараб юрдилар. Камолжон домла билан Аҳад акадан бўлак ҳамма у кишимни юпатгани орқаларидан эргашишди.

БОЯҚИШ ВАКИЛ

Нурбек акани Марғилонга ташлаб, Тоғанинг колхозига келсак, идорада жимжитлик. Одам зоти кўринмайди. Хўжайин: «Тўғри боққа ҳайданг-чи»—дея елкамга туртдилар. Аммо боғ эшигига етмасимиздан ичкаридан бир «газик» ўт ўчирадиган машинадай отилиб чиқдию катта кўчага бурилиб, ўқдай учиб кетворди.

Аҳад ака одатича оғизини юмиб кулди:

— Раис қочди! Идорадагилар телефонда мухбир келди деб хабар қилганов! Энди кечгачаям думини тутқазмайди.

Машинанинг номерига кўзим тушганди, эътироз билдирдим:

— Йўғ-е, машина раисникимас, райкомники эди, шекилли.

— Бўлмаса салқинлаб ётган вакилтўрамлардан биттаси экан-да!.. Ҳозир биламиз кимлигини. Қошки Ҳакимпазанда ичида гап ётадиган одам бўлса...

Тавақалари ланг очиқ раводдан ўтгач, боғ оралаб бориб ҳовуз бўйида тўхтадик. Урта ёшларга борган, оқ ятак, оқ иштонли, дўпписини тескарисини ўгириб кийиб олган шопмўйлов Ҳакимпазанда бир чеккада янги сўйилган курканинг патини юлиб турган экан. Аҳад акани кўриб, азбаройи қувониб кетганидан шошиб қолди:

— Э-э-э, келсинлар, келсинлар! Қандай шамоллар учирди, нечук-нечук?..— у қўлини чайиб белбоғига артинган бўлди.

Аҳад ака қуюқ сўраша туриб, бирдан атай атрофга аланглаб қўйдилар:

— Ишқилиб Ҳажал холанинг товуқлари омонми? Яна чиқиб қолмайдиларми, кампир?

Ҳакимпазанда хандон ташлаб кулди. Елкага ташлаган белбоғининг учини намланган кўзларига босди:

— Танибсиз-танибсиз. Уша товуқхўр вакил... келган эди. Ҳажал кампир олдига солиб ҳайдаган...

Беихтиёр ўша воқеани эслаб кетишди.

Бир куни колхозга райондан вакил келибди. «Ҳосилот тоға» чўлга чиқиб кетишган экан. Раис вакилни ўзи кутиб олиб, чойдан кейин дала айлангани кетишаётганида, тушликка овқат буюрибди. Ҳакимпазанда ҳам шуни кутиб турган экан, дардини тўкиб солибди.

— Нима буюрадилар, раис бува, озгина сўлиган картошкаю ўн-ўн беш дона кўклаб кетган пиёзимиз, бир ошга етар-етмас ёғимиз бор. Бир ҳафта бурунги кафтдеккина қотган гўштимиз қолувди, хабарингиз бор, мушукка олдирвордик...

Раиснинг ҳақилдоғига бир нарса келиб, жаҳл билан қўл силтабди:

— Товуқ топинг, товуқ! Кейин шўрва солинг.

Улар дала айланиб, ҳориб-чарчаб қайтишса, Ҳакимпазанда бир амаллаб

шўрва қайнатиб қўйган экан, сувини бир бўлак, донини бир бўлак қилиб кўтариб кирибди.

Вакил билан раис бува «олинг-олинг» билан энди овқатга қўл уришган эканки, хонага ҳассасини дўқиллатиб бир кампир кириб келибди. У остонада тўхтаб, нурсиз кўзларини бир раис бувага, бир вакилга, бир ўртадаги бурдаланган товۇққа тикиб туриб қолибди. Вакил ҳайрон бўлиб раисга қараса, у ер чизиб ўтирганмиш.

Бу орада кампир сўрабди:

— Ҳай, болам, Уполномочиен деган одам санмисан?..

— Ҳа, хола, шу колхозга вакилман. Арзингиз бормиди? — дебди вакил.

— Арзим бўлганда қандоқ! — дея кампирнинг бирдан вазоҳати ўзгариб, ҳассасини ўқталиб қолибди-ку.

— Ҳу, ордона қолгур! Тулкига ўхшамай ўлгур! Сани ҳам тутадиган кун борақан-ку! Бугун келасан — товўғимни еб кетасан, эрта келасан — еб кетасан! Ҳу, жиғилдонгининг тешилсин! — Кампир ҳассаси билан вакилни зир қува кетибди...

— Ушанда машинасига тушиб қочганча қайта боққа йўламай қўйганди,— деди кулиб Ҳакимпазанда.— Бугун бир топшириқ баҳона келиб қолган эканда. Ҳажал хола раҳматлини ҳалиям тирик деб ўйласа керак. Атрофга безиллаб аланглайди денг...

Ҳакимпазанда гурунглаша-гурунглаша ишни битиргач, пати юлинган куркани оёғидан кўтариб ўрнидан турди:

— Уни-буни қўйинг, Аҳад ака, ўзингиз яхши келиб қолдингиз, манави савилни нима қилишни билмай турувдим. Кўнглингиз нима тусайди? Паловхонтўрага босиб берайми ё жамбил шўрвага солиб юбораврайми? Агар аччиққина шавла десангиз...

Аҳад ака енгил кулиб, писанда қилди:

— Нима, қозонила биттами?..

Шу пайт нима жин уриб, Тоғани излаб боққа кирган раис Аҳад аканинг матрабига илинди-қолди.

— Эй-й, Азимбек, заб келиб қолдинг-да, ўзинг мушкулумни осон қиладиган бўлдинг. Мен бу пахта жиниларини қаердан топдим деб ўтирувдим,— Хўжайин у билан кўришиб, қўлтиқлаб олди.

Тавба, шунчалик ичкиб турганаканларми, а? Бир дардлари борки, канадай ёпишиб олдилар. Нима сўраб-билмоқчи эканлар?

— Пахталар қалай, деҳқонбува? Кўринишларинг, ранги-рўйинг тузук-ку, а? — ижиклади хўжайин гапни узоқдан бошлаб.

Жиккак раис оғзи қулоғига етиб илжайди:

— Ернинг тагида илон қимирласа биласиз-а, Аҳад ака. Бу йил оқпалак балосидан қутулганмиз. Пахта ҳам қайнаб чиқиб ётибди.

— Ким қўтқариб олди? Обком бувами ё ўзларинг? Ҳали-вери оқпалакнинг матрабидан чиқолмасдиларинг шекилли? — Хўжайин бир шумликни ўйлаб қўйган шекилли раисга қув назар ташлади.

Раис соддалилик билан илжайди:

— Обком бува-да, Аҳад ака, ким бўларди. У киши айтган янги навни экдигу қутулдик. Э, отасига раҳмат ўша кишининг! Бир енгил тортдик, бир енгил тортдик!

— Турмадан озод бўлган одамдайин-а?

Раис чорпояга ўтираркан, хўжайиннинг қочиримини англамади:

— Пахта яқин ўн йилнинг берисида бунақа бўлмаган. Деҳқон даромаднинг тагида қолиб кетди деяверинг, Аҳад ака, даромаднинг...

— Шунақа зўр нав эканми? Бир-икки йилда ели чиқиб кетмайдими бунинг ҳам?

Раис иккиланиб туриб, бош чайқади:

— Йўғ-е, оқпалак қайтиб бош кўтаролмасов. Тошканлик академиклар ҳам жўровоз бўлиб мақтаб туришибди-ку бу навни.

— Бир кўрайлик, ўша «холоскор»ни? — кутилмаганда хўжайин далага отланиб қолдилар.

— Жоним билан, сиз кўраман дейсиз-ку, мен олиб бормайинми? — Раис ўзининг далабоп газиғига қараб юрди.— Кетдикми?

— Ҳақимжоннинг жамбил шўрваси биқ этгунча айланиб кела қолайлик-а, бўлмаса, обкомбуванинг мўъжизасини кўриб...— Хўжайиннинг машина ажратмайдиган одатлари бор эди. Негадир бу гал раиснинг газигига чиққилари келмади.— Манавинда бора қолдик. Юмшоқроқ. Ҳали овқатланмай туриб, учовни тушириб келмайлик.

Қарий бошлабдилар хўжайин ҳам, қарий бошлабдилар... Мен боришдан қочмайман-у, лекин мезбоннинг тайёр машинаси турганда... одам ўзиникини сал аяши керак-да. Отдан тушиб қолсалар ҳам...

Фашим келганини сездирмай машинани ўт олдира қолдим. Хўжайин қандай шумликни бошладилар — жуда билгим келар эди.

Оқ уйга бордик, ундан канал бўйига ўтдик. Ҳамма ерда пахта мўл, пайкаллар қўл урилмагандай эди. Шунда ҳам план саксонни қоралаб қолибди. Битта қолдирмай териб олишса нечага бораркан?!

Хирмончидан тортиб теримчигача, ҳисобчидан ошпаз хотингача гўё ҳаммаси сеҳрлаб қўйилгандек фақат бир гапни такрорлайди: «Обкомбуванинг қадами қутли экан, заб пахта йили бўлдимми?!»

Хўжайин гапни ҳазилга буриб:

— Янги навни кўриб, вильт ҳам вийт этиб қочворибди-да? — дея аския қилган эдилар, улар ёзилиб кулишди-ю, лекин тагидаги зилига унчалик эътибор беришмади. Аҳад ака ноилож: — Ишқилиб охири бахайр бўлсин охири,— дея машинага қараб юрдилар.

Қайтдик. Жиккак раис ёнимда, хўжайин муштдек бўлиб орқа ўриндиқда чўкиб ўтирибдилар. Негадир жимиб қолганлар. Мен рўпарамдаги кўзгудан секин назар ташлаб қўйдим. У киши бутун халқ, ёшу қарининг дарду фикри, қувончу ташвишига айланиб кетган пахталарга, пахтазорларга аллақандай беварқ, бегона назар билан қараб борар, юзларида негадир ачиниш аломати қотиб қолган эди. Ажаб. Бу хушхандон одамга нима бўлди? Қандай жин урди? Эсладим. Бирон-бир тагли-тугли ёки нозик мавзуга қўл уриб, фельетон ёзадиган бўлсалар, шундай маҳзун тортиб қолгувчи эдилар. Бу гал қандай мавзу топибдилар экан? Тавба. Баъзан туриб-туриб тушунмай кетаман хўжайинга: нимага ўйланадилар? Кимсан республика газетасининг мухбири бўлсалар, областда уларнинг мушугини пишт дейдиган кимса топилмаса, шар-шурт ёзиб юборавермайдиларми? Истиҳола қили-иб ўтиргунча! Ҳажв, фельетон, аския буларнинг жонлари-ку, жонлари? Қийиб кўядилар-ку, қийиб?..

Тошлоқдан ўтиб бораётгандик, кутилмаганда кифтимга секин туртиб қўйдилар:

— Шамсиддин, шу атрофда бир четга олинг,— шундай дея раисга юзландилар.— Агар мумкин бўлса, шу пахта заводга бирров кириб ўтай.

— Майли, бажонидил, Аҳад ака, бажонидил, лекин...— раис чайналиб, хўжайиннинг уст-бошига зингил ташлади,— шу оҳорли энгилда... қандай бўларкин? Кейин бизни сўкиб юрмайсиз-да? Айтсанг ўласанми деб?..

— Ҳа-а, ғужғон ўйнаб ётган пахта гардини айтасан-да, биламан. Мен у ёқчага кириб юрармидим, сизлар ўтира-турасизлар. Мен шундай экономистдан бир рақам оламану чиқаман. Рақам биз учун гувоҳдай гап. У билан шайтонниям мот қилиш мумкин. Хўп, мен ҳозир,— деганча Аҳад ака энгил оқсоқланиб, завод контораси томон юрдилар.

Раис полвонлардай керишиб қўйиб, айланиб олдимга ўтди.

— Бу дейман, Аҳад аканинг ниятлари... сал нақароқми? — деди хавотирланиб.— Фельетон-мельетон ёзиш ниятлари йўқми?

Мен елка қисдим:

— Билмасам, сезганим йўқ,— дея, шу баробар кейинги пайтда областда тарқаган бир гап ёдимга тушиб, кулдим,— Нима, сизларга ҳам биров. «Қо-оч, Аҳад ака кетяпти!» деб сим қоққанми?

Раис энди ўзининг саволидан ўзи хижолатга тушиб, ночор илжайди:

— Сим-ку қоққани йўғ-а... Лекин Аҳад ака — Аҳад ака-да. Ҳазул-ҳузул билан сиригни билиб олиб...

— Ёйиб юборишлари мумкин, дейсиз-да?

— Ёйсалар гўрга-я, ёзиб пўстагимизни қоқсалар борми, у дунё-бу дунё тавқи лаънатдан қутулиб бўлмас.

— Баъзиларга ўхшаб пунктминан олди-берди қилмасанглр бўлганида,

нимадан қўрқасиз! — Узим ҳам тоза оғзи бўш одамман-да. Бориб келиб раисга шу гапни гуллайманми?!

Жиккак одам бирпасда ғалати мунғайиб, яна ҳам кичкина тортиб кетди. Ранги ҳам бўзариб-оқарди. Тили калимага келмай, лаби бир-икки қимирлагандай бўлди-ю, лекин дами ичидан чиқмади.

— Чин... чинданам шуни?..— деди ахийри забон битиб.

— Э, қўрқманг, мен шунчаки айтдим-да. Хўжайиннинг унақа ниятлари йўқ! — дея раисга таскин бердим.— Бўлганда ҳам сизларни ёзармидилар. Ахир Тоғанинг ҳурмати бор. Тўғрими?

— Шуни айтинг-шуни айтинг,— раис юзига қон югуриб, энди елкамга қоқди. Кейин қулоғимга секин шипшиди,— ҳарҳолда яна ўзингиз... пишитиб қўясиз-да. Аҳад акаминан минг йиллик қадордонлармиз, уят бўлар... ёзсалар?..

Шу пайт хўжайин кўриндилар. У киши конторадан чиқиб келарканлар, атайми, чинданми, шод, қўлларини силкиб:

— Бўлди! Ҳаммаси тушунарли,— дедилар. Яна устига-устак сирли қилиб қўшиб қўйдилар,— айтувдим-а охири бахайр бўлсин, деб!

Раиснинг ранги бўзариб кетди, елкамдан бемажолгина қўлини олди.

ТОҒА

— Ана бу бошқа га-ап. Энди боққа бориб ҳақимшўрвадан ичсак ярашади. Нима дедингиз, раис бува? — Хўжайин орқа ўриндиққа чўкарканлар, мамнун гап ташладилар.— Кетдик, Шамсивой.

Боядан бери юраги така-пука бўлиб турган раисга жон битиб, ялтоқланишга тушди.

— Нимасини айтасиз, Аҳад ака, нимасини... Шўрва ҳам кобули бўлиб кетгандир, кобули...— У юришим билан орқага ярим ўгирилиб олиб, ошпазини таърифлай кетди.— Меъмон кутиш Ҳақим акадан ўтаверсин-да. Қозонга ҳамма солган нарсани солади, лекин сузиб келгани... бу оламникимас-да. Одам боласининг қўлиям шунақа ширин бўладими?!

— Эркак кишининг қўлиям денг?...— луқма ташладилар хўжайин.

Раис аскияни тушуниб шарақлаб кулди:

— Манман деган аёллар ҳам бунинг олдига тушолмайди. Бекорга нозик-нозик меҳмонларни бизнинг боққа олиб келишмайди. Косигинни ҳам шу ерда кутворишган-да. Бир ёқда Тоғанинг ҳурмати, бир ёқда Ҳақим аканинг доврўғи...

— Айтмоқчи,— деди хўжайин раиснинг елкасига қўл ташлаб.— Меҳмондорчилик меҳмондорчилик билан, лекин Тоғани зиёрат қилиб ўтишни унутмайлик-а?

— Хўп-хўп, Аҳад ака, хўп. Бўлмаса, нариги йўлдан бора қолайлик. Тўғри чиқамиз.

Хўб ажойиб куз келди-да. Кўча четидаги қатор мирзатеракларнинг барги текис сарғайиб, офтобда зардай ярқираб, сал шабадада баравар ҳилпираб ётибди. Бамисоли минглаб тилла патли қушчалар қанот қоқишиб тургандай, ҳовлиларни ўтовдай тутиб ётган ўрикзорларни айтмайсизми! Қир учлари қирмизи ранг олиб, бирам чиройли бўлиб кетибдики... Шу тобда Аҳад аканинг ҳозирги гапи ҳаммамизга маъқул тушди. Ахир одам одамга фақат тиригида керакмас-ку, тўғрими? Вақт топиб ёдлаб қўйиш, бир калима тиловат қилиб зиёратлашга нима етсин! Бу Аҳад аканинг гапи. Узоқ йили бир очилиб кетиб айтворганида қулоғимда қолган. Шу-шу хўжайинни қаттиқ ҳурмат қиламан. Ўзи ҳазил-ҳузулга туғилган, афандинамо одам кўринса ҳам таги бутун, имони саломат.

Фарғона гўзал юрт бўлгани билан аксар қабристонлари жуда хароб, қаровсиз-да. Утини ўриб, атрофини бундай тозалаб қўйишга ҳайиқишади-я, тавба. Уттизинчи йиллари қама-қамадан бир зада бўлганларича...

Тоға қўйилган мозор ҳам тизза бўйи қиёққа кўмилиб ётар, унга қўйилган ёдгорлик тоши билан бюст шувшиган ва ўт босган бошқа қабрлараро яккаланиб, жуда ғариб кўринар эди.

Аҳад ака қиёқ ичидан йўл очиб бориб, бир четга чўнқайди. Қисқа тиловат қилди-ю, лекин қабр тепасида узоқ туриб қолди. Охири чуқур тин олиб (хўжайиннинг очик хўрсинганини шунда кўрдим): «Эҳ, Тоға-Тоға-я, катталар ҳам

сиздан бир аламларини олишибди-ку. Қабрингизга одам боласини йўлатмай...» деди-да, орқасига қайта бошлади. Аммо-лекин раисга ёмон тарсаки бўлди-да бу гап, қулоғига шолғомдай қизариб кетди. Машинага ўтириб боққа қайтпмиз ҳамки, у чурқ эта олмасди.

Аммо хўжайин хафачиликдан кейин туғилганлар, юракни узоқ сиқади-ган нарсаларга кўпам товлари йўқ. Қабристондан чиққанимизга ҳеч қанча ўтмай ярим ўгирилиб олдилар-да, Тоға ҳақида гап беришга тушиб кетдилар:

— Эшитганмисиз-йўқми, Шамсивой, шу районда Салимов деган ўлгудек ховлиқма бир секретарь бўларди. Ғирт сиёсатчи, ўпкаси йўқ одам эди. Тоға шу одамни кўрсалар чакка томирлари тортишаверарди. Ҳеч рўйхуш бермасдилар атай. Нуқул айтганининг тескарисини қилардилар. Пахта экинги деган жойга беда сепардилар, беда қилинг деган жойга пахта экардилар. Дори сепсин деб жўнатган самолётларини олдиларига солиб ҳайдаб юборардилар. Ана ундан кейин бошланарди жанг... Бу районни каттаси менманми-ким, деб у айтса — мен ҳосилотманми, ўзимга қўйиб бер, деб бу айтарди. Уларни ҳеч муросага келтириб бўлмаган...

Беихтиёр бундан беш йил бурун Нурбек акани олиб юрган кезимда бир келганим ёдимга тушди. Пахтада вакил бўлиб юрган хўжайин қиттак мизғиб олгани ичкари хонага кириб кетишган, биз ҳозирги ошпаз Ҳаким ака билан беҳининг тагидаги сўрида савзи тўғраб ўтиргандик. Бир маҳал ҳовуз бўйига машина келиб тўхтади-да, ундан олдинма-кетин тушган норғул, суяги бузуқ чол билан ўрта яшар жиккак одам бизни кўрмай ўша ердаёқ ёжиллашиб қолишди.

— Тоға билан раис,— дея ошпаз тез ўрнидан туриб ошхонага қараб юрди,— нима бало, иккаласиниям важоҳати бузуқ?..

Оқ яктак, оқ иштонли, белига қўш белбоғи боғлаб олган Тоға бир қўлида гармдори нусха марғилон дўпписи, бир қўлини белбоғига тираганича раисни жеркиб-жеркиб ташларди:

— Септирмайман дедим, септирмайман! Осмон қўлида бўлса ташлаб юборсин!..

Бунга сари оқ каламинка костюм билан галифе шим, сариқ ағдарма этик кийган раиснинг хуноби ошарди:

— Бўлмаса, бюрога ўзингиз борасиз!

— Э, ўт! Керак бўлса, бор, бўлмаса, қўй...— Тоға қўл силтаб шу томонга юра бошлади.

— Бедапоярни кўпайтирадиган Сиз — бюрода гап эшитадиган биз. Машина теримни сводкада қолдириб ўзини йўқотадиган сиз — виговорни оладиган биз! Шундайми? Энди сиз учувчини ҳайдаб юборинг-у, бюрода биз тикка бўлайликми?!

Раиснинг алам-аччиқ тўла гапидан Тоға яна тўхтади.

— Ҳашаротни қанақа қилиб йўқотиш — менинг ишим,— дея кўкрагига нуқиди,— хоҳласам дори септираман, хоҳламасам йўқ. Ким септирса-септираверсин. Меникини қушлар ҳам қириб ташлайди. Ота-бобомизнинг давридан пахтанинг ҳашоратини қушлар еб, йўқотиб келган. Энди бир ками ҳашаротни қираман деб одамларимни касал қилишим қолганми? Мен тирик эканман, колхозга дори сепадиган самолёт ораламайди! Шусиз ҳам айтган пахтамни олиб беравераман ердан. Бор, қаёққа бориб арз қилсанг-қилавер! Тўрт томонинг қибла! — Тоға қўл силтаб, юз ўгирганича нари кетатуриб, яна бақириб берди.— Э, қўясанларми-йўқми деҳқонни ўз ҳолига?!

Раис гинахонлик билан тўнғиллади:

— Сиз мана шатдагина кучаясиз. Зўр бўлсангиз, райкомнинг бюросида айтардингиз шу гапларни. Сизни деб райком секретари бир йилдан бери колхозга келмайди.

Тоға тўхтади, ярим ўгирилиб раисга тикилди:

— Мени деб-а?!

— Бўлмаса кимни деб?

Тоға кинояли кулумсиради.

— Мен-ку, ўша каттангни бир таъзирчасини бериб қўйган эканман, аразласа-аразлагандир. Лекин ярим йилдан бери «Коммунизм» билан «Оқ ол-

тин»га ҳам қадам босмайди-ку. Нима, уларда ҳам сазойи бўлган эканми? Бу аразмас, сиёсат, билмасанг — билиб қўй...

...Аҳад ака енгил кулиб қўйиб, ўша воқеани — Тоға секретарнинг таъзирчасини қандай бериб қўйганини берилиб ҳикоя қилар эди.

Бир куни десангиз ўша одам Тоғанинг колхозига тўппа-тўсиндан бостириб келиб қолибди. «Қани, бошланг, дала айланиб ишингизни бир кўрайлик-чи», дебди. Узича Тоғани доғда қолдириб бир изза қилай, тилини қисиб олай деганми...

Кошки Тоға бўш келадиган одамлардан бўлса.

— Узларининг ғиротларидами ё бизнинг тошбақага чиқамизми? — дебди ярим кесатиқ, ярим чин билан.

— Сизникида бўлса, сизникида-да. «Газик»да юриб кўрмабмизми!

Кейин гадойтопмас кўчалардан юриб, дала айланиб кетишибди-ку. Узиям роса кекини йиғиб, заҳарини сочгани келган эканми, бормаган ери, кирмаган «кўчаси» қолмабди. Тирноқдай камчилик излаб, роса пайкал оралабди. Охири топибди: бир ерда чўлллатиб қўйилган ғўзаларни кўриб, бригадирни тоза-а гап билан тузлабди. Сўнг ишдан ҳайдатибди. Бошқа ерда озгина бегона ўтти учратиб, звеновойга нақ кўчириб юбораман, деб дўқ урибди. Чўлда эса отаси тенги сувчини роса «олиб бориб-олиб келибди».

Тоға ҳаммасига чидаса ҳам шунисига чидолмабдию шофёрига секин шипшитиб: «Ҳали кун ботишга келганда бир қилиқ кўрсатгин. Шундай-шундай қиласан. Қўрқма, мен бор», дебди.

Яна дала кезиб кетишибди. Ахийри кун уфққа оғиб, салқин туша бошлабди, чўл чивинлари ҳам тўзғиб қолибди-ку. Райком секретари зудлик билан ўзини машинага ураётганида Тоға шофёрининг кифтига аста туртиб қўйибди. Шундан кейин машина бир чақирим ҳам юрмай ажаб нағма кўрсатиб, бирикки силкинганча таққа тўхтабди. Шофёр пастга тушиб у ёғига ўтибди, бу ёғига ўтибди, капотни очиб моторни титкилай кетибди. Охири машинанинг тагига кирганча аллақарини тузатишга тушибди: «Тоқати тоқ бўлган» Тоға секретарнинг олдида шофёрини бўралаб сўкиб берибди:

— Ҳой, бефаҳм, кимни буёққа олиб келаётганингни билармидинг ўзи? Овалроқ қараб олсанг ўлармидинг?

Шофёр машинанинг тагидан чиқиб, тўнғиллабди:

— Ҳе, Тоға, бу шалди роқ аравагизни бир амаллаб миниб юрганамга раҳмат десангиз-чи! Бошқа раислару ҳосилотларнинг тагида йилт янги машиналар, ўзингиз ундира олмай, аламига мени сўкасимизми? Чўлда қолиб кетсангиз, мен нима қилай?

— Дард қил, бало қил! Тезроқ тузат-да, орқамиздан етиб бор,— Тоға шундай дея секретарни узоқда қаққайиб турган шийпон томонга бошлабди,— юринг, зора пашшахонаси бўлса. Ўша ерда жон сақлаб турайлик.

Аммо етиб боргунча ҳам ғужғон ўйнаб, тўзғиб ётган чивинлар мўр-малахдай ёпишиб, уларни талай кетибди. Секретарь бўйину бетларига шап-шап уриб, қичишаётган жойларини қашиб улгурмас эмиш. Чивинлар ҳам ҳали бўйинини, ҳали энгагини, ҳали қаншарини чиқиб, тинчлик бермасмиш.

Охири у Тоғанинг белбоғини сўрашга мажбур бўлибди:

— Тоза очопат чивинлар эканми? Бу ерда қандай яшаб бўлади? Еб қўй-япти-я, тавба,— дебди.

— Бу касофатлар ҳам биледи кимни чақишни. Биз ўзиникимиз-да... Ойдайдилда бир келадиган сизни чақиб олишяпти,— дея гап билан узиб олибди Тоға.

Секретарь белбоғни чирпирак айлантириб, чивинларни шу ҳайдармиш, қани энди қутула олса. Кун ботган сари улар қайнаб чиқармиш, бу ёқдан ҳайдаса, у ёқдан ғув-ғув босиб келармиш.

У шийпон-капага тезроқ ета қолиш умидида Тоғанинг кулгусини қистатиб, югуриб кўрибди — бўлмабди. Оёқларини тапиллатиб кўрибди — қутула олмабди.

Не ҳасратда шийпонга етиб боришса, пашшахона йўқ экан. Секретарь ичкари кирибди-ю, зум ўтмай қочиб чиқибди:

— Бу касофатдан қутулиш йўли борми-йўқми? Тоза қийнади-ку,— дебди у охири.

Тоға шундагина мийиғида кулиб:

— Илож қанча, тезак териб, тутунида жон сақлаймиз, тердикми? — дебди.

Жуллас, машина «тузалиб» келгунча секретарь тезак сассиғида ўтиришга мажбур бўлибди. Шу-шу Тоғанинг колхозига қадам босмай кетган экан. Тўғри-ми, раис?

Раис оғзи қулоғига етиб илжайди:

— У киши ўз номи билан Тоға эди-да. Секретарга ҳам сўзини бермаган...

Аҳад ака кутилмаганда кўзини юмиб, афсус-ла бош чайқади:

— Шундай одамни... ҳалигиндай қиёқзорга... ташлаб қўйибсизлар-а... Тирикка бас келолмаганлар ўликдан ўч олишади-да.

ҲИ-ҲИ ФАНЛАРИ КАНДИДАТИ

Қайтишда хўжайин чўнтак соатларини қўлга олиб, қараб қўйдилар.

— Марғилонга кириб ўтайлик, Нур акангизни ола кетамиз. Кўзи тўрт бўлиб, кутиб ўтиргандир.

Аҳад ака айтмоқчи «Пуллим» жамияти (лекция ўқиб пул ишлашгани учун «Билим» жамиятини шундай атаб юборганлар) рўпарасида тўхтаб, икки марта сигнал бергандим, Нурбек ака бир гала шотирлар қуршовида гердаиб чиқиб келдилар. Маъруза тугул еб-ичадиганлари ҳам тугаган шекилли улар билан хайрлашганча биз томон юрдилар: кўрдингизми, бизда ҳам мошин бор, кичкина одам эмасмиз. Айтилган вақтда жо-бажо бўлиб туради демоқчидек.

Дарҳақиқат, келиб, каттаконлардек орқа ўриндиққа чўкдилару тутқичга қўл чўздилар. Биров билиб ўтирибдими, бу кишим бировнинг аравасида кетаётганларини...

— Қалай, маърузалар яхши ўтдимми? Биттасини нечта қилиб расмийлаштирдинглар? Шундан гапир,— тегишди хўжайин машина жилиши билан.

— Бу сенга Сочни асраш ҳақида текин лекциями?! — бўш келмади Нурбек ака ҳам.

— Аммо-лекин ёмон туширгансан-да ўшанда ўзинг ҳам,— кутилмаганда қулфи дили очилиб кетди Аҳад аканинг.

— Ўзинг-чи? Ўзинг ҳам қотиргансан-а шунча одамни. Ҳеч кутмагандим,— тиззасига завқ билан шаппатилади Нурбек ака. Кейин Аҳад ака завқи тошиб, елкамга турткилаганча ҳикоя қила кетди.

— Бир йили денг, одам қуригандай Ялтага бирга дам олгани борибмиз. Беш-тўртта ошналар билан тушдан кейин шаҳар айлангани чиқиб кетатурсак, санаторий бош врачлари рўбарў келиб қолди.

— Э, ўртоқ, мен сизни излатмаган ерим қолмади-ку. Бизга жуда керак эдингиз-ку,— дейди.

— Хизмат? Нима гапингиз бўлса, мана, биз бажонидил тайёр,— дедим-у, ичимда бу одамнинг менда нима иши бўлиши мумкин деб ўйлаб турибман.

У қўлтиғимдан олиб сал чеккага бошлади:

— Эшитдим доврўингизни. Шу бугун битта лекция қилиб берасиз. Йўқ демайсиз...

— Қанақа лекция? Менам сизга ўхшаган битта дўхтирман,— деб авраб кетмоқчи бўлдим.

Йўқ, у десам бу дейди, бу десам у... ширачдек ёпишиб олибди.

— Нима, бу дам олувчиларга сочни асраш ҳақида лекция ўқирмидим? Кимга нима қизиғи бор экан? Қўйинг,— дея яна унамадим.

Шунда ҳам бош врач қўйиб юбормайди.

— Майли, нима ҳақида гапирсангиз ҳам. Бир соатга алаҳситиб берсангиз, бас...

Бу орада айтиб қўйилган машина келиб, шериклар қистаб қолишдию жонга ора киришди. Мен «қўйинг-қўйинг»лаб қочвордим. У бўлса, «соат еттиларга етиб келинг»лаб қолаверди.

Шаҳарни тоза айланиб кечга яқин қайтиб келсак, отни қашқасидек эълон ёпиштириғлик турибди. Эълонки, ўқисангиз кулавериб ўласиз:

«Санаторий дам олувчилари диққатига! Бугун кеч соат етти яримда лекция: «Сочни қандай асраш керак». Бу мавзуда лекцияни медицина фанлари кандидати Аҳад Рустамов ўқийди. Армонда қолманг».

Ҳой, эсингиз жойидами, дегани бош врачни шу қидираман, қани топилса. Вақт эса, етти яримга қараб кетяпти.

Апил-тапил овқатланиб, палатага кириб беркиниб ўтиргандим, ўзлари қидириб келиб қолишди.

— Э, қаёқдасиз, доктор, одамлар кутиб қолди-ку.

Шу тушунтираман дейман, қани энди гап уқтира олсам.

— Бир оғиз бир нарса деб беринг, лоақал ўн минут алаҳситиб туринг, кино бошлаб юборамиз,— деб охири етаклаб кетишди.

Саҳнага чиқиб олибман, зал тўла одам оғзимга тикилиб ўтирибди, нима дейишимни билмайман. Ахийри нима бўлса бўлди деб бошладим.

— Соч, ўртоқлар, беш хил бўлади,— оғзимга келгани шу бўлибди, ўлмаган кул кўравераркан, давом этдим,— қора соч, малла соч, оқ соч, кўнғир соч, яна аллақандай жингалак соч...— Пастда бўлса, дам олувчилар азза-базза қоғоз-қалам кўтариб келишибди, оғзимдан чиққанини ёзиб олишяпти. Мен бўлсам, оғзимга келганини қайтармай сочни таърифляяпман.— Дунёда энг яхши соч ўн саккиз яшарлигингиздагиси. Уни асраш учун...

Шунда ҳаёлимга лоп этиб бир фикр келдию соч ҳақидаги маърузамни тўхтатиб, залда ўтирганларга беҳазил мурожаат қилдим.

— Энди, ўртоқлар, қоғоз-қаламни йиғиштирасизлар, чўнтак-чўнтакларингга солиб қўйинглар. Мен сочни асраш ҳақидаги сирымни очай. Йиғиштирдингизми, раҳмат. Ана энди эшитинг. Сочни асрашнинг битта йўли бор. Қўлингизга қайчи оласиз-да, ўнсаккизга тўлган кунингизда сочингизни ушлаб туриб, тагидан шарт қирқасиз. Кейин целлофан халтага солиб осиб қўясиз. Юз йил яшасангиз, юз йил айнимай, ўнгимай туради. Хоҳлаган вақтингизда очиб қараб қўясиз: О, менинг ўнсаккиз ёшлигим деб...

Залда бўлди кулги, бўлди қиёмат ваҳа-ҳо... Шунаққиб қутулиб чиқиб кетганман саҳнадан...

Кейин билсам, манави шумнинг иши экан. Зўр лектор деб бош врачга қайраган экан. Тўғрими?

— Ушандан кейин санаторийда олган номингни айтмадинг-ку...— Нурбек ака завқланиб ишшайди.

— Бор, ана, сен айтақол,— валломатлик-ла орқасига суянди хўжайин.

Нурбек аканинг юзи ҳар қачонгидан ёришиб, айтавурайми, а, дегандай дўстига тикилди.

— Айт, айтавур,— изн берди у.

— Бу ўшанда олган «Ҳи-ҳи фанлари кандидати» деган номни,— деди Нур ака ўзини кулгидан тия олмай,— жуда топиб айтилган-а?

Жуда аломат одам-да, бизнинг хўжайин.

МАХФИЙ УЙИН

Соя-салқин оромгоҳ. Навбатдаги гурунглاردан бири...

Биз шофёрлар бу сўрида биримиз гуруч териб, биримиз шакароб тайёрларканмиз, меҳмонлар ўтирган нариги сўридан гурра-гурра кулги кўтарилар, бунга сайин қулоғимиз динг бўлиб, яқинроқ боргимиз келар эди. «Шайтон сув»лар очилиб, пиёла ўртада икки-уч айлангач, меҳмонлару мезбонлар дунёнинг бор ташвишларини унутишган, бизнинг хўжайин эса, гап халталари очилиб кетиб, латифа кетидан латифа қалаштирар эдилар.

Уладиган дунёда кулган қолади, деб яқинроқ бордик. Хўжайин янгисини бошлаб юбордилар.

— Бир маҳаллада ича-ича алкаш бўлиб қолган қария қазо қилибдию жанозасига тумонат одам йиғилиб, йўллар тўсиб қўйилибди. Кўча тўла машинамиш-э. Эртасига ҳам одамлар турнақатор бўлиб фотиҳага келишаётганмиш.

Маҳалладошлар ёқа ушлашибди:

— Ё тавба! Ё қудратингдан! Роса худо ёрлақаган одам эканми? Билмасаканмиз-да?..

Шунда ҳалиги алкашнинг шишадоши нима дермиш денг:

— Бизам эсимиз борида бирорта каттага қуда тутиниб қўймаган эканмиз-да, а? Тақдирнинг ҳазилини қарангки, қария фалончига қайнота бўлиб чиқса-я,— деб бир каттанинг номини айтибди.

— Яхшиям отасимасакан,— ним кулги билан якун қилдилар хўжайин,— бўлмаса, ўлигини мўмиёлаб, нақ зиёратгоҳ тиклашармиди-ей...

Гуррос кулги сой сувининг шалдирашини ҳам босиб кетди. Аҳад ака бирпас кутиб туриб, кейингисини улаб юбордилар:

— Бошқа маҳалланинг бошқа бир кўчасида дафъатан иккита одам бу дунё билан хайрлашибдию одамлар таъзияга кела бошлашибди. Бири кўчанинг бу бетида бўлса, бошқаси сал нарида — у бетида экан. Маҳалладагилар бундай разм солишса, жуда ғалати ҳол юз бераётганмиш. Биттасида фотиҳаликнинг биринчи куниданоқ одамлар селпиб қолибди. Аммо иккинчисида тўртинчи куни ҳам келувчиларнинг қадами узулмасмиш-да.

Шунда менга ўхшаган дали-ғули, девона бир одам нима дермиш:

— Ув, дунё беҳабарлар, кўзингни оч! Амалинг борида ўлиб ол. Бўлмаса, кўмиксиз қолиб кетасан!..

Ҳазил-ҳузул ўз йўлига, лекин хўжайинни нима жин урди — тушуна олмайман. Кейинги пайтда нуқул катталарга тегишли латифа айтиб қолдилар. Тинчликмикан?

Биз ўзимизга келиб улгурмай у киши яна шу мазмундагисини тўқий кетдилар.

— Риштонда бир колхозга борсак, гузару идора олдига сув сепилган, дўкону сартарошхоналар супириб-сидирилган, деворлар оқланиб, байроғу алвонлар осилган. Активлар чоп-чоп қилиб юришибди. Кун иссиқ, қилт этган шабада йўқ, қўйиб берсанг офтоб ёндираман дейди. Жонида қасди йўқ одам борки, салқинга уриб кетган. Лекин раис билан партком (орқаларида бир тўда идора активлари) гузарда бетоқат кезиниб юришибди. Хийла вақтдан бери шу аҳвол шекилли, кўнгилларига қил сиғадиганмас.

— Ҳа, чи гап? Кимни кутяпсизлар? — дедим. — Шу жазирамада зарил бўлса ҳам?..

— Э, — қўл силтади раис, — ҳамиша шундай: сарғайтирганлари-сарғайтирган...

— Каттакон келадиган эканлар, — дея тушунтирди партком, кейин ўзича гина қилди, — келганларидан сўнг топтирсалар ҳам бўлади-ку, эрталабдан кутиб ўтирибмиз-а...

— Вой содда ўзбегим-а, — дедим мен, — унда каттаконлиги қаёқда қолади?!

Кулгидан ўзимизни босиб улгурар-улгурмас, Аҳад ака навбатдагисини илиб кетдилар.

— Яна бир куни ўша районга бориб қолсак, райкомдаги йиғин тугаб, ўша раис чиқиб келаётибди. Қовоқ-бурни осилган, шахти жуда паст.

— Ҳа, Муллажон ака, — десам қўл силтайди. Қўлтиғидан олиб четга бошладим.

— Нима гап, тинчликми? Сиздай меҳнаткаш одамни ким бунақа... — дедим ҳамдардлик билан.

Ёрилолмай турган экан:

— Узингиз билган ошнамиз-да, каттамиз-да! — деб юборди. — Ўлиб-тирилиб ишлайсан, кечани кеча, кундузни кундуз демайсан, бир оғиз илиқ гап йўқ. Нуқул танқид, танқид, танқид. Топиб олишгани мен...

— Эй, содда акам-эй, — дедим елкаларига қоқиб, — ҳалиям ошнамизни билмасакансиз-да. У сизни мақташи керакми? Мақтасинми?

— Жилла қурса ишлаётганимизни айтсин...

— Йўли бор-да, йўли. Бундай қиласиз: ҳар ойда битта... — қулоғига шивирладим, — қўй юбориб турасиз эшигига. Қани, ўшандаям танқид қилаверармикан.

— Йўғ-э, қандай бўларкин?..

— Маслаҳат-да. Сиз айтганимни бир қилиб кўринг, — дедим кўз қисиб.

Келаси гал ўша район хўжаликларидан бирида яқин беш юз кишилик область семинар-кенгаши ўтадиган бўлиб, биз ҳам бордик. Ошнамиз минбарга чиқиб олиб, Муллажон акани тоза кўкларга кўтариб мақтар эди. Мен раисни секин туртиб, қулоғига пичирладим:

— Қаранг, қўйингиз гапиряпти...

Чинданам хўжайинга бир бало бўлган эди, оғзидан чиқаётган латифа

борки, катталарнинг авра-астарини ағдариб ташлайдиган эди. Нима бу, меҳмонга шамами десак, у киши Тошкентда кичикроқ бир идоранинг бошлиғи. Бунақа кирдикорларга алоқаси йўқ одам. Область газетаси муҳарририга елка тираганича роса кулиб, ёзилиб ўтирибди.

Бу орада ош сузиб келиниб, олинг-олинг билан еб бўлинди. Мириқиб кўкчой ича бошлашди. Вақт ҳам шомга яқинлашиб келар, лекин улар тура қолишмас эди. Кейин билсам, тошкентлик меҳмон шу ердан поездга чиқиб кетадиган, улар узатиб қўйишлари керак экан. Ҳали яна бирор соат ўтираркан-миз-да, деб турсам, хўжайин кўзғолиб қолдилар.

— Мен идорага бир қўнғироқ қилиб қўйишим керак эди, бирров редакцияга ўтиб келай, — дея меҳмондан рухсат сўрадилар.

— Майли-майли, Аҳаджон, боравуринг, мени деб қанча ишдан қолдинглар... — Меҳмон хижолатга тушиб, биратўласи рухсат бера бошлади. Лекин область газетасининг муҳаррири бош чайқаб; (қиттак отса тилдан қолиб, ўзича аллақандай эски ашулаларни хиргойи қилиб, шу куй мақомига тебраниб ўтирадиган одам) унамади.

— Э, ке-ча-си-да иш ни-ма қи-ла-ди? Узи-миз ку-за-тиб қўя-миз.

Аҳад ака қўлларини кўксиларига қўйдилар:

— Гап бўлиши мумкин эмас, ўн минутда қайтаман, борамизу келамиз.

Хўжайин идорага боргунча ҳам ғиқ этмай кетдилар, лекин машинадан тушгач, юқори қаватга кўтарилмай, негадир босмахонага кириб кетдилар. Бир чой қайнагунчалик вақт ўтмай, қўлларида янги, бўёқ ҳиди анқиб турган газета, чиқиб келдилар. Индамай қайтдик. Ҳамма гап ўтириш бўлаётган ерда очилди. Хўжайин меҳмонлар ўтирган сўрига етмасданоқ газетани шалдиратиб, гап бошладилар:

— Бу дейман, редактор ака, сиз бу ерда ўтирибсиз, уёқда худо уриб газетага хол қўйишибди-ку! Буни қаранг... — Аҳад ака биринчи бетнинг энг теппасидаги ўқлоғдек-ўқлоғдек ҳарфлар билан терилган шиор-шапкани кўрсатди.

Муҳаррир кўзойнагини тақиб, лабини чўччайтирди:

— Ватанга ҳар қачонгидан кўпроқ ахта берамиз! Ни-ма? Ахта? — Муҳаррирнинг жон-пони чиққудай бўлиб Аҳад акага қаради. — Нав-бат-чи-ни кўзи қа-ёқда экан? Умуман редак-цияда о-дам зо-ти бо-ра-кан-ми?

— Билмасам, — елка қисди хўжайин. — Босмахонага кирсам, пақиллатиб босиб ётишибди.

— Э, тўх-тат-дингизми? — Муҳаррир қалтираб ўрнидан туриб кетди.

— Тўхтатдим-тўхтатдим. Лекин шунча газет... увол-да.

— Уволам гапми?! Шундай чиқ-қиб кетса, ним-ма қилардик?.. Буни қаранг, — муҳаррир газетани тошкентлик меҳмонга узатди. Меҳмон қўлида газет, бир ҳалиги «шапка»га, бир муҳаррирга жавдираб тургач, потирлашга тушди:

— Э, мен ўлай, меҳмон бўлиб келмай! Қаерданам сизларни ишдан қўйдим... Вой, энди нима бўлади?

Хўжайин кулиб юбориб, меҳмоннинг елкасига қоқдилар:

— Ҳеч нарса бўлмайди, ҳеч нарса... Юрагингларни бир синаб кўрмоқчи эдим-да. Пахта ўзларингизниям ахта қилиб қўйган экан-э!

Зиёфатдошлар кулишларини ҳам, йиғлашларини ҳам билмай бир-бирларига қарашди:

— Вой кўрқ-май-диган ано-йи-ей! — деди муҳаррир қўл силтаб.

Аҳад ака ҳеч гап бўлмагандек сўрига ўтириб, ўзига чой қуя бошларкан, эндигина ўзига келаётган муҳаррирнинг юрагига яна ғулғула солди:

— Айтинг-айтинг «дўстларингиз» бир нусхасини... у ёққа жўнатишмасинда... — деди юқорига шама қилиб.

— Э, нафа-сингизни ел ол-син! Уйин-дан ўт чиқар-майсизми, бир иш қилиб! — Муҳаррир шошиб йиғиштирина бошлади. — Ўзим ўт-тиб ке-лақолай. Бу киши-га ишон-ган одам ҳаром ўлади...

— Майли-майли, — меҳмон қайтадан хижолатга тушиб жавдиради.

Оббо қув Аҳад ака-ей, бемахал нега идорага отланиб қолдилар десам, гап буёқда экан-да...

Бизнинг хўжайин шунақа: ҳеч жим ўтира олмайдилар. Доим бир қувлик ё шумликни бошлаб юрадилар. У кишига ўнг келган одамнинг шўри қурсин:

бегонаси бўлмаса, ўзларига тегишлигини ҳам «тузлаб кетаверадилар». Ишқилиб сизга «ёпишмасинлар», ёпишдиларми, қўймайдилар. Ҳар турли қочириму аскиялар билан кўз очирмаганлари-очирмаган, орқангиздан латифа тўқиб элга овоза қилиб юборишлари ҳеч гапмас. Охирги пайтда Тошкентдан қайтгач, нимага бунчалик катталарга осилиб қолдилар десам, тагида гап бор экан. Қўнғироқ билан фельетонни тўхтатишгани, елкаларига битта ҳайфсанни илдириб юборишгани жуда ўтиб кетган экан-э. Сенларними, шошмай тур, деб қўйган эканлар.

Мухбир бўлиб, ҳеч завод-фабрикага яқин йўламайдиган одам меҳмон кузатганимизнинг эртасига пешингача тўқимачилик комбинатида қолиб кетдилар. Қулоқни қоматга келтириб гуриллаб ётган тўқув цехларию пахта гарди ғужғон ўйнаган йигирув цехларигача, толанинг чидамлилигини ўлчайдиган лабораториядан бўёқ ҳидидан бошлар чир айланадиган читга гул босиш цехигача кириб чиқибдилар. Шунчалик зарур эканми?

Яна комбинатдан чиқа солиб, берган саволлари қизиқ:

— Шамсивой, бу пахта дегани нимага экилади, ўзи-а?

— Нима учун бўларди? Кийим-кечак учун-да. — Жавоб қилдим муддаоларига ақлим етмай.

— Ҳа, баракалла. Энди айтинг, кийимнинг қанақаси маъқул шахсан сизга?

— Албатта чиройлиси, чидамлиги-да.

— Хўш, ўшанақа газлама тўқиб бўлмаса-чи?

— Унақа пахтани экандан элмаган маъқул. Нима эди?

Хўжайин кутилмаганда елкамга қоқиб, қучиб қўйдилар.

— Ана шу шартакилингизга борман-да. Мақолани ҳам худди шундай бошлаганим бўлсин. Ҳозир олачипор, паст толадан кийим киядиган замон эканми! Қолиб кетди-ку у даврлар отамнинг замонида. Нима дедингиз?

— Тинчликми, ўзи?

— Ҳе, пахтамизни на хориж, на Иваново олмагач, буларга зўрлаб тиқиштиришаётган экан. Ҳосили кўп бўлгани билан толаси жуда паст экан-е. Бемаза қовуннинг уруғи кўп бўлади, деганлар-ку. Қараб туринг, мен буларни бир боплай. Кетдик.

Ҳеч нарсага тушунмадим. Кимни бопламоқчилар? Нима учун?

Беихтиёр Тоғанинг колхозига борганимиз, обкомбува жорий этган янги нав ҳақидаги гаплар, ундан сал олдинроқ обкомбува ўртага тушиб, хўжайиннинг Қўқондан ёзган нарсаларини қолдириб юборишгани барча-барчаси эсимга тушди. Наҳотки обкомбуванинг ҳам кўзини очиб қўймоқчилар?!

ЕҒОЧ ПОЛВОН

Бугун бизга озодлик теккан. Хўжайин уйга қамалволиб ижод қиляптилар, қайсибир шўринг қурғурнинг шўрига шўрва тўкилиб, янги фельетон битиляпти. Балки анув пахтанинг толаси масаласида обкомбувани уряптиларми? Ишқилиб бугун кечгача бўшмиз, эркин қушмиз. Ремонт баҳона гараждан чиқволиб, истаган томонга суришимиз мумкин ғиротни.

Жуда бемалолхўжа бўлиб, тушларга яқин уйга қайтсам, аям: «Қаерларда юрасан, хўжайиннингни уловсиз қолдириб? Чошдан бери уч марта сим қоқишди, тез борақол», деб бай-байлаб қолдилар. Нима гап экан, меҳмон-измон келиб қолибдими, деб етиб борсам, Аҳад ака тушликка қўл чайиб турган эканлар.

— Келинг, қайнанаси суйган йигит. Ахир обедга тўғрилаб келибсиз-да, — деб ҳазил аралаш учирма гап қилдилар.

— Йўқ, мен кута тураман, раҳмат, — дея ўзимча араз қилган эдим, «уришиб» бердилар.

— Али аканинг итидай тоза санғиб келибсиз-у, раҳматга бало борми? Кириг.

Индамай кира қолдим. Устига-устак, қорин ҳам пиёз пўсти бўлиб кетган...

Дастурхонни негадир иш хоналарига ёздирган эканлар, стол устида гулдон, унда икки дона ғалати «гул». Гул бўлиб гул эмас, уруғдон бўлиб уруғдонмас. Узоқ бир мамлакатдан келтирилган нарса бўлса керак-да, нима кўп, Аҳад аканинг хориждан келадиган меҳмони кўп, деб қўя қолдим.

Икки коса шўрва келтирилди, ликопчада важуси билан. Нон ушатиб, чойни қайтара бошладим. Ая чиқиб кетишлари билан кафтларини-кафтларига ишқаб хўжайин ҳам кириб келдилар.

— Хў-ўш, Шамсивой, иш юришиб кетганини бир нишонласак бўлармиди? Худо хоҳласа, мақолани ҳам эртага тугатиб ташлармиз-ов...

Аҳад ака сандиқнинг ёнидан бир нарса кўтариб кела бошладилар. Қарасам, тагида жиндак қолган коньяк. Тиқинини очиб, димоғларига олиб бордилар-у, кулиб орқага қайтдилар:

— Уни қаранг, ўзим ҳам адаштириб юборибман. Савилнинг таги кўп бўлгач...

— Нима, бошқаси эканми? — дедим ҳайрон бўлиб.

Аҳад ака кулди.

— Униси аянгизнинг кўзини шамғалат қилишга. Йўли бор-да. Мана ҳозир буни ҳам оламиз, — хўжайин бир пиёла чип-чип коньякни сипқориб, тилини тақиллатиб қўйди, — ўрнига памилчой солиб қўямиз. Қарабсизки, коньяк савил жойида турибди-да. Очиб кўрмагунча... билиб бўпти...

— Шунинг учун очилган яримта-юримталарнинг уруғи кўп экан-да?

— Бўлмасам-чи...

Ана энди иштаҳа билан шўрвани паққос туширарканмиз, кўзим беихтиёр бояги антиқа гулга тушиб, яна хаёлим қочди, нуқул нима экан деб сўрагим келади. Уни бир нарсага ўхшатиб турибман-у, лекин ҳеч эслай олмайман. Охири ўзимни тия олмадим:

— Аҳад ака, бу қанақа гул? Ё ҳозир шунақа ажабтовури мода бўлганми? — дедим.

Хўжайин лабининг четида кулиб, қулоғимга шивирлади:

— Бангидевона...

— Йўғ-э! — дедим-у, беихтиёр болаликда мол боқиб юрган кезларимизда кўрганимни эсладим: рангию банди, ғудда-ғудда тиконию уруғдонигача худди ўзи эди.

— Топилмас матоҳдай гулдонга солиб қўйганингизни-чи, — дедим кулиб.

Хўжайин қўл силтади:

— Э, қизиксиз-а. Менга зарил кептими! — Кейин овозини пастлатиб тусунтирди. — Буни аянгиз олиб кириб қўйган.

— Нега энди?

— Мен ҳам нималигини сўрашимни кутиб-да. Кошки сир бой берсам... Икки дунёда ҳам сўрамасман. Сизнинг уруғингиз шу бангидевона билан бир ердан деган жавобни эшитиш учунми?

Мен ёзилиб кулдим:

— Олиб деразадан итқитиб юбора қолмайсизми?

Аҳад ака елка қисди:

— Илож қанча. Жон деб итқитиб юборардим-у, аянгизга гап топилади-да. Ҳа, тегиб кетдим, орингиз келдимми деб саннашига кимнинг тоби бор. Туравермайдими! Биз эса буёқда хуфия қилиб отиб юраверамиз, памилчойнинг совуғи билан алмаштириб... Нима дедингиз?

— Ахир бир кун бу памилчойларнинг «миси» чиқиб қолар?

— Ўх-ў, унгача худо — раззоқ! Болта тушгунча кунда дам олибди. Кетдик. — У ўрнидан турди. — Заркентга ўтиб келамиз.

Тушдан кейин районга чиқадиган одатлари йўқ эди, ҳайрон бўлдим.

— Эртага қайтамизми унда? — тусмолладим атай.

— Нега? Шу бугуноқ қайтамиз. Фақат бир нарсани кўриб келмасак, қалам юрмай қолди. Уруғчилик хўжалигига бориб келамиз. Аввалги пахта фақат ўша ерда қопти.

Машинага ўтираётиб Аҳад ака қувлик билан қўшиб қўйди:

— Ундан кейин йўл-йўлакай бир полвонни зиёрат қилиб ўтамиз. Пушмон бўлмайсиз, юраверинг. Аломат воқеа: эшитганмисиз, хотинлардан чиққан полвон билан кураш тушиб, рақибининг аёллигини сезмаган одамни? Ана шу кишини кўриб келамиз.

Хўжайин ҳам қизик, қаёқдаги атторнинг қутисида йўқ гапларни топиб юрадилар. Аёл киши билан кураш тушиб... аёллигини сезмаганмиш. Оббо-о, қанақа эркак экан у? Одатдаги лофлардан биттасидир-да бу ҳам...

Заркентга бориб «1-Май» колхозига тушдик. Идорада дўндиққина бир қиз машинканинг устидаги синиқ ойнага қараб, ўсма қўйиб ўтирган экан, бизни кўриб шошиб қолди.

— Вой! — дедию ичкарига қочиб кириб кетди.

— Ҳой-ҳой, ҳой, қизим, ўсма қўйишгани келаётганимиз йўқ, баққа чиқинг! Бизга Ёғоч полвон керак эдилар. Биз Қирғизистонданмиз, атай келганмиз.

Мен у кишининг гапига анграйиб қолибман. Ёғоч полвонни-ку сўроқлаб келганимиз рост. Лекин «биз Қирғизистонданмиз» деб лақиллатгани нимаси? Қиз лоласи чиқиб, уялибгина эшикни қия очди.

— Ким дедиз?

— Бизга Ёғоч полвон керак эдилар.

— Ёғоч полвон, Ёғоч полвон, — дея эшлашга уринди қиз. — Йўқ, билмасанман бунақа одамни.

Коридордан бўғиқ овоз келди:

— Ёғоч полвонми? Ҳе-ҳе-ҳе. Ким бўларди, бригадир Ҳаким тоғангда...

Кейин хонага қора соқолли, тетиккина қувноқ чол кириб келди:

— Ёғоч полвонни мана, биз биламиз-да.

Хўжайин ўзини яна «Биз Қирғизистонданмиз» деб таништирдилар. Чоли тушмагур ўзининг қоровул эканини айтиб, зумда бир дунё гапни тўкиб ташлади:

— Хўб улуғ иш бўпти-да, хўб яхши келибсизлар-да. Ҳаким тоғангиз ҳам бу лақабни Қирғизистондан орттириб келган. Аравонда бир полвон хотинми-нан кураш тушиб денг...

Чол дали-ғулигина экан, ўтмишни эслаб, икки гапининг бирида тиззасига шапатилаб кулиб қўяди.

— Мен сизга айтсам Ҳакимбой аслида аёл зотидан ҳам уятчан, тортинчоқ. Лекин бўйдан худо берган. Бўй тақсимланаётганда энг аввал чопиб борганов бунинг бобокалони. Узиям беҳи ёғочидек чайир, ўттиз беш йилдан бери финг демай колхозда бригадирлик қилади. Унақа-бунақа одам вийт деб қочворарди бунинг пахта экадиган ерига тушса... Сабрдан ҳам бир вагонини берган...

Қоровул чол бизни тўғри Ҳаким аканинг даласига олиб бориб, ўзини хирмонда куймаланиб юрган жойидан топиб келди.

— Мана, ўзим бориб етовга олмасам келмайдиганлар, — у атай полвоннинг қитиқ патига тегадиган ҳазил қилди?

Полвон ҳазил ёқиб илжайди. Сўнг ҳақини қолдирмаслик учун гулдираб аскияга ўтди.

— Тузуксиз-тузуксиз, яхшиям меҳмонларнинг олдига тушиб, пилдираб келибсиз, бўлмаса қайдан топишарди?!

Қоровул чол чапак чалиб, қийқириб кулди:

— Ху-ув, бопладинг!

Ёғоч полвон баланд бўй, қўл-оёқлари узун-узун, юзи чўзиқ — туянусха одам экан. Бунинг устига, оқ яктак-иштон унинг бўйини яна-да, дароз қилиб кўрсатар эди.

У бўй-бастига ярашмаган қуюқ мулозимат билан бизни анҳор ёқасидаги сўрига бошлади. Бирпасда қаёқдандир қизил кўйлакли қизча дастурхонда лочира нон билан чой кўтариб чиқиб, ташлаб кетди. Ёғоч полвон нондан икки-тасини танлаб ушатгач, чой узатди.

— Олинг, меҳмон, нондан олинглар, — деб дастурхонга қистади, сўнг «хизмат, ука» дея Аҳад акага юзланди.

Хўжайин «биз Қирғизистонданмиз», дея яна гапни айлантира бошлаган эди, ўртага қоровул чол суқилди:

— Эсингдами, Ҳаким, ўттиз йил бурун Қирғизистонга борганинг? Аравондан чиққан анув полвон хотинни йиқитиб келган йилинг-чи?..

Полвон хижолатли илжайди:

— Ёшлик-ғўрлик, бир шунақа бўлиб қолган-да, — кейин секин қўшиб қўйди, — хотин эмас, қиз бола эди...

— Қиз бола!? Вой сани қараю! Қандай чидагансан? Э, уволига қолгур-э!..

Қип-қизариб дастурхоннинг четини ҳимариб ўтирган полвон баттар чайналди:

— Қиз болалигини... ким билиб ўтирибди, дейсиз, биров айтмабдиям. Полвонакан деб... кураш тушаверибмиз...

— Ача полвоннинг келбатини кўрган одам қиз бола демасди-да, — сўз кўшди хўжайин, — кураш кийимини кийиб ўртага тушса, умуман таниб бўлмасди. Айби йўқ, айби йўқ...

Бу гапдан полвоннинг чиройи сал очилиб, хижолатпазлиги ёзилгандай бўлди. Лекин пакана чол тушмагур қитмир гапларини қўймасди:

— Бу-ку билмаган. Лекин билганлар қучоқ очишгандаёқ... томом бўлиб... таппа-таппа йиқилиб бераверишган экан.

— Ача полвон ҳам рақибининг сал сесканиб, чалғишини пойларди, кейин кўтариб туриб ерга урарди, — Аҳад ака худди ўзлари кўргандай гапни олиб қочдилар. Шу бўлдию гапнинг қалови қовушиб, Ёғоч полвоннинг ўзи ҳам рақибини таърифлашга тушиб кетганини сезмай қолди:

— Тошини айтинг, тошини. Менга иккита келарди-ёв. Шу даст кўтараман дейман — қани оёғини узолсам. Уям пайт пойлаб кўтариб отмоқчи бўлади-ю, эвини қиллолмайди. Икки метрли «ғўлани» ердан узиб отишнинг ўзи бўладими? Бир маҳал денг шундай атрофга разм солиб хиёлгина дўнгликка кўзим тушиб қолди. Рақибимни киши билмас ўша ёққа айлантриб сургаклаб кетдим-ку. У нима бўлди деб ҳайрон. Сўнг дўннга чиқиб олиб, кутилмаганда даст кўтардимۇ бўйим билан босиб, устига тушдим. Шунда денг бундоқ юзига қарасам... қиз бола! Узун-узун киприклари пирпираб, шаҳло кўзи жон оламан деб турибди. Даврани ёриб чиқиб, ура қочдим. Тумонат одам чуввос солиб қийқиради денг, чапак чалади денг... Тоза қиёмат бўлган-да. Ер ёрилмаган-у, ерга кириб кетмаганман.

— Оббо, сан-э, оббо, омон бўлгур-э, — дея кўз ёшларини артиб кулди қоровул чол, — хўб антиқа кураш бўлганаканми?.. — Сўнг кутилмаганда хўжайинга мурожаат қилиб қолди. — Айтмоқчи, сиз Қирғизистонданман дедингиз-а? Танийман дедингиз-а? Ўша полвон хотин ҳозир ҳам бормилар?

— Афсуски, — Аҳад ака бош эгиб хўрсинди, — ўтган ҳафта қазо қилишди. Ача полвонимизни бериб қўйдик.

Мезбонлар бир ҳолатда юзларига фотиҳа тортишди.

— Кечирасиз, меҳмон, — деди Ҳаким ака, — ростдан ўша полвонни айтдингизми? Хийла ёш эди шекилли?

— Йўқ, унчаликмас. Ўша сиз билан кураш тушганда ҳам ўттизларда эдилар-да.

Мезбонлар бир-бирларига маъноли боқишди:

— Умрнинг ўтишини қаранг.

— Бамисоли оқар сув-а...

Анчадан кейин Ёғоч полвон яна сўровга тушди.

— Уғил-қизлардан бормиди?..

Аҳад ака негадир ерга қараб, ушоқ сидирди.

— Турмуш кўрмай... шундай ўтиб кетишди...

— Нима? Шундай полвон қиз-а?! — Ёғоч полвон ўтирган ерида оғир кўзғолиб қўйди.

Аҳад ака ийманибгина тушунтирди.

— Биласизми, ёшликда қасам ичиб қўйишган экан: йиқитган одамга тегаман деб... Не-не полвонлар хуштор бўлиб келаркан-у, даврага тушгандан кейин қандай йиқилишганини сезмай қолишаркан. Сиз бўлсангиз даврадан қочиб кетганча...

— Ия, карвон, йиқитганинг йиқитган, бир аёлнинг бахтига зомин бўлганакансан-ку, — деди қоровул чол.

Полвон энди Дастурхон четини ўйнаганча яна жим қолди. Ўртага нохуш бир сукут чўкди. Лекин хўжайин буни табиий сезиб, гапида давом этди.

— Шу-шу Ача полвон қасамни буза олмай турмуш қилмадилар. Уч йил бурун ота-оналари, мана энди эса ўзлари қазо қилиб кетишди. Қолган молдунё... — Аҳад ака қўйин чўнтагидан бир қоғоз чиқарди. (Тавба, ҳаммаси ўйин деса, чин шекилли?) — Сизга қолди. Мана васиятлари...

Ёғоч полвон аллақандай бўлиб кетди, юзлари оқариб-бўзарди. Талмовсираб бир қоровул чолга, бир бизга қаради. Унинг ўрнига қоровул чол «васиятнома»ни олиб, кўзига яқин олиб борди.

— Ие, эскича имлода экан-ку, ўзингиз ўқиб бермасангиз... бизнинг тишимиз ўтмайди, — деди.

Аҳад ака қоғозни қайтариб олиб, ёруққа солиб ўқиди:

— «Мен ким, Музаффар баққол зурёди бўлмиш Султон чегачининг қизи Ача полвон ёшлик-ғўрлик қилиб оғизга бир сўз олиб қўйгандимки, умр бўйи шунинг жазосини тортадирман. Начора, қасамни бузиб бўлмас экан, тоқ ўтиб кетадирман. Не-не полвонлар билан беллашмадим. Лекин тақдирнинг ҳазилини қарангки, шулардан биттаси — фарғоналик Ёғоч полвон деганга йиқилибман. У киши бўлса қайрилиб қарамадилар. Нима қилай, тақдир экан. Энди умрим поёнида бутун мол-дунёмни ўша кишига, унинг фарзандларига васият қилиб қолдирадирман, Зеро мен ўзимни ўша одамнинг хасми деб билардим...

Султон чегачи қизи Ачахон. Етмиш еттинчи йилнинг асад ойи».

Ёғоч полвон тараша бўлиб қотиб қолган, Аҳад ака эса бунга парво қилмасдан, мол-дунё рўйхатини ўқир эди:

— Участка — битта, томорқаси ўн беш сотих; уйлар — бешта, ҳар бири ўн бир болорли, васса-жуфтли; сигир-бузоқ, қўй-қўзи — ўнта; минилмаган «Волга» — битта; пул-книжка — ўн саккиз минг сўм...

— Тўхтанг-тўхтанг, меҳмон, — Ёғоч полвон кутилмаганда хўжайиннинг билагидан тутиб, илтижоли боқди, — қўйинг, меҳмон, одамни қийнаманг. Бирор жойи чиқса, ишлатиб юбораверинглар. Болалар боқчасими, мактабми дегандай. Мен ишқибозликка полвонлик қилиб юрган бир одамман. Бунақа нарсалар сингмайди менга.

— Васиятни бузиш — қандай бўларкин? — Аҳад ака тихирлик қилди.

— Йўқ, мен рози, мингдан минг розиман...

Шу вақт рўпарага «газик» келиб тўхтаб, ундан шоп мўйловли киши туша бошлади.

— Ана, раис бува ҳам ўз оёқлари билан етиб келишди, — деб қоровул чол ўрнидан турди.

Ҳаммамиз қўзғолдик. Аҳад ака бўлса энгашиб қулоғимга шивирлади:

— Сир очилди-ку.

Ҳақиқатан ҳам раис хўжайинни таниркан, ҳеч нарсадан беҳабар қўл силкиб:

— Э-э, Аҳад ака, бормисиз, омонмисиз? Шаҳри Фарғона тинчми? — деб кела бошлади.

Ёғоч полвон билан қоровул чол серрайиб қолишди. Аҳад ака ҳазилни энг қизик жойида тўхтатишга мажбур бўлиб, раиснинг истиқболига юрди.

ХИЕНАТМИ ДЕСА...

Бир мазанинг бир жазаси бор дейишса, кулардим: нима, бу ҳаётда ҳеч бир яйраб бўлмас экан-да! Йўқ, бошга тушиб билдим.

Анув куни чанқаб келиб, қаёқданам холодильникдан муздек сув ича қолган эканман, бурнимдан булоқ бўлиб бир чиқдики, бир чиқди. Томоқни шамоллатиб, роса икки кун иссиғим чиқиб ётсам-а! Нуқул безгак тутгандек қалтирайман. Ана мазанинг жазаси, баттар бўл, дедим ўзимга ўзим.

Уч кун деганда ишга чиқсам, хўжайин кутиб ўтирмай ўзлари идорага кетворибдилар. Машинани зипиллатиб обкомнинг олдидан ўтиб келаётсам, истараси иссиқ бир одам қўл силкиб қолди.

— Тўхтанг, ошна, — у яқин келиб ойнадан сўрашди, — кечирасиз, сиз Аҳад акани олиб юрасиз-а?

— Ҳа-да, нима эди?

У негадир ён-верига хавотирланиб қараб қўйди:

— Ўзлари қаердалар?

— Идорада бўлсалар керак. Мен боргунча чиқиб кетган эканлар, — ҳайронлигим ошиб жавоб қилдим.

— Унда... унда мени учраштириб қўёлмайсизми? Вақтим зикроқ эди. Лекин ўзларини кўрмасам бўлмайди, — деди у аллақандай сирли қилиб.

— Майли, ўтира қолинг.

Редакцияга олиб кетяпман-у, қаерда кўрган эканман, ким бўлди экан, дейман. Кўриб юрганим аниқ. Аммо қани эслай олсам... Шу ёшдан паришонхотирликка тушсак — бўлган экан. Ахийри андиша сақлаб, секин сўрадим:

— Кечирасиз, ўзимизнинг шу катта даргоҳда ишлайсизми?

— Шундай десаям бўлади. Яқиндан бери обкомбувага ёрдамчиман, — деди у.

— Ҳа-а, шундай демайсизми...

Редакцияга борганимиздан сўнг ҳам у ўзи идорага чиқа қолмай илтижоли тикилди:

— Илтимос, малол келмаса, Аҳад акани чақириб берсангиз. Бир оғизгина гапим бор. Майлими?

Тоза мижғовига учрабман-ку, кимсан обкомбуванинг ёрдамчиси... бировларга кўринишдан ҳайиққани қизиқ. Ноилож хўжайинни чақиришга чиқиб бордим.

— Сизни обкомбуванинг ёрдамчиси сўраяпти. Пастда.

— Ёрдамчиси? — Аҳад аканинг кўнгли бир нимани сезиб, сергак тортди. — Тинчликми? Нима дейди?

— Билмасам, машинадан тушмай ўтирибди. Гапи бормиш.

— Шундай демайсизми, омон бўлгур! — Хўжайин боягидан анча енгил тортиб, ўрнидан кўзғолди.

«Жаноби олийлари»нинг ёрдамчиси Аҳад ака билан пастга тушиб кўришди-ю, лекин гаплашишга келганда яна машинага кириб, ўтириб олди.

Вой-бў! Намунча сир тутмаса гапини. Қизиқиб, секин жойимга бориб ўтирдим.

У сал хитланиб қараб қўйди-ю, лекин гапини бўла олмади:

— Шунақа, тоғай! Ошнангиз обком хизматчисига гуллаб қўйибди. Эмиш-ки, сиз областнинг катталарини бошлаб бир фельетон тайёрлаётганмишсиз. Эшитган одам обкомбувадан суюнчи олгани кириб кетди, так что, ҳазир бўласиз. Мен сизни азбаройи ҳурмат қилганимдан айтиб қўйяпман. Энди менга рухсат, — йигит қўлини кўксига қўйди.

— Раҳмат, ука, лекин... — хўжайин бу гапларга унча ишонқирамай саволчан тикилди, — бундай бўлиши мумкинмас-ку! Сиз айтган одам, биласизми, ким бўлади менга? Салкам ўттиз йиллик қадрдон-а! Адаштираётгандирсиз. У гулламаган чиқар?

— Билмасам, обком хизматчиси ўша одамни айтяпти. Ўша илгари облОНО мудирини бўлган одамни-да.

Аҳад ака ҳеч ишонгиси келмай ижикилади:

— Ўзи ғўлавордан келган, калласи хумдай, суқротбош, ғилай одам. Ҳамиша фасон кийиниб юради. Нурбек тамтам-да.

— Танийман-танийман. Юрганда саланглаб юрадиган. Ўша қадрдонингиз айтганмиш.

— Ё алҳазар! Ё қудратингдан! Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга... бўпти-ку.

— Энди буёғини ўзингиз биласиз, тоғай. Фельетонни тўхтаттирасизми, қайтариб оласизми, йўққа чиқарасизми... Ҳар қалай, эҳтиётингизни қилганингиз тузук. Бу арбобларни биласиз-ку ўзингиз. Энди менга жавоб. Борақолай, — йигит ташлаб қўясизми дегандай менга қаради.

Биз уни обкомнинг рўпарасида тушириб қайтдик ҳамки, хўжайин ўзига кела олмасди. Ҳамон ёқа ушлаб «ё тавба»лар эди.

— Жонажонинг, рюмкадошинг, ўттиз йиллик ҳазилкашинг сени сотиб турса-я. Ё тавба. Қандоқ замонга қолдик. Тағинам дунё тескари айланиб кетмагани!

— Ростдан Нурбек акамишми? Нима жин урибди у кишини? Анув кунги тавбаси-чи? — дедим мен ҳам ақлимга сиғдирилмай. Назаримда бу бир тузоққа ўхшаб кетар, обком секретарининг ёрдамчиси бўлади-ю, хўжаси қолиб Аҳад акага ён босадими, дердим нуқул.

— Одатдаги ҳазилми десам, бориб-келиб обком бувага рўпара қиладими?! Ахир фельетон ҳақида унга миқ этган бўлсамки, сотса-сотгандир-да десам. Вой, жин ургур-э, қаердан эшитибди.

Хўжайин бошини чангаллаб, гўё калласини ишлатиб юбормоқчидек пешонасини зўр бериб ишқашга тушди.

— Қайтариб олиб турсангиз-чи? — маслаҳат солдим мен.

— Э, қизиқсиз-а, ким туфлаган туфугини қайтариб оларкан? — Аҳад аканинг жаҳли чиқиб кетди. — Мен қандай ўтказсамикан деган ғамдаман-ку...

— Хабар топишибдими, энди қўйишмайди. Яхшиси ҳозир йўққа чиқариб туриб, кейин доғда қолдирсангиз, бошқа гап.

Бу маслаҳат сал маъқул келди шекилли, ичкарига бошладилар:

— Юринг, аввал билайлик-чи. Ўзи омон-эсон редакцияга етиб борибди-микан.

Идорага чиқишимиз билан хўжайин телефон аппарати устига ётиб олиб, Тошкентга сим қоқишга тушдилар.

— Алло-алло, Салима опа, ўзингизмисиз? Салом алайкум. Бу бизнинг фельетон етиб бордимиз? Тентираб кетмабдими бошқа ёққа? Нима? Хўжайин сўратиб олишди? Марказкомга чиқарворишди? Намунча ўт кетди қилишмася?! Нимадан кўрқишади? Жавоб берадиганлар қолиб-а? Вой-бў! Энди шунақаси чиқибдими? Ҳар битта кўнғироққа қулоқ солаверса, газетанинг газеталиги қоладими?! Э, қўйинглар-э...

Аҳад ака жаҳл билан трубкани жойига ташлаб, четга туфлади.

— Менга бир бало бўлди ўзи, ҳеч ишим юришмай қолса-я. Қўқондан ёзган фельетоним ундай бўлувди, энди буниси ҳали туғилмай туриб кўмилса. Тоза бўлган экан-ку! Марказкомдан сўрашгани — адо бўлганида. Бу дунёда телефондан қудратли нарсани кўрмадим-а, тавба, — ёқа ушлади у хит бўлиб, — фельетоннинг сиёҳи қуримай туриб, матрабга илинтириб олишса-я... Энди бошланади, минг хил идораларга жавоб беришлар: «Ким берди сизга бу фактларни? Қайси ифвогар ўргатди? Нима, сиз пахта сиёсатига қаршимисиз?» Э, ўлсин-е, мухбирлик шунақа бўлса!..

— Балки маъқул топишар, намунча ҳалитдан кафан бичмасангиз, — далда бермоқчи бўлдим, — ахир бир нарсани билмай ёзмагандирсиз?

Аҳад ака шахти тамоман тушиб, қўл силтади:

— Кошки биз билан ҳисоблашишса. Биз бир пиёдамиз-ку, у дунёда ҳам фарзинга чиқа олмайдиган... — у аллақачон совуб қолган чойни пиёлага лим-лим қуйиб, бир кўтаришда сипқорди. — Ҳаммасидан ҳам менга Нурбек тамнинг қилмиши алам қияпти. Бориб келиб ўшаларга гуллайдими?! Улар ҳазилни биларканми? Йўқ, ҳамма бало бунинг ўзида. Ўз кўнглида обкомга яхши кўринмоқчи бўлган. Бирон-бир амал олгиси келган-да. Вой иблис-э...

— Шу қилганига бир чув тушириш керак эдими, — дедим мен.

Аҳад ака дарвоқе дегандай бир дақиқа шифтга тикилиб қолди-ю, шошмай турсин, у шиграй, — дея бирдан отланиб қолди.

— Сизга, — у чўнтак соатига қараб қўйди, — бир соатга жавоб. Лекин ўша вақтда ўқланган милтиқдай турасиз. Иш бор, — деди-да, оқсоқланганча хонани очиқ қолдириб, йўлакка чиқиб кетди.

Нурбек тамтамини чув туширадиган қанақа режа тузиб қўйдию шу бир соат ичида қанақа сюрприз тайёрламоқчи, фельетони марказкомга ўқишга чиқарилиб, ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган шу кезде кўнглига қанақа ҳазил сиғақолди — ҳеч ақл бовар қилмасди.

Аммо шаҳарни бир шаббохун уриб келсам, редакция олдида қиттак ширинсухан бўлиб олган фотомухбир билан сўзамолгина Владик турибди. Тушунарли — Аҳад ака уларга яримта қуйиб бериб, (албатта ўзлари ҳам шерик бўлганлар) ишга солиб қўйибдилар.

Улар мени кўришлари билан лаш-лушларини кўтариб югургилашиб қолишди:

— Шурик, Ермозорга кетдик. Тез қайтишимиз лозим. Аҳад ака Тошкентга жўнатадиган иш чиқиб қопти.

— Ол-а, худди мен билмайдигандек, буларнинг олиб қочишини-чи... — Лекин сир бой бериб бўладими? Ҳай, давомини кўраверайлик-чи, деб машинани Ермозорга ўнгладим. — Утиринглар.

Бу орада қаердандир хўжайиннинг ўзлари ҳам пайдо бўлдилар. Чўнтакларидан бир қисм қовурилган писта олиб, қўярда-қўймай кафтимга қуйдилар. Эрмакка писта қақишга тушибдиларми, тамом, заҳарларига отиб олибдилар. Туршак топилмагандан семичка чақадилар. Гўё булар анави падари қусурнинг ҳидини кесармиш.

Хўжайин Ермозорга боргунча Тошкентнинг туршагини мақтаб бордилар. Айниқса калйўлдош дегани кўп хосиятли эмиш-да. Тўйиб ичиб олган одам ҳам уч донасини шимиб еворса, манман деган ҳид билувчи аппарат ҳам безрайиб

тураверармиш. Ўзлари неча марта синаганмишлар. Ҳеч оёқлари қалтирамай синовчи автобусга кириб чиққанмишлар. Олиб қочиш ҳам эви билан-да, деб қўйдим ичимда. Одам қаригач, туғилган юртини қўмсаб қолади шекилли ўзи...

Ермозорга келиб, худди Нурбек аканинг ўймакор гулли дарвозаси рўпарасида тўхтадик. Аҳад ака писта чаққанча «хўй, ким бор» дея дарвозанинг кичкина тавақасини очиб, ичкари кирдию буёқдаги шайтоннинг мардикорлари ишга тушиб кетди. Бири югургилаб бориб, уй номери осилган жой тагига мармаранг берилган ярим ватман қоғозни тўрт чеккасидан чаққон ёпиштирдию ўзини четга тортди.

Найнов суратчи эса, энгашиб бориб чиқ-чиқ суратга олдию, Владикка команда қилди:

— Йиғиштир, иш битди.

Мен мармар тахтачага нима ёзилганини ўқиб ҳам улгуролмай қолдим. Аҳад ака қайтиб чиққунча орқа ўриндиққа жойлашиб улгурган Владикка:

— Қаний, бир кўрай, — десам унамайди, баччагарларни хўжайин қаттиқ пишиқлаб қўйган экан. Нуқул:

— Кейин-кейин, — дейди.

— Кўрсатмасаларинг, Нур акага айтиб бераман. Владик билан фалончиям бор эди дейман, — дея «провакация»га ўтган жойимда дарвозада хўжайиннинг қораси кўринди.

Кўрсатай деб турган Владик яна айниди:

— Э, йўқ, айтиб бўлсан. Аҳад аканинг машинасини миначасан-у, ҳаммани қўйиб Нур акага айтасанми? Айта қол.

Ватманга бир кўзим тушувди: «Бу ерда маорифимизнинг кекса жонкуяри, ветеран педагог Фалончи Фалончиев туғилди, яшади ва ўзидан...» уёғини ўқиб улгургунимча Владик йиғиштириб олди. Тавба, уёғи нима бўлиши мумкин? Ўзидан нима қолдириши мумкин?

Бу орада Аҳад ака келинои билан хайрлашиб, олдинги ўриндиққа келиб ўтирди. Орқага қарамай: — Қандай? Нағзми? — деб қўйди. Рассом билан сувратчи бараварига бидирлашди:

— Беш! Вў!..

— Кетдик.

Редакцияга олиб борсам, шайтоннинг мардикорларига «буёғи ман айтгандай бўлсин-а, муҳаррирнинг хабари бор» деб жавоб бериб, менга буюрдилар:

— Кетдик аэропортга! Бу ерда энди занглаб ўтиргандан фойда йўқ.

Тамшаниб қўйганларидан сездимки, энди бошланади... рестораннинг буетига танда қўйиш...

— Қўйинг, Аҳад ака, у ёқ-бу ёққа чақириб қолишлари бор.

— Озгина ботирлик учун ҳам керак ўшанақаси, юраверинг, — дедилар кўзимга қарамай.

Қошки озгина билан қониқсалар. Бу воқеаларнинг аламига сурункаси бир ҳафта-ўн кун олмасалар гўрга эди. Шуни ўйлаб яна тихирлик қила бошладим:

— Ҳар қалай ҳиди келиб турса яхшимас-да. Фалон газетанинг муҳбири деган номингиз бор...

— Э, нимадан кўрқасиз? Менинг буларга боғлиқлик жойим борми?! Бирда-иккида ҳисоб бериб юрибмидим?! Кетдик, обком бўлса — ўзига! Отдан тушсанг ҳам эгардан тушма деган гап бор. Фельетон чиқмаса овозаси қолади-ку, ичидан зил кетиб ўлсин.

Булар энди ўлганнинг кунидан айтилаётган, ўз-ўзига таскин беришдек бир гаплар эди. Ичда алам бир олам-ку. Бўлмаса, анови савилни бунчалик қўмсаб қолармидилар?

Ноилож яна чўнтакдан калитни олдим.

Улар Клава буфетчининг ангишвона рюмкасини соғиниб, аэропорт ресторанига кириб кетдилар. Ичадиганлари эллик грамм-у, шундан-шу ёққа қатнаганлари қизиқ. Арақ булоқ сувимидики, буерникини бошқасига ўхшатмасалар?! Ҳамма гап Клаванинг ширинсуханлигию қўли очиқлигида. Ҳамёнда борми-йўқми, суриштирмайди. Насияга ҳам қўйиб бераверади.

Аэропортга учинчи қатнашимизда кутилган машмага бошланди. Тошкентдан бош муҳаррир ўринбосарининг ўзи сим қоқиб қолди: «Аҳаджон, қаёқдаги ғалваларни бошлаб юрасиз-а? Обкомга осилмасангиз, кимнинг кўнгли қолув-

ди? Биласиз-ку, у одам Биринчининг эркаси эканини. Яқинда олган виговорингиз каммиди?! Кейин бу дейман, ғалати гаплар юрибди: обком секретари сизни танишмасмиши?»

— Танимас танийди-да, шундан кейин... — деди хўжайин ҳам ачитиб. «Қабулига кириб қўйинг. Оқибати ёмон бўлади-я» деганмиш ўринбосар.

— Зарил кепти-да, бир ками фелъетоним қахрамонидан кечириш сўрашим қолувди, — дея тўнғиллаганча хўжайин машинани яна аэропортга ҳайдашни буюрдилар.

— Осилсанг баланд дорга осил, дебсиз-да, Аҳад ака? — дедим йўлда негадир атай қитиқ патларига текким келиб. Зора ёзилишиб кетсалар дедим. Йўқ, ўзи тутаб турган эканлар, чимдиб олдилар.

— Ҳа... токим оёғинг ерга тегмасин... дедим!

Мулзам бўлиб, тилимни тишлаб қолдим: шундан кейин ҳам ичмасинларми! Ичиб аламдан чиқмасинларми!

Энди ўша ердан тўғри эшикка олиб бориб ташлайман, шекилли, бу кишини ая тиймасалар... Аммо бунинг иложи бўлмади. Область газетасининг муҳаррири орқамиздан одам чиқарибди: эмишки, тез етиб борармишлар, обкомбуванинг ўзи йўқлаётганмиш.

— Эрта-перта кирарсиз. Топа олмадик деб қўйишади. Ичи пишиб бир кутсин, — дедим атай, зора кўнсалар деган хаёлда. Қаёқда! Аллақачон ботир бўлиб улгурган эканлар, унамадилар:

— Шахсан ўзлари йўқлайдилар-у, биз бормаймизми! Ҳеч бўлмаса афтангоримизни кўрсатиб қўяйлик танитайман деган у зотга!

Шунақа вақтда тиллари бирам аччиқ бўлиб кетадики... Ишқилиб ўчакишиб қолмасинлар-да. Хўжайинни айтилган ерга ноилож элтиб қўйдим, сезиларсезилмас оқсоқланганча салобатли бинога кириб кетдилар.

Бекор қолиб, газет титкилаб ўтирсам, ичидан уч вараққина қоралама чиқди. Қизиқиб кўз ташладим — «Фелъетонга кўшимча...»

Ютоқиб ўқий кетдим.

«Ажаб дунё. Дарвишалини Олтиариқда уста деҳқон, доврўқли бригадир деб билишар эди. Машҳур Олтиариқ бодирингини биринчи бўлиб бозорга чиқариб юрган, уни қоғоз стаканчаларда кўкартириб, экишни расм қилган одам-да. Дунёнинг тескарилигини қарангки, шу одам қариб, пахта жинниси бўлиб қолганмиш! Эшитиб ёқамизни ушладик. Бу касал қаёқдан илашибди, десак бундай бўлганмиш...»

Пахтасини вилт қийратиб кетавериш, плани тўлмаган Дарвишали ўйлаб-ўйлаб, охири раисга учрабди.

— Ука, ҳар йили ер чизиб қолавериш жонга тегди. Келаси кўклам бир иш қилсак. Бирон гектар ер ажратиш берсангу... пахтани кўчат қилиб экиб кўрсам...

Раис ағрайиб туриб, қутилмаганда ҳахолаб кулиб юборибди.

— Вой, Дарвишали ака-эй! Оқтепадан эмасмисиз, мабодо? Ҳеч замонда ғўзаниям кўчат қилиб экарканми?

Бизнинг бригад раиснинг ҳузуридан тумшайиб чиқиб кетибди-ю, орадан икки кун ўтказиб, бош агрономга учрабди:

— Узингдан қолар гап йўқ, ука. Эртанги бодиринг чиқаришда устаси фарангмиз. Шу чигитни ҳам қоғоз истаканга экиб кўрсак-чи?

Агрономнинг шайтони раисниқидан ҳам зўрроқ экан, кулиб диванга думалаб қолибди.

Дарвишали ака яна мулзам тортиб чиқиб кетибди-ю, лекин аҳдидан қайтмабди. Ўша қиш теплицасида қоғоз стаканда бодиринг уруғ ўрнига чигит кўкартириб, баҳорда томорқасига ўтқазибди. Кўни-қўшнилари унинг томорқаси ёнидан нуқул кафтларини оғизга босиб, пиқиллаб ўтишармиш. Бу «иснод»га чидай олмаган болалар эса, ўзаро пичирлашиб қолишибди: «Дадамизни нима жин урди, кўқонли дўхтирларга бир кўрсатиб келамиз шекилли? Ҳеч замонда пахтани ҳам кўчат қилиб экарканми одам?...»

Бу ҳангома нима билан тулаганидан беҳабармиз, лекин Дарвишали бригадга ўхшаган қанча одамлар пахтани эртанги қилолмай юрак-бағри эзилиб юргани, аёлу қизларимиз, болаларимиз декабрнинг охиригача далада қолиб кетаётгани рост. Толаси ёмон бўлса-бўлсин, лекин деҳқон вилт балосидан қутулса бўлди эмиш. Ундан кўра Дарвишалиларнинг гапига жиддийроқ қулоқ

солган, ҳамма-ҳаммани пахтанинг оғир юкидан халос қилган маъқулмасми? Бир қарашда кулгили кўринсада, балки шу энг тўғри йўлдир?

Сезиб турибман. Дарвишали қолиб энди менинг устимдан кула бошлаётирсиз. У-ку, оми, деҳқон одам. Боши айланиб уринса-урингандир. Экса-эксандир. Лекин сени нима жин урди? Ҳеч замонда Ўзбекистондай бир республикани пахта кўчати билан таъминлаб бўларканми? Хомхаёллик эви биланда, дерсиз. Лекин Хитой-чи? Бутун бир Хитой пахтани кўчат қилиб эяпти-ку? Ажаб дунё, уларда мумкин-у, бизда мумкинмасми, десам-чи? Шунда ҳам оғзимга урасизми, обкомбува? Дарвишалиларга ишонмасангиз, бунга шак келтира олмасиз?

Эҳ, қанчалар биз нўноқмиз, калтабинмиз. Уша Дарвишалиларчалик ҳам эмасмиз. Яна пахта устасимиз, деб оламга жар солганимиз ортиқча. Яшанг-э, дейдиган одам йўқ!..»

Варақ ҳошиясидаги илтижога эътибор беринг: «Салима опажон! Бўлимдагилардан илтимос, фельетоннинг сўзларига кўпам тегинишмасин. Текислаб рандалайдиган бўлишса, розимасман!..»

Рози бўлмасанг — ана, рози бувингга, деб юқорига узатворишибди-да? Эсиз, фельетон! Энди нима бўлади! Юрагим така-пука бўлиб, ҳали ўтирибман, ҳали ўтирибман, қани чиқсалар. Ишқилиб охири бахайр бўлсин-да.

Кўча чироқлари ёниб, катта идоранинг баъзи деразаларида ҳам ёруғ кўринди. Тавба, булар шу ерда қишлаб қолишади шекилли?.. Бу идорага йўқлашганда шунчалик, бюрода масаласи кўриладиганларга худо тўзим берсин экан...

Ниҳоят, азамат колонналар тагидаги улуғвор зинада уч кишининг қораси кўринди. Шу баробар пастга биринчи билан иккинчининг машинаси олдинмакетин келиб тўхтади. Ўзини ҳарчанд четга тортиб пастга тушаётган хўжайин уларни кузатиб шу томонга юрди, машинага ўтирар-ўтирмас тирсагимни ушладилар:

— Шуларнинг қораси ўчиб бўлгунча шошманг, илтимос, — сал ўтгач, қўлларини олдилар. — Кетдик, бошқа йўлдан...

Нима бўлган — ўзлари индамадилар, мен юрак ютиб сўрай олмадим. Сал юргач, қайтардилар.

— Айтмоқчи, босмаҳонага кириб ўтайлик. Сал қолса, ёддан кўтарилибди-ку.

Кириб нечукдир ҳаялламай бир даста бўёқ ҳиди гуркираб турган янги газета кўтариб чиқдилар-да, тап этказиб орқа ўриндиққа ташладилар.

— Ҳали эрта шекилли? Дарров тайёр бўптими? — дедим мен соатимни кўча чироғига солиб, Аҳад ака қиқирлаб сирли кулди:

— Қаёқда! Бу бизга аталгани. Қолганини патиллатиб босиб ётипти. Биласиз-ку, бизга ҳар нарсани олдиндан тайёрлаб беришади. Манови рўйхат. Эртага бир хизматни қотирасиз. Почтачидан олдин туриб, шу рўйхатда кўрсатилган адресларга тарқатиб чиқасиз. Аммо-лекин ухлаб қолакўрманг, — деди у елкамга қоқиб, кейин негадир орқага суяниб, чуқур тин олди. Шу баробар худди ўксинган одам каби бурнини ҳам тортиб қўйди. — Сўнг... Сўнг саккизга қолмай эшикка етиб борсангиз, каминани аэропортга чиқариб қўясиз. Биринчи рейсга билет айтилган...

Водариғ, бу ерда иш пишмабди-да! Келишолмасликлари тайин эди-я. Энди нима бўлади?

Истар-истамас кўзғолдим. Ишдан қайтпмиз. У киши орқа ўриндиқда муштдек бўлиб ўтирганча бош эгиб қолганлар. Эртага нима бўлади, ишда қоладиларми-йўқми, худди шу муаммо бўлиб тургандек, гўё бугун охириги иш кунимиздек.

Йўқ, ана, Аҳад ака орқага ястаниб, ўнг қўлларини ёзиб юбордилар-да, ўзларини аллақандай яқин олиб, дабдурустан:

— Биласизми, Шамсиддин, баъзи-баъзида кўзимга нима кўриниб кетади? — дея сўраб қолдилар.

— Нима экан, Аҳад ака? — дея, айтавуринг дегандай қизиқсиниб қараб қўйдим.

— Ростини айтсам, илгари хўб зўр одатларимиз бўлган-да. Нима дедингиз?

— Хўш-хўш?

— Юртчиликни айтаман-да. Қаранг, қанча узоқни ўйлаб, иш юритиш-

ган. Ҳечким чегарадан чиқиб, номаъқулчилик кўчасига кира олмаган. Кир-дими жазоси тайин турган. Сазойи қилишган.

— Сазойи?

— Ҳа-да! — У киши қаддини ростлаб, олдинги бўш ўриндиқ суянчиғини қучоқлаб, ўтириб олди. — Кўз олдимдан денг болаликда Тошканнинг Ўқчи маҳалласида бир кўрганим ҳеч кетмайди-да. Айланиб келаверади, келаверади. Бир барзангидек йигит, қўллари орқасига боғлоғлиқ, қора эшакка тескари миндириб қўйилганча, кўчама-кўча айлантриб юришибди. Юзини кўриб бўлмайди, қоракуя чаплаб ташлашган. Ўзи ҳам тақдирга тан бериб қўйибди, калласи нақ кўксига осилиб тушган. Ким экан, нима қилибди деб орқасидан гурпаклашиб чопамиз-у, биров тайинли бир гап айтмайди. Сазойи-да, ким қўлига нима илинса ўшанга отади: таппими, тезакми, лойми, баломи-баттарми, ишқилиб лаънатга қолган одам нима топарди.

Кейин биламиз-ку катталардан. Уста экан. Устачилик қилиб юриб, бировнинг келинига тегишиб қўйибди. Аслида ғунажин кўзини сузмаса буқача ипини узмасди! Лекин бир номаъқулчилик кўчасидан ўтган, кейин ўтмайди, деб қани айтаолади. Юрт билдими, жазоси тайин. Токи ҳаммага ибрат бўлсин. Қани шундан кейин ҳам қайси мард юрак ютиб номаъқулчилик кўчасига кираркин. Ким сазойи бўлишни истайди. Ана, илгариги юрт оқсоқолларининг омилкорлиги қатта?!

— Ҳа, энди, у замонлар ўтиб кетди-ку. Одамлар ундан каттасини қилиб, ўзини бегуноҳ санаб юрибди, — дедим мен.

— Шунга айтман-да. Шунисига куйиб кетаман-да. Баъзилар учун қонунни кучи ҳеч ерга етмай қолганига доғман-да, — деб юборди Аҳад ака ўриндиқни муштлаб.

— Агар ихтиёр менда бўлса дейсиз-да?..

— Булмаса-чи! Жилла курс халқнинг юзига оёқ қўйган, юртни зулук-дек сўриб ётганларнинг ихтиёрини менга беришсами?! Эҳ!

— Сазойи қилардингиз-да, — дедим қулиб, бошқа нима ҳам ўйлаб топардингиз демоқчидек.

Аҳад ака астойдил елкамга туртиб қўйди:

— Сиз нима деяпсиз! Янги турини ўйлаб қўйганман. Шу иши очилгач, э, халойик, кўриб қўйинг, мана шу одам сизнинг кўзингизни ёғини еб ётган эди, деб усти очиқ машинада бир қур айлантриб чиқсин-чи. Майли, юзига қора суртмасин, қўлига арқон солмасин. Лекин йўлга тескари турғизиб қўйсин (йўли тескари-да). Кўриб қўйсин-да буёқда қолаётганлар ҳам. Эгри юриб, эгри турган, кўпчиликнинг йўлидан чиқиб ҳадидан ошиб кетганнинг охири нима бўлишини! Ана унда одамлар қадамини ўйлаб босарди.

— Вой, Аҳад ака-эй, инсонни сазойи қилиб бўлмайди-ку бизнинг қонунда! — дея куламан унинг соддалигидан.

— Ҳа, мен жиноятчини айтяпман. Суд қонун бўйича жиноятини аниқла-син. Кессин, қамаб юборсин. Лекин кесгандан кейин бир халққа кўрсатиб ҳам қўйсин-да афт-ангорини.

— Тушунмайсиз-а?.. — яна куламан.

— Сиз тушуна қолинг! — дея қутилмаганда Аҳад ака айниб, аzza-базза хафа бўлиб қолди-да, орқага ғужанак бўлиб суяниб олди.

Шу эланаман, шу тушунтирмоқчи бўламан, қани энди очилсалар. Охири ўзларидан мисол келтиришга тушдим: «Мана, битта фельетонни чиқара олмай неча кундан бери сарсонсиз. Булар осонликча жон берарканми? Ҳамма ёқни эгаллаб олган-ку! Ҳали чиқмаган фельетонга шунча машмаша, ташвиш. Чиқиб кетса унда нима бўларкан? «Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан», дегани ҳамма замонлар учун баравар, ўлмайдиган нақлми, нима бало?

Сизки буларга тил теккиза олмасангиз, бошқалар мум тишласин эканда-е!»

Шу сабаб бўлдики Аҳад ака ҳам худди ўзича гапираётгандек ачитқи сўзларни қалаштира кетди:

— Яхши кўринай десанг — ялин! Ўсай десанг — мақта, чўз! Кўтарилмай десанг — дўстингни ҳам сот, ишончга кир! Бойий десанг — танга сочиб, зар тер! Бало бўл, баттар бўл! Чулчутга ошна, каззобга дўст тутин! Ўғрини қўлла! Тўғрининг устидан кул...

Хўб ажиб замонда яшаётирмизми, Шамсивой? Ҳай, бошқача кунлар ҳам келиб қолар...

ТАСАДДУҒИНГ КЕТАЙ

Аҳад акани ташлаб чиқиб келаётсам, Сойбўйи кўприги олдида биров шипдай бўлиб йўлимни тўсиб турибди. Қоронғида танимабман, хужайиннинг минг йиллик ошнаси — Амандарё экан. Тўхташим билан у белбоғини елкасига ташлаб, яқин келди:

— Тинчликми, тасаддуғинг кетай? Ошнамиз бугун бир пиёла чойгаям тушмай... ўтиб кетвордилар?.. Шахтлари пастроқми?

Минг дўсти бўлганиминан айтиб бўладими?! Биттаси Нурбек аками? Бу дунёда гўл одамгина бировга сир айтади. Бақрайиб туриб, Амандарёга ёлғонладим:

— Зарил топшириқ олганлар шекилли... идорада ҳам кетлари ер искагани йўқ. Биласиз-ку, Аҳад аканинг ишлари нозик.

— Ундай бўлса, гўрга-я... Тасаддуққа айтинг, тушиб турсинлар бундай... одамни соғинтирмай, — чойхоначи кўнгли жойига тушиб қаддини ростлаганча икки қўлини кўксига қўйди, — хуш кўрдик. Эрталабки чойга тушиб туринглар-а. Баҳонада янгиларидан эшитамиз.

— Жонимиз билан, жонимиз билан...

Шундай дея жилвордим-у, лекин руҳимда бир ёруғлик қолиб бугунги куни биринчи марта бўлса керак, жилмайиб қўйдим: бу тасаддуғинг кетай дунёда ягона-да! Вой унинг Аҳад акага ихлосмандлиги! Одамнинг одамга шунчалик меҳри тушишини энди кўриб туришим. Беихтиёр уларнинг эрталабки кўришувлари кўз олдимга келади...

Мана бундай: биз муюлишдан ўтишимиз билан чойхона саҳнида оқ яктаги устидан қўша-қўша белбоғ боғлаб яна биттасини елкасига ташлаб олган Амандарё — Тасаддуғинг кетай кўринадилару бедана юриш қилиб келиб, йўлимизни тўсиб чиқа бошлайдилар. Уни кўриб мен ҳам машинани секинлатаман. Дарё эса кўчанинг ўртасига тушиб олиб, худди кинолардагидек муқом қилиб, ўйнай бошлайдилар. Яна ўзи тўқиган қўшиғи ҳам бор. Мана бундай:

Йўлларизга чим босиб,
Ўтказгани қўймасман.
Бир пиёла чой баҳона,
Бўлмасангиз меҳмона —
Кетгазгани қўймасман,
Ўтказгани қўймасман...

Аҳад ака демаганлар бунга чидаб туриша оларканми! У кишим ҳам илжайганча секин эшикни очиб тушадилару бирпас қарсак уриб туриб, ўйинга қўшилиб кетадилар. Худди тўйлардагидек қўлни кўтариб, ер тепинганча, бармоқларини қирсиллатиб ўйнаб кетадилар. Ва бояги оҳангда жавоб лапарини бошлаб юборадилар. Мана бундай:

Гўштни зиралаб!
Савзини тўғраб!
Ёғини доғлаб!
Қозонга босиб!
Паловни дамлаб —
Қўймагунча-ей,
Арзингизга ким —
Етар-ей!..

— Ўлма, қизиқ! — дейдиган одам йўқ. Лекин азбаройи самимийлигидан ғашингиз ҳам келмайди. Аксинча, ёзилиб кўриб, чечилиб куласиз. Яхшиям илгариги замонмас, буларни Худоёрхоннинг саройига қизиқчи қилиб олиб кетиб қолишармиди. Улар бундан беҳабар, шукрона айтиш ўрнига қўлтиқлашиб садақайрағоч тагидаги сўрига қараб юришади. У ерда дастурхон мунтазир-да. Биз ҳам машинани секин четга оламиз. Насиба-да, насиба. Тасаддуғинг

кетай хафа бўладилар, ахир. Албатта, мушук ҳам бекорга офтобга чиқмайди. Аминдарёнинг бир дарди борки, дастурхон тузаб йўлимизни пойлаб ўтирган. Одати шунақа. Фельетонга бирон бир мавзу топиб олса, бисмиллони қаймоқхўрликка чорлаб, эланишдан бошлайди. У кишим Аҳад аканинг беминнат мавзу ташувчиси, штатсиз мухбирлари. Қаймоқхўрлик туфайли деса нотўғри бўлар-у, Аҳад аканинг ёрдамида баъзан «Ажаб савдолар»да мақолачалари чиқиб туради. Ў, ўшанда кўрсангиз, Тасаддуғинг кетайнинг неча кун териларига сиғмай юришларини. Тоғ ағдарган одам ҳам ўзини бундай қудратли ҳис қилмасов. Ё бу унга теккан касал, ё одам қариганда шунақа «ёз-ёз» бўлиб қолади. Балки бу Аминдарёнинг қонида илгаридан бордир. Ҳар қалай кейинги пайтда у кишининг «ижодлари қайнаб», йўлимизни тез-тез тўсиб чиқаётганлари рост.

Бир гал хўжайинларнинг хотинчаларига «осилиб» қолдилар: «Ҳой, мулла Аҳад, бундоқ ён-верингизга қаранг. Бу дейман, давлат идораларга енгил мошинни нимага бериб қўйибди? Давлатни ишини қилишгами ё хўжайинларнинг хотинчаларини ташишгами? Физ этади — у ёққа ўтади, ғиз этади — бу ёққа ўтади. Кечгача ўша оймчаларни ташийди. Ҳали бозорга, ҳали меҳмондорчиликка. Ҳали ҳаммомга, ҳали Шоҳимардону Арслонбобга... Ит тинар, қуш тинар, бу мошинлар тинмас. Ўлмаган манави Шамсивойларнинг жони. Худонинг берган куни бурнимнинг тўғрисидаги анув кўчадан ўн марталаб ўтишади. Бирор марта хўжайинларининг юзини кўрмайман. Ҳамиша хонимлар солланиб ўтирган бўлишади. Нега шундай? Нимага биров ғинг демайди? Ёзмайсизми, шуни? Нимадан кўрқасиз?»

Кошки хўжайин бўш келсалар; шу заҳоти жавоб қиладилар:

— Хотинимдан балога қолиб-а? Шунча кўргиликлар кам эканми?!

— Ана шунақа-да. Сизга майнавозчиликка олиш бўлса. Ҳаммангизам хотинчангизнинг қулисиз, — Аминдарё азза-базза хафа бўлади.

Лекин Аҳад ака ҳазилга йўйгани билан ўша мавзу ерда қолмади. Орадан икки ҳафта ўтиб, газетада Аминдарё Тасаддиқовнинг «Хотинлар ҳукми» фельетончаси босилиб чиқди. Ана ундаги шов-шувни кўрсангиз: Тасаддиқови ким экан? Сиддиқовми ё бўлак одам? Юракданам тоза берган эканми? Ўлма, мухбири замон!

Бу ҳам ўтди. Яна бир кун у кишим йўлимизни тўсиб чиқиб турибди:

— Ў-ў, Хизрни йўқласам бўларкан-ку, тасаддуқлар. Заб ўтиб қолдинглар-да. Қандай чақиртирсам экан, деб турувдим. Заб кўришдик-да. Энди тушасизлар, тасаддуқлар. Эрталабки насибани ташлаб кетиб бўлмайди. Беш минутга кириб ўтасизлар. Кўп ушламайман. Атай Маълоннинг қаймоқ бозорига одам туширганман.

Қаймоқ хўжайиннинг жонлари. Айниқса, отмаган кунлари. Қўлларини ишқаб машинадан тушиб бордилар.

— Оҳ-оҳ, Маълонни қаймоғига Горчаковнинг оқ бўлкаси бўлса қани энди. Тўғраб қўйиб, бир коссасини уриб олсанг, унинг савобига ким етсин.

Аминдарё илжайиб деди:

— Биламиз-да, кўнгиллари нимага сушт кетганини. Оқ бўлкасиниям муҳайё қилиб қўйганмиз, тасаддуқ.

— Ичимсиз-а, ичимсиз, — дея хўжайин чойхоначи ошнасини қўлтиқлаб оларкан, ҳазиллашди, — бунақа экан, кунда тушайлик.

Аминдарё хўжайиннинг ниятини фаҳмлаб илжайди:

— Сурункасига ҳар куни қаймоқ еган одам... жинни бўлади деган гап бор.

— У болаларни алдаш учун топилган гап. Бизга бўлаверади, у ёшдан ўтганмиз. Сиз ростини айтавуринг. Битта фельетон нечта қаймоқхўрликка арзийди ўзи?

— Бир марта-да, тасаддуқ.

— И-и-и, бунча паст кетмасангиз. Бирам хасис бўлиб кетяпсизки... Бизнинг газетда фельетон чиқариш ўзи бўлар эканми?

— Майли, боринг, сиз учун икки гал бўлақолсин... — деди Тасаддуғунг кетай валломатлиги тутиб.

Аммо Аҳад ака ҳафсаласи пир бўлиб орқага тисарилди.

¹ Марғилон (шева).

— Вой-бў, ҳимматни қаранг-ку... Сизни дарё деб ким айтади?

— Ҳой, мулла Аҳад, тасаддуғунг кетай, Сойбўйининг гуруллаган даврларими сизга?! Ҳозирги одамлар кошки чойхонага чиқса! Киргани ҳам икки ярим тийиндан қўшиб, битта кўк чой чақиради-ку... — Аминдарё дарди-ҳасратидан чанг чиқиб, дийдиёсини бошлаган эди, хўжайин қўл силкиб орқада қола бошлади.

— Оч баччағардан — қоч баччағар, деганлар. Қўйинг, чойхонангизда сичқонлар ҳасса таяниб юрса-да, биз қаймоқхўрлик қилиб ўтирдикми?..

— Ҳай-ҳай-ҳай: мени хонавайрон қилиб юборибсизлар-ку?! — қаҳ-қаҳ уриб кулди энди Аминдарё қўлларини ёзиб. — Нима деркинсиз девдим-да, тасаддуғунг кетай. Бир ҳафта сурункасига келмайсизларми! Қаймоқ айлансин Сиздан!..

— Ҳа, бу бошқа гап, — хўжайин чехралари очилиб яна қайтдилар ва Дарёга эшиттириб, менга мақтандилар, — шунақа штатсиз оғзаки мухбирлардан тўрттаси бўлсами, оёқ узатиб ёти-иб ишлардик. Мавзу, факт — тайин-тахт, манавинақа «гонорар»лар бор, яна нима керак?

Елиб-югуриб чой дамлаб, дастурхон атрофида куймаланиб қолган Аминдарё бу гаплардан эриб, ишшайди:

— Амин акангизга ўхшаганини топсангиз, хизматига мошинниям бериб қўярдингиз-а... Ўша топилмайди-да.

— Ҳаммаси ўзингиздан ўтаверсин, бир ўзингиз юзтасига татийсиз, — хўжайин мўъжаз сўридаги қўшқават кўрпачага чўка қолмай кўзлари билан нимадир изларкан, устахонасидан Али сартарош стул кўтариб чиқиб келди.

— Жа осмонга чиқариб қўйманг тасаддуғунг кетайни, тушолмай юрадилар.

Дарё пиёлаларни чайиб, елкасига ташланган сочиққа ҳафсала билан артаркан, шодон гап отди:

— Юз мақтасинлар, минг мақтасинлар, ошга тушира олмайдилар. Бугун оши йўқ.

— Худонинг куни биттами? Қаймоғига етказган, ошдан ҳам бенасиб этмас, — Аҳад ака стулга ўтирганча хонтахта устидаги қаймоққосани яқинроқ сурдилар.

— Ош ўз номи билан ош. Битта фельетонгаям ошми? — деди Дарё пиёлаларни келтириб, сўрига тиз чўқаркан. — Мен тагин биттасини топиб қўйганман. Ушаниям чиқариб берсангиз, ана иннайкейин...

— Бўпти, ёзишдан қочган номард! — деди Аҳад ака қаймоқни татинишга тушган жойда.

— Гап бундоқ бўпти, тасаддуқ. Ош қилиб бермаган ҳам номард! Қўлни ташланг, — деди Дарё астойдил.

— Келишдик, — Аҳад ака ҳам қўлини ташлаб, сартарошга юзланди, — узинг, уста! — Кейин ярим ҳазил-ярим чин қўшиб қўйди: — Аммо-лекин бу кишим вийт деб қочворсалар, ош бўйингизда.

Кулишдилар.

— Унақасига ҳам, бунақасига ҳам ош тайин экан-ку, — дедим мен.

— Жаҳонда шундай ошналарингиз бўлсин, — деди хўжайин томоқларини тақиллатиб, — яқинроқ келинг. Кўрдингки текин — уравер секин.

Сўрига жойлашдик. Амин ака ҳамма жам бўлишини кутиб турганаканми, мен ҳозир дея ичкари кириб кетдию устига сочиқ ташланган патнис кўтариб чиқди-да, очиб ўртага қўйди.

— Уҳ-ў... — Аҳад аканинг кўзлари ёниб кетди, — ошдан ҳам аъло-ку бу ёғи?..

— Бизни нима деб ўйловдингиз?! — Дарё мамнун писанда қилди.

Ҳақиқатда у керилганича бор, патнис кузнинг неъматлари билан лиқ тўла, ноку узумлар асал бойлаб кетганидан тилладай товланар эди. Ҳаммасидан ҳам устидаги жизза солиб ёпилган нон иси бошни гир айлантиргудек...

Хўжайин узумдан бир ғужум еб кўрарканлар, «оҳ-оҳ»ладилар:

— Оҳ-оҳ-оҳ, «гонорар» ҳам шунақа ширин бўладими?

Сўнг «олинг-олинг, дастурхонга қаранг» билан чойхўрлик бошланиб, бу меҳмондорчилик охирида Тасаддуғинг кетайнинг одатдаги арзига изн берил-

ди. У кишим ҳам шунга илҳақ ўтирган эканлар, хонтахтага кўкракни бериб, навбатдаги ажиб ҳангомани бошлаб юбордилар.

— Шу денг, тасаддуқ, яқинда иситмам чиқиб, тобим қочиб қолса бўлади-ми? Жон ширин экан-э. Дунё кўзимга тор кўриниб кетиб, дўхтирга чопиб қолдим-ку. Аммо буларга ишингиз тушмасин экан. Тушса кўравераркансиз. Шу денг, поликлиника тирбанд. Гўё олам касалдай. Биров кирган, биров чиққан. Қаёққа қарама, очеред. Буёқда қулоқ шанғиллаб бош лўқиллайди. Навбат келмай, кўз тиниб-тиниб кетади. Икки соатлар деганда, ота, киринг, сизнинг галингиз, дейишди-ёв.

Бирнимадан қуруқ қолган одамдай алпанг-талпанг кириб борсам, кўхликина бир хотин худди поезддан кеч қолаётган одамдай шоша-пиша бир нималарни ёзиб ётибди.

— Келинг, — деди охири бош ҳам кўтармай.

Мен ийманиб дардимни айтишга тушдим.

— Шу, қизим, қаердан тегди, ҳеч билмайман. Эртаминан турсам, томоғим нуқул ачишади. Ўзим аллақандай лоҳасман. Иссиғим ҳам бордай. Бош бамисоли тошдай оғир...

— Фамилиянгиз?

Айтдим.

— Қаерда турасиз?

Айтдим.

— Иш жойингиз?

Айтдим.

— Ёшингиз?

Айтдим.

— Илгариям оғриганмисиз?

Довдирадим.

— Бунинг нима дахли бор?

— Ёмон касал бўлмаганмисиз — билишимиз керак, — деди ёзишдан тўхтаб.

— Худо асрасин. Ўн йилнинг бадалида шу чиқишимов.

— Шундай деб ёзамиз... Ҳозир нима безовта қияпти?

— Шу... қаердан тегди, ҳеч билмайман. Эртаминан турсам, томоғим нуқул ачишади. Ўзим аллақандай лоҳасман. Иссиғим ҳам бордай. Бош...

— Бўлди, — деди у ёзишдан тўхтамай.

— Нима «бўлди!» — дедим гарангсиз.

— Нима бўларди, грипп бўб қопсиз. Мен дори ёзиб бераман, шуни олиб ичинг-да, кўчага чиқмай бир-икки кун ўраниб ётинг. Мана, боравуринг, худо хоҳласа, отдек бўлиб кетасиз.

Ё астафуролло! Ҳеч ерини кўрмай ҳам касални топиб бўларканми?

Дори қоғозни олиб кўчага чиқдим-у, туриб қолдим. Топа олмади деган иштибоҳ тушди кўнглимга. Балки чойхонага ўтиб анув савилдан бир пиёлагина отиб олсам — ўша тузукмиди, тузатармиди деган хаёлга ҳам бордим. Йўқ, вақт ўтгач, ичдан компрес ҳам ёрдам бермаскан. Пешинга бориб, бош ёрилай-ёрилай дейишга тушдию яна дўхтир излаб қолдим. Бу гал шаҳарнинг дўхтирларига ҳам бир кўрсатай-чи, деб область касалхонасига борсам, қай кўз билан кўрайки, эрталабки хотин китоб титкилаб ўтирибди.

— Келинг, — деди у менга қараб қўймай ҳам. — Утиринг.

Худди ўзи. Епирай одам одамга шунчалик ўхшарканми? Адашдимми десам, юзида эрталабкидек нўхатдай қора холи ҳам бор. Таниб қолса-я, деб, тасаддиғунг кетай, аллақандай бўлиб кетдим-э. Киргач чиқиб кетиб бўлмайди, бир ҳолатда мунғайиб ўтирдим. Аёл ўша-ўша китоб титкилаганча бош кўтармай сўради:

— Эшитаман, нима безовта қияпти?

— Шу денг, қизим, қаердан тегди билмайман. Эртаминан турсам, томоғим нуқул ачишади, — мен хаёлим жойидамас, эски пластинкани айлантириб юборибман, — ўзим аллақандай лоҳасман, иссиғим ҳам бордай. Бош...

Мен гапиравердим, у китобини варақлайверди. Ниҳоят, гап ҳам қолмай, «пластинка» узилди. У китобини беркитиб ўрнидан турди. Охирги гапимни қайтарди:

— Бош денг... Қани оғзингизни очинг-чи. А-а денг.

Тилимни ясси темир билан босиб томоғимга қаради. Кейин қайтиб бориб жойига ўтирганча дори ёзишга тушаркан:

— Ангина бўб қопсиз, отахон, — деди, — мен дори ёзиб бераман, шуни олиб ичинг-да, кўчага чиқмай бир-икки кун ўралиб ётинг, худо хоҳласа, отдек бўлиб кетасиз.

Бир кўнглим, боя грипп эди-ку; дарров ангинага айланибдими, деб юборгим келди-ю, яна ўзимни тийдим. Балки энди касалимни топгандир, ҳар, қалай сўради, кўрди-ку, дея раҳмат айтиб ўрнимдан турдим. Лекин, тасаддиғунг кетай, дўхтирхонадан икки қадам чиқдим-у, яна кўнгилга иштибоҳ тушсами? Дорининг бунисини олсам-у, касал аввалги айтгани бўлиб чиқса-чи?

Энди дорихонадан дори олишимни ҳам, олмасимни ҳам билмасдим. Охири кампирим билан бир маслаҳатлашай-чи, ҳарна қилса ўзимники, деб эшикка қараб кетвордим. Маликаи Турондот саргузаштимни эшитиб, жиғибийрони чиқди.

— Вой, эсини еган чол-э, ўзимга айтмайсизми, қатиқ топиб, пиёз тўғраб бермайманми, чайнаб-чайнаб ичмайсизми? Аччиқ мастава қилиб бермайманми, ўралиб терламайсизми... Сургалиб кунни кеч қилибсиз-а, — дея уриша кетди. Елиб-югуриб исириқ топиб келди. Тутатиб уйни кўк тутунга бостирди. Муштдек пиёзни қатиққа тўғраб, зўрлаб ичирди. Кейин қозонга уннаб кетди. Докорма-доктор юриб уринган эканманми, аланга-оташ бўлиб ётгандим, қизим келиб қолди. Кўрдию ҳай-ҳайлаганимга қарамай доктор чақиргани чиқиб кетди. Кампирим маставани пиширгунча бўлмаи «тез ёрдам» етиб келди. Қизим «бу ёққа-бу ёққа»лаб дўхтирни бошлаб қирди. Ё қудратингдан! Қай кўз билан кўрайки, тепамда ўша юзига нўхатдай қора хол тушган дўхтир хотин турарди. Мен танидим-у, ҳайтовур у танимади. Иссиғимни кўрди. Ўпкамга қулоқ тутди. Чуқур-чуқур нафас олдирди. Кейин ўрнимдан туриб дори ёзишга тушди.

— Упкангизни шамоллатиб қўйибсиз, отахон, — деди, — мен дори ёзиб бераман, шуни олиб ичинг-да, кўчага чиқмай бир-икки кун ўралиб ётинг, худо хоҳласа, отдек бўлиб кетасиз.

Кейин хайр-маъзурни насия қилиб чиқиб кета бошлаганди, журъат этиб:

— Қизим, — деб чақирдим, — мени танимадингиз. Шу бугун уч марта кўриб, уч хил касал топдингиз. Яна уч хил дори ёзиб бердингиз. Қайсинисини ичай?

Дўхтир бояқиш қизариб-бўзариб, тили гапга келмай қолди. Кейин қайтиб бошқатдан кўра бошлади. Узоқ кўрди. Охири, тасаддуғинг кетай, яна бошқа дори ёзиб бериб, қизимни бошлаб чиқиб кетди. Бу гал ҳайтовур қанақа касал топганини айтмади. Шунгаям шукр қилдим. Ҳақиқатда мен адашибман. Упкангизни совуққа олдириб қўйибсиз, деса нима қилардим?.. Минг шукр-э...

Кампирим саннай-саннай мастава олиб келди. Бу орада қизим дори кўтариб кириб келди. Дўхтир ҳеч ерда топилмайдиган дори олиб берганмиш. Аммо кампир тушмагур ичирмай олиб қўйди.

— Уч марта кўриб касалингизни билолмаган, берган дориси нима бўларди, худо олсин! — дея уришиб берди. Аччиқ маставани ичириб ўраб қўйди. Сув-сув терлаб ухлаб қолибман. Эрталаб турсам... ё қудратингдан, ҳеч нарса кўрмагандайман. Шу-шу дўхтир отини эшитсам юз газ нарига қочиб, ўзимнинг кампиримдан ўтаверсин дейман...

Шу бўлдию Аҳад аканинг латифа халтаси очилиб кетди.

— Сизга ўхшаган бир қария районга институтни энди битириб ишга келган дўхтирга ўзини кўрсатгани чиқибди. Йигит келинг-келинглар, ширинсуханлик билан отага стул қўйибди.

— Эшитаман, отахон, келинг. Нима безовта қиляпти? — дебди.

Қария ийманиб-тортиниб мижғовланармиш.

— Шу десангиз, ўғлим... — дермиш-у, нарёғига ўта олмасмиш.

— Айтаверинг-айтаверинг, дарднинг уяти йўқ, — дебди йигит далда бериб.

Қария унинг юзига хижолатли қараб олиб, яна:

— Шу десангиз, ўғлим.. — дермиш-у, у ёғини айта олмасмиш.

Дўхтир йигит эшикни зичлаб келиб, стулини яқинроқ суриб ўтирибди:

— Бизга айтмасангиз кимгаям айтасиз? Уялманг, — дебди.

Қария хижолатдан дув қизариб, охири айтибди:

— Шу десангиз, ўғлим, бир неча кун бўлди. Заҳар танг қилмай қўйди. Нима бало бўлди деб... кўрқяпман, — дебди чол.

Дўхтир йигит бунақасини эшитмаган экан. Бир зум доврираб қолибди-ю, кейин мен ҳозир деганча ичкари кириб, китоб варақлашга тушиб кетибди. Ўзини у китобга урибди, бу китобга урибди. Заҳар танг қилмай қолгани ҳақида ҳеч нарса тополмабди. Бошқа докторлардан сўрашга ийманибдию шарт қайтиб чиқиб:

— Отахон, ёшингиз нечага борди? — дебди дабдурустан.

— Саксонга, ўғлим, нима эди? — деса, дўхтири тушмагур нима дермиш:

— Ота, кўрқманг, бу табиий ҳол. Саксонга борганда ўша нарсаям тугайди, тугамайдиган нарса борми, дунёда?..

Ҳангома-ҳангома билан орадан уч кун ўтиб, газетада «Тасаддуғинг кетай, дўхтиржон» деган фельетон босилиб чиқдию обком бюросида облздрав катталарини така-такасини чиқаришди. Ким ҳайфсан олган, ким ишдан кетган, ким туширилган. Роса шов-шув бўлди-я. Шунда биров Аҳад акага телефон қилиб, ҳатто:

— Шошмай туринг, ўзингизам касал бўлиб, қўлимизга тушарсиз, — деганмиш.

Хўжайин юраги бир шув этибди-ю, лекин ҳазилга йўйиб кетганмишлар:

— Менинг васиятим тайёр. Кимнинг қўлида ўлсам, ўша дўхтирга ҳайкал қўйилсин деганман. Қотил деган ном олмоқчи бўлсангиз, марҳамат!

Топган гапларини-чи! Аторнинг қутисини минг йил титкиласанг — чиқмас.

Машинани гаражга ташлаб кетаётиб, бирдан топшириқ эсга тушиб қолди: ия, бегона кўз тушиши бор, кимсан «дежурда» эснаб ўтирганлардан бирортаси титкилаши бор. Ҳали чиқмаган газет шов-шув бўлиб кетмаса эди? Ундан кейин Аҳад ака жуда қаттиқ тайинлаганидан бир гап бор-ов. Эрта-лабки тайёргарликлар бекоргамасга ўхшайди.

Ичим қизиб бориб биттасини очсам, худди ўзим ўйлагандек-да. Газетанинг нақ бир бетини эгаллагудек суврат билан репортаж. Кейин анув Владикларнинг иши ҳам бор. Худди ёдгорлик тахтачадай чиқибди. Унда ўша ёзув. «Бу ерда маорифимизнинг жонкуяр ветерани, кекса педагог, СССР халқ ўқитувчилигига номзод Нурбек Турдибеков туғилди, яшади, ўзидан бир олам ёрқин хотира қолдирди. 1923—1983 йй».

— Ваҳ-ҳа-ҳа-ҳа... — Машинанинг ичида янги бўлган жиннидек думалаб-думалаб кулибман, тоза яйрадим-да. — Вой ўламан, туғилди, яшади, ўзидан бир олам ёрқин хотира қолдирди эмиш. Оламдан ўтди деб қўяқолинглар!..

Бирдан эсим жойига келиб, пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди: «Давлатни газетаси орқали (ҳазил қилиш) бировни ўлдига чиқариш мумкин эканми?!» Апил-тапил репортажни ўқий кетдим. Унда Ёрмозордан чиққан кекса педагог, маориф аълочиси, салкам қирқ йилдан бери ёш авлодга сабоқ бериб келаётган Нурбек ака Турдибековнинг Ватан олдидаги хизматларини тақдирлаб, унинг Свердлов кўча 26 уйда яшаб ўтганини билдирувчи ёдгорлик лавҳа очилиши ва шунга бағишланган шаҳар жамоатчилигининг митингидан репортаж берилган эди. Митингда сўзга чиққанлар номма-ном келтирилиб, унда шаҳар партия комитетининг биринчи секретари ва Фарғона область маориф бўлимининг мудирини Фалончи Фалончиев ўртоқлар (номма-ном) қатнашдилар дейилган. Ишонмай десам, қатнашган катталарнинг фамилиялари турибди. Яна митингдан берилган сурат ҳам газетанинг шапалоқдай қисмини эгаллаган.

Ишонай десам, ёдгорлик лавҳаси қандай ўрнатилиб суратга қандай туширилишига ўзим гувоҳ бўлганман.

Вой Афанди оғзига туфлаган одам-эй. Бугун шунча машмашанинг ичида юракларига сиғганини-чи! Нурбек акадан шу бугун, бошларига шунча иш тушиб турганда қасд олмасалар бошқа кун қуриб қолган эканми?! Мен-ку тарқатиб чиқарман, эринмасман эгаларига (албатта Нурбек аканинг дўстларига) етказишдан. Нима бу, бор-йўғи ўн нусха газет. Лекин тарихий номер бўпти-да. Ҳамма бир нарсани ўқиса, ўн одам худди ўша жойнинг ўзида Аҳад аканинг Райкинча ҳазилини ҳам ўқишга, ўқиб тоза кулишга муяссар бўлади.

Фақат бир одам, Нур аканинг ўзи бу ҳазилни қандай қабул қиларкин?

Тасаввур қила олмайман. Ростданам, давлатнинг газетида шундай қилиш мумкинмикан? Буни ҳали газетанинг муҳаррири билармикан? Билса, қай аҳволга тушади денг? Газетни шундай ўнгарсам бир чеккасида билинар-билинемас муҳр турибди: «чиқит». Оббо устомон-е, шунинг ҳам йўлини топибдилар-а.

Газетни багажга яхшилаб жойлаб, эшикка етиб келсам телефон узлуксиз жиринглаб ётибди. Шошиб кириб олсам, ая:

— Оповси, тез етиб келинг. Аҳад акангиз... — дейдилар-у, у ёғини айта олмайдилар.

— Нима қилди? Ахир ҳозир яқинда эшикка ташлаб келувдим-ку, — дедим жон ҳолатда.

— Аҳад акангиз касалхонага тушиб қолдилар. Операцияга олиб кириб кетишяпти.

— Операцияга?.. — Беихтиёр «қўлимизга тушарсиз-ку» деган телефондаги гаплар эсимга тушиб, пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди.

— Розилик берманг, бермай туринг, — деб қичқирдим. — Катталарига айттайлик аввал!

Катталар дейман-у, хаёлимга бир-биридан совуқ-совуқ фикрлар урилади: кошки Аҳад акани яхши кўришса. Қанчасининг кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ-ку. Фельетончига қай бири қайишаркан?! Ҳатто обкомбува тонибди-ку, унақа одамни танимайман деб. Ёки ўша — кеча кечқурунги обкомдаги олишув... сўнги томчи бўлдимикан касалга? Наҳотки?..

Бари бир чидаб тура олмадим, нима бўлганда ҳам Аҳад аканинг дўстларига айтиш керак. Обздравнинг катталарини оёққа турғизиш керак. Кейин кеч бўлади. Трубкани олиб қаёққадир сим қоқа бошладим. Кимнидир ишхонасидан, кимнидир меҳмондорчиликдан топдим. Сўнг гаражга чопдим. Назаримда Аҳад акадан ажраб қолаётгандекман. Фельетон қаҳрамонлари елка қисиб туришгандек, илож қанча, баъзан медицина ҳам ожиз қоларкан дейишмоқчидек. Қулоғим тагидан эса Аҳад аканинг ҳазил аралаш айтган васияти кетмайди: кимнинг қўлида жон берсам, ўша докторга ҳайкал қўйилсин. Оббо нокаслар-эй, наҳотки ҳеч кўрқишмабди, дейман.

Минг алпозга тушиб касалхонага етиб борсам, тасаддиғунг кетай билан уста хайрият-э, дея энгил нафас олиб туришибди.

— Қаёқларда юрибсиз, Шамсивой, хўжайинингиз бир ўлимдан қолиб, у дунёдан қайтиб келди-ку. Кўричак бўлиб қолишибди. Яхшиям қўлинг дард кўрмагур Караматов бор экан. Чорак соатда операциядан чиқарди-я, — деди Аминдарё елкадан кучиб қўйиб. — Омадимиз боракан, худо бир асради. Ўтиб кетай деган экан-а!

— Айтмоқчи ҳамшира қизиқ гап топиб чиқди, — деди Али сартарош. — Ҳозирча у дунёда ҳазилкаш серобмиш, сен кетсанг, кулдирадиган ҳечким қолмасакан, деганмиш Азроил.

Кулишиб тургандик, рўпарадаги чироқ ёруғида шипиллаб келаётган Нурбек ака кўринди.

— Ҳов, биродарлар, менинг ошнамга нима бўбди? — деди у ҳовлиқиб. — Етти қават томдан ташласа, оёғи билан тушадиган ошнализга не дард тегибди?

Мен обкомбува ёрдамчисининг кечаги гапини эслаб, ғалати бўлиб кетдим. Бу ҳали Аҳад ака ҳеч нарсадан беҳабар деб ўйлайди, шекилли?

— Сиз у кишига энди кўринмас экансиз, — дедим зўрға ўзимни босиб. У кутилмаганда бир зум гарангсиз қолди, кейин гуноҳини англаб етиб, қизишиб кетди.

— Э, мен айтсам, чиндан айтибманми! Лақиллатганман фельетон ёзяпти деб. Ҳазилни билмаган кал фозиллар-э. Улар билмаса ўзи-чи? Шошма, ўзи қайси палатада ётипти?

Индамасак аза-база олдиғача кириб борадиган. Ҳай, майли, сизда айб йўқ, деб зўрға тўхтатиб қолибмиз. Бирпасдан кейин у ҳовридан тушиб, Аминдарёдан секин сўрай бошлади:

— Ишқилиб, ака Аҳад омонми?! Каттароқ кесишмабдими учовини?

Аминдарё чинчилоғини кўрсатиб тушунтирди:

— Тасаддуқ, кўр ичагининг мунчасини... фийт олиб ташлашибди. Осонмас-осонмас.

Осонмаслигидан ҳаммас, ичакнинг кўрлигидан Нурбек аканинг нафаси тушиб кетди.

— Майли, ичаксиз бўлсаям ўзи омон бўлсин. Усиз зерикиб қоламиз-э...

Шунда эртаминан тонг-саҳардан тарқатишим керак бўлган бир тахлам газет эсимга тушиб, пақирлаб кулиб юбордим. Ёдгорлик лавҳаси очилишига бағишланган репортажни ўқиб, қай кўйга тушади денг, бу одам? Ўзи тирик туриб, ёдгорлиги ҳақида ўқиб турса. Дарров англаб етмас-у, тушуниб қолгач, нима қилади денг. Хахолаб кулармикан ё...

Нурбек аканинг юзига қараб турибман-у, ҳеч тасаввур қила олмайман қай аҳволга тушишини...

У бўлса, нуқул елкамга турткилайди:

— Ҳов, бола, эс-песингни еб қўймаганмисан, шу ер куладиган ерми? Бас, қил, ҳувари!.. — дейди.

Мен эсам қиқирлаб куламан-у, сабабини айтолмайман.

Эртасига кечга яқин кутилмаганда хўжайин айниб қолдилару сўнг аломат воқеа содир бўлди. Мен-ку машинам билан ўша ердаман, лекин Аҳад аканинг ошналари ҳеч қаёққа силжимаё касалхонада галма-гал навбатда туришар, нима зарур бўлиб қолса дарров муҳайё қилишар эди.

Нурбек аканинг навбати келганда, хўжайин ол кетди, ол қўйди бўлиб қолдилар. Ая унсиз юм-юм йиғлайди, ҳамшира югургилайди, дўхтир чақиради. Ахийри бўлмади шекилли, бизни рози-ризоликка чақиришди.

Хўнграб юборгудек бўлиб тепаларига кириб бордик. Хўжайин муштдек бўлиб оқ чайшаб тагида ётибдилар. Олдинига бизни танимадилар. Нурбек акага қарасам, азбаройи куйиб кетганидан қорайиб кетибди. Бир маҳал хўжайин кўзларини очиб, сал ўзларига келгандай бўлдилар. Тепаларига энгашган ошналарининг юзига бир минутча видолашгандек тикилиб қолдилар. Нурбек ака бунга чидамай дўстининг елкаларидан кучди:

— Қадрдоним, сен бизни кимга ташлаб кетяпсан? Ҳаммага панд берган, Азроилга панд бера олмадингми? Енгилдингми?

Аҳад аканинг мижжаларидан ёш сизиб чиқиб, ўзи бир нималар демоқчи бўлди.

— Таъзияни каттароқ ёзишсин, — дея шивирлади кутилмаганда, — бу дунёга келиб нима кўрдим...

Фалончи ёзсин, дедилар қайсидир шоир боланинг номини тилга олиб.

— Кейин унга бир группа дўстлари деб ҳамма фельетонларимнинг қаҳрамонларини... бирма-бир ёзиб чиқинглар. Сен ўзинг шошилма, орқадан боришга. Ўрнимни билинтирмай юр. Одамлар Дурбекнинг дўсти Нурбек деб кулиб юрсинлар. Сен фельетон ёзишни билмайсан, узоқ яшайсан...

Сўнг менга кўзлари тушиб, мунғайиб тикилиб қолдилар. Бир нима демоқчи бўлдилар-у, яна айниб, ҳушларидан кетдилар.

Биз иложсиз ташқарига чиқдик-да, Аҳад аканинг васиятини бажаргани редакцияга қараб кетдик. Муҳаррир билан шоир болани топиб, бор гапни айтгандик, кутилмаганда улар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди:

— Вой, анойилар-эй, шуниям тушунмадингларми? Аҳад ҳазил қилган. Ҳеч замонда ўлаётган одам таъзияномамни фалончи ёзсин, катта бўлсин дейди-ми?! Лақиллатибди, — деди муҳаррир танбеҳ бериб, — у ўлмайди. Ўладиган анойимас. Азроилни авраб кетар, юринглар, кўрасиз.

Ҳақиқатан, қайтиб келсак, жимлик. Ҳамширадан суриштирсак, жилмайиб ётганмиш: хўб лақиллатдимми, деб!

Буни эшитиб, Нурбек ака пешонасига шапатилади:

— Айтувдим-а, бу артистлик қилмаяптими деб! Шошмай турсин ҳали!..

Индинига ўтиб Тошкентдан телефонограмма келди. Унда редакция бўйича чиқарилган буйруқдан мана бундай кўчирма бор эди: «Редакцияни Марказий Комитет олдида ўнғайсиз аҳволда қолдиргани ва иккинчи марта тўхмат даражасидаги фельетонини эълон қилишга урингани учун... (Фалончи Фалончиев, яъни Аҳад ака) область мухбирлиги вазифасидан четлаштирилсин».

Мен буйруқни парча-парча қилиб йиртиб ташладим. Ахир кечагина операциядан чиққан одамга буни кўрсатиб бўларканми? Инсоф ҳам керак-да? Ундан ташқари Аҳад ака осонликча мағлуб бўлиб қолар эканми?! У тузалиб чиқсин. Ҳақини қўярмикан!

МУАЛЛИФДАН

Кундалик шу ерда узилган. Унинг эгаси ҳали ҳам шофёрми ё машинани ташлаб бошқа ишга ўтиб кетганми, бошлиғи нима қилди, ўзини ишга тиклай олдими-йўқми, буниси бизга қоронғу. Балки у яна бирор ташкилот бошлиғини олиб юргандир, эски одати бўйича кундалик ҳам тутаетгандир.

Лекин Аҳад ака ҳақидаги кундаликнинг давомини кўриш умидидаги кўп уринишларимиз зое кетди. Неча марта Фарғонага дараклаб бориб ҳам у ҳуварри шофёрни топа олмадик-да, охири борини эълон қилиб юбордик. Сарлавҳаларини биз қўйганмиз, сал мос тушмагани бўлса, узр. Лекин эгаси ўқиб қолса, у йўқолган одам ўзини маълум қилиб қолар ва кундаликнинг давомини берар, деган умиддамиз. Балки бизга «мерос қолган» кундаликнинг бошқа дафтардаги давоми бошқа кишиларнинг қўлига тушиб кетгандир, деган тахминларимиз ҳам йўқ эмас. Агар шундай бўлиб чиқса, ўша ўртоқлар бизга зиғирдек белги бериб қўярлар.

Ундан ташқари, асар қаҳрамонининг прототипини ҳаётда кўрган, яхши билган ва у зот билан кўп ҳамсуҳбат бўлган азизлар ҳам ўз хотираларини дариғ тутмаслар. Балки бу кўплашиб ёзилажак китоб бизга асрдош бўлган катта қалбли одамга яхши бир ёдгорлик бўлиб қолар. Жиндек меҳримизни аямасак, бас.

Фарғона — Тошкент,
1968 — 1989 йиллар.

Шухрат

СЕНДАН МЕНИ ЙИРОҚ ҚИЛДИ АЙРИЛИҚ

Она шаҳрим

Мен 1950 йилда қутилмаганда репрессия қилдим. Ун бир ой «одиночка»да ётиб терговларга бардош бердим. Терговлар ҳаммаси ўринсиз бўлгани учун қўл қўймадим. Охири ишни судга оширишди. Суд ҳам худди терговга ўхшаб шошма-шошарлик билан иш туғди. Жўрттага суд бўладиган кунни чўзиб, керагидан ортиқ танаффус қилиб, оқибатда 25 йилга озодликдан маҳкумликка ва бу муддат тугаганидан кейин, ватанга қайтмаслик шарти билан ҳукм қилдилар. Мен ўша ойнинг ўзидаёқ, узоқ шимолга — лагерга жўнатилдим. Икки йилда битта хат ёзиш ҳуқуқига эга бўлиб яшадим. Шундай қилиб беш йил ҳаёт кечирдим. Менга ўхшаган ноҳақ қамалганларнинг сони юз мингдан ошарди. Биз ер ковадик, комбинат қурдик. Бу орада неча бор касал бўлиб, тузалдим. Касаллик пайтларимда лазаретда ётиб шеърлар машқ қилдим. Бу шеърларнинг кўпи мактуб шаклида эди. Баъзиларини бошқа адрес билан уйимга юбордим. Шулардан баъзилари сақланган, баъзилари шеърнинг адресати қўлида қолиб кетди. Шеърлар ўша пайтнинг умумий ҳолатини тасвир этади. Қуйида ўша шеърлардан намуналар тавсия қилияман. Уларнинг ҳаммаси 1953 йилда лагер лазаретига ёзилган.

МУАЛЛИФ

Шунча йил қўйнингда яшабман мағрур,
Хуснингни салмоқлаб кўрмабман бироқ.
Энди-чи, кўрмоқни истасам бир қур,
Орамиз ер билан осмондек йироқ.
Оҳ она шаҳрим,

Жон шаҳрим,

Оҳ гўзал Тошкентим,

Шон шаҳрим.

Шунчалар гўзалсан, шунчалар обод,
Шунчалар қалбимга яқинсанки, бил,
Номингни тилимга олганим заҳот
Сув бўлиб оқади бу оташин дил.
Оҳ севгим бешиги, мўътабар шаҳрим,
Оҳ бахтим эшиги, мўътабар шаҳрим.

Баъзида тушимга кирасан ногоҳ,
Юзимга тўкилар ҳижрон ёши дув.
Тонггача кўзимдан қочади уйқу,
Яна бир дийдоринг кўраманми, оҳ!..
Оҳ гўзал Тошкентим, бахтим, ғурурим,
Юрагим қувончи, фидойи нурум.

Инсондек бағрингда яшай олмасам
Ит бўлиб кўчангда кезсам ҳам майли,
Мухтожлик заҳматин сезсам ҳам майли,
Фақатки, мен сендан узоқ бўлмасам!
Ҳар баҳор очилган гулингни кўрсам,
Кундан-кун яшнаган элингни кўрсам!

Мадҳимга термулиб, эй азиз шаҳрим,
«Наҳотки шунчалар севасан?» дерсан.
Орзум шу, Тошкентим: бағрингга қайтиб,
Тупроғинг кўзимга суртиб жон берсам!

Муқаддас бағрингда қолсайкан мурдам,
Сенинг тупроғингга тўлсайкан дийдам!!

Кенгир лагери.

Оқилга

Бу шеър дўстим Саидакбар Саидахмедов-
нинг ўғли Оқилнинг суратига қараб
туриб ёзилган.

Суратга бир ўзинг тушибсан, ўғлим,
Ким сени бунчалар ёлғиз қўйди, ким!
Мунчоқ кўзларингда бир термулиш бор,
Меними кутасан бўлиб интизор?
Меними йўлимга термулиб узоқ,
Қўлингга тутдингми ажиб қўғирчоқ?
Ё менга узатиб турибсан, ўғлим,
Юрагим қувончи, арзандам, гулим?
Оҳ азиз ўғилчам, туришинг улғу:
(Кўзларинг нур билан севинчга тўлиғ)
Денгизни кўрмабсан, бошингда аммо —
Денгизчи шапкаси.

Хаёлингга ё —

Нажот кемасига бўлиб капитан
Қутқазмоқ бўлибсан мени, афтидан.
Кел, ўғлим, қутқаргил, ёрдамга зорман,
Дийдоринг кўришга кўп интизорман...
Шоядки, кутишинг рўёбга чиқса,
Бошимдан ариса тухмат. Алқисса
Бундан сўнг суратга ёнма-ён тушсак...
Бу кунлар яқиндир, ўғилчам, бешак!

Ўғлим Фикратга

Сен туғилдинг, бошим етди осмонга,
Чироғим, деб ўпдим лўппи юзингдан.
Бахт изладим жажжи-жажоки кўзингдан,
Қандай бахтдир ота бўлмоқ инсонга!

Онанг бўлса, кўз тегмасин дедию,
Бешигингга кўз мунчоқлар қадади.
Сал оғрисанг, садақалар атади,
Жонлар фидо бўлсин сенга дейди у.

Уйимизга қувонч бўлиб кирдинг сен,
Орамизни занжир бўлиб боғладинг.
Фарзандга зор дилимизни чоғладинг,
Бўш чоғларда эрмагимиз бўлдинг сен!

Табассумга энди лабинг келганда
Сендан мени йироқ қилди айрилиқ.
Шод юрагим аламларга тўлди лиқ,
Энди ёшинг олти ой тўлганда.

Бирон марта «ота!» деган сўзингни
Ота бўлиб тингламадим тилингдан.
Кўчаларга бошлаб чиқиб қўлингдан
Кўролмадим ерга тушган изингни.

На бир марта қарши чиқиб йўлимга
«Ота» дея қучоқладинг бўйнимдан!
На бир марта совға олиб қўлимдан
Қувонч солдинг сени севган дилимга!

Ширин тилинг энди «ота» деяди,
Аммо сендан узоқдаман мен — отанг.
Маҳбусликнинг тузоғида ҳолим танг,
Сени қўмсаб юрак-бағрим куяди.

Ота дея суратимга боқасан,
Ундан чиқмас на бир нидо, на товуш.
«Нега отам гапирмайди» деб, хомуш,
Ёш қалбингни ҳайронликдан ёқасан.

Кўчаларга чиқиб мени излайсан,
Ҳар ўтганга суқли-суқли термулиб.
Баъзан маъюс, баъзан ширин бир кулиб
Бегонани «отамми», деб кўзлайсан!

На кўчада «ўғлим» дея бир одам
Пешонангни ўпиб-ўпиб силайди.
На қучоқлаб бахтли умринг тилайди,
На юзингга кулиб боқар бир ҳотам.

На ўткинчи сенга боқар қайрилиб,
На бир дона конфет бериб қўлингга,
Олам-олам севинч солар дилингга,
Душманларим ўтар ҳатто керилиб!

Қовун пишди. Болаларнинг отаси
«Болачалар» олиб ўтар ўғлига.
Кутиб олар ўғли чиқиб йўлига,
Кўчаларни тўлдиради шўх саси.

Сенга ҳеч ким «болачалар» келтирмас,
«Ол, ўғлим» деб қўлларингга тутмайди.
Кулиб турган кўзларингдан ўпмайди
Қучоғингни совғаларга тўлдирмас!

Энди кирдинг ўғлим учга, ҳали ҳам
Айрилиқни, соғинишни билмайсан.
Мени ўйлаб юрагингни тилмайсан,
Аччиқ-аччиқ ёш тўкмайсан субҳидам!

Майли ўғлим, бўйин эгма, ғоз яша,
Бу айрилиқ йилларининг сўнги бор.
Тўхмат солган қора туннинг тонги бор,
Қолмас ахир интизорлик ҳамиша.

Қўлларингдан тутиб, ўғлим, қувониб,
Боғчалардан гуллар териб берарман.
Ёнгинангда мағрур-мағрур юрарман,
Бўйларингдан қувват олиб, руҳ олиб!

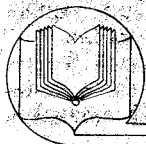
«Ота» десаң «лаббай!» дерман, азизим,
Хибзия-ю¹ сендан бошқа кимим бор?!
Сен борсанки, умрим топар эътибор,
Сен борсанки, ўчмас номим ва изим.

Сен туфайли мени тилга олурлар
«Фалончидан қолган тўёқ шу» дебон.
Уйда сенсан мендан сўнги чироғбон,
Изоҳорингга садқа бўлсин олтин-зар!

Шубҳа қилма, ўғлим, омон қайтаман,
Қучоғимни чечак бўлиб безарсан,
Кўз олдимда ўйнаб-кулиб ўсарсан,
Бизни кутар зўр истиқбол, боғ-чаман!

Истиқболинг юксак, ўғлим, камол топ,
Ниятим шу: омон бўлгин, минг яша.
Бошларингга шуъла сочсин ҳамиша
Ҳар инсоннинг бош тилаги — бахт-офтоб!

¹ Шоирнинг жияни.

Мавлон Икром

ОВЧИЛАР

Қисса

Табиат қўшчини, қўшиқчини ва
овчини севади.
Михаил ПРИШВИН

ИУЛДА

- Ғилофдаги милтиқми?
- Ҳа...
- Тулками, Ижевками?
- Уяммас, буяммас. Зауэр... Геркулес.
- У-хў... Машҳур фирманинг маҳсулоти экан. Зауэр, яна бунинг устига Геркулес!

Бунақа милтиқ ҳамманинг ҳам қўлига тушавермайди, Ҳавас қилишдан бошқа иложимиз йўқ, биродар.

Мен унинг мақтовини маъқуллагандай, бош силкиб қўя қолдим. У бошқа гап қотмади. Мен ҳам индамасдим.

Купеда аллавақтгача сукунат ҳукм сурди. Ҳамсафар киши деворга суяниб бир нуқтани нишонга олган ҳолда ўйга чўмганди. Камина деразага тикилиб, эндигина бошланган Қозоғистон чўлларини томоша қилардим. Симёғочлар лип-лип ўтар, гўё ер курраси айланаётгандай туюларди. Поезд ғарб томон борарди.

Нигоҳим чўлда бўлса ҳам хаёлимни рўпарамдаги соқолдор, индамас одам банд этганди. Унинг ўнг юзидаги энли кўкимтир тиртиқ, манглайдаги ангишвонадек чандиқ, бунинг устига чап кулоғининг чиноқлиги эътиборимни тортган эди. Бу белгилар, бу одам қачонлардир бир эмас, бир неча бор бошидан кечирган оғир қисматдан далолат берарди. Эҳтимол, бу «тамға»ларни урушда — жангда орттиргандир. Эҳтимол, бунга қандайдир бошқа сабаблар бордир. Эҳтимол... Ҳарҳолда, ҳозирча бирон таъбир ўринли бўлмасди. Ёши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам унинг кўзлари тиниқ ва чақнаб турарди. Уч-тўрт нигоҳ ташлаб, сўз қотгим келди. Бироқ журъат этолмадим. Нега десангиз, у шу қадар теран ўйга чўмган эдики, назаримда, уни безовта қилмоқ инсофдан бўлмасди. Шу андиша билан мен ҳам сукут сақлаб, уфққа туташиб кетган чўлни томоша қилишда давом этдим. Хуллас, шу оқшом гапимиз унчалик қовушмади. Кечки тамаддидан кейин ҳар ким ўз ўриндиғида узала тушди. Тун қўйнида поезд ғилдирақларининг бир маромдаги тарақлаши эшитиларди, холос.

Ажойиб тонг ота бошлади. Малла тўн кийган бепоеън чўл дақиқа сайин бўзариб,

ёришиб борарди. Поездимиз бу вақт Жусалидан узоқлашганди. Қуёшнинг зарҳал киприклари адирлар оша тарала кетди. Ер юзи бирпасда мунаввар бўлди-қўйди.

Шарқий осмон мусаффо бўлса ҳам, ғарбда — олисдаги чўл узра лахтак булутлар сузарди. Бу эса жазирама саратондан кейин, куз фасли аста-секин эшик қоқаётганидан дарак берарди. Осмонда аҳён-аҳёнда қушлар галаси кўриниб қоларди. Улар сафар милини жанубга — иссиқ юртлар томон бурган эди.

Чиноқ киши ногаҳон купе дерзасига бурнини тирагудай яқинлашди. Мен ҳам, нима экан, деб ўша томонга қарадим. Аввалига ҳеч нарсани илғамадим. Кейин узоқда чўл ва тоғлар ҳокими бўлмиш бургутни пайқадим. У қанот ёзганича осмонда равон сузарди. Жуфти бўлса керак, дўнғалакда ўтириб, чангалидаги ўлжа этини чўқиб нонушта қиларди. Чиноқ аста жойига ўтирди. У икки кўзини ҳамон дерзадан узмасди.

— Бу ерлар сизга танишми дейман, жуда қизиқиб қараяпсиз? — дедим.

— Йўқ, таниш эмас, — деди у салмоқлаб, — Хў-ў-ў жайронларни кўряпсизми? Адир этагида. Ана боласи ўйноқляпти...

— Ҳа, кўряпман. Битта, иккита, учта... еттита экан! — дедим.

— Ҳа, еттита, — деди у. — Ун еттита ҳам, йигирма еттита ҳам эмас, атиги етти-тагина!..

— Э, қойил-э, — унинг изтиробини пайқаган ҳолда, атайлаб гапни бошқа ёққа бурдим. — Кўзингиз қийғирниқидай ўткир экан!

— Ҳозир анча хиралашиб қолган, аввалгидай эмас, — деди у. — Бу жайронлар биронта қолмай қирилиб битгандир, деб ўйлардим. Ҳар қалай, бор экан.

— Олдин кўпмиди?

— Кўп эди. Бу йўлдан мен илк марта урушдан олдин, 1939 йилда ўтганман. Ҳарбий хизматга қақирилганимда. Ушанда бу жониворларни ҳар қақиримда учратиш мумкин эди. Ҳар тўдада йигирма-ўттиз, баъзан эллик-олтмишта жайрон бўларди.

— Тўғри айтасиз, эндиликда камайиб кетди.

— Камайиш ҳам гапми, бутунлай қирилиш арафасида!

— Йўғ-э?

— Ҳа-да!

Орага жимлик чўкди. Хийла вақтдан кейин сўрадим:

— Сабаб?

— Сабабими? Эҳ-ҳе, қай бирини айтай сизга. — У бир оз жим тургач, давом этди. — Транспорти кўп, милтиқ кўп. Қадим пиёда юриб ёки от, эшак миниб овга боришган бўлса, эндиликда машина бор. Машинага йўл чўт эмас, хоҳлаган жониворга олиб боради. Баъзан эса вертолётни ҳам ишга солишяпти. Энг чатоғи шуки, баъзи одамлардан инсоф қочди. Оқибатда тартиббузарлар кўпайиб кетди. Булар табиатга, набототга катта путур етказишмоқда. Химия маҳсулотлари, яъни самолётлардан пуркаладиган захарли кукунлар бундан мустасно эмас. Хуллас, табиатнинг қушандаси сероб!..

— Афсуски, шундай! — дедим унинг фикрига кўшилиб.

Орага жимлик чўкди. Чиноқ ўрнидан туриб совун-сочиқни олди-да, ювиниб келди. Унинг билинар-билимас оқшанини энди пайқадим. Проводник чорбурчак патнисда чой келтирди. Дераза ёнидаги пештахтага егуликларни қўйдик. Сухбат нонушта устида давом этди.

— Танишиб олсак бўлармиди... — дедим ҳамроҳимга.

— Дмитрий Дмитриевич. Яқин жўраларим Дим Димич дейишади. Сиз ҳам шундай деяверинг, айтишга жўн. Сизники-чи?

— Темур Малик.

— Уҳ-хў болохонадор экан-ку!..

— Болохонасини олиб қўйиб, Темур деяверинг, — дедим. — Кечирасиз, биз томонга ҳарбий хизматга қақирилганингизни айтдингиз. Хизматни қайси шаҳарда ўтаган эдингиз?

— Сталинободда. Ҳозирги Душанбе шаҳрида.

— Ия, ундай бўлса, йигирманчи суворийлар дивизиясида бурчни ўтабсизда! — дедим шошиб. Чунки, Душанбеда ундан бошқа ҳарбий қисм йўқ эди ўша вақтларда.

— Худди шундай!

— Қайси полкда?

— Ленин ва Қизил Байроқ орденли бир юз йигирма тўртинчи суворийлар полкида! — деди Дим Димич мағрурона.

— Ёпирай, полкдош чиқиб қолдик-ку! Мен ўша полкнинг учинчи қилич эскадронида эдим!

— Мен эса биринчи эскадронида!.. Сиз қачон қақирилгансиз хизматга? — сўради Дим Димич.

— 1939 йилнинг кузида, аниқроғи 15 октябрда. Эсингизда бўлса, ўша йили СССР Олий Совети Президиумининг Фармони чиққан эди. Ёши ўн саккизга тўлган ўрта маълумотлиларни армия сафига қақирилсин, деган мазмунда. Ана шу Фармонга тушганман.

— Мен ҳам! — завқланиб кетди Дим Димич. — Бундан чиқди, ёнма-ён хизмат қилган эканмиз-да!

Иккаламиз беихтиёр ўрнимиздан турдик. Бир-биримизга андак тикилиб, кейин кучоқлашиб кетдик. Жой-жойимизга ўтирар эканмиз, иккаламиз ҳам дастрўмол билан қувонч ёшларини артардик. Қадрдон полкимиз номи тилга олингандаёқ юраклар ҳаяжон оғушида эди. Шу қисқа дақиқалар ичида ҳаёлдан нималар ўтмади дейсиз. Бундан салкам ярим аср муқаддам Душанбе кўчаларини тўлдириб, чавандозларнинг украинча машҳур ашуласи «Распрягайте хлопцы коней»ни баралла янграган отлиқ полкимиз кўз ўнгимиздан ўтди. Жанговар арғумоқларда биз билан ёнма-ён ўтирган жонажон ва муқаддас Ватан ҳимояси учун даҳшатли жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлган, бугунги кунда мўтабар хоклари Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия ва Европа ерларида ётган қуролдош дўстларимиз қиёфаси кўз ўнгимизда намоён бўлди. Улар бир минг олти юз нафар навқирон чавандозлар эди. Балки, ундан сал ортиқроқ! Шу важдан иккимиз дастрўмол билан ҳам қувонч, ҳам алам ашқларини артардик!

— Буни қаранг-а, полкдош эканмиз, — деди Дим Димич хўрсиниб. — Қандай жанговар полкимиз бор эди-я! Шундоққина кўз олдимда турибди!.. Байрам айёллари ҳарбий парадларда қатнашганларимизни айтмайсизми... Қизларнинг бизларга гулдасталар ирғитганлари-чи!.. Эҳ, лаънати Гитлер, миллионларнинг умрига завол бўлди!..

Бинобарин, бу фавқулодда ва ажойиб учрашув эди. Икки полкдош, қуролдош жанговар дўстнинг узоқ йиллар ўтиб учрашгандаги ҳаяжон ва севинчини тасаввур этмоқ унчалик қийин эмас. Биз бир эскадронда хизмат қилиб, от миниб бир сафда ёнма-ён турган эмасмиз. Фақат битта полкда, бир вақтда хизмат қилганмиз. Полкнинг командиридан тортиб то охириги солдатгача бир тану бир жон эдик. Ана шу мўтабар ва муқаддас туйғу ҳозир ҳам бизни бирлаштириб турарди. Иккаламиз ўз жанговар полкимиз билан бир хилда фахрланардик. Иккаламиз ҳам бу висолдан бениҳоя мамнун эдик. Дим Димич беихтиёр четан саватини кавлаб, дераза ёнидаги пештахтага кукпиез, помидор, бодринг қўя бошлади.

— Бу учрашувни нишонламоқ даркор! — деди у.

Москвага кетаётган 185-поездга тиркалган бизнинг махсус вагонимиз Тошкентдан Уфага борарди. Ҳали йўл олис эди. Мен ҳам дастурхонга яхна гўшт, укроп, бозор нон кўйдим. Сухбатимиз қизигандан-қизиди.

— Капитан Акопян эсингдами, полк штабининг бошлиғи? — сўради Дим Димич.

— Шу капитанни кўрган эдим-у, яхши танимасдим, — жавоб бердим мен. — Аммо машқда полкни Кофирнигон дарёсидан олиб ўтгандаги довруғи бутун дивизияга тарқалганидан хабарим бор.

— Нега яхши танимайсан, эскадронларга албатта бир бор тумшуқ суқмаса кўнгли тинчимайдиган одати бор эди унинг. Танийсан!..

— Биласанми, Дим Димич, мен аввал 27-алоҳида автобронетанк дивизионида хизмат қилганман. Сенинг полкингга ўтганимда Акопян аллақачон фронтга жўнатилиб, ўрнига капитан Кох тайинланган эди. Мен ана шу немис Кох даврида хизмат қилдим.

— Э-ҳа, гап буюнда дегин. Демак, Акопяни эмас, Кохни яхши билар экансан. Кох Акопядан ҳам зўр эди. Бунақасини бошқа учратганим йўқ!

— «Юрвчи устав» дерди ҳамма уни... Дарвоқе, мен Кох билан урушдан кейин учрашиб қолдим.

— Қаерда?

— Душанбеда.

— Аҳволи нечүк эди?

— Дивизия командири экан!

— Уҳ-хў, дуруст-ку... Унвони-чи?

— Генерал. Илк бор кўрганимда полковник эди. Ҳафта ўтмасдан генерал унвонини беришди. Айтмоқчи, фамилиясини ўзгартирибди.

— Ие?! — ажабланди Дим Димич. — Сўзлашдингми ўзи билан? Батафсилроқ гапир.

Табиийки, ҳар қандай солдат ўзининг собиқ командири ёки қуролдош дўсти ҳақида айниқса урушдан кейин дарак топганида унинг тўғрисида тўлароқ билгиси келади. Дим Димич ҳам капитан Кох тақдирига жуда қизиқиб қолган эди.

— Ҳарбий комиссариат мени 1957 йилнинг кузида Душанбе шаҳрига, офицерлар уч ойлик йиғинига юборди. Уша ўзимизнинг 124-полкимиз турган жойга тушдим. Дивизия штаби шу ерда экан. «БУ» (кийилган, оҳори тўкилган энгил) беришди. Бир куни эрталаб штаб офицерлари тирга борадиган бўлишди. Дивизия сиёсий бўлимнинг бошлиғи полковник Нуриев мендан сўради:

— Отишга борасанми?

— Бўлмасам-чи! Анча бўлди отмаганимга. Ўзимни бир синаб кўрай.

— Дуруст отармидинг?

— Учта ўқ отиб, ўттиз очко тўплардим илгари. Ҳозир қайдам...

— Жуда соз, менинг пистолетимдан отарсан, — деди полковник.

Отиш тугагач, штаб офицери, подполковник Шей билан иккаламиз ўша тир ҳовли-

сидаги махсус стол ёнида пистолетларни тозалардик. Шу пайт тир ёнидаги пиртавалдан генерал ўтиб қолди.

— Нима қиялпсизлар? — сўради у юриб кетаётган жойида тўхтаб.

— Отишдан кейин қуролларни тозалаяпмиз, ўртоқ генерал! — ғоз туриб жавоб берди подполковник Шей.

— Яхши, давом эттираверинглар! — деди-да, шахдам қадам ташлаб кўздан йироқлашди.

— Генералнинг юриши билан овози жуда танишга ўхшайди-ю, афти танишмас, — дедим Шейга қараб.

— Унинг асл фамилияси Скворцов эмас, Кох, — изоҳ берди подполковник. — Узимизнинг Волгабўйи немисларидан. Урушда юзига шарапнел парчаси теккан. Башараси, бурни куйиб, фақат кўзи соғ қолган. Бурнининг катталигини кўрмадингми? Узиникимас. Ясама бурун. Хотини моҳир жарроҳ, ўша ямаган. Бундан бир-икки ой аввал янаям катта эди. Аста-секин кичрайиб борармиш. Ҳозир анча эпақага келиб қолганини кўриб турибсан. Бориб-бориб хушбурун бўлармиш.

Иккаламиз ҳам хахолаб кулиб юбордик. Чунки, подполковник Шейнинг гапида энгил қочириқ бор эди.

— Асл фамилияси Кох денг? — Ҳа, Кох!

— Ёпирай... Ундай бўлса у менинг собиқ командири-ку! Уруш бошланганда мана шу ерда турган отлич полкнинг штаб бошлиғи эди. Капитан эди у пайтда.

— Худди ўшанинг ўзгинаси! — деди подполковник.

Эртаси куни топшириқ билан штабга бордим. Зинапояга яқинлашганимда тўсатдан ичкаридан генерал чиқиб қолди. Мен чап томонга икки қадам қўйдим-да, дарҳол честь бердим. Генерал рўпарамда тўхтаб, уст-бошимни кўздан кечиргач, сўради:

— Қаердансиз, кимсиз, лейтенант?

— Тошкентдан, собиқ солдатингизман! — дедим шартта. Генерал қизиқсиниб, яъни деган маънода назар ташлади... — Сиз қирқ биринчи йили худди шу ерда турган 124-суворийлар полкида штаб бошлиғи эдингиз. Мен учинчи қилич эскадронида пулемётчи эдим.

Генерал мен билан қўл бериб сўрашди. Бу пайт штаб бўлимларининг бошлиқлари: бир неча офицерлар ичкаридан чиқишган эди. Генерал ҳол-аҳвол сўраб бўлгач, дабдурустдан савол берди:

— Охирги марта қачон учрашгандик?

Мен тезда жавоб қилолмадим. Сабаби, охирги учрашувимиз нохуш кечган эди. Андак мулоҳазадан кейин, бўлган воқеани дадил ва очиқ айтиб қўя қолдим:

— Қоратоғда, адир тепасидаги жанговар постда — станокли пулемёт ёнида бир сержант билан солдат ухлаб қолган экан. Шунинг эвазига бутун полкни саф торттириб қўйиб, ҳаммамизни койиган эдингиз!..

Генерал қаҳқаҳ уриб кулиб юборди. Бошқалар ҳам унга қўшилишди. Мен эса айтишга айтиб қўйиб, энди буёғи нима бўларкин, деб хавотирда эдим.

— Адъютант! — деди кулгидан тўхтаб генерал. — АХЧ (хўжалик бўлинмаси) бошлиғини чақиринг.

АХЧ бошлиғи тезда топила қолди. Генерал унга буюрди:

— Менинг солдатим, мана бу лейтенантга парад либосини кийдириг! — Кейин менга юзланди, — қарияни унутма, ҳузуримга кириб тур.

— Эшитаман! — дедим ич-ичимдан қувонган ҳолда, унинг рўпарасида шамдек қотиб турарканман. Уша куни кечқурун генералнинг ўринбосари, полковник Карсаков хонамга кириб келди. Чой устида узоқ суҳбатлашдик.

— Генерал билан йигирма йилдан буён бирга хизмат қиламан, — деди полковник. — Кулиш уёқда турсин, бирон марта илжайганини кўрмаганман. Бугун сиз билан учрашганидан ғоят хурсанд бўлди.

Эртаси эрталаб парад либосини кийиб, жиғадай ясаниб олдим. Дивизияда, ҳафта ўтгач корпусда менинг ҳақимда «Генерал Скворцовнинг солдати» деган овоза тарқалди...

— Ажойиб учрашув бўлибди-да, — деди мамнун ҳолда Дим Димич. — Ҳа, дарвоқе, нега энди сени — танкчини бизнинг полкка ўтказишди? Сабаб? Танкчини суворийга айлантириш осон. Лекин суворийдан танкчи чиқиши жуда мушкул. Фронтга чавандоздан кўра танкчи кўпроқ зарур-ку?!

— Қоратоғ эсингдадир, бутун ёз бўйи истиқомат қиладиган ҳарбий лагеримиз?

— Эсимда бўлганда қандоқ! — Дим Димич ҳаяжонланиб кетди. — Душанбедан 58 чақирим нарида, ғарбда. Уша ердаги дарахтларнинг ҳаммасини ўзимиз экмабмидик?!

— Балли. Уша Қоратоғда бизнинг дивизион полкларингга қўшни эди. Устига чодир тортилган ярим ертўлаларда яшардик.

— Ҳа-я, чодирлар тагига, айниқса, пешинда кириб бўлмасди, хумдоннинг ўзгинаси эди. Хўш, давом этавер...

— Эрталаб дивизион командири мени штабга чақиртириб қолди. Ҳузурига кирсам, чодир ичида бир ўзи экан.

— Уртоқ капитан, танкчи Сарваров буйруғингизга биноан келди, — дедим честь бериб.

— Утир, ўтир, Сарваров, — деди капитан, қандайдир англаб бўлмайдиган мойиллик билан. Бундай лутф биринчи марта бўлганиданми, мен хийла ўнғайсизланган ҳолда курсига чўқдим. Капитан папирос тутатди. Ичига тортиб, узун тутун чиқарди.

— Қани, айт-чи, сени қайси қисмга ўтказай?

Қўққисдан берилган бу саволга нима дейишимни билмай, гангиб қолдим. Сал ўзимга келгач:

— Менга шу ер — ўзимизнинг дивизион яхши! — дедим.

— Шундайку-я... лекин... айт, қаёққа ўтказай?

— Ҳеч қаёққа ўтмайман, ўртоқ капитан!

— Мени тўғри тушун... Сенга қайси қисм маъқул?

— Ўзимизнинг дивизион маъқул менга!

— Биласанми, — деди капитан салмоқлаб, — мен сени укамдек яхши кўриб қолдим... Аълочи танкчисан. Бироқ ҳали ёшсан... Қайси қисмга ўтказай?

Бу шамаларга мен тушунмабман, гўл эканман, гўл!

— Яқинда биз бу ерни тарк этамиз, — деди ниҳоят у, ҳадеганда мен тушунавермагач, — айт, қаёққа ўтказай?

— Мен ҳам бирга кетаман!

— Дивизионда энг кичиги сен. Бошқалар сендан катта. Бунинг устига запасдан танкчилар келиб турибди. Сен ҳали жанг қилишга улгурасан. Сенга ҳам навбат келади. Ҳозирча ҳарбий санъатни ўргана тур!

— Бошқа қисмга ўтишим шартми? — сўрадим бўшашинқираб.

— Ҳа, шарт!

— Ундай бўлса, бир юз йигирма тўртинчи суворийлар полкига ўтказа қолинг. Ўзим Сирдарё соҳилидаги қишлоқда туғилганман. От устида катта бўлганман.

Капитан мени шу куниеқ сенинг полкингга ўтказди.

— Нафсиламрини айтганда, ҳақиқий инсон, ажойиб командир экан, — деди Дим Димич чуқур нафас олиб. — Бунақаси кам бўлади... Сени худди ўз фарзандидай яхши кўриб қолибди... Йўқса, менга нима, деб қўя қоларди. Бундан чиқди, фронтга жўнаш арафасида ҳар бир танкчи хусусида мушоҳада қилиб кўрибди-да... Сирасини айтсам, асил командир экан...

Дим Димич қаддини ростлади, қошлари таранглашди.

— Албатта, ҳарбий киши сифатида, немисларнинг шиддат билан бостириб келадиганини ҳисобга олган. Кейин, бу урушнинг узоққа чўзилишини у яхши англаган. Бироқ ўз мулоҳазасини сенга очик айтмаган. Айтолмасди ҳам. Ҳаққи йўқ эди... Фамилияси нима эди ўша капитаннинг?

— Билмайман.

— Наҳотки?!

— Рост, билмайман. Ахир, ҳамма унга, «ўртоқ капитан», деб мурожаат қиларди-да. Ҳеч ким фамилиясини атамасди.

— Гўл бўлгансан десам тўғри келмайди-ю, жуда ёшлик қилгансан.

— Уруш кетаётган тўполон пайтда ит эгасини танимасди-да. Аттанг, ўзим ҳам қизиқиб сўрамаганман. Агар билганимда эди, ҳаммаёққа хат ёзиб қидирардим. Башарти, ҳаёт бўлса, тополсам, албатта ҳузурига борардим. Ўзимнинг миннатдорчилигимни изҳор этардим. Ёшлигимда тушунмаган эканман. Менинг омон қолишимга эҳтимол шу одам сабаб бўлгандир. Ахир, биз Тошкентдан етти киши бир кунда ҳарбий хизматга жўнаган эдик. Шулардан ёлғиз мен тирик қолдим...

— Хўш, кейин-чи?

— Кейин, мени сенинг полкингга, учинчи қилич эскадронига ўтказишди. Эскадрон старшинаси мени навбатчи сержантга топшириб деди: «Бу танкчини бошлаб бориб, анави тўдага қўшиб қўй-да, тезда орқанга қайт!» Кейин менга қараб: «Кавалерист либосини кечқурун киясан!» деди. Мен чурқ этмай, сержант кетидан боравердим. Анови тўда қанақа экан, деб сўрамадим ҳам.

Биз адирга — отиш майдонига бордик. У ерда эскадрон чавандозлари отишни машқ қилишарди. Навбатчи сержант мени бошқа бир сержантга топширди. У олти нафар маҳаллий йигитга газниқобдан дарс берарди. Мен қўшилгач, машғулот қайтадан бошланди. Сержант газниқоб ҳақида дона-дона гапирди. Сўнгра унинг иприт, адамсит, люизит, хлора-пикрин каби заҳарли газларга қарши ишлатилишини айтди. Тушундиларингми, деди-да, бизлардан, қани гапириб бер-чи, дея битта-битта сўрай бошлади. Шерикларимнинг биронтаси ҳам лом-мим дея олмади. Назаримда, улар ҳам саводсиз эди, ҳам рус тилини мутлақо билишмасди. Гал менга келди. Сержант айтганидан ҳам ортиқроқ гапириб бердим шекилли, у, «танафус!» деди-ю, ўрнидан дик этиб туриб, қаёққадир ғойиб бўлди. Кейин эшитсам, ўшанда взвод командирларидан бирининг олдига бориб:

— Бу танкчи менинг тўдамга тўғри келмайди! — дебди.

— Нега? — сўрабди лейтенант.

— У жуда зўр билар экан!..

Сержантнинг атиги тўрт синф маълумоти бор экан. Мен ўрта маълумотли эдим.

Тўрттала взвод чавандозлари отиб бўлгач, эскадрон командири: «Отмаган ҳеч ким қолмадимми?» деб сўрабди. «Янги келган солдат бор, танкчи, ўша қолди», дейишибди. Мени ўт чизиғига чақиринди. Ҳаммининг кўзи менда. Танкчи либоси: қора жияк, қизил кезакли фуражка билан гимнастёрка ёқасидаги қора петлица, кирза этик мени бошқалардан ажратиб турарди. Суворийлар либоси ўзига хос эди: уларнинг петлицалари билан фуражкаларининг жияги кўк. Узун кўнжли этиклари тоза чармдан, шпор билан портупей ва энли қайишга осилғиқ қилич салобат бахш этиб турарди.

Ўт чизиғида мени комэска — эскадрон командири қарши олди.

— Илгари милтиқдан отганмисиз? — сўради у.

— Йўқ,— дедим.

Комэска бир оз ҳайрон бўлди.

— Бирон қуролдан отганмисиз?

— Ҳа, отганман.

— Нимадан?

— Пушқадан.

Атрофдаги солдатлар ув тортиб юборишди.

— Қани, милтиқдан ҳам ўзингизни бир синаб кўринг-чи!

Бир қозоқ йигити «Жаҳси атади!» деди-да, ўзининг милтиғини менга тутқазди. Тўртта ўқ беришди. Икки юз ҳамда тўрт юз метр масофадаги «пулемёт нуқтаси» деб аталувчи икки нишонга теккиздим. Аммо уч юз метр масофадаги «чошиб ўтувчи — қочоқ» билан беш юз метр наридаги ярим гавдадан иборат нишонларга теккиза олмадим.

— Ҳечқиси йўқ, биринчи марта бу ҳам чакки эмас! — деди эскадрон командири.

Кейинги кунларда отган ўқларим хато кетмади. Сурункасига тўрттала нишонга ҳам теккизавердим. Еттинчи куни, «Яхши мерган экансан» деб, менга В. А. Дегтяревнинг қўл пулемётини беришди. У жонивор дискасиз саккиз ярим килограмм келади. Айниқса, от лўкиллаб югурганида умуртқа суягингга ана шу вазндаги темир тўқмоқдай ҳар секунда савалаб туришини бир тасаввур қилиб кўр! Ўзим у пайтларда ушоққина эдим.

— Пулемётчи бўлиб, роса таъзирингни ебсан-да? — луқма ташлади Дим Димич.

— Асти қўявер! — дедим давом этиб. — Эсимда, ўшанда полкда атиги ўн олтига қўл пулемёти бор экан. Пулемётчиларни тўплаб Петренко деган лейтенант махсус машғулот ўтказа бошлади. Орадан икки ҳафтача вақт ўтганда, полк комиссари оқ от миниб келиб қолди. Лейтенант унга рапорт берди. Қатор саф тортиб турардик. Мен охирида эдим. Комиссар андак тикилиб сўради:

— Ўзбекмисан?

— Худди шундай!

— Тошкентданми?

— Худди шундай!

— Маълумотинг қанақа?

— Ўрта!

— Фамилиянг нима?

— Сарваров.

Комиссар лейтенантга: «Машғулотни давом эттиравинг» деди-да, жўнаб кетди.

— Танишмисизлар? — сўради лейтенант мендан.

— Йўқ...

Ўзим ҳам ҳайрон эдим. Комиссарнинг топоғонлиги мени ажаблантирарди.

Тушликда эскадронга келдим. Старшина мени ўз ҳузурига чақириб деди:

— Пулемётни, отни, эгар-жабдуқларни топшир. Алоқа ярим эскадронига ўтказилдинг.

— Есть! — деди-у, ҳайрон бўлиб туриб қолдим. Комиссарнинг синчковлиги боисини энди тушунган эдим.

— Ҳа, намунча ағрайиб қолдинг? — деди старшина. — Марш, буйруқни бажар!

— Пулемётни кимга топширай?

— Иккинчи номерингга топширавер.

— Отни, эгар-жабдуқларни-чи?

— Отхона навбатчисига — сержантга.

Шундай қилиб полк ҳузурдаги алоқа ярим эскадронига ўтказишди.

— Буни тақдир дейдилар, — таъбирлади Дим Димич.

Алоқа ярим эскадронида катта лейтенант мендан сўради:

— Қанақа музика асбобини чаласан?

— Музикачи эмасман, — дедим ажабланиб.

— Ҳеч қачон, ҳеч қанақа асбобни чалмаганмисан? — яна сўради у.

— Йўқ, чалмаганман! — дедим менга эриш туюлган бу саволдан ранжигандай.

— Ҳм... Ундай бўлса, авиасигналчилар бўлимига олинг бу йигитни, — ёнида турган лейтенантга буюрди.

— Есть! — деди телефон взводининг командири.

Афсус ва надоматлар бўлсинки, юқоридаги саволларнинг мантиғини жуда кеч англадим. Бирон музика асбобини: дутор ёки балалайка чалган одамнинг бармоқ бўғинлари эластик ривожланган бўлиб, телеграф калитида моҳирлик билан ишлашга муқобил бўлар экан. Сўнгра, музикани севган одамнинг эшитиш қобилияти ҳам бошқаларникига нисбатан устунроқ экан. Бундай йигитлар, сўзсиз, радио взводига — радиотликка қабул қилинаркан.

Мен сенга айтсам, ўзим минадигандан ташқари, яна етов отни ҳам менга беришди. Натижада, авиасигналчилар бўлимининг асосий қуроли бўлмиш папхема ҳам ихтиёримга ўтди. Папхема — бўйи ўн, эни саккиз метр келадиган яхлит қизил мато. Ичи ўнта оқ клапанга эга. Матони ерга ёйгач, клапанларнинг очилиб-ёпилиши натижасида ҳар хил шакллар пайдо бўлади. Шу шакллар орқали осмондаги самолёт билан алоқа ўрнатилди. Ундан фақат кундузи фойдаланиш мумкин. Папхемадан фойдаланиб бўлингач, тахлаб, лўлаболишга ўхшатиб ўралади-да, махсус ёлбоғга солинади. Сўнгра ҳалиги етов отга юкланади. Етов отни эса ҳамини мен етаклайман...

— Баттар шўринг қурибди-ку! — елкалари силкиниб кулди Дим Димич. — Хўш, уёғи-чи?

— Уёғини сўрасанг, алоқа ярим эскадронининг энг сўнги солдати мен бўлиб қолдим. Сафарда колоннанинг охирида юриб, чангга ботиб кетганимдан мени ҳеч ким таний олмасди. Фақатгина кўзларим йилтиллаб кўринарди, холос. Отдан тушсам, устимдан шовуллаб чанг-тупроқ тўкиларди. Менинг ҳолимга маймунлар йиғларди. Қилич эскадронида йигитларнинг сарвари эдим, бу ерда жуда ночор ахволга тушиб қолдим. Милтрик, қилич, газниқоб, папхема, иккита от ва уларга тегишли эгар-жабдуқ, бризент челакдан тортиб тўрвагача менинг зиммамда эди. Ҳаммасига ёлғиз ўзим қарардим, шуларга мен масъул ва жавобгар эдим. Лекин солдатнинг жони тошдан ҳам қаттиқ бўларкан. Барига чидадим. Бошқа илож ҳам йўқ эди-да!

— Ҳа, бошқа илож йўқ, — гапимни тасдиқлади Дим Димич. — Солдатнинг вазифаси битта, у ҳам бўлса — буйруқни бажариш!..

Поезд чўл ўртасидаги бекатда тўхтади. Ҳеч ким ҳеч нарса сотмасди. Аксинча, харид қилиш ниятида икки-уч киши пассажирлардан нималарнидир сўради.

— Шундай жойларда яшаган одамларга қойил-э, — деди Дим Димич.

— Булар бекат назоратчилари, — тушунтирди проводник. — Ичида бир-иккита савдо-сотиқ қиладиганлари ҳам топилади.

— Нимани сотади-ю, нимани олади?

— Тивит, қимрон, қурт сотишади. Йўловчилардан эса фамилчой билан мурч харид қилишади. Сут-қатик, гўштга муҳтож эмаслар, чорва моллари бор.

— Бундан чиқди, тирикчиликлари жойида экан-да?

— Яхши яшашади. Озиқ-овқат, қийим-кечак сотадиган автодўконлар шулар хизматида, — деди проводник.

Поезд аста кўзғалиб, яна ғилдирақлар бир маромда тарақлай бошлади. Мен, Дим Димични чарчатиб қўймадиммикан, деган мулоҳаза билан жим ўтирдим.

— Шундай қилиб, авиасигналчи бўлдинг?

— Ҳадеб мен гапиравераманми?

— Бошладингми, охирига етказ. Кейин менинг тарихимни эшитасан. Ҳали йўл олис...

Купедаги икки ўспирин суҳбатимизни қизиқиб тингларди.

— Ногаҳон буйруқ келди, — давом этдим мен. — Сенинг полкинг замирида янги — бир юз олтмиш тўққизинчи полк ташкил топди. Эсингдадир?

— Эсимда.

— Иккала полк ҳам запасдан келган ва янги чақирилган солдатлар ҳисобига тўлдирилди. Мени янги полкка ўтказишди.

— Яна-я? Тоza дайди чиқиб қолдинг-ку!..

Кулишиб олдик.

— Янги полкка ўтиб, ҳайтовур, папхемадан қутулибсан, — деди Дим Димич.

— Қаёқда. Авиасигналчи бўлиб ўтдим. Полкимиз Душанбе сойи тепасидаги отчопарда турарди. Отчопарнинг гир атрофи тахта девор бўлиб, ташқариси кузатувчиларга тўлган эди. Кулаётганлар ҳам, йиғлаётганлар ҳам бор. Ҳаммаёқ қий-чув, бақир-қақир қўлиб кетган. Бир сўз билан айтганда: ит эгасини танимасди.

«Ҳарбий мактаб»ни кўрган, хушбичим, чаққон, яъни ўргатилган отлар сенинг полкинда қолди. Бизга колхозлардан келтирилган қориндор, бесўнақай отлар тегди... Бешинчи кун тунги соат иккида, шаҳар аҳли ухлаб ётганда, полкимиз вокзалга қараб юрди. Қизил вагонлар тайёр экан, ярим соатда жойлашиб бўлди. Ҳар битта вагонга тўрт чавандоз, саккизтадан от жойлашди. Вагон ўртасига саккиз тойдан беда тахланди. Қолганлар умумий вагонларга чиқишди. Термизда поезддан тушдик. Шаҳар турли қўшинларга, айниқса тўпчиларга тўлиб кетган эди. От устида бўлганимиз учун, ҳатто хусусий ҳовлиларда ҳам қўшинлар турганини кўрдик. Биз Амударё бўйидаги қалъага ўрнашдик. Роса бир ойдан кейин яна қизил вагонларга юкландик. Қудратли паравоз

аввал депсиниб, сўнгра пишқириб узун эшелонни тортиб кетди. Эртаси куни айри станция Когонга етгач, Тошкент томонга бурилмасдан, Ашхободга қараб кетдик. Бу ҳол бизни ажаблантирди. Чунки, Термиздан чиққанда «Фронтга жўнаямиз», деган хабарни эшитгандик. Ашхободда ҳам поезддан тушмадик, тўғри Краснодарскага бордик. Каспий денгизи соҳилидаги бу шаҳарда ўн беш кун туриб қолдик. Шу ўн беш кун ўн беш ҳафтадек туюлди бизга. Нега десангиз, сувсиз шаҳар экан. Отларни суғориш учун вокзалда, цистерналар олдида турамыз. Одатда бир пақир сув ичадиган отлар, аксига олгандек, уч-тўрт пақирдан сув ичишади... Бир неча кун отларни одатдагидек уч маҳалдан суғордик. Кейин икки маҳал суғоришга ўтдик. Чунки, эрталаб бошланган суғориш ярим кечагача давом этарди. Илгари, аввал отларни суғориб, ем бериб, сўнгра ўзимиз тамадди қилардик. Краснодарскада бунинг аксини қилдик: аввал ўзимиз овқатланиб, кейин отларни суғориб, ем берадиган одат чиқардик. Вақт тақозоси ва имконият нуқтаи назаридан вақтинча шундай кун тартибига ўтишга мажбур эдик.

Ниҳоят, ўн бешинчи куни эрталабдан «Астрахань» параходига юклана бошладик. Улкан кўтарма кран отларни сандиқ шаклидаги катта кутида битта-битта кўтариб кема трюмига тушираверди. Хуллас, кемага полкнинг ярми юкланди. Сўнгра йўғон арқонлар ечилиб, лангар ҳам кўтарилди. Денгиз ичкарасига қараб сузиб кетдик. Полкимизнинг қолган ярми эртаси бошқа кемага юкланди. Мен «Астрахань» кемасида эдим. Палубада уч тоннали учта юк машинаси, учта замбарак ва бир неча станокли пулемётлар бор эди. Солдатлар эса, худди ҷумолидай ғужғон ҳолда, кемани қоплаб ўтирардик, игна ташалғудай жой йўқ эди. Эртаси тонгда қаердадир денгиз ўртасида сузардик. Соҳил кўринмасди. Чағалайлар ҳам учмасди: қуруқликдан олисда эканлигимизнинг тасдиғи эди бу. Қуёш сувдан чиқиб осмон сайрини бошлагач, қутубларни аниқлаш имконияти туғилди. Кечаси юлдузлар яхши кўринмади. Осмон олачалпак булутли эди. Биз ғарбга эмас, жанубга қараб сузардик. Мен бу ҳолни пайқадим-у, ҳеч кимга оғиз очмадим. Бироқ ҳайрон эдим.

Не хаёлларга ғарқ бўлиб ўтирар эканман, бирдан кўзим лейтенантга тушди. У қўл пулемётини кўтарган ҳолда олазарак эди. Назаримда у, кимга топширсам экан, деган ниятда одам танларди.

— Уртоқ лейтенант, пулемётни менга беринг! — деганимни ўзим ҳам сезмай қолдим.

— Муомила қилишни биласанми? — сўради у.

— Биламан.

Лейтенант қўлма-қўл пулемётни менга узатди.

— Қани, бузиб-тузат-чи!

Сиқилишиб ўтирган солдатлар яна ҳам зичлашишди. Баъзилар бир-бирининг тиззасига ўтирди. Натижада, пулемётни қўйса бўларли озгина жой очилди. Беҳад севинганимдан менда қандайдир ички ҳаяжон, кўтаринки кайфият пайдо бўлганди. Ҳамманинг кўзи менда эди. Пулемёт олдида тиз чўкдим.

— Бошла! — команда берди лейтенант.

Ростини айтсам, бир неча дақиқада пулемётни бузиб, тезда яна йиғдимда, устига шарақлатиб дискани ўрнатдим. Менинг бу тезкорлигимдан лейтенант ҳам, томоша қилиб турган солдатлар сержантлар ҳам ҳайратда қолишди.

— Кадровоймисан?

— Худди шундай!

— Маҳкам ушла, шу пулемёт энди сеники! — деди лейтенант мамнун ҳолда.

— Есть! — дедим, ич-ичимдан қувониб.

Шу куни, Каспий денгизида сузиб борарканмиз, мени алоқа ярим эскадронидан яна қилич эскадронига ўтказишди. Мен учун сира кутилмаган хурсандчилик рўй берган эди...

Аммо, кейинчалик ўкинч билан шу нарсани пайқадим: немислар энг кичик бўлинмалари билан ҳам радио орқали хабарлашганида, биз ана шу ерга ёзиладиган мато воситасида самолётларимиз билан сўзлашардик. Папхема — ниҳоятда ибтидоий алоқа қуроли эди. У фақатгина кундузи иш берарди. Тунда ва ўрмон жойларда эса иш бермасди. У урушда ўзини оқламади. Душман учун нишон хизматини ўташ билан бирга, шу атрофда штаб бўлигини ҳам фош этарди.

Олисда иккита бомбардимончи ва уларни қўриқлаб бораётган учтадан олтига қирувчи самолётлар учиб ўтди. Белгиларини аниқлаб бўлмади. Биз Эронга борардик...

Поезд Аральскада тўхтади. Кун ботиб, оқшом сурма тарта бошлаганди. Дим Димич билан пастга тушиб, дудланган балиқлар харид қилдик.

— Мучалинг балиқми дейман, намунача кўп олмасанг?

— Асқотиб қолар, — дедим. — Ахир бир ойга меҳмонга боряпман... Азалдан Орол денгизининг балиғи тансиқ ҳисобланади.

— Борадиган жойинг тайинми?

— Полқдош ўртоғимникига боряпман.

— Бир юз олтмиш тўққизинчи полкданми?

— Ҳа. Бир эскадронда хизмат қилиб, бир землянкада яшаб, у ёғини сўрасанг, ҳатто, битта супада ётардик. Онда ҳам ёнма-ён юрардик.

— Уҳ-ҳў, жудаям қадрдон экансизлар!

— Салкам қирқ йил қидириб, энди топдим.

— Бундан чиқди антиқа учрашув бўлар экан-да!

— Қайдам...

— Нега ундай дейсан?

— Нега десанг, одамлар ўзгаради: бири оқибатли бўлади, бири оқибатсиз. Ошнам ҳозир қанақайкин, билмадим. Лекин ёшлигида камтарин, дилкаш йигит эди.

— Мен сенга бир гапни айтайми, — деди Дим Димич, ўтирган жойида бир чайқалиб олиб, — армияда, хусусан оғир йилларда туғилган дўстлик чироғи ҳеч қачон ўчмайди. Ҳамиша маёқдай порлаб, ўзига чорлаб туради!..

— Хийла донишманд экансан. Олтин зангламаганидай, бунақа дўстлик ҳам айнимайди дегин...

Аральскдан олган дудланган балиғимиз эвазига пиво, кўк пиёз, сузма билан яхшилаб тамадди қилгач, қотиб ухлабмиз. Тонг ота бошлаганда, Эмба бекатига яқинлашиб қолгандик. Ейилиб ўтлаётган қўю қўзилар, ундан олисроқда қўш ўрқачли туялар кўзга ташланарди.

Дим Димич деразага қараб хаёл сурарди. Кейин оҳиста хиргойи қила бошлади. Мен ҳам унга қўшилдим:

Распрягайте хлопцы коней,

Тай лягайте спочивать.

А я пийду в сад зелёный,

Сад криниченку копать.

— Ҳали ҳам ёдингдан кўтарилмабди, — дедим.

— Бу қўшиқни унутиб бўлмайди. Токи тирик эканман, уни айтганим — айтган.

Дарҳақиқат, суворий зоти борки, бу қўшиқни унутиши амримаҳол. Бу қўшиқ бир полкнинг сафда тўрт қатор, гоҳида саккиз қатор бўлиб арғумоқларда кетаётган чавандозлари ижросида баланд янграб, олис-олисларга эшитиларди. Бу қўшиқ сеҳирли бўлиб, шаҳар аҳолисини маҳлиё ва мафтун этиб хонадон аҳлини кўчага ўқдай отилиб чиқишга даъват этарди.

— Ажойиб ва барҳаёт қўшиқ бу!..

Дим Димич шу сўзларни айтarkan, дастрўмолини олиб, қуйилиб келаётган кўзёшларини артарди. У ҳозир бундан қирқ йил олдинги навқирон чавандозлик даврини эслар, кўчани тўлдириб саф тортиб бораётган бир юз йигирма тўртинчи отлиқ полки кўз олдида гавдаланарди. Айни пайтда, Дим Димич, жангларда ҳалок бўлган жанговар сафдошларни эсларди. Қўшиқ ўшаларни ҳам ёдга туширган эди.

ПОЙТАХТ БУСАФАЛАРИДА

— Сизлар Душанбедаги отчопардан тунда жўнаб кетдиларинг, энди эсимга тушди, — деди узоқ сукутдан кейин Дим Димич. — Биз ҳам кейинги ҳафтада бутун дивизиямиз билан эшелонга чиқдик. Бизнинг полкимиз юкланган қизил эшелон биринчи бўлиб йўлга тушди. Тошкент орқали, мана шу йўлдан тўғри фронтга жўнадик. Отлар оёғи чигалини ёзиши учун ҳар икки суткада бир марта вагонлардан тушардик, холос. Ахир кеча-кундуз типпа-тик турадиган жониворларга жабр эди-да. Отларни суғоришда қийналмадик. Ҳар тўхтаган бекатимизда платформалар устига қатор улкан ёғоч бочкалар қўйилган эди. Жўмакни бурасанг бас, шариллаб сув тушади. Бизга йўл очиқ эди. Қизил эшелонимиз тўхтамай, лекин имиллаб борарди. Эшелон ниҳоятда узун, юки ҳам енгил эмасди. Паровоз гурс-гурс депсиниб, аранг жойидан кўзғаларди. Ун бир кун деганда Москвадан нарида, Истра сув омбори яқинидаги Старая Торопа деган кичик бир бекатда тўхтадик. Вагонлардан тушиб, ўрмонга жойлашдик. Жонивор отлар шунча кун оёқда туриб хўпам ҳориган экан: қайбири тумшугини ерга тираб, қайбири тўрттала оёғини узатиб, ем-хашакка ҳам қарамасдан тун бўйи мудради. Одамлар эса тетик эди. Эшелонда юриш солдат учун курортнинг ўзгинаси. На хизмат бор, на машғулот. Тўйганча ухлаб, дам оласан. Бошқа полкларимиз этиб келгунча ўрмонда яшадик. Йўлда ғубор босган милтиқ ҳамда пулемётларни тозаладик. Эгар-жабдуқларни, бўйинтириқларни тартибга солдик. Тақаси сийқаланган отларга янги тақалар қоқдик. Тачанка ҳамда бричка ўқларини мойладик. Қўй-чи, шпорларгача ярақлатдик. Бу ерда бизга қўшимча қурол-яроғлар: бир жуфтдан граната, беш обоймадан ўқ беришди. Захирани тўлдирдик. Хуллас, тўла жанговарлик касб этдик.

Дим Димич ўйга чўмди. Мен унинг хаёлини бузмадим. Кейин тўсатдан деди:

— Дивизиямиз тарихини эшитгандирсан?

— Сал-пал... Батафсил билмайман.

— Бизнинг йигирманчи отлиқ дивизиямиз Михаил Васильевич Фрунзе топшириғи-

га мувофиқ 1919 йилнинг бошларида ташкил топган. Дивизия шонли жанговар йўлни босиб ўтган: Волга бўйида Колчакнинг оқ казаклардан иборат корпусини тор-мор этган. Жанг билан Туркистонга йўл очиб, Ўрта Осиёда босмачиларга қарши курашган. Ана шу ғалабалар эвазига Қизил Байроқ, сўнгра Ленин орденлари билан мукофотланган.

Дим Димич бу сўзларни фахр ва гурур билан айтди.

— Душанбедаги офицерлар уйда дивизия тарихини ифодаловчи бутун бир деворни энлаган стендни кўрган эдим.

— Ҳа, хотиранга балли! Уша стендда дивизиянинг жанговар йўли акс этган. Чакана эмасди, бизнинг дивизия!..

— Хўш, кейин-чи?

— Октябрь ойининг бошлари эди, — давом этди Дим Димич. — Ногаҳон, дивизия-мизни генерал Доватор корпуси ихтиёрига беришармиш, деган шов-шув тарқалди. Генерал тўғрисида антиқа гапларни эшитдик. Ниҳоятда жасур, ўта талантли, дейишди. Бу таърифлардан бизлар ҳам фахрландик. Немис кўмондонлиги унинг калласи учун юз минг марка мукофот эълон қилган экан.

— Дарвоқе, ўша кезлари Доваторнинг довуғи мамлакат бўйлаб парвоз этганди, — дедим мен. — Шунча қимматга беҳуда баҳоламагандир генералнинг бошини, фашистлар!

Қош қорайганда поезд Оқтўбада тўхтади. Дим Димич иккимиз пастга тушиб, перронда айландик. Қатор дўконларни томоша қилиб, атиги сигарета харид қилдик. Дим Димич кашандалик бобида «хизмат кўрсатган»лардан эди.

— Ҳамма нарсага кўрбим етса ҳам, чекишни тарк этолмадим, — деди у, кашандалик исканжасига тушиб қолганлигидан нолиб.

— Яхши овқатдан кейин чекиб кайф қилишнинг ҳам ўзгача гашти бор, — дедим унинг кўнглини кўтариб.

Поезд жилди. Атроф қоп-қоронғи, ҳеч нарса кўринмасди. Фақат парча булутлар орасидан милтиллаб мўралаётган битта-яримта юлдузлару яқин-олис овулларда ёнаётган чироқлар кўзга чалинарди. Мизғишга ҳали вақт эрта эди. Шу боисдан Дим Димичга, қани давом эт, деган маънода қарадим.

— Қизиқпасан-а?

— Бўлмасам-чи, — дедим, — ахир, сенинг полкинг аввал менинг ҳам полким эди-да. Тақдири албатта қизиқтиради.

— Доваторчилар, — ҳикоя қила кетди Дим Димич, — Смоленск областидаги қаттиқ жанглардан кейин Калинин шаҳрини шимолдан айланиб ўтиб, Лихославль, Кимри, Дмитров қишлоқлари орқали Солнечногорскга келишганида биз уларга қўшилдик. Ғарбий фронт кўмондони, армия генерали Г. К. Жуков бизнинг отлиқ корпусимиз олди-га вазифа қўйди. Биз Ленинград тошйўлига чиқиб, бошқа қисмлар билан ҳамкорликда душманнинг Москвага ҳужумини тўхтатишимиз лозим экан. Ғира-шира тонгда йўлга тушдик. Немиснинг разведкачи самолётлари осмонда тез-тез пайдо бўлиб турарди. Уша куни, ҳали қоронғи тушмасданоқ, биз учун белгиланган жабҳани эгалладик. Қадрдон 124-полкимиз Кандиково — Васильевско-Сойминово қишлоқларидан ўтган саккиз километр масофадаги мудофаа чизигида шай турди. Тун бўйи окоп ва хандақлар қазидик. Пистирмалар ясадик. Пулемётлар ўрнатилган жойларда ғўлалардан ғовлар, тўсиқлар барпо этдик. Тагига тупроқ тўкиб, шиббалаб мустаҳкамладик. Унтасига биттадан пойлоқчи қўйилган отларни эса жуфт-жуфт ҳолда бирини иккинчисига айқаштириб, анча орқадаги сой ва чуқурликларда қолдирдик.

Эртасига эрталабдан отишма бошланди. Замбараклар, миномётлар гумбурлади. Пулемётлар тариллади. Уқлар нақ ёмғирдай ёғарди. Ногоҳ тошйўлда немис қўшинларининг ҳаракати бошланди. Олдин танклар кўринди. Кетидан эса машиналарда фрицлар келарди. Биз немис кутмаган пайтда тўсатдан ҳужумга ўтдик. Тўпларимиз гумбурлаб, пулемёт ва автоматларимиз сайраб кетди. Немис танклари бирин-кетин ёна бошладди. Босқинчилар ўқ ёмғирдан тутдай тўкиларди. Шунга қарамай, улар худди мўр-малахдай босиб келарди. Буёқдан қирсанг, уёқдан янгиси пайдо бўларди. Душман катта куч билан бостириб келаётгани очик-ойдин кўриниб турарди. Лекин бизнинг йигитлар бўш келмасди. Солдатларимиз бамисоли шер эди. Милтиқ, автомат, пулемётларнинг саси тинмас, бунинг устига яна тез-тез гранаталар ирғитиларди. Қирғин устига қирғин эди. Айрим ҳолларда найзабозлик ҳам бўлиб турарди. Чап қанотимизда эса машхур генерал Панфилов дивизиясининг азаматлари фашистларнинг адабини берарди. Уша кезлари сиёсий раҳбар, катта лейтенант Василий Ключковнинг: «Россия бепоеён, лекин чекини бўлмайти, орқада Москва бор, фақат олға, ўртоқлар!» деган жанговар хитобномаси фронт бўйлаб мағрур жаранлаган эди. У бу хитобномани Москвадан унча узоқда бўлмаган Дубосеково қишлоғида, жанг пайти, ҳужум олдидан айтган эди.

Шу куни кенгача тўхтовсиз жанг бўлди. Полкимиз баҳодирлари бир қадам ҳам чекинмади. Улса ўлдик, битта ҳам душманни Москва томон ўтказмади. Аксинча, босқинчиларни орқага чекинишга мажбур этди. Мен сенга ҳақ гапни айтсам, тош йўл ҳам, теварак-атроф ҳам фашистларнинг жасадига тўлиб кетди. Чамамда, бир жангчимизга ўнтадан, пулемётчиларга эса ундан бир неча марта зиёд ёвузлар ўлиги тўғри

келарди. Биздан ҳам озмунча одам ҳалок бўлмади. Агар ўз вақтида мадад келмаганда ҳолимиз танг бўларди. Айни пайтида етиб келган мададга суяниб, босқинчи жаллодларни қон қақшатдик... Ҳа, дахшатли кунлар эди, — сўзида давом этди Дим Димич тамбурда сигарета тутатиб келгач. — Эртаси ҳам, ундан кейинги кун ҳам шиддатли жанглар давом этди. Кечалари эса ракетабозлик авж олиб, аҳён-аҳёнда замбарак ва миномётлардан отишмалар бўлиб турди.

Октябрь ойининг охирида, кун эсимда йўқ, душман жуда катта талафот эвазига Волоколамск билан Руза қишлоқларини ишғол этди. Мен сенга айтсам, жуда оғир кунларни бошдан кечирдик. Лекин руҳан тетик эдик. Бу оғир дамлар вақтинча эканлигини яхши ҳис қилардик. Бир воқеа эсимга тушди. Оқшом пайти биз доваторчи суворийлар ногаҳон Волоколамск станциясига ҳужум қилдик. У ердаги босқинчиларни мажақлаб ташладик. Бугун ё эртага Германияга жўнатилиши керак бўлган вагонлардаги асирларни озод этиб, ўзимиз билан бирга олиб кетдик. Бахти бор экан бечораларнинг. Асирлар ёш аёллару қизлардан иборат эди. Фашистлар уларни чўриликка мўлжаллаган экан. Айниқса, қизалоқларнинг озод қилинган маҳалдаги қувончга фарқ жовдираган кўзларини асло унутмайман! Эсласам кўзимга ёш келади... Уша кезлари, — нам даструмолини ғижимлаб давом этди у, — полкларимиз Немирово, Шашково, Данилковога жойлашган душманнинг олдинги қисмларига гоҳ чап қанотдан, гоҳ ўнг қанотдан қақшатғич зарбалар бериб турди. Бу ҳужумлардан мақсад: душманга Волоколамск тош йўлида катта куч тўплашга имкон бермаслик эди. Негаки, бу йўл бевосита Москвага элтарди. Ҳа, орқада Москва бор эди!

Дим Димич нималарнидир хаёлида сарҳисоб қилиб, яна ҳикоясини давом эттирди:

— Октябрь инқилобининг 24 йиллиги муносабати билан 7 ноябрда Қизил Майдонда ўтказилган ҳарбий парадга корпусимизнинг бир қисми қатнашди.

— Сенинг полкинг ҳамми?

— Бўлмасам-чи!

— Генерал Доватор қатнашдимми?

— Тўриқ от минган Доваторнинг ўзи колонна бошида борди. Параддан сўнг яна фронтга — ўз жабҳамиз томон жўнаб кетдик. Қизил Майдондан қайтарканмиз, биз бугуноқ ҳужумга ўтишга тайёр эдик.

Ҳеч эсимдан чиқмайди. 1941 йилнинг 14 ноябри эди. Тонготарда тўпларимиз ёв устига дахшат солиб гумбурлай кетди. Генерал Дмитриев қўмондонлик қилган бизнинг армиямиз тўсатдан ҳужумга ўтиб, душманга қақшатғич зарба бера бошлади. Қудратли танкларимиз Волоколамскнинг шарқи-жанубидан фронт чизигини ёриб ўтиб, душманга орқа томондан ҳужум қилди. Гитлерчиларнинг катта қўшин тўдаси аввал парчаланиб, кейин тор-мор этилди. Бир кеча-кундузда, танклар ёрдамида, бир неча қишлоқни жаллодлардан озод этдик. Босқинчилар ер тишлади.

Фашистлар бир кун кейин, яъни 15 ноябрда фронт бўйлаб ҳужумга тайёргарлик кўраётгани бизнинг қўмондонликка маълум экан. Ана шу режани чиппака чиқариш мақсадида қўшинларимиз бир кун олдин ҳужумни бошлаганидан бизни кейин воқиф этишди.

Шундан кейин, йигирманчи ноябрь тунда Доватор дивизиялари Истра сув омбори районига жамланди. Эрталабдан Пospelиха-Надеждино жабҳаси бўйлаб қаттиқ жанглар бошланди. Бу жанглар олдингиларидан юз чандон баттар эди, назаримда. Самолёт кун бўйи бомба ёғдирди. Тўплар гумбурлашдан тўхтамади. Миномётлар чийиллаб савалаб турди. Пулемёт, автоматларнинг овози тинмади. Ҳавода отишмалар пўртанасининг айюҳаннос садоси тинимсиз гувулларди. Қош қорайгандагина тўплар наъраси ўчди. Мен шу кеч оғир яраландим. Госпиталда ҳушимга келдим. Эскадрондан икки киши: комэска билан мен тирик қолибмиз.

— Атиги-я?

— Ҳа...

— Ким эдинг эскадронда?

— Старшина эдим... Бошқалар ҳалок бўлишди. Биронта солдатнинг чўчиганини ёки бир қадам орқага чекинганини кўрмадим. Ҳатто, армияга чақирилгач тузуккина ҳарбий таълим кўрмаган аскарларимиз ҳам баҳодирона жанг қилишди.

— Қаерлик эди улар?

— Помирлик тожиклар эди.

— Тоғликлар мард бўлади. Бу азалдан маълум, — дедим.

Дим Димич лабига сигарет кистирди-да, яна тамбурга чиқиб кетди. Унинг басавлат гавдаси ёшлигида ҳақиқий паҳлавон бўлганлигидан далолат бериб турарди. Тақа шаклидаги оқ оралаган пахмоқ соқоли билан шоп мўйлови қад-қоматида салобат бахш этиб турарди. Купега қайтиб кириб жойига ўтиргач, деди:

— Ростини айтсам, Темур, бошида мен улардан ҳадиксирагандим.

— Помирликларданми?

— Ҳа.

— Қайси маънода?

— Жанг қилолармикан, деб.

— Сабаб?

— Сабаби шуки, улар эскадронга янги келганида ўн киши эди. Фақат биттаси, Арабов дегани дуруст эди, холос. Унинг дурустлиги шуки, ёши каттароқ бўлиб, запасдан келганди. Қолганлари ғирт саводсиз, гапга ҳам тушунмасди. Комэска, негадир, Арабовни биринчи взводдан иккинчи взводга ўтказди. Қолган тўққиз киши ҳам котелокларини тарақлатиб унинг кетидан борди. Комэска «тўхта!», «қайт!» деб бир неча бор бақирса ҳам улар қулоқ солмади. Кейин Арабовни яна биринчи взводга қайтаришди. Ҳалиги тўққиз солдат яна тарақ-туруқ қилиб Арабовнинг кетидан эргашиди. Комэска бақириб-чақириб қолаверди. Шунда сержантлардан бири комэскага деди:

— Уртоқ, катта лейтенант, улар рус тилини мутлақо билишмайди. Саводлари ҳам йўқ. Ана шу Арабовни уларга командир қилиб тайинлаш керак. Ушанда ишингиз юришади. Акс ҳолда қийналасиз.

Арабов икки кунда уларнинг «саводи»ни чиқарди. «Чапга!», «Ўнга!» қўй-чи, барча командаларни ўргатди. Қуролни қандай ишлатишдан тортиб, милтиқ затворини бузиб, қайта йиғишгача тушунтириди. Бир ҳафта-ўн кунда ажабтовур жангчи бўлишди. Ундан кейинги ҳафталар қарийб йўлда, эшелонда, яна йўлда ўтди. Хуллас, шу помирлик йигитлар етарли ҳарбий тайёргарликсиз фронтга келишди. Жангда буларнинг ҳоли нима кечаркин деб ҳадиксираганимнинг боиси ҳам шу эди. Аммо, холисанлилло айтсам, мардона жанг қилишди. Қўрқувни билмайдиган довурак йигитлар экан. Ҳар бирини бамисола Помир қоплони дейсан. Гранатаю ёнилғи солинган шишаларни жуда моҳирлик билан иргитиб, талайгина танкларни экипажи билан жаҳаннамга равона қилишди. Эпчил, чаққон, уқувли йигитлар эди бари. Осонликча жон беришмади. Сўнгги нафасгача жанг қилишди. Ҳақиқий қахрамонлар эди улар. Номлари полк рўйхатига абадий киритилган...

Дим Димич, хаёлан, Москва остоналарида бўлган ўша даҳшатли ҳаёт-мамонт жанглари олови ичида кезарди. Ўзи сезмаган ҳолда, бу гал тамбургга ҳам чиқмасдан ўтирган жойида кетма-кет иккита сигарета чекиб юборди. Лаблари алланималарни пичирларди. Анчадан кейин жанг йилларининг изтироб ва кечинмаларидан ҳоли бўлди. Яна сигаретага қўл чўзаётган эди, мен уни тўхтатдим.

— Упкангни қурум босиб кетгандир. Бир оз дам ол!

— Қурум ҳам гапми, ундан бешбаттар бўлса керак. Ахир ўн беш ёшимдан буён чекаман. — Кейин менга луқма ташлади: Яхши одатинг бор экан, чекмас экансан.

— Уттиз беш йил чекдим.

— Э-ҳ-ҳа-а!

— Ҳа, рост, — дедим. — Уйқим қочди, иштаҳам бўғилди, сал нарсага жаҳлим чиқадиган, феъли тор бўлиб қолдим. Яна энг чатоғи шуки, тезда тинкам қуриб, ҳолдан тоярдим. Ёғочга ўхшаб озиб кетгандим. Яқин ошналар менга: «Темур тараша», деб лақаб ҳам қўйишганди.

— Энди-чи, энди қандайсан?

— Узинг кўриб турибсан: уйқи ҳам жойида, иштаҳа ҳам чаккимас, кўнгил ҳам кенг. Тинка қуриб, чарчаб қолишлар ҳам барҳам топди.

— Демак, ироданг кучли экан! — деди Дим Димич, ҳавас қилгандай.

Китобнинг бир бетидан иккинчисига ўтгандай, Қозоғистон чўллари ортда қолиб, бепоеён Россия ерлари бошланганди.

Поезд Оқбулоқ бекатида тўхтади. Вақт ҳам хуфтонга яқинлашиб борарди. Деярли ҳеч ким пастга тушмади. Перронда ҳам одам яккам-дуқкам эди. Дим Димичнинг қистови билан иккимиз «тоза ҳаво» олгани пастга тушдик. Чиноқ дўстим тамаки тутатмоқчи бўлди. Лекин, ўзи айтган «тоза ҳаво»ни пеш қилиб, мен уни тўхтатдим.

— Хўш, шундай қилиб госпиталда ҳушингга келдинг, — дедим купега кириб ўтирганимиздан сўнг. — Кейин нима бўлди?

— Кўзимни очсам, госпиталда ётибман, — давом этди у. — Бошим, чап елкам, ўнг қўлимнинг тирсакдан юқориси бинтланган эди. Аввал қўлим, сўнгра оёғим бармоқларини қимирлатиб кўрдим-да, ҳайтовур «бутун эканман» деб хурсанд бўлдим. Ахир, урушда қўлсиз ёки оёқсиз қолиш ҳеч гап эмас-да. Аммо бошим мисдай қузиб, баданим ёнарди. Томоғим қақраб кетганди. Дарҳол дори бериб, бир қултум сув ичиришди. Салдан кейин укол қилишди. Эртаси эрталаб ҳамшира иситмамни ўлчаш учун қўлтиққа қўйган термометрни олгач, халатининг чўнтагидан учта темир парчани олиб курси устига қўйди.

— Мана бу темир данакчалар сизники, истасангиз эсдалик учун сақлаб қўйинг, — деди у. — «Данакчалар» осколка парчалари эди. Елкам билан қўлимга теккани суякка бориб тақалибди. Аммо манглайимга теккан энг каттаси бош суякни синдирибди. Агар яна озгина ичкарироққа кирса борми, тўғри асфалософилинга жуфтакни ростлаб қоларканман. Мана бу манглайдаги, сен кўриб турган чандиқ — чуқурча, ўша осколканинг изи. Лаънати урушдан тамға!

— Чиноқ-чи, чиноқни қай гўрдан орттирдинг?

— Қай гўрдан бўларди, урушда-да.

— Нима, фриц тишлаб олдими? — дедим ҳазиломуз.

— Тишлатадиган анойи йўқ! — деди у забардаст гавдасини бир тебратиб қўйиб. — Урушга кирганимизнинг иккинчи куни эди. Қаттиқ отишма борарди. Тўсатдан, қулогим ари чаққандай жизиллаб қолди. Бундай ушлаб кўрсам, қон оқяпти. Ушанда ўқ тегиб, тепа қисмини учуриб кетибди. Ҳамшира дарров йод суркаб бойлаб қўйди. Шу-шу чиноқ бўлдим-қолдим. Қишлоқда катта-кичик мени орқаворатдан «Дима чиноқ» дейди. Чунки, Дималар бизда талайгина.

— Бирданига уч жойингдан яраланиб, жонинг росаям ҳалак бўлибди, — дедим Дим Димичнинг хаёлини бузиб, унга ачинган оҳангда. — Узоқ ётдингми госпиталда?

— Бир ойдан ортиқроқ. Елкам билан кўлимнинг яраси тез тузалиб кетди. Бироқ, мана бу манглайдагиси ҳадеганда битавермади. Билмадим, операция нодуруст бўлган эканми, ёки инфекция оралабдими, тикилган яранинг чоки сўкилиб, йиринг оқа бошлади. Уни қайта тикиб бўлмас экан. «Энди, этингиз ичидан битиб чиқиши керак», дейишди. Нозик жойнинг эти дарров битавермас экан. Кўп диққатимни оширди бу яра. Бунинг устига-устак гоҳ-гоҳда бошим гангидиган қилиқ чиқарди. «Нима бало, жинни бўлиб қоламанми», деб ўйладим ҳам. «Ўзимни отиб ташлаб, тинчиб қўяқолайми», деган машъум хаёлга ҳам бордим. Мен сенга айтсам, касал бўлгандан кейин каллангга ҳар хил ҳуда-беҳуда хаёллар кириб келаверар экан.

Дим Димич андак ўйга чўмди. У ўша оловли қирқ биринчи йилни, ўша даҳшатли жанг тўзонларини эсларди. Оқопларда туриб душман устига ажал ёғдирган, ўлимни писанд қилмай баҳодирона жанг қилган ва мардларча ҳалок бўлган дўстларни — оғир айрилиқ дамларни кўз олдига келтирган эди. Унинг турқи гоҳ сўниб, гоҳ балқирди. У ички ғалаён, кечинмалар гирдобидида қулоч отарди.

— Кейинчалик ҳам, — давом этди у, — кунда бир марта ечиб, дори қўйиб, қайта бойлайдиган бўлишди ярамни. Рухсат беринглар, тезроқ полкимга борай, ўша ерда ҳам ҳамшира бойлайверади десам, врачлар мени койиб беришди. Хуллас, мен сенга айтсам, госпиталга тушган ярадор жангчининг ҳолига вой. Худди занжирбанд шерга ўхшайди. Токи тузалмагунингча бўшатишмайди. Охири, тузалдим ҳам. Лекин баъзан каллам ғувиллайдиган бўлиб қолди. Жарроҳлар, бу иллат бориб-бориб барҳам топади, деб кўнглимга таскин беришди. Госпиталдан чиқиб, тўғри дивизиямизга — олдинги жабҳага жўнадим. Борғач, ҳамманинг кўкрагида «Гвардиячи» значогини кўрдим. Менга ҳам беришди. Полк командири майор Олег Раевский «Шуҳрат» орденини кўксимга тақиб қўйди.

МАХСУС БАТАЛЬОН

— Асли қаерликсан, старшина?

— Сибирликман.

— Урушгача ким эдинг?

— Овчи.

— Итинг ҳам бормиди?

— Саволингиз жуда ғалати, ўртоқ майор, овчи бўлади-ю, ити бўлмайдами! — дедим.

— Демак, итнинг тилини билар экансан-да!

— Ҳа, гаплашиб турардик, — дедим.

— Ундай бўлса, сени махсус батальонга юборсак нима дейсан? У ерда итларни ўргатувчи инструкторлар ҳаводек зарур.

Мен урушнинг биринчи ҳафтасидаёқ Гитлер армиясида ўттиз минг, бизнинг армиямизда эса олтмиш минг ит хизматда эканлигини эшитган эдим. Ушандаёқ махсус батальонда бурчни ўташ орзуси кўнглимнинг бир чеккасида «йилт» этиб ёнган эди. Полк командирининг бу таклифини мамнуният билан қабул қилдим.

— Жуда соз. У ердаги вазифанг ҳам жиддий, ҳам машаққатли. Эплаб кетишингга шубҳам йўқ. Омад тилайман, старшина! — деди полк командири пиравардида қўл сиқиб хайрлашаркан.

— Шундай қилиб десанг, — сўзида давом этди Дим Димич, — итлар батальонида хизматни бошлаб юбордим.

— Ниҳоят, орзу чироғи ёнибди-да?

— Ҳа, ёнди!.. Ўзинг қизиққан соҳада ишлаш кишига куч-ғайрат бағишлар экан. Ишга бошим билан шўнғиб кетдим. Жониворларнинг тури ҳам, зоти ҳам хилма-хил эди. Биргина лайканинг ўнга яқин тури бор эди. Асосан, подачи, овчи ва ченакаш лайкалар. Булар яна турларга бўлинади.

— Масалан? — қизиқиб қолдим мен.

— Масалан, овчиларини олсак: рус-европа лайкаси, Фарбий Сибирь лайкаси, Карело-фин лайкаси, Шарқий Сибирь лайкаси. Қутбнинг ченакаш лайкалари Обь дарёсидан то Чукотка ярим оролигача, шимолий муз океанидан то Амургача бўлган жуда катта майдонда кенг тарқалган. Улар ҳам бақувват, ҳам чидамли бўлиб, йўлсиз дашту ўрмонларда асосий транспорт ҳисобланади. Нарталарда одамдан тортиб, ҳар қандай юкни ташийди. Шунингдек, лось, тоғ такаси, буғу каби подаларни ҳайдашда бекиёс ёрдамчи

хам. Овчаркаларнинг ҳам хили талайгина эди. Машхур немис овчаркасидан тортиб Кавказ, Урта Осиё, Қозоғистон овчаркалари хизматда эди. Булардан тащқари, ховар-варт, леонбергер, қора терьер, олтин ретривер, эрдель-терьер, ротвейлер, Москва ғаввоси, този, тайган сингари ҳар хил итлар бор эди батальонда.

— Итларнинг хили ва наслини яхши билар экансан, қўйилман! — дедим ҳам-роҳимга.

— Ҳали булар ҳаммаси эмас. Яна жуда кўп турлари бор, — деди Дим Димич салмоқ билан. — Касбинг итшунос бўлгандан кейин хилини, насл-насабини ҳам билиб олар экансан. Мана шу итлардан биттасини сенга таърифлаб берай. Бу жуда қизиқ. Дунёда, Канаданинг Ньюфаундленд оролида қарийб бундан уч юз йил муқаддам бунёдга келган ғаввос ит бор. Улар ньюфаундленд итлари деб аталади. Қора, сариқ, кўнғир ва оқ ранглилари мавжуд. Иирик ва бақувват итлар. Мутахассисларнинг айтишича, бу итлар норвегиялик ҳарбий денгизчи Лайор Эриксоннинг айиқбосар итларидан тарқаган. Улар ҳар қандай қаттиқ совуқни писанд қилмайди. Қалин қорда ҳам ченани яхши тортади. Башарти, йўлда кетаётганда, ногаҳон кучли қор бўрони бошланиб қолса борми, ньюфаундлендлар дарров чуқур қазиб, ҳам эгасини, ҳам ўзини бекитиб, ҳалокатдан сақлайди. Туғма ғаввос сифатида қишда ҳам ҳеч сесканмасдан бемалол сувга тушаверади. Унинг илик мойи билан табиий мойланган жунлари ўзига сув юқтирмайди. Бу итлар пойлоқчи ва овчи бўлибгина қолмай, ёзда аравакаш, қишда ченакаш ҳамдир. Илгари бир заставадан иккинчи заставага почта ташиган. Балиқчиларнинг тўрини сувдан тортиб чиқаришда ҳали-ҳозиргача ёрдам беради. Урмонда, устига ўрнатилган махсус жабдуқ ёрдамида хода ташиди. Та-можний ва чегара постларида чамадон ва сумкаларни ҳидлаб, ман этилган товарларни фош этишдек хизматни ўтайди. Аслида унинг асосий вазифаси сувда фарқ бўлаётганларни қутқаришдир. Тарихдан маълум Бонапарт Наполеон Эльба дарёсида қочиб кетаётганида кемадан сувга қулаб тушади. У сузишни билмас экан. Чўкаётган Наполеонни ньюфаундленд ити сувдан олиб чиқади.

— Офарин, ғаройиб ит экан, киройи боқсанг арзийдиган.

— Жуда ҳам,— тасдиқлади Дим Димич ва сигарета чеккани купедан чиқиб кетаётиб қўшиб қўйди. — Аслида, ҳар қайси зотнинг ўзига яраша устунлиги бор. Бошқа зотлар ҳам чакки эмас.

— Умуман,— давом этди у қайтиб келиб жойига ўтиргач,— ньюфаундлендлар ҳарбий хизматга бевосита алоқадор. Батальонда шунақа итлардан учта... ҳа, атиги учтаси бор эди. Улар эртадан кечгача ишлаб чарчамасди. Айниқса, дайди итларни ченакашликка ўргатишда бизга яхши ёрдамчи эди улар.

Поезд Соль-Илецк бекатидан жилганда вақт алламаҳал бўлган эди. Ухлаб дам олишга қарор қилдик.

— Яхши ётиб тур.

— Сен ҳам.

Мен одатимга кўра барвақт уйғондим. Оренбург шаҳри аллақачон орқада қолган эди. Дим Димич ҳам ётган жойида қўлларини чўзиб кериша бошлади. Саҳархезлик деҳқону боғбонлар қатори суворийларга ҳам хос фазилатдир. Кавалерияда қишда соат олтида, ёзда эса соат бешда трубаж жимликни бузади. Ёшлиқда ўрганган бу одат то умр охиригача сақланиб қолади. Эриниб тўшакни тарк этиш, ҳарбийлар учун ёт нарса.

Нонуштадан кейин суҳбат яна қизиди. Дим Димич ўша йилларни эслаб, табиатан ёшарган эди. У ҳам ҳаяжон, ҳам завқ билан ҳикоя қиларди.

— Батальонда ишлар шу қадар тифиз эдики, ҳатто бош қашлашга қўл тегмасди. Мен сенга айтсам, Темур, эскадрондаги ташвишлар ҳолва экан. Бу тўрт оёқли тилсиз жониворлар билан ишлаш ниҳоятда мушкул эди. Юзлаб итга «дарс» бериш, топшириқни бажаришга ўргатиш осон эмасди. Майор Раевскийнинг «у ердаги вазифанг ҳам жиддий, ҳам машаққатли», деганича бор экан. Бироқ, ўзинг севган соҳа бўлганлиги учун, ҳар қанча қийин бўлишига қарамай, тезда кўникиб кетаркансан киши. Энг осони, вайрона қишлоқлардан келган дайди итларни чена тортишга ўргатиш эди. Бинобарин, эгасиз итларнинг қозон атрофида айланиб юриши табиий ҳолдир. Биз ана шу ўзи келган саёқ итларни «кўнгиллилар» деб атардик. Ана шу «кўнгиллилар» тажрибали итлар қаторида икки-уч марта олдинги жабҳага бориб-келса кифоя, кейин ченани бемалол тортаверади. Бу тоифа итларга «Олға», «Тўхта», «Ол», «Тегма», «Ёт», «Ёнимга кел» сингари сўзларни ўргатиш шарт эмасди. Чунки, етакчи итлар нима қилса, улар ҳам тезда шунга ўрганарди. Лўндаси, қўшувда юрса юриб, тўхтаса тўхтарди. Башарти, ёнбошда лўкиллаб юрса-ю, ченани тортмаса, етакчи кўппак бошлаб талаб, дарров «мулла» қилиб қўярди. Ана ундан кейин ченани шатирлатиб тортишини кўрсанг эди.

— Уларнинг ҳам ўз «тартиб-интизоми» бор дегин?

— Бўлмасам-чи!

— Қайси ит ченани тортмаётганини етакчи кўппак қаёқдан билақолди? — сўрадим ажабланиб.

— Бўйинчага уланган тасмалардан биронтаси: хоҳ ўнг, хоҳ чап томондагиси сал

бўшашса, яъни итлардан қай бири тортмай қўйса, оғирлик етакчининг бўйнига тушади. Ким муғамбирлик қилаётганини у дарров пайқайди-да, ўша итни талаб жазолайди.

— Во ажаб! — дедим ҳайратланиб.

— Бу итларни, — давом этди Дим Димич, — қишда нартага, ёзда эса «Лодочка — волокуша» деб аталувчи ғалатакли замбил аравачаларга қўшардик. Ҳар бирига тўрттадан ит қўшилган бу нарта ва аравачалар жанг майдонидан оғир ярадорларни таширди. Қайтишда эса ўқ-дори олиб борарди.

Батальонда, мен сенга айтсам, энг мушқули — итшунос инструкторларни тайёрлаш масаласи эди. Бу вазифа ҳамма вақт бизни қийнади. Нега десанг, дуч келган одамни бу ишга жалб қилиб бўлмайди. Жониворни севадиган, унга ит эмас, жанговар дўст деб қарайдиган кишиларни топиш, танлаш зарур эди. Бундай одамлар армиямизда топилади. Лекин уларни бизга ким берарди дейсан?

— Овчиларни назарда тутаяпсанми?

— Ҳа-да, Овчи, бу-тажрибали изтопар, ўткир мерган, жасур разведкачи. У тобланган, чидамли, бардошли ва эпчил жангчи. Овчининг луғати «қўрқиш», «чекиниш», «билмайман» деган сўзлардан мустасно. Ана шу итларни — тўртоёқли дўстларни ўз измига солиб, тил топиб гаплашадиганлар ҳам овчилар. Уларни бизга ҳеч ким бергиси келмасди. Ахир, ўзинг ўйлаб кўр, ҳар қандай командир ўз бўлинмасида чиниққан, абжир, тадбиркор, тезкор одамлар бўлишини истайди ва ўшаларга суянади. Бундай фазилатлар фақат овчиларгагина хосдир.

Дим Димич андак мулоҳазадан кейин давом этди:

— Александр Суворов Алп тоғларини забт этганида биринчи бўлиб овчилар ротаси йўл бошлаб борган. Кутузов ҳам ўз армиясидаги овчиларни жуда қадрлаган. Энг оғир дамларда уларни жангга ташлаган. Овчилар ҳамиша ғалабага эришган. Штаб бошиқларининг бевосита жиддий аралашуви туфайлигина батальонга бошқа бўлинмалардан баъзи овчиларни олишга муяссар бўлардик. Аксар ҳолларда уринишимиз бенастижа қоларди. Разведкачиларга эса мутлақо тегиб бўлмасди.

— Қизиқ, — деди кашанда Дим Димич тамбурдан қайтиб келиб жойига ўтиргач, мийиғида кулиб, — қанчадан-қанча командирларнинг калласига келмаган ақлли фикр баъзан оддий солдатдан чиқади. Батальонда Сергей Воракута деган бир йигит бор эди. Узи камчатқалик. Уша Сергей кунлардан бир кун жиддий ҳолда шундай деди: «Одам тополмай қийналиб юрасизларми, овчиларнинг қизларини батальонга олиш керак. Улар итга муомала қилишни яхши билишади. Ушалар бизга асқотади».

Солдат Воракутанинг бу фикри қўмондонликка маъқул тушди. Ҳафта ўтмай, батальонга тўда-тўда қизлар ташриф буюра бошлади. Ҳаммаси овчи оиласидан бўлиб, ҳатто айримлари мутахассис овчи ҳам эди. Кейинчалик маълум бўлди: Ватан ичкарасидаги баъзи жойларда ҳарбий комиссариатларнинг: «Фронтга ит билан ишлайдиган қизлар керак», деб қилган муурожаатига «лаббай» деб жавоб берган экан булар. Шундан кейин одам хусусида бошқа қисмларга ялиниб-ёлвориш барҳам топди. Воракута айтганидек, қизлар батальонга асқотди.

Айрим одамлар, хусусан, умрида биронта ҳам ит сақламаган кимсалар, бу жонзотга ёмон кўз билан қарайдилар. Уни сўкадилар, тепадилар, тош отиб, таёқ отиб ҳайдайдилар. Аммо вафодорликда ва кўриқлашда бу ҳайвонга тенг келадиган, ёхуд у билан баҳслашадиган бошқа бирор жониворни топиш амримаҳол. Ана шу тўрт оёқли содиқ ҳайвон ўз эгасининг феъл-атворини яхши тушунади, бунга ўрганади ҳам. Эгасининг яхши ёки ёмон қайфиятини ҳамиша кузатиб, ўзини шунга мослаб боради. Ит зоти жуда сезгир ҳайвон.

Қизлар ўз измидаги итлар билан тезда «тил» топиб кетишди. Хушмуомалалик билан эркалашни ҳайвонлар ҳам ёқтиради. Бу ҳол итни эгасига маҳкам боғлайди. Икки орада ана шундай қалин, дўстона муносабат барпо этилгач, ҳайвон билан «ишлаш», яъни унга бирон нарсани ўргатиш осон кўчади. Қизлар эса итларни тез фурсатда ўзларига бўйсундириб — қарам қилиб олдилар. Хуллас, группаларда машғулотлар қизганидан-қизиб кетди. Аммо бошда бирмунча қийинчиликлар, гоҳо чалкашликлар содир бўлардики, сабр-тоқат ва қунт билан ишлаш натижасида улар бартараф этиларди. Алоқачи, почтальон, санитар, ченакаш, мина изловчи, разведкачи итлар группаларида ишлаш нисбатан осонроқ эди. Бироқ танк қирувчи, қўпоровчи (диверсант), портлатувчи, паникёр (ваҳима солувчи, тарқатувчи) итлар группаларида ишлаш хийла мушқул ва мураккаб эди...

Поезд Перволоцкий бекатидан кейинги Новосергиевкада андак тўхтагач, яна йўлида давом этди.

— Бир нохуш воқеа ёдимга тушди, — деди жойига ўтирган Дим Димич. — Танкни қирувчилар бўлинмасида Лена Северянова деган ёш жувон бор эди. Унинг қиёфаси худди кеча кўргандай, ҳали ҳам кўз ўнгимда турибди. Бўйчангина, келишган, мовий кўз, чувак юзидаги унча-мунча сепкили ўзига ярашган, сибирликларга хос камгап аёл эди. У «Барс» деган немис овчаркасини ўргатган эди. Барснинг устидаги хуржун чўнтакларини портловчи моддалар — тол шашкаларига тўлдирилиб, тепасига капсюль ўрнатилганди. Капсюль танкка тегса кифоя, шу заҳотиёқ даҳшат билан портларди. Окопда

пойлаб турган Лена душман танки яқинлашгач, итни унга қарши йўллайди. Бироқ Барс немис танки бу ёқда қолиб, қарши ҳужум қилиб бораётган ўзимизнинг «Т—35» оғир танкимизга қараб ўқдай учади. Буни кўрган Лениннинг жон-пони чиқиб кетади.

— Хоин! — деб қичқиради у ва автомати билан итни отиб ташлайди. Барс танкка яқинлашганда портлаб ҳалок бўлади. Афтидан, автомат ўқи мина тепасида сўппайиб турган капсюлга — портлагичга теккан бўлса керак. Акс ҳолда, мина портламас эди. Бу ҳодиса батальонда катта шов-шувга сабаб бўлди. Бошқа итшуносларга эса яхшигина сабоқ вазифасини ўтади. Уша кўнгилсиз воқеадан кейин Лена Северянова яна ўнлаб итларни тарбиялади. Унинг содиқ тўртоёқли дўстлари душман танкларидан талайининг кулини кўкка совурди. Тан берадиган жойи шундаки, кейин тарбиялаб ўргатилган итлар немис танки билан бизнинг танкларни яхши фарқлай оларди. Бошқа бир мисол. Ўқ ёмғири остида олдинги жабҳага «хизмат»га юборилган санитар итлар душман солдатининг ёнига яқинлашмасдан, ўзимизнинг ярадор солдатларимиз ёнига эмаклаб бориб, «ярангни боғла» дегандек, уни тумшуги билан туртарди. Қурби етган ярадор жангчи қизил крест белгиси чатилган сумкадан бинт, йод каби зарур нарсаларни олиб, ўзига-ўзи биринчи ёрдамни кўрсатарди. Ана шунақа, оғайнижон, Темур. Бу ишлар, сиртдан қараганда оддийгина туюлса-да, аслида мўъжиза эди. Ахир забонсиз жониворларни «касб-кор»га шу қадар ўргатиш ҳазил эмас-да!

— Немис солдати билан бизнинг солдатни қандай қилиб ажрата оларди итлар? — қизиқиб сўрадим.

— Мундирига қараб.

Поезд Сорочинска келиб тўхтаганда ярим кеча эди. Перронда ҳеч ким кўринмасди. Самара дарёсидан эсаётган салқин шабада, мусаффо ҳаво кишига ҳузур бахш этарди. Атиги битта навбатчи дўкон савдо қиларди.

Нонуштадан кейин суҳбат яна давом этди. Дим Димич руҳан уруш йилларига — жанг майдонига қайтган эди.

— Армиямиз ҳужумга ўтгач, батальонга талаб кучайди.

— Қайси маънода?

— Шу маънодаки, айниқса минёрлар билан алоқачилар бизни шошириб қўйишди. Қон қусиб чекинаётган аламзада душман кўприк ва йўлларни миналаштирарди. Минёрлар ана шу миналарни қидириб топиб, ҳужум қилувчи қўшинларимизга йўлни тозалаб бериши зарур эди. Мина қидирувчи стетоскоп аппарати ер юзасидаги металл миналарни яхши топар, ёғоч, пластмасса, шиша, картон қутилардаги миналарни топишга ожизлик қиларди. Хусусан, танкка қарши ишлатиладиган «Хольц» минасини тополмасди. Бундай пайтларда бизнинг тўртоёқли исковучларимиз қўл келарди. Уларга қутиси металлми, шишами, ёғочми, пластмассами — фарқи йўқ эди, ҳар қандай ниқобдаги минани тезда топиб берарди. Аниқроғи, мина кўмилган жойга бориб, чўнқайиб ўтирарди: «Хўжайин, мана шу ерда мина бор», дегандай. Энди, мен сенга айтсам, бу қургур миналарнинг тури ҳам, хили ҳам талайгина эди. Улар немис, француз, фин, испан, бельгия миналари бўлиб, тез ва секин портловчи хиллари мавжуд эди. Чекинаётган душман дастурхон, соат, кўғирчоқ, чўмич, сочиқ, арра, тамаки трубкиси, қўй-чи, нима дуч келса, шуни миналаштириб кетарди. Ҳатто, эшик билан деразаларга ҳам портловчи мина қўйишарди. Очишинг билан гумбурлаб портларди. Бундай тузоқ-миналар яшиқлардаги ўқлар, гранаталар, снарядлар ичига ҳам қўйиларди. Қурол ҳамда ўқ-дори омборларининг миналаштирилиши шубҳасиз эди. Миналар биффорд шури деб аталувчи ингичка ва юмшоқ симлар воситасида портлатгичларга уланган бўларди. Исковичларимизнинг маҳорати фақат шу билан чекланмасди. Улар икки-икки ярим метр чуқурликка кўмилган ва юз килограммлик тротил-фугасларни ҳам топишга қодир эди.

Мана, яна бир қизиқ воқеа. Биз душманни ғарб томон қувиб борардик. Кеч кириб, эндигина озод этилган қишлоқ ўрмонида тунашга тўғри келиб қолди. Дивизия штабининг бошлиғи полковник Волкоғонов қарағайзордаги немислар истиқомат қилган ертўлаларни пухта текширишни буюрди. Кенгроғига эса штаб жойлашажагини айтди. Катта ертўлага биринчи бўлиб, қўлида стетоскоп ушлаган солдат — минёр киради. У ертўла ичини айланиб чиқади. Аппарат ҳеч нарсени сезмайди. Бинобарин, штаб жойлашадиган ҳар қандай қароргоҳни қайта-қайта синчклаб текшириш тавсия этилади. Ногаҳон, Сергей Воракута ўз ити билан пайдо бўлади.

— Ҳой, биродар! — дейди штаб офицери Воракутага мурожаат қилиб. — Мана бу ертўлани бир текшириб бер. Дивизия штаби жойлашади.

Воракута итни ишга солади. Дозор эшик тагида тўсатдан чўнқаяди. Ҳамма ҳайрон бўлади. Ҳозиргина қўлида асбоб билан ичкарига кириб-чиққан минёр йигит ит устидан кулиб, уни масҳара қилади.

— Қай гўрдан топдинг, бу ярамас кўппакни, уни сувга чўктириб юбор!

Воракута Дозорнинг ўткир ҳид сезиш қобиляти борлигини яхши биларди. Шу ваздан минёрнинг киноясига эътибор бермай, ўз ишини давом эттиради. Воракута Дозорни ичкарига яна ундаса-да, ит остона ҳатламайди.

— Итингни ол! Мен ўзим кириб-чиқаман! — дейди ҳалиги минёр. — Ҳеч бало йўқ. Бехуда овора бўлясан!

— Жим тур. Сабр қил! — дейди Воракута.

Модомики, ит ичкарига кирмаётган бўлса, йўлакни, кейин эшикни синчиклаб текшириш зарур эди. Хийла уринишдан кейин, Воракута усталик билан хаспўшланган бишфорд шнурини топди. Шнурнинг бир учи эшик тепасига — бўғотга ўрнатилган минага, иккинчи учи эса портлагичга уланган экан. Маълум муддат ўтгач портлайдиган мина ўрнатилган эди.

«Сувга бу кўппакни эмас, сен ярамасни чўктириш керак!» — дейди минёр солдатга. Атрофдагилар хохлаб қулишади. Минёр бечора шамдек қотиб турарди. Стетоскопнинг ишлаганлик сири — мина ёғоч қутида эди. Батальонга талаб кучайганлигининг сабабини энди англагандирсан?

— Албатта. Аммо Дозор ажойиб ит экан, қойил! — дедим.

— Ҳа, у ит Олтин Ретривер зотидан эди. Миср ва Афғон борзийлари ҳамда Ўрта Осиёнинг тозиси бу зотнинг узоқ бобокалонлари ҳисобланади, ватани Англия, — таърифлаб берди Дим Димич.

— Душманни шиддат билан қувиб, янчиб бораётган кезларда телефон аппарати деярли иш бермайди, — давом этди у бироздан кейин. — Бундай пайтларда фақат рация иш беради. Рация ҳар қандай шароитда: турганда ҳам, юрганда ҳам тўхтовсиз ишлайверади. Бироқ рацияни душман ҳаммиша овлайди. Қачон бўлмасин, озгина тўхталсаю передатчик ишласа бас, салдан кейин ўша жойга ҳаводан кетма-кет снарядлар ёғилади. Пленгатор деганини эшитганман, аммо нималигини асло тасаввур қилолмайман, нега десанг, кўрмаганман.

— Кўрмаган бўлишинг табиий, чунки пленгатор деган аппаратнинг ўзи йўқ.

— Ростанми?

— Ишонавер.

— Нима, радио илмидан ҳам хабаринг борми?

— Биринчи класс радистман.

— Эҳ-ҳа, гап бундоқ дегин.

— Истасанг, пленгаторни тушунтириб берай?

— Ҳар нарсаги билиб қўйган яхши. Қани, эшитайлик-чи.

— Иккала томонда: бизда ҳам, душманда ҳам ўнлаб радиоприёмниклар ўрнатилган махсус «қабул марказлари» бўлади. Бу «қабул марказлари» куну тун эфирни назорат қилиб, передатчикларни қидиради, яъни овлайди. Передатчик ишлагач, унинг эфирга юборган радиосигнални иккита приёмник баравар қабул қилади. Аниқроғи, ўзига тўлқин келаётган томонни аниқлайди. Ва ниҳоят, тўлқинлар чизиғи кесишган жойда радиостанция турган бўлади. Бу координат тезликда тўпчиларга оширилади. Улар эса ўша нуқтага снарядлар ёғдиради. Тажрибали радистлар, передатчик ишлаб бўлгач, дарров жойни ўзгартиради. Салдан кейин, аввалги турган жойларига снарядлар тушаётганини ўзлари томоша қилишади. Одатда, радиостанция штабдан икки-уч юз метр нарида бўлиб, штаб билан телефон орқали боғланган бўлади. Чунки, рация бор жойда штаб борлигини душман яхши билади. Ана шу ваядан унча зарурат бўлмаса, передатчик кўп ҳам эфирга чиқавермайди. Приёмник эса кеча-кундуз эфирни тинглаши мумкин. Пленгаторлар уни овлашдан ожиз. Хўш, энди тасаввур ҳосил қилдингми?

— Оддий нарса экан-у, шуни билмаганимга ўзим ҳам ҳайронман, — деди Дим Димич мамнун ҳолда.

— Астойдил қизиқмагансан-да, йўқса билган бўлардинг.

— Фронтда ортиқча вақт қаёқда эди дейсан. Раҳмат, азизим.

— Радиолокатор эса махсус аппарат. Осмонда учган ҳар қандай самолётни экранда акс эттириб, унинг йўналиши, тезлиги, баландлигини дарров билиб беради. Ана шу маълумотларга қараб унинг қанақа самолёт эканлиги тезда аниқланади.

— Локатор автомашинасини ташидан кўрганман-у, ичига кирмаганман. Бу соҳадан яхши хабардор экансан, маъқул. Эндиликда, дунёда ажойиб нарсалар жуда кўп. Шулардан бири ана шу сен айтган радиолокатор. Бугунги кунда у ҳарбийлар учун биринчи даражали дастуриламал. Ахир, унинг ёрдамида кеча-кундуз Ватан осмонини кузатиб боришади-да. Шундаймасми?

— Тўпа-тўғри!

Дим Димич яна батальон тарихига қайтди.

— Хуллас калом, айниқса, қўналғада турганда, баъзан эса ҳужум пайтида ҳам алоқачи итлар кадр-қиммат касб этадилар. Бўйруқ ёки муҳим маълумот ёзилган қоғоз ит бўйнидаги қайишга ўрнатилган нам ўтмас портдепешник ичига солинади. Сўнгра ит бу штабдан-у шатбга юборилади. Бу ўринда, у томонда ҳам итни танийдиган ва бунинг акси ўларок, ит уни танийдиган одам-алоқачи бўлиши шарт. Ит бўйнидаги портдепешникни дуч келган одамга беравермайди. Алоқачи итлар бундай вазифаларни ўтда ҳам, сувда ҳам баравар бажараверади. Улар ўқ ёмғиридан ҳам ўтаверади, дарёдан ҳам сузаверади. Тенги йўқ алоқачилар деб ана шу итларни айтса арзийди...

Бузулукда егулик нарсалар олдик: бир буханка нон, икки хил балиқ консерваси, қанд-курс, бир юмалоқ фамилчой, запас тариқасида сигарета харид қилдик. Шаҳар ёқалаб оқаётган Самара дарёсининг муздек нафаси — сарин шабада ғир-ғир эсарди.

— Ити бор разведкачиларнинг ошиғи доим олчи. Ҳамиша иши ўнгидан келиб, вазифани аъло даражада бажаради. Кўп ҳолларда, биронтаси ҳалок бўлмасдан омон-эсон қайтади, — ҳикоя қила кетди Дим Димич, қандайдир ички ғурур билан. — Разведка армиянинг кўзи билан қулоғи ҳисобланади. У ҳам кўриши, ҳам эши-тиши зарур. Буни ҳарбий қонун тақозо этади.

— Разведкачиларга итни сизлар тайёрлаб берармидиларинг?

— Саволинг ғалатиноқ, Темур. Бизнинг одам ўз ити билан уларга қўшилиб бо-ради. Қоида шунақа. Ахир, ит ҳаммага ҳам итоат этавермайди-да. У фақат битта одамга — эгасига бўйсунди, холос. Бошқаларни эса тан олмайди.

— Вафодор деб бекорга айтишмаган.

— Ҳа, албатта!

Дим Димич, одатда, бир воқеани ҳикоя қилиб бўлгач, бир оз ўйга чўмар, сўнг бошқасини эслаб, яна тилга кирарди. Аксар, ҳолларда, унинг бир ҳикояси иккинчи-сига унчалик узвий боғланмаса-да, воқеа тафсилоти батальон доирасидан четга чиқ-масди.

— Бир вақтнинг ўзида ҳам шодлик, ҳам қайғу келтирадиган ҳодисалар бўлади дунёда.

— Масалан?

— Танкни қирувчи итларни оилаб обдан ўргатадилар. Беш-ўн марта ҳақиқий мина-га капсюль қўймасдан танкка қарши синаб ҳам кўрадилар. Охири минага капсюль ўрнатиб, итни душман танкига қарши йўналтирадилар. Ит ўқдай учиб бориб биз томон келаётган душман танки тагига кириб кетади. Танк шу заҳотиёқ портлайди. Душман танкининг яксон бўлгани кишига қувонч келтиради. Бир лаҳзадан кейин, танк билан баробар портлаб ҳалок бўлган бегуноҳ итни, тўртоёқли жанговор дўстни эслайсан. Бу қайғу-алам келтиради. Кўзларингдан дув ёш тўкилади. Анчагача ачинасан. Нобуд бўл-ган итнинг сенга ишонч билан термилган ақлли кўзлари хаёлингдан кетмайди. Кейин: «Бу ит экан, ахир одам ўляпти-ку!» — деб ўзингни ўзинг юпатасан. Айниқса, қизлар узоқ мотам тутушарди. Ногаҳон, ўша ҳалок бўлган итларини эслаб қолиб, пиқиллаб йиғла-шарди. Кекса овчилар бунинг ҳам чорасини топишди. Итлар танк тагида портламайди-лар бўлдилар. Сумкадаги минани танк гусиницаси тагига ағдариб, итларнинг ўзлари тезда четга қочиб пусадиган бўлишди. Бу топқирлик батальонда ҳаммани қувонтирди. Бунга эришиш, албатта, осон бўлмади. Итларни кўп ўргатишга тўғри келди. Бу янгилик-ни 1942 йилнинг февраль ойида биринчи бўлиб Иван Лозний — «Цибула» лақабли ураллик овчи «ихтиро» қилди. У гўё ҳазиллашгандай: «Қизларнинг йиғлаганини кўрсам кўнглим бузилади, кулгисини кўрсам кўнглим ёзилади» дерди. «Ихтиро»дан кейин қизлар уни улўғлаб, «Цибула амаки», дейдиган бўлишди. Ўзининг таъбирича, бу лақаб-ни унга овчилар беришган. Сабаби, у ҳамма вақт чўнтагида бир бош пиёз олиб юрар, пиёзсиз ҳеч тамадди қилмас экан.

Қўмондонлик кекса овчиларга ташаккур эълон қилиб, орден ва медаллар берди. Иван Лозний «Шухрат» ордени билан тақдирланди. Ахир, ит танк эмасда, бир кунда завод ясаб чиқаверса! Танкни қириш учун жайдари итлар ярамади. Бу вазифани бажа-ришда фақат зотдор овчи итлар ҳамда немис овчаркаси асқотарди.

Лознийнинг ихтироси жуда қўл келди. Шундан кейин диверсант-қўпорувчилар группасининг фаолияти авж олди. Эндиликда улар қурол-аслаҳа ортган эшелонларни онда-сонда эмас, бирин-кетин қулата бошладилар...

Колтубановский бекати аллақачон орқада қолиб, Кинель шаҳрига яқинлашиб бо-рардик. Вақт чошгоҳдан ошган эди. Осмонда ола-чалпак булутлар сузар, қуёш гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмас, олис-яқинда қушлар парвози кўзга чалинарди. Россия ўрмони-нинг кузги таровати бўлакча эди, тикилганинг сари кўз қувониб, кўнгил яйрарди.

Дим Димич узала тушиб, бир соатча мизғиб олди. Сўнгра купе рўпарасидаги очик дераза олдида туриб сигарета тутди.

— Сенга лўндасини айтсам, бизнинг тўрт оёқли жониворлар Оқ денгиздан тортиб то Қора денгизгача бўлган жангу жадалларда иштирок этган, — давом этди у ёнимга қайтгач, чамадонидан кичик бир дафтарчани қўлига олиб варақларкан. — Бурноғи йили Москва яқинидаги Қизил Юлдуз ордени ҳарбий итлар Марказий мактабининг шон-шухрат музейида бўлдим. Мана бу далилларга эътибор бергин-а:

Сталинград жангида, атиги бир кунда, итлар душманнинг 27 танкини яксон қилган; ўттинчи Армия қўмондони генерал лейтенант Дмитрий Данилович Лелюшенко 1942 йил 14 мартда фронт штабига қуйидаги ахборотни юборган: «Танкларни қирувчи итларимиздан душман жуда кўрқади. Уларни отиш учун махсус мерганлар ажрат-ган...»;

Тюмень областидан келтирилган учта овчи лайка — Жучок, Товариш ва Моряк Дондан то Прагагача жанговар йўлни босиб ўтган. Жучок икки марта ярадор бўлган; саккиз ёшли чемпион-дратхаар Гектор (дағал жунли немис исковичи) уч метр чуқурликда кўмилиб ётган авиабомбани топган;

почтальон Рекс 1642та жанговар маълумот ташиган. Днепр дарёсидан уч марта сузиб ўтган;

Почтальон Норка эса бир йил (1942—43) мобайнида 2398та жанговар маълумот ташиган;

1943—1945 йилларда топилган миналар ҳар битта итга ўрта ҳисобда 2209таданга, яхши ишлаган ротанинг ҳар бир минёрига 2504таданга тўғри келади. Сержант Н. Шчепетин бўлимасининг минёрларига 2893таданга тўғри келади;

баъзи рекордчи итлар топган миналар сони 12 мингтага етади;

уруш йилларида «Олапар сапёрлар» (фронтида шундай деб аташган) тўрт миллиондан ортиқ мина ва бошқа портловчи аслаҳаларни топганлар;

1944 йилнинг 1 январидан 28 мартигача нартага қўшилган жониворлар олдинги жабҳадан ўн уч минг беш юз ярадорни олиб чиқиб, қайтишда уч юз тонна ўқ-дори келтирганлар.

Махсус ўргатилган итлар, разведкачилар билан бирга, самолётдан парашютда сакраганлар.

Мана шунақа, оғайнижон Темур...

Кнелда бор-йўғи беш минут тўхтадик, холос. Перрондаги одамлардан оз қисми поездга чиқди. Қолганлари оқ йўл тилаб, кузатиб қолишди. Бу ерларнинг ҳавоси биздагига нисбатан хийла салқин, осмони эса сербулут эди. Поезд йўлининг икки ёни бораборгунча ўрмонзор бўлиб, қизилтан, яшил баргли қарағайзорлар орасида келинчаклардай чирой очиб, барглари шамолда шилдираб турган оқбадан қайинлар куз нафосатини ўзида жилолантирарди.

Дим Димич уруш охиригача ўша махсус 37-батальонда жангга қатнашган бўлсада, қадрдон 124-полк тақдири билан ҳамиша қизиқиб юрган. Бу полкка аввал майор Василий Прозоров, кейин майор Сайфутдинов, ундан сўнг майор Олег Раевский командир бўлган. Уша даврларда гвардиячи майор Исмоил Салимов полк комиссари вазифасини ўтаган.

— Ҳа, ёдимга тушди, — ҳикоя қила кетди Дим Димич, — Украинада Десна дарёси соҳилларида ўрнашиб олган душман қўшинлари армиямизнинг шиддатли ҳужуми туфайли мажақлаб ташлангач, 1943 йилнинг 19 сентябрида 20-кавдивизия 17-кавдивизияга, 124-кавполк эса 61-кавполкка айланади. Шавкатли 17-гвардиячи дивизия даҳшатли жанглар тўзонида олға босиб Эльба дарёсигача боради ва у ерда иттифоқдош Америка Қўшма штатларининг Биринчи армияси билан учрашади. Бизнинг махсус батальон эса Берлингача борди. Жасур разведкачилар сержант М. А. Егоров билан кичик сержант М. В. Кантария рейхстаг гумбазига Ғалаба байроғини қадаганларини ўз кўзим билан кўрдим. Бу қадар қувончли, бу қадар шодиёна айёмни бошқа эслолмайман...

Дим Димич узоқ жим қолди. Мен унга атай халақит бермадим. Назаримда ғалаба учун курашиб, мардларча ҳалок бўлган жанговар дўстларини кўз ўнгидан бир-бир ўтказарди.

Куйбишев станциясида бизнинг вагонни 106-поездга тиркаб қўйишди. Аввал Москва поездди ғарбга қараб тортган бўлса, энди Уфа поездди бизни шарққа қараб олиб кетмоқда эди.

Дим Димич уруш йиллари изтиробидан дарров холи бўлолмади. У бир нечта сигаретани улаб чекди. Четдан қараганда гўё у дераза олдида туриб дала ва ўрмонларни томоша қилаётгандай эди. Аслида, хаёлан ўша уруш жанггоҳларида кезарди. Ахири, юпатмоқчи бўлиб аста ёнига бордим. Ҳақ гапни айтсам, девдай одамнинг кўзидан ёш оқаётганини умримда биринчи марта кўришим эди. Индамадим. Орқамга қайтдим. Купега кириб, жойимга ўтирдим. Атайлаб юзимни деворга ўгириб, узала тушдим. Ҳарчанд уннасам ҳам кипригимга уйқу қўнмасди. Ўша оқшом Дим Димични ўз ҳолига қўйдим.

ОВ ҲАНГОМАСИ

Яна тонг отди. Август қуёши Ўрол тоғлари оша оламни мунаввар этди. Дим Димичнинг кайфияти кечагидан бугун дуруст эди.

— Ҳамма нарсани айтдинг-у, биродар, юзингдаги тиртиқ боисида оғиз очмадинг, — дедим нонуштадан кейин. — Қилич чопганми десам, ўхшамайди. Жуда энлик. Ўқ ялаб кетганми десам, қора доғи бор.

— Айиқ полвондан хотира, бу ямоқ, — деди у бамайлихотир.

— Чангалига тушган экансан-да?

— Афсуски, шундоқ...

— Адабингни берибди-да, ўрмон хўжайини?

— Йўқ. Назаримда, тескариси бўлди. Мен унинг адабини бердим.

Купедагилар хахолаб кулиб юбордик.

Дим Димич бир нуқтага тикилиб қолди. Ҳамма унинг оғзини пойларди.

— Овчи учун битта қатъий қонун бор, — дея сўз бошлади у. — Ўрмондами, тўқайдами, қаерда бўлмасин фарқи йўқ, йиртқичга рўпара келганда ҳужумга ўтиш керак. Башарти кўрқсанг, жойингда тек тур. Асло чекинма. Негаки, ҳар бир йиртқич ҳайвон ҳужумкорлик туйғуси билан яшайди. Чекинсанг, нобуд бўласан. Ўрмон хўжайини —

айиқ полвон эса ўта даҳшатли йиртқич. Ўрмондаги жамики ҳайвонлар унга йўл бўшатади. Аниқроғи ем бўлиб кетишдан кўрқиб, ўзини панага олади. Баъзи ҳайвонлар эса қочиб қолади. Ҳатто, гала бўрилар ҳам уни четлаб ўтишади. Фақатгина ўрмон ҳокими — йўлбарс унга бас кела олади. Айиқ ундан кўрқади. Бироқ, кейинги пайтларда, айрим кўнғир айиқлар йўлбарсдан ҳам ҳайиқмай қолибди. Буни «Охота и охотничье хозяйство» журналидан ўқувдим. Уссури йўлбарси айиққа ҳужум қилади. Лекин уни енга олмайди. Назаримда, йўлбарс бир оз чоғроқ бўлса ажабмас. Каттаси бўлганда айиқни омон қўймасди. Бироқ, холисанлилло айтганда, айиқ кучли йиртқич. Унинг чангалига тушиб бутун қолиш, ҳар кимга ҳам nasib этавермайди.

Дим Димич дереза ёнидаги пештахтада турган стакандан икки-уч қултум чой ҳўплади.

— Сезиб турибман, мана бу ямоқ тарихини,— у кўрсаткич бармоғи билан ўнг юзига ишора қилди,— айиқ билан қандай олишганлигимни эшитишга иштиёқмандсизлар. Бу воқеа Уролда содир бўлган эди. Уруш тугагач, қизил вагонларда уйга қайтдик. Сибирга кетаётиб, Бошқирдистонда тўхтадим. Батальонда бирга жанг қилган кадрдон ўртоғим Митхат Атнабоев: «Бизникида бирон ҳафта қўноқ бўлиб, кейин уйингга кетарсан» — деб қўярда-қўймай, мени поезддан тушишга кўндирди. Шу баҳона бўлди-ю, Бошқирдистонда бутунлай қолиб кетдим. Ушанда ёшим йигирма бешда эди. Хотиним Мария Тарасовна ҳам у пайтда ёшгина Маша эди. У билан аҳду паймон бўлгач, уйга — Ханти-Мансийск шаҳридан сал юқориқоқдаги қишлоғим — Луговскойга бориб қайтдим. Бизнинг қишлоқ Обь дарёсининг соҳилида, мен урушгача божмонлик қилган Елезаровский қатагонининг эстагига жойлашган. Ўрмонзор — ботқоқ жойлар. Чивини билан сўнаси кўз очирмайди. Бизнинг сўна сизларникидан икки баробар катта. Мабодо бирон жойингни чақса борми, нақ бир ҳафта қашилайсан. Хуллас, у ердан қайтиб келгач, Маша билан бир ёстиққа бош қўйдик. Ушандан буён, мана салкам қирқ йил бўлибдики, ана шу Ғафурий районида истиқомат қиламан. Қултамак овчилик ҳўжалигида божмонман. Бизнинг жойлар жанубий Урол тоғлари тайгасига киради. Тайга бўлганда ҳам ноёб тайга. Манзараси кишини сеҳрлаб қўяди. Илк борган одам, менга ўхшаб, шу ерда бир умр қолиб кетади. Ҳа, мақтаётганим йўқ. Ҳақиқатни айтяпман. Ҳам кўркам, ҳам баҳаво — қулинг ўргилсин жойлар. Ҳайвону паррандалар беҳисоб. Овчи учун жаннатнинг ўзгинаси десам, муболаға бўлмайди.

Авжи қиш бошланиб, ҳамма ёқни қалин қор қоплаган эди. Бу вақтга келиб, одатда, айиқлар ғорларда қиш уйқусида ётган бўлади. Аммо ўз баданида керакли миқдорда мой тўплай олмаганлиги оқибатида қиш уйқусига ётолмасдан изгиб юрган битта-яримта дайди айиқлар ҳам аҳён-аҳёнда учраб туради. Бу дайди айиқлар ниҳоятда хавфлидир. Агар улар олис ўрмонда бўлса, дуч келган ҳайвонни тугиб ейди. Баъзан шундай ҳоллар ҳам рўй беради: улкан дайди айиқ ғорда ухлаб ётган ўз авлодига ҳамла қилиши, уни ўлдириб ейиши мумкин. Кейин ўзи ўша ғорга кириб, узоқ муддатли қиш уйқусига ётади. Каннибализм, яъни ўз-ўзини ейишлик, аксар ҳолларда, бўриларга мансуб. Бу нарса айиқларда ҳам камдан-кам учраб туради.

Башарти, дайди айиқ қишлоққа яқинроқ ўрмонда бўлса, у фақат молларга — уй ҳайвонларигагина эмас, одамларга ҳам таҳдид солади. Бундай дайди айиқлар дарҳол отишга ҳукм этилади. Ана шундай айиқлардан бири бизнинг Красноусольский қишлоғимиз атрофида изгиб юргани тўғрисида хабар келиб қолди. Тажрибали овчилардан шошилинч равишда бригада туздик. Йиртқични кўрган одамлар берган маълумотга қараб, келиши эҳтимол топилган жойларга пистирмалар қўйдик. Уч кеча-кундуз йўлини пойладик. Тўртинчи кунни биздан ўттиз чақиримча наридаги Саидбобо овулида бир сигирни ёриб, ярмини еб кетганлиги хусусида янги хабар келди. Аҳоли орасида, назаримда, андак ваҳима ҳам пайдо бўлди ўшанда. Болалар овчилар соқчилигида мактабга қатнай бошлади. Теварак-атроф ўрмонзор бўлгач, истаган жойдан лўп этиб чиқиб қолиши ҳеч гап эмас-да. Қисқаси, зудлик билан Саидбобо қишлоғига жўнадик. Айиқ изини топдик. Бу гал биздан қочиб кетолмаслигига ишончимиз қомил эди. Бундай дейишимнинг сабаби, айиқнинг қордаги янги изи бизга ёрдам берганди. Йиртқич кирган ўрмонни бригада аъзолари зудлик билан қўршаб олдик. Яна бизга қўл келган нарса шу бўлдики, тиқ этган шамол йўқ эди. Дов-дарахтлар қор остида мудрарди. Совуқда одамзод ҳиди ёздагидек тезда атрофга тарқамайди. Вақт пешиндан оғиб, шомга яқинлашиб борарди. Қиш айёми бир тутам эмасми, дарров кеч кириб қоронғи тушади. Бу ҳол бизни ташвишлантирарди. Негаки, қоронғида айиқ ўрмондан сездирмай чиқиб қочиши мумкин эди. Ҳайтовур, шу маҳал, ўнг томонимдаги номерда турган мерган отган қўшалоқ ўқ овози гўмбурлади, тоққа урилиб олис-олисларда акс садо берди. Яна ўқлар овози эшитилди. Айиқ яшиндай учиб мен томон келарди. Мўлжалга олдим. Биринчи тепкини босдим, пистон чақилмади. Иккинчи тепкини босдим, пистон чақилди. Афтидан, ўқ айиқнинг қалтис жойига тегмади. Акс ҳолда, айиқ жойида бир дақиқа таққа тўхтарди. У шу учиб келишида менга ташланди. Ана шу биринчи ҳамладаёқ занғарнинг тирноғи юзимни тилиб кетган эди. Айиқ мени бир-икки яхшигина эзғилади. Чанг солиб қўлларимни тишлади. Мен ҳам у пайтларда бақувват эканман, қандай қилиб панжасидан қутулганимни ўзим ҳам билмайман. Қўлим белимдаги болтага бориб қолибди. Жон

аччиғида, зарб билан урган эканман, болта айиқнинг қорнига кириб кетди. Айиқ сёғими күйиб юбориб, қорнидаги болта билан қочиб қолди. Ҳали-ҳали болтага ачинаман.

Купедагилар кулиб юбордик.

— Дами ўткир, қўлбола болта эди-да,— қўшиб қўйди Дим Димич, кулги босилгач.

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Кеч кириб қолганлиги туфайли кетидан бормадик. Чунки, отилган ўқларнинг аксари мўлжалга теккан, айиқ қонга беланган эди. Болта ҳам ўз вазифасини ўтагани: унинг кескир тиғи биқинидан дарча очиб, ичак-човоқларини дабдала қилиб юборганлигига заррача шубҳаланмасдим. Уша кеч саидбоболик овчи жўрамизникида тунадик. Тунда қор ёғиб, излар босилган эди. Субҳидам йўлга тушдик. Рус европа лайкаси билан айиқ изидан бордик. Салкам икки чақиримча наридаги қарағайзорда, қалинда палахмон тошдай бўлиб ўлиб ётган экан.

— Шунча ўқ теккандан кейин ҳам жониворнинг яна икки чақиримча жойга юриб борганини айтинг-а!— деди йигитлардан бири ажабланиб.

— Ҳа, ёввойи ҳайвонларнинг жони қаттиқ бўлади,— деди Дим Димич изоҳ бериб.— Башарти ўқ йиртқичнинг юрагига ёки бошига тегмаса, у дарров жон бермайди. Буниси икки чақирим экан-ку, қанчадан-қанча ярадор тўнғиз билан айиқнинг жасадини ўн чақирим наридан ҳам топганмиз.

Дим Димич ҳикояга яқун ясаркан, луқма ташлади:

— Хўш, қани энди айтинглар-чи, ким кимнинг адабини берибди?

— Назаримда, жанговар дуранг бўлганга ўхшайди,— дедим ҳазил-омуз.

— Йўқ, мен ғолиб чиқдим, чунки омон қолдим,— деди у жиддий оҳангда. Бир оздан кейин қўшиб қўйди,— афсуски, ўшанда болта топилмади. Қаердадир қалинда сирғалиб туриб қолибди.

Яна кулишиб олдик.

Поезд Давлеканово станциясига яқинлашаркан, Дим Димич нарсаларини йиғиштириб, туриш тараддудини кўриб қўйди.

— Ана шу ердан бизнинг Култаматка тўғри йўл бор, автобус қатнайди,— деди перронга тушганимизда Дим Димич. Кейин икки қўлини менинг елкамга қўйиб ҳам ҳаяжон, ҳам илтижо аралаш давом этди,— энди гап бундай, дўстим Темур Малик. Полкдош ўртоғинг билан учрашиб, беш-ўн кун гўзал Уфада сайр қилишинг турган гап. Кейин биз томонга марҳамат қил. Зериктирмайман. Мендан ўртоғингга салом айт. Хоҳласа, фурсати бўлса, у ҳам қўшилиб келсин. Азиз меҳмоним бўласизлар. Кутаман.

Дим Димич поезддан тушган, купе хувиллаб қолди. Алламаҳалгача бир-биримизга гап қотмай ўтирдик. Шу кеч ҳеч кимдан ун чиқмади ҳам.

ҚАДРДОНЛАР

Одатим бўйича барвақт уйғондим. Тонг оқариб келарди. Қизилтан қарағайлар, оқбадан қайинлар дераза олдидан лип-лип ўтарди. Олизда, Оқсув дарёсининг баланд соҳилида антиқа қиёфада турган ажиб бир ҳайкал кўзга чалинди. Поезд яқинлашган сари ҳайкал салобат касб этарди. У бошқирд халқининг қаҳрамон фарзанди Салават Юлаевнинг отда учиб кетаётган улуғвор ҳайкали экан. Биз дарё кўпригидан ўтиб Уфа шаҳрига кириб борардик.

Ҳайтовур, ўзим тушган поезднинг қайси вагонида эканлигимни телеграммада аниқ айтган эканман, акс ҳолда, бир-биримизни таниб-топишишимиз осон бўлмасди. Нега десангиз, салкам қирқ йилдан кейин учрашаётган полкдош дўстларнинг иккаласи ҳам хийла қариган, юзларида маълум даражада тиришлар пайдо бўлган, сочларига эса қиров иниб, аллақачон тепакал бўлиб қолишганди. Фақатгина кўзлар ўша навқиронлик давридагича ҳали ҳам чақнаб турарди.

— Темур!

— Володя!

Иккаламиз ҳам ҳаяжон оғушида эдик. Бир-биримиз билан кучоқлашиб кўришар эканмиз, тиллар калимага келмасди. Фақат елкаларгина билинар-билинемас силкинарди, холос. Висол қувончи эди бу...

Биринчи кун суҳбатимиз роса қизиди. Савол-жавоблар, уруш даврида полкда содир бўлган айрим воқеаларни хотирлашлар алламаҳалгача давом этди. Қишлоқчасига айтганда, хўроз уч қичқирганда ётиб дам олишга қарор қилдик.

Эртасига шаҳар кездик. Уфанинг сарбаланд иморатларини, кенг ва яшил хиёбонларини, диққатга сазовор даргоҳларини томоша қилдик. Баҳайбат ва кўркам Салават Юлаев ҳайкали остида хотира тариқасида суратга тушдик. Ложувард Оқсув дарёси ана шу ҳайкал пойига бош уриб оқади. Атроф манзараси, айниқса дарёнинг нариги соҳили шу қадар ажойиб ва ғаройибки, қараб тўймайсан киши. Кўз илғамас яшил ўрмонзор сени сеҳрлаб олади.

Оқсув дарёси гўё автоном республиканинг қон томири. Улканнинг олис ва яқин бурчакларидан жилға бўлиб бошланган Инзер, Нугуш, Дёма, Уфа, Сим, Лемеза, Уршак сингари юзлаб сой ва анҳорлар Оқсувга қуйилади. Бир минг тўрт юз йигирма километр

узунликдаги бу улкан дарё Бошқирдистоннинг шимоли-ғарбида — Татаристон билан Удмурдистон чегарасида Кама дарёсига қўшилади. Республиканинг шарқий қисми жанубий Урол тоғларидан иборат. Бошқирдистоннинг машҳур қўриқхонаси ана шу ерда, 1930 йил ташкил топган қўриқхона 72 минг гектар майдонга эга. Оқсувнинг жанубий ўзани қўриқхонани айланиб ўтади. Ундаги асосий дарахтлар қарағай, оқ қайин, арғувон, тилоғоч, арча, тоғтераклардан иборат. Бу ерда лось, буғу, айиқ, силовсин, савсар, бурундик, олмахон, қуён, қур, қарқур, чилтовуқ каби турли хил паррандаю даррандалар беозор кун кечиради. Арғувонзорлардаги дарахт кавакларида эса ёввойи асаларилар яшайди. Жанубий Уролнинг энг юксак чўққиси Ёмонтов бир минг 640 метр баландликка эга. Бу ажойиб ўлканинг ғаройиботларини санаб адо қилиб бўлмайди. Бошқирд замини нефть, газ, кўмир, мис, темир, рух, олтин, қоратикан туз каби ноёб маъдан ва минералларга бой. Бошқирдистон сон-саноксиз қўллар диёридир...

Полкдош дўстим Володя, эндиликда эса Владимир Савельевич билан бир ҳафтадан мўлроқ вақт сайр қилдик. Кино ва театрларга тушдик. Музейларни кўрдик. Сўнгра ўртоғимнинг Уфадан қирқ чақирим жанубдаги чорбоғига бордик. Беш-олти туп пакана олма, олча, гилос дарахтлари ҳамда жарғаноқ, қорағат буталари чорбоғнинг кўрки эди. Кундалик эҳтиёж учун икки ариқ помидор билан бир ариқ укроп ҳам экилганди. Олма-ларнинг ҳосили мўллигидан шохлари ерга теккудек ларзон эди. У ерда икки кун истиқомат қилиб, Дёма дарёсида балиқ овладик. Шундоқ ёнгинасидаги ўрмонда кўзиқорин тердик. Учрашганимиз эвазига эсдалик тариқасида дарвозанинг икки чеккасига — кўча томондан икки туп қарағай дарахти экиб қўйдик. Кўчатларнинг бўйи бир ярим-икки метр чамаси эди. Дўстимнинг рафиқаси Ирина Григорьевна буни кўриб аввал қувонди, кейин ўқиб қолди: «Нима, мен одаммасми, қаторга қўшмабсизлар» дегандай. Унинг кўнглини кўтариш ниятида «Володяники» ҳисобланган қарағай ёнига бир туп оқ қайин ҳам эдик. Ирина Григорьевнанинг димоғи чоғ бўлиб кетди. Зумда тўкин дастурхон тузаб, бизни зиёфатга таклиф этди...

ОВ ТАРАДДУДИ

Август ойининг охирлари эди. Ҳаво кундуз кунлари майин ва ёқимлилиги билан ўзимизниқидан кам фарқ қиларди. Ҳақат кечалари анча салқин эди. Эрталаб ўт-ўланлар баргида шудринг эмас, оқ қиров ялтирарди.

— Бугун сени Юматов билан таништираман,— деди Владимир Савельевич ноуштадан кейин.

— У ким?

— Бошқирдистон овчилар ва балиқчилар спорт жамиятининг раиси. У бизни соат ўн бирда кутади.

— Нима, келишиб қўювдингми?

— Ҳа, телефонда гаплашувдим.— Бир оздан кейин давом этди,— модомики, милтиқ билан келибсан, демак, шикорга чиқиш ниятинг ҳам йўқ эмас, деб ўйладим-да.

— Дидингга балли!

Улар кадрдон дўст экан. Иккаласининг қучоқлашиб кўришиши шундан далолат берарди. Қисқача суҳбатдан кейин Александр Андреевич бундай деди.

— Келаётган шанба куни ов мавсуми очилади. Марҳамат, бизга ҳамроҳ бўлинглар. Хўжаликларимизни айланиб, дам олиб қайтасизлар.

Саёҳатга чиққан овчи учун бу олижаноб илтифот эди. Мен ҳам, ўртоғим ҳам таклифни мамнуният билан қабул қилдик.

— Тошкентдан Уфага эринмай милтиқ кўтариб келибсиз-да, Офарин, ҳафсалангизга!— деди Александр Андреевич самимий.

— Милтиқсиз овчининг говронсиз подачидан нима фарқи бор?— дедим унга.— Бировнинг бошқага милтиқ беришини қонун манъ этади. Шу вайдан, сизларни хижолатга қўймай деб, қўшотарни ҳам олакелдим.

— Энг муҳими, унга ўргангансиз-да.

— Тўғри айтдингиз. Узганинг қуролидан ўзингниқидай яхши отолмайсан киши.

— Маркаси қанақа?

— Зауэр.

— Уч ҳалқали?

— Йўқ.

— Тўрт ҳалқали?

— Йўқ. Геркулес.

— Энг машҳур фирманинг маҳсулоти экан. Кўҳнами?

— Аср бошида заводдан чиққан.

— Эҳ-ҳа, ўша олдин чиққан асил нусхалардан экан. Бунақа қўшотар ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Александр Андреевич ҳам Дим Димичнинг таърифини такрорлади.

— Жума куни эрталаб соат ўнда жўнаймиз, кечикманглар,— деди раис биз билан хайрлашаркан.

Ов сафари ҳамиша жиддий тайёргарлик кўришни талаб этади. Бизнинг иссиқ шаротимизда энг зарур нарсалар: чодир, тўшак, резинка қайиқ, ов жомаси, узун қўнжли сув этик, чивинга қарши «Репудин», «Ангара» ёки «Тайга» суюқлиғи, ҳар бири икки-уч метрли тўртта капрон чилвир, фляга, чўнтак фонари, кирки, котелок, кружка, қошиқ, гугурт, бинт, йод, марганцовка олинса кифоя. Нон, қанд, чой, туз, консерва, колбаса сингари егуликлар алоҳида халтага солинади.

Шимолий районларда буларга қўшимча равишда компас (ўрмонда адашиб кетмаслик учун), харита, иссиқ кийим, астари қуён терири нимча ёки жун кўйлак, ҳажми 2×2 метрли целлофан, 10—12 метр шнур, сухари, ёғ, озгина дон олинади. Чодир, қайиқ, тўшакни ҳисобга олмаганда, бу нарсалар уч-тўрт килограмм чамаси юк бўлади. Овда милтиқ билан ханжар қатори болта ҳам жуда зарур. Айниқса, тайгада. Запас жоме билан запас пайтавининг бўлиши шарт. Агарда ўрдак овига борилса, резинка ўрдаклар ҳам олинади. Шу билан бирга, йиғма курси ҳам. Урдаклар беш-ўнта, энг кўпи билан 17-тадан ошмаслиги лозим.

Энди айрим нарсаларнинг шарҳи: целлофан — ёғингарчиликда бебаҳо бошпана. Башарти ер ўта нам бўлса, палатка остига тўшаш ҳам мумкин. Шнур — ботқоқда овчини ўлимдан қутқаради (ханжар ёки пичоққа бойлаб атрофдаги энг яқин дарахт бутоғига ирғитилади). Болта — асосан гулхан учун ўтин тайёрлашга хизмат қилса, айни пайтда, тўнғиз ёки айиқ овида яхши қурол ҳам. Яраланган тўнғиз билан айиқнинг овчига қарши шиддатли ҳужумга ўтиб, биринчи ҳамладаёқ қўлидаги милтиқни учириб юбориши мумкин. Аксар ҳолларда, тепки босилгач, баъзан пистон чақилмай қолади. Ана шундай пайтларда филофдан тортилган болта ишга тушади. Совуқ куз ҳавосида, бирон сабабга кўра қайиқнинг ағдарилиб кетиши, қайиқнинг тешилиши, ёки дейлик, овчининг беҳосдан кўл тубидаги ўрага йиқилиб шалаббо бўлиши каби кўнгилсиз ҳодисалар рўй бериб туради. Бундай пайтларда запас энгил билан пайтава овчининг жонига оро киради. Чилвир эса ҳар қандай эҳтиёжга ярайдди. Ёмғирда гулхан устига целлофандан «том» қуриш ҳам, пистирма учун қирқилган қамиш ёки шох-шаббаларни бойлаш ҳам, қайиқ оқиб кетмаслиги учун лангар ташлаш ҳам фақат чилвир-тизимча ёрдамида амалга ошади.

ТАРИХИЙ ОВЛОҚЛАР

Уфадан жума куни эрталаб саккиз нафар сайёд иккита автомашинада йўлга чиқдик. Биз шимоли-ғарбга қараб юрдик. Гоҳ асфальт, гоҳ шағал ётқизилган катта йўл бора-боргунча атлас ўрмонлар, сайхон экинзорлар, пасту баланд яйловлар оралаб ўтарди. Кармасан, ундан кейин Чермасан сойлари ортда қолди. Аслида биз улкан Оқсув дарёсининг ғарбий ҳавзасидан борардик. Дюртюли (чорраҳа) деб аталмиш район марказидан сўнг дарёнинг шарқий ҳавзасига ўтиб олдик. Энди оддий дала йўлидан илгари жилардик. Шу нарса қизиқ эдики, бу ерларда қайси кўрада кимлар истиқомат қилаётганини аниқлаш жуда осон эди. Чунончи, ғозлар галаси юрган бўлса, демак, бу уйда бошқирд яшайди. Агар гала товуқлару икки-учта такаси бўлса — бу ҳовлида татарлар туради. Башарти, товуқ галасига кўшимча, кўра қаршисидаги кўлмакда чўчқалар бўлса, бу ерда рус хонадони яшайди. Қўралар четан девор билан ўралган.

Кун пешиндан оққанда Ангасак қишлоғига етдик. Баландликда қад кўтарган бу мўъжазгина қишлоқ атрофлари хушманзара эди. Шимол томони кўз илғамас ўрмонзор: қолган уч томони эса бир-бирига туташ мовий кўллар занжиридан иборат эди. Шарқда, Уфа дарёсининг ортида, жуда узоқда Урол тоғларининг кулранг шарпаси элас-элас кўзга чалинарди.

— Ана у ерларда ов қиламиз, — деди жамият раиси Александр Андреевич. — Бу жойларнинг тарихий ов даргоҳи эканлигини биласизми?

— Йўқ. Мен бу ўлкада илк марта бўлишим, — дедим. Сўнгра қизиқиб сўрадим. — Қанақа тарихий?

— Ҳали кўрасиз. Катта Елан, Кичик Елан деган ов масканлари бор бу ерда. Ана шу жойларда ўтган асрларда, ҳатто яқиндагина шу аср бошларида ҳам подшолар, князлар, графлар ов қилишган. — Кейин ғурур билан кўшиб қўйди, — Пушкин замондоши Сергей Тимофеевич Аксаков ҳам бу овлоқда бир неча бор бўлган. Унинг «Оренбург губерниялик милтиқли овчи хотиралари» асарини ўқиб чиққандирсиз?

— Албатта. Бу асар менга ёд бўлиб кетган. Китоб тоқчамда турибди. Маврудидан ҳозир ҳам варақлайман. Аксаков умр бўйи табиат кучоғида кезган. Қушлар, ҳайвонлар ҳаётини, ўрмон сирларини у одамчалик аниқ ва теран тасвирлаган бошқа зотни билмайман. Асарнинг қиммати ҳам шунда. Бу китоб бир юз ўттиз йилдан буён овчиларга дастуриаламал сифатида хизмат қилиб келяпти.

— Офарин! Яхши билар экансиз.

— Бу китоб — умрбоқий китоб. Овчилар қомуси!

Ногаҳон ҳамманинг нигоҳи осмонга тушди. Уткир бурчак ясаган ўрдаклар тизмаси кўллар томон учиб борарди. Гала кетидан гала келарди.

— Подшо ва графлар ўз йўлига,— дедим жимликни бузиб,— лекин Аксаков ов қилган жойларда кезишни кўпдан буён орзу қилиб юрардим. Бундай ғамхўрлик учун раҳмат сизга.

— Бошқирдистонда ов даргоҳлари сероб — деди Александр Андреевич хурсанд ҳолда.— Азиз меҳмонсиз, шу тарихий жойларни бир кўринг дедим-да.

— Миннатдорман... Ажойиб хотиралар кишининг умрини безайди. Сермазмун қилади... Қадимда шундан-шуёққа ов учун махсус келишган денг-а?

— Ҳа, Санктпетербургдан атайлаб шу ерларга келиб ов қилиб кетишган.

— Бундан чиқди, Катта Елан билан Кичик Елан машҳур овлоқ бўлган экан-да!

— Утмишда!— Александр Андреевич бир дам тўхтаб қолди.— У замонларда парранда ҳам, дарранда ҳам ниҳоятда мўл экан. Ҳозир уларнинг урвоғи қолган десак тўғри бўлади.

У ҳақ гапни айтди.

— Эндиликда,— давом этди Александр Андреевич,— чакалакзорлар пайхон қилиниб, кўллар қуритилиб ўрни экинзор бўляпти. Бунинг устига, ҳар километрда нефть босқонлари кеча-кундуз тинмай ишлаб турибди. Қаранг, ҳавони нефть ҳиди чулғаб олган. Сезяпгандирсиз? Овчининг димоғи ҳид билиш хусусида сезгир бўлади, дейишади.

— Сезяпман. Нефть ҳиди анқиб турибди. Сезишга сездим-у, сиздан кейинроқ сездим шекилли,— дедим қочириққа қочириқ билан.

Ҳамма ха-холаб кулиб юборди. Александр Андреевичнинг ўзига ҳам нашъа қилиб, роса кулди.

— Оббо сиз-эй, бопладингиз!— деди тан бериб. Кейин мақсадга қайтди.— Паррандами, даррандами фарқи йўқ, жониворларнинг ариб кетишига ана шулар сабаб. Қадимда, шу ерларда болаларди улар. Энди-чи, унчалик эмас. Аксар қушлар эрта баҳордаю кеч кузда қўниб, беш-ўн кун донлаб яна учиб кетишади. Бекатга айланиб қолди бу ерлар. Ана, вертолёт овозини эшитяпсизми,— у қўли билан осмонга ишора қилди,— ҳар куни ҳавони ларзага келтириб уч марта айланади. Бунинг устига яна жуда паст учади. Нефть чиқарадиган автомат босқонлар «ишляптими-йўқми» деб текширади. Буларнинг ҳаммаси ёввойи жондорларни ҳуркитади.

Олис йўл чарчоғидан фориг бўлиш ҳамда эртанги — тонготарда бошланадиган овга тетиклик касб этиш мақсадида бу оқшом Ангасакда — божмон Ҳакмар Булатовнинг печка ёқилган кенг ва иссиқ хонасида тунаб қолдик. Мақтовни кетган бошқирд чучвараси насиб этди. Буғу гўштидан тайёрланган таом чиндан ҳам мазали эди.

Ҳўроз икки қичқирганда божмон қўрасидан чиқдик. ГАЗ—69 билан юк машинаси олдинма-кетин изга тушди. Йўл паст-баланд ва иланг-биланг эди. Фаралар шуъласи худди қилич солгандай тун бағрини тилкалаб борарди. Чакалакзор, қамишзор ва кўллардан иборат тўқайда бир ярим соат чамаси юргач, икки тегирмон сув оқадиган ариқ бўйида, унча катта бўлмаган сайхонликда тўхтадик.

— Чодирларни шу ерга қурамыз!— деди Юматов буйруқомуз.— Ичарға суви бор, ёқарға ўтини. Энг муҳими, яхши ов маскани.

Александр Андреевич Юматов бошқирд тилини сувдай билар, ҳатто ҳазил-мутойиба ҳам қила олар эди. Мен унинг биринчи марта божмон Ҳакмар билан бемалол чулдирашганини кўриб оғзим очилиб қолди. Тил билиш ҳам катта санъат экан, дедим ичимда.

— Биз ҳозир Кичик Еланнинг жанубидамиз,— деди раис менга юзланиб.— Ҳали тонг ёришганда кўрасиз, ғаройиб овлоқ!

Атроф тим қоронғи эди, ҳеч нарса кўринмасди. Аммо зим-зиё тунда осмон юлдузлари яна ҳам ёрқинроқ чарақларди.

Анъанага биноан овга божмон Ҳакмар Булатов раҳбарлик қилди. У ҳар бир овчининг маршрутини белгилаб берди. Камроқ изғиб, сабр-тоқат билан пистирмада хушёр ўтириш баракали овнинг гарови эканлигини ўқтирди. Кейин Дьяченко билан менга юзланди:

— Сизлар мен билан бирга юра қолинглар. Яхши оролча бор. Тепасидан ўрдаклар учгани-учган. Уша ерда ов қиласизлар.

— Дьяченко сен билан бора қолсин. Меҳмонни ўзим айлантираман,— деди раис. Сўнгра, овчиларга қараб, нормадан ортиқ отмасликни таъкидлади. Пировардида атоқли зоолог ва овшунос олим Сергей Александрович Бутурлиннинг машҳур иборасини такрорлади: «Ёввойи ҳайвон билан паррандани ҳеч ким урчитмайди, озиклантирмайди ҳам. Улар кўп кишиларни боқади. Шунинг учун уларни тежаб от!». Бу ҳикмат қулоқларингда турсин!

Ҳамма жўнаб кетди. Қўналғада шофёр Руслан қолди. Раис билан иккимиз резинка қайиқни кўтариб, қамиш оралаб сув босган сўқмоқдан юра кетдик. Кўлга етгач, қайиққа ўтирдик. Эшакни мен тортидим. Эллик-олтмиш метр чамаси сузгач, ногаҳон катта бир балиқ шалоқлаб нақ қайиғимизни ағдариб юборай деди.

— Ў, лаънати!..— сўкинди раис.

— Кўл чуқурми?— сўрадим ундан.

— Унчалик эмас. Лекин оёғингиз ерга тегмайди. Сузиш санъатидан хабарингиз бордир?

Менга кесатигдай туюлди. «Гап келганда отангни аяма» нақли ёдимга тушди.

— Бўлганда қандоқ. Ун етти ёшимдаёқ улкан Сирдарёнинг у соҳилидан-бу соҳилига сузиб ўтганман.

— Уҳ-ҳў, зўр сузғич экансиз.

— Ҳалиги балиқ лаққа бўлса керак?

— Ушанинг ўзгинаси,— жавоб қилди раис.— Ўзиям каттагина экан, қармоққа илин-гур. Уйқуга ётиш арафасида мудраб юрган бўлса ажабмас, биз устига бориб қолганимиздан чўчиб кетди шекилли.

— Балким. Бу кўлда ўзидан бўлак кучли ҳоким йўқлиги туфайли қайиқни писанд қилмаган бўлиши ҳам мумкин.

— Эҳтимол,— деди раис рози бўлгандай.— Ҳар қалай, сувлар совиди.

— Сув совиса лаққалар ухлайди. Уларнинг ухлаш одатини биласизми?

— Йўғ-а.

— Кўлнинг энг чуқур жойида худди тараша қалагандай ҳолатда, бирининг устига иккинчиси миниб ухлайди.

— Ажабо! Биринчи марта эшитишим. — Анчадан кейин сўради у, — сизларда иқлим иссиқ, ёз ҳам узун, балиқлар ҳам катта бўлса керак?

— Энг каттаси лаққа. Юз килодан ортиқлари ҳам учрайди. Кейин илонбоши балиқ бор бизда. Ўта чақон ва ўта абжир балиқ. Узоқ Шарқдан келтирилган. Жазирама ёзда сув ўти ёки ғумай орасида пусиб ўз ўлжасини пойлайди. Енидан ўтса бас, бир ҳамла билан тишлаб ютиб юборади. Тишлари бигиздай ўткир. Ноёб балиқларимизни еб қуритяпти. Ниҳоятда очофат балиқ. Бир кунда ўз вазнидан ортиқроқ балиқни тутиб ейди. Илонбош балиқ деб нотўғри аташган. Боши илонникига ўхшамайди. Фақат пўсти худди илонникига ўхшаш катак-катак.

— Одам учун хавфлидир?

— Мутлақо. Табиат — худо. Ўта йиртқичлиги учун вазнини ўн беш килограммдан ошмайдиغان қилиб яратган. Сувда ўзини бамисоли шердай ҳис қилади. Унча-мунча тўлқин унинг мувозанатини буза олмайди. Сузгич қанотлари қоқ елкасидан бошланади ва бутун танасини айланиб, то томоғигача келади. Сувда шерлигининг сабаби ҳам шунда. Болалари то мустақил яшашга эришмагунча ота-онаси қўлтиқ йўлагини навбат билан қўриқлайди. Бегона балиқларни яқинлаштирмайди.

— Ихтиология илмидан хабардор экансиз.

— Сал-пал. Илгари бу балиқ республиканинг атиги бир-иккита сув ҳавзасида бор эди. Икки-уч йил мобайнида Сирдарёда ҳам пайдо бўлди. Эндиликда Амударёда ҳам бу балиқ сероб.

— Бедаво денг.

— Бедаво.

— Бу кимнинг хатоси, кимлар олиб келган?

— Узимизнинг ихтиологлар. Калтабинлик қилиб, оқибатини пухта ўйламай-нетмай олиб келишган. Оқ амур, қора амур балиқларини ҳам келтиришган эди. Бу балиқлар жуда фойдали чиқди. Ҳам тез улғаяди, ҳам сувости ўтлари билан озиқланиб, кўл ва кўрфазлар тубини ифлосланишдан асрайди. Тепа жағида тўртта, пастки жағида тўртта — саккизта тиши бор. Ўтни жодудай қирқади. Лекин йиртқич эмас.

Бугунга келиб республикамиз сувларида саксон хилдан зиёд турли балиқ яшайди. Бизнинг об-ҳаво шароитимиз балиқларни урчишиб кўпайтиришда Иттифоқда энг қулай деб топилган.

— Сизларни жаннат бандаси, деса бўлади. Ўзбекистонда атиги бир марта бўлганман,— деди раис.— Қайиқни соҳилга буринг. Гапга алахсиб ўтиб кетай дебмиз. Манзилга етдик.

Соҳилга тушиб, қайиқни панада — қамишлар орасида қолдирдик. Ҳали қоронғи бўлса ҳам, осмоннинг шарқий этаги билинар-билинмас бўзара бошлаган эди.

— Сиз шу ерда, қамишлар орасида туриб отаверинг,— деди раис.— Мен ҳу нарироқда бўламан. Бир-биримизга халақит бермайлик-да.

Биз тушган ер чакалакзордан иборат узун орол эди. Соҳил эса қамиш билан қопланган. Аллақачон ўрдаклар галаси бошимиз узра уёқдан-буёққа учиб ўтарди. Қоронғида, қўшлар кўринмаса ҳам, қанотларининг «шув-шув»лаши яхши эшитиларди. Олис-яқиндан гумбурлаган садолар янграй бошлади: шериклар ов қулоғини очганди. Раис ўзининг қўшотарини роса ишга соларди. Ҳар гал қўшалоқ ўқ узарди. Баъзан у отган ўқнинг питралари менинг рўпарамдаги кўлга ёмғир бўлиб ёғиларди. У фарб томонда, мендан анча нарида эди. Отилган питра, одатда, тўрт юз метргача нарига бориб тушади.

Мен атиги битта ўқ уздим. Каптардай чуррак ўн қадамча нарига «гуп» этиб тушди. Қоронғи чекиниб, тонг ёриша бошлади. Энди олисроқда учаётган ўрдаклар галаси ҳам кўзга ташланадиган бўлди. Мен жойимни ўзгартирдим. Юз қадамча нарига, ўрдаклар кўпроқ учаётган жойга кўчдим. Энди эса қўшлар мен аввал турган жойдан уча бошла-

ди. Демак, улар мени пайқашар экан. Тезда яна эски жойимга бордим. Ёнимдаги ўткир ханжарни ишга солиб қамишлардан кесдим. Шошилич пистирма ясадим. Уртада «Т» ҳарфига ўхшаш «курси»ни қоziқ қилиб қоқдим. Утириб олдим. Шу пайт сартарошларнинг гир айланадиган курсиси ёдимга тушди. Қани ўшанақа курсидан бўлса! Урдаклар истаган томонидан учиб келади-да. Уларни олдиндан кўра билиш зарур. Акс ҳолда, тепангдан яшиндай ўтиб кетаверади. Орқадан отилган ўқ ҳамма вақт ҳам тегавермайди. Башарти, тегса ҳам, ярадор қуш анча олислаб қулайди. Бундай пайтда ёнингда дастёр исковичинг бўлса яхши. Ўлжани топиб, олиб келиб қўлингга беради ёки оёғинг тагига ташлайди. Итинг бўлмаса-чи, ўша ярадор қуш нобуд бўлади. Хуллас, яна битта ўрдакни қулатдим. У ҳам яқинимга тушди. Сўқсур экан. Қорни оқ, усти қорамтир, бўйни узун. Бу ўрдакнинг гўшти қизғишроқ бўлади. «Ту» самолётига ўхшаб чиройли учади. Осмон безаги.

Қуёш чиқиб, само сайрини бошлаганда ўрдаклар парвози нисбатан камаяди. Улар донлаш учун дала-тузга, ғаллазорларга учади.

Раис мен талои келарди. Эртароқ қайганига ўзимча, «нормани бажарибди-да», деб ўйладим. Пистирмадан чиқиб, унга пешвоз бордим. Ёнидаги қайиш бўғмада иккита чуррак билан каттагина битта афғон ўрдаги осилиб турарди. Афғон ўрдаги — тўқ малла рангли бўлиб, фақат қанотларининг учидагина худди тўрт панжа шаклида жойлашган — зангори, барикарам, қўнғир ва қора патлари бўлади. Қишда Хитой билан Ҳиндистоннинг жанубида яшайди. Илк баҳорда эса Туркменистон, Ўзбекистон, Қозоғистон ва жанубий Россия сув ҳавзаларида донлаб, сўнгра Бошқирдистонда — катта ва кичик Еланда ёзни ўтказар экан. Бир неча йил муқаддам камина ҳам Қозоғистоннинг Тошкент областига туташ — Куркулдак билан Келес сойлари қўшилган жойдаги тўқанда ана шундай ўрдакдан биттасини отиб олган эдим. Унинг оёғида арнитологлар кийгазган ҳалқа бўлиб, бу ўрдак Ҳиндистоннинг жанубидан учганлиги хабар қилинарди.

Мен раисни ов ўлжалари билан қутладим.

— Тепангиздан жуда кўп галалар учди, нега отмадингиз? — сўради у елкасини қисиб ажабланиб.

— Биласизми, Александр Андреевич, овчиларда «Ўқинг тегишига ишонсанг от!» деган удум бор. Ишонч билан отсангиз нася эмас, нақд ўлжа бўлади.

— Удум-пудум деб ўтирасизми, отаверинг, бири қуламаса, бири қулайди-да!

— Овчиликда яна бир удум бор: «Отишдан олдин, ўлжани олишга кўзинг етса от!» деган. «Бири қуламаса, бири қулайди» тарзида отавериш инсофдан эмас. Нега десангиз, оқибатда, нормадаги бешта ўлжани оламан деб, ўн-ўн бешта ўрдакни ярадор қиласиз. Улар қурби етган жойгача учиб боради. Олисга тушади. Яхши билсангиз керак, яраланган ўрдаклар ҳеч қачон тушган ёки қулаган жойида турмайди. Сувга тушса соҳилга қараб сузади, қуруғликка тушса ҳолдан тойгунча юриб, ўтлар ичига бекинади. Қанча қидирманг тополмайсиз. Қидириш беҳуда. Қоронғи тушиши биланоқ уларни чиябўрими, тулкими, қандайдир йиртқич топиб ейди. Қолган-қутганини эса наҳорда қарға-қузғунлар хомталаш қиладди.

Раис, нафаси ичига тушиб кетгандай, анча вақтгача индамай қолди.

— Фикрингизга қўшилмай иложимиз қанча — деди ниҳоят.

ҲАЛОКАТ

Ногаҳон шимол томондан этни жунжитадиган совуқ изғирин эса бошлади. Бирпасда ҳавонинг авзойи бузилди. Иситиб-иситмай чарақлаб тутган қуёш юзини қора булут қоплади. Шамол дақиқа сайин шиддатли тус ола борди. Қамишлар эгилиб, попуги сувга теккудай бўларди. Урдаклар бутунлай учмай қўйганди. Одатда, бундай пайтларда жониворлар ўзларини қамишзорлар панасидаги тинч кўрфазларга олади.

— Кетдик қўналғага! — деди раис. Қайиққа тушиб, келган томонимизга қараб суза бошладик. Бу гал эшакни раис тортди. У жуда шошарди. Афтидан, уни бир оз ваҳима босганди. Кетма-кет қувишиб келаётган ўрдак-ўрдак жиловсиз тўлқинлар гирдобиди қайиғимиз дам баландага кўтарилиб, дам паства тушиб, худди писта пўчоқдай қалқиб тебранарди. Бундай даҳшатли ҳол ҳар қандай кишининг ҳам кўнглига ғулғула солиши табиий эди. Очиғини айтсам, синов чоғи содир бўлганди. Ана шундай оғир дамларда кишининг иродаси синалади. Бундай вазиятда мардлик ва тadbиркорлик қўл келади, холос. Қўрқув ёки ваҳима аксар ҳолларда фақат фалокат келтиради.

— Қамишларни ёқалаб бораверинг, — дедим унга далда бериб. — Тўлқин оқимига мослаб эшакни тортинг, акс ҳолда қайиғимиз ғарқ бўлади.

Раиснинг рангида қон қолмаганди. У гўё жонсиз суратга ўхшар эди. Эшакни ҳам билиб-билмай, пала-партиш тортарди. Шамол баттар зўрайиб, тўлқинлар бир-бири билан тўқнашиб кўкка сапчирди. Эшакни мен тортишим учун жойимизни алмаштиришимиз шарт эди. Нега десангиз, қайиқнинг тумшук томонида раис ўтирарди. Одатда, эшак тескар ўтириб тортиларди. Бироқ ҳозир жой алмаштиришнинг сира иложи йўқ эди. Яхшиямки, шамол қаршидан эмас, ёнбошдан эсарди. Бундай мушкул пайтларда ақл чақмоқдай чарсиллаб туради, «нима қилсак экан?» деб.

— Қайиқни қамишга буринг!— дедим у яхши эшитсин учун баланд овоз билан. Бошқа иложимиз йўқ эди. Соҳилдан анча узоқлашиб кетгандик. Кўрфазнинг ўрталарида сузардик. Қамишларни куч билан ёриб, қайиқни зўр-базўр қалинга киргаздик. Шу билан ўзимизни бир қадар эҳтиёт қилгандек эдик. Аммо, шамолнинг гувиллаши, қамишларнинг ҳуштак чалиб чийиллаши қулоқларни қоматга келтирарди. Ҳеч нарса эшитиб бўлмасди. Шу алпозда узоқ ўтирдик. Кун пешиндан оққанди. Кутилмаганда қор учқунлай бошлади. Қорбўроннинг элчиси эди бу. Биз баттар ташвишга тушиб қолдик.

«Хўш, энди нима қиламиз?!»

Раис ҳам, мен ҳам шу савол билан бир-биримизга тикилдик. Уқ узиб, шериклардан мадад сўраш бефойда эди. Чунки, истаса ҳам ҳеч ким ёрдамга келолмасди. Қайиқ ҳам атиги биттагина эди. Бироқ ғойибдан мадад кутиб, қўл қовуштириб ўтиравериш ғирт нодонлик бўларди. Қоронғига қолиб кетиш эса ҳалокатга юз тутиш билан баробар эди. Ниҳоятда мушкул аҳволда қолгандик.

— Нима қилиш керак?!

Ҳайтовур, раис анча дам олиб ўзига келганди. Ранг-рўйи аввалги ҳолига қайтмаган бўлса ҳам, ҳар қалай, энди бир оз дуруст эди. Мендан яшириб, тилининг тагига нима манидир ташлаганини пайқагандай бўлувдим. Унинг юрак касали бор экан. Баъзан ана шу касали хуруж қилиб қоларкан. Овчилар жамиятига хизматга ўтишининг боиси ҳам бетоблиги туфайли экан. Врачлар, «Сизни ўрмон, тоза ҳаво даволайди», деб маслаҳат беришибди. Илгари баландроқ лавозимларда ишлаган экан.

Таваккал қилиб йўлга чиқшдан ўзга иложимиз қолмаганди. Қамишларни даста-деста қилиб ушлаб, уларга омонат суянган ҳолда, бир амаллаб жойимизни алмаштирдик. Қайиқ ағдарилиб кетишига сал қолди. Қалин асирлигидан қутулиш, очикқа чиқиш ҳам осон бўлмади. Шамол биқиндан уриб турарди. «Рул»га ўтирарканман, таваккал деб, тўлқин оқимига мослаб эшакни торта кетдим. Қайиқ ниҳоятда имиллаб жиларди. Тўлқинлар шафқатсиз эди. Кетма-кет келиб қайиққа зарб билан урилар, сапчиган томчилари эса бошимизга ёмғир бўлиб ёғиларди. Бирпасда энгилларимиз шалаббо бўлди. Лекин биз буни хаёлимизга ҳам келтирмасдик. Фикру зикримиз, бирдан-бир умдимиз соҳилга етиб бориш эди.

Учқунлар аллақачон росмана қор бўронига айланган эди. Унинг қиялаб ураётган ҳар битта учқуни бетга игна бўлиб санчилар, кўзни очирмасди. Соҳилга яна қанча бор, билиб бўлмасди. Қор дастидан атроф кўринмасди.

— Йўлимиз тўғрими, бошқа ёққа сузиб кетмаепмизми?— сўрадим раисдан ҳар эҳтимолга қарши.

— Соҳилга олиб чиқадиган бундан бошқа йўл йўқ,— деди у.— Тўғри кетяпмиз. Лекин, ҳазир бўлинг, йўлда эски тўнка бор, учи сувдан чиқиб турибди.

Терс ўтириб эшак тортаётган одам учун бу тўнка жуда хавфли эди.

— Олиб ташламабсизлар-да!

— Олиб бўлмайди! Томири чуқурда, тарвақайлаб кетган. Бир замонлар бу ерларда улкан дарахтлар ўсган.

Қор бўрони пасая демасди, олдингидан баттароқ қиялаб саваларди. Тўлқинлар эса пишқириб, қайиқни уёқдан-буёққа улоқтирар, дам кўтариб-дам тушириб, мана-мана чўктириб юборай дерди. Баъзан сув қайиқ ичига тушишига бир энлиқина қоларди. Иккаламиз ҳам юрак ҳовучлаб ўтирарканмиз, қайиқ мувозанатини сақлашга интилардик. Кимдир мувозанатини бузиб, бир томонга сал оғса, тамом!

Бинобарин, биз ўтирган резинка қайиқ об-ҳаво осойишта кунлардагина икки кишига мўлжалланган эди. Бунақа — довулли, бўронли кунларда эса бир кишидан ортиғи ортиқ...

Қайиқ тўсатдан мункиб кетди. Аввал мен, кейин раис сувга ағдарилдик. Муздай сув худди ток ургандай баданга ўтди. Дарҳол курткамни ечиб ташладим. Ечиш чоғида бошим билан сувга шўнғиб кетдим. Пахтали куртка ўзига сув олиб, сузишни мушкуллаштириши менга илгаридан маълум эди. Узимизнинг Сирдарё билан Арнасойда бундай кўнгилсиз ҳодисалар аввал ҳам рўй берганди. Бироқ иккала ҳолда ҳам илиқ куз кунлари эди. Оёғимдаги узун сув этикларини бир силтаб чиқариб ташладим. Улар аллақачон сувга тўлиб, мени пастга — қўл тубига тортарди. Галифе шимимнинг ҳар икки ёни худди мешдек шишган эди. Бу мени чўчитмасди. Фақат, оёқларимнинг томири тортишиб, акашам бўлишдан чўчирдим. Бод касалим бор эди.

Раис бечоранинг ҳам аҳволи меникидан афзал эмасди. Қайиқ мук кетиши биланок мен унга, «Бушлатни ечиб ташланг, этикни ҳам!» деб қичқирган эдим.

Қайиғимиз бутунлай чўкмаганди. Унинг бош томони, раис айтган тўнкага зарб билан урилиб тешилган, бахтимизга иккинчи ярим палласи бутун эди. Тўлқин туфайли сув кўтарилиб, машъум тўнканинг наштардек учи кўринмай қолганди. Ҳамма бало ана шунда эди.

— Этигимнинг бир пойи чиқмаяпти!— жонҳолатда қичқирди раис.

Бу даҳшат эди. Камида беш литр сув сиғадиган қўнжи кенг узун резинка этик кишини чўктириши аниқ.

— Қайиқни маҳкам ушланг, қайиқни! Қўйиб юборманг!— дедим жон-жаҳдим

билан. Сўнгра, раиснинг чап оёғидан этигини суғуриб оламан деб яна бир марта сувга шўнғидим. Кетма-кет келаётган шиддатли тўлқинлар ҳужуми аёвсиз эди. Қор бўрони эса худди ўлганнинг устига чиқиб тепгандай бўларди.

— Рус-ла-а-а-н! — қичқирдим овозим борича.

— Шу ердаман!

— Раисни шатакка ол! — дедиму, ўзим тўлқинларни ёриб, соҳил томон сузиб кетдим.

Лаънати тўнка соҳилдан узоқ эмас экан. Кучли бўрон бўлишига қарамай, бизнинг овозимиз қўналғага тўпланишган овчилар қулоғига чалинибди. Руслан зудлик билан бизни қўтқаришга отланибди. Юз метрли капрон чилвирнинг бир учини божмон Ҳакмар Булатовга тутқазиб, иккинчи учини эса ўзининг белига боғлаб, совуқ-повуққа қарамасдан ўзини сувга отибди. У икки йил муқаддам ҳарбий денгиз флотида хизмат қилган абжир матрос, моҳир сузувчи экан.

Соҳилга яқинлашарканман, шу нарсага кўзим тушди: йигитлар уч кишилашиб чилвирни тортаётган эди. Руслан қайиққа мингашган ҳолда ўнг қўли билан чилвирни маҳкам ушлаб, чап қўли билан раисни ўзига ўнгариб олганди.

Мени Дьяченко билан божмон Ҳакмар сувдан тортиб олишди. Соҳилга чиққанда тишларим тараклаб, аъзойи баданим совуқдан қақшарди. Гапирилмасдим, тилим калимага келмасди. Карахт бўлиб қолгандим. Раис ҳам фирт гунг эди. Ранги кўкариб кетганлигидан унинг турки кишининг кўнглига ваҳима соладиган даражада эди.

Ташқарида ёқилган гулханнинг лаҳча чўғини челаққа солиб чодир ичига олиб киришган экан. Раис иккимиз теъда кийимларни алмаштирдик. Руслан «хўжайин»га ёрдам берди. Запас энгиллар жуда асқотди. Аччиқ, иссиқ чой жонимизга оро кирди. Баданга иссиқ югурди. Айниқса, сермурч балиқ шўрва раис билан мени ўзимизга келтирди.

Кечки тамадди унча чўзилмаса ҳам, гангир-гунгур суҳбат билан ўтди. Ҳар ким ўз овининг тафсилотини ҳикоя қиларди. Мен қор бўрони билан совуқ ҳаво овчиларнинг кайфиятини бузгандир, деб ўйловдим. Янглишган эканман. Ҳеч ким бу ҳақда нолимади ҳам. Аксинча, тетиклик ва қувноқлик кайфияти ҳукм сурарди.

Қуруқ хашак устига ташланган улкан айиқ териси — раис билан каминага тўшак хизматини ўтади. Челақдаги кул босган чўғни пойгакка қўйдик. Кейин қоп-кўрпалар ичига кириб пинакка кетдик. Азалдан менинг тунда бир неча марта уйғонадиган одатим бор эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Ҳар гал чўнтак фонарни ёқиб раиснинг юзига қарайман. У бир маромда нафас олиб, осуда ухларди.

— Сиз ёнимда бўлмаганингизда мен ҳалок бўлардим. Миннатдорман!.. — деди раис эрталаб уйғонгач.

— Ҳозир қалайсиз? — сўрадим ундан.

— Дурустман... Бир оз шамоллабман, бурундан сув оқяпти.

— Назаримда, сиз кеча жуда кўрқиб кетдингиз. Бундай пайтларда кўрқув — кишининг душмани. Ҳар қандай мушкул аҳволга тушиб қолганда ҳам киши ўзини дадил тутмоғи, чора изламоғи зарур.

— Бу хусусда сиз тажрибали экансиз.

— Эҳтимол. Умрим бино бўлиб, неча марта овга борган бўлсам, биронтаси беташвиш кечганини эслолмайман. Албатта, қандайдир ҳодиса рўй беради... Баъзан ўзимча ўйлаб қоламан. Кўпчилик одамлар овни дала-дашт, тоғ-ўрмон сайри, гулхан атрофидаги гурунги, деб тушунишади. Фақат чидамли, бардошли ва, энг муҳими, табиатни жондилдан севувчи иродали кишиларгина унинг карвонига қўшила олади. Бу карвоннинг йўли эса ҳамаша заҳматлидир. Лекин, энг қимматли томони шундаки, ана шу овда кўрган-билганларинг, бошдан кечирганларинг йиғилиб, катта бир ҳаётий мактаб моҳиятини касб этади.

— Дарҳақиқат, шундай, — деди тасдиқлаб раис. — Анча нарсадан хабардор экансиз, Темури Малик. Шундан-шу ёққа овга келибсиз, ҳафсалангизга балли-е! Полкдош, анави ўртоғингиз Дьяченко, бу — бир баҳона!

— Утирган — бўйра, юрган — дарё, деган мақол бор ўзбекларда.

Қор бўрони саҳарга бориб тўхтаган, шамол эса қорни супуриб, ерни ялаб кетганди. Эрталабки овга борган мерганлар «ҳеч нарса учмади» деб, ўлжасиз қайтиб келишди.

— Жанубга учиб кетишгандир?

— Эҳтимол.

— Жануб сафарига ҳали вақт эрта, шу яқин атрофга донлаш учун парвоз қилишган. Ҳали кўрасан, келиб қолишади, — деди божмон Ҳакмар Булатов.

Қилт этган шамол йўқ, жимлик ва осудалик ҳукмрон эди. Қуёш, Урол тоғлари оша беғубор осмонда чарақлаб, оламни мунаввар этганди.

Кеча отилган ўрдакларни ялписига ҳисоблаганда киши бошига иккитаданга тўғри келди. Менинг полкдош дўстимдан бошқа ҳечким нормани бажара олмабди. У бир ярим норма отибди. Овда шундай қоида бор. Башарти, тўрт киши биргаликда ўрдак ёки каклик овига борса, ким қанча отишининг аҳамияти йўқ. Бир овчи — иккита, бошқа-

си — тўртта, яна бирови олтига ёки еттита қушни отиши мумкин. Лекин, ялписига ҳисоблаганда, ўлжалар сони йигирматадан ошмаслиги шарт. Нега десангиз, ҳар киши учун белгиланган норма шуни тақозо этади.

Божмон ҳақ эди. Кун пешин бўлмасданоқ Кичик Еланга атрофдан гала-гала ўрдаклар учиб кела бошлади.

Раисга бугунча чодирда қолиб, дам олишни маслаҳат беришди. Дармон исмли қари мерган ҳам у билан қолди. Божмон унга ўрдаклардан тозалаб шўрва пишириб қўйишни тайинлади. Сўнгра, чўғ тайёр бўлгач, челақка солиб раиснинг бели билан тиззасини обдан қиздириб даволашни, уни кечгача соғлом қилиб қўйишни буюрди. Қолганларимиз овлоқни айланиш учун машиналарга чиқдик.

ТАРТИББУЗАР

Иланг-биланг йўлдан борарканмиз, тўрт-беш чақиримча нарида милтиқ кўтарган икки йигитни учратдик. Хужжатлари жойида экан. Уларга омад тилаб, нари кетдик. Яна бир оз юргач, дарахт тагида турган «ГАЗ—69» машинасини кўриб тўхтадик. Божмон Булатов осмонга қизил ракета отди. Бирин-кетин тўрт овчи келди. Юзи сепкилли новчасининг шалпангқулоқ спаниел ити ҳам бор эди. Отилган ўрдакларни топиб келиш бобида тенги йўқ бу итнинг ватани Испания бўлиб, овчи итлар орасида энг ибтидоси ҳисобланади.

— Хужжатларингни кўрсатларинг.

— Хужжатларимиз батартиб!— деди улардан бири.

— Ишонаман. Лекин текшириб қўйиш вазифам,— деди Булатов.— Қани, ов билетларингни, рухсатномаларингни кўрсатинглар.

Булатовнинг махсус кийими билан фуражкасидаги какарда (юлдуз) божмон эканлигини тасдиқлаб турарди. Бундан ташқари, уни атроф район овчиларининг қарийб ҳаммаси шундоғам танирди.

— Яхши. Овларинг бароридан келсин,— деди у хужжатларни текширгач, эгаларига қайтариб бераркан.

Атрофи серқамиш катта бир қўлга яқинлашганимизда бирдан қўшотар овози янгради. Божмон ракета отди. Кутдик, ҳеч ким келмади. Яна отди. Ҳеч кимсадан дарак бўлмади.

— Тартиббузар!— деди божмон.— Бекинди! Қани, йигитлар, занжир бўлиб, атрофни қуршаб юринглар-чи. Унинг транспорти ҳам бўлиши керак. Бу даргоҳга ҳеч бир зот пиёда келмайди.

— Буёққа!— қичқирди салдан кейин Руслан.

Чакалқор ичида усти бризент билан ёпилган кажавали Урал мотоцикли турарди.

— Номерини ечиб ол!

Шу ондаёқ давангирдай бир йигит ғойибдан пайдо бўлди. Унинг қўлида қўшотар милтиқ бор эди. Ёнидаги бўғмада атиги битта қашқалдоқ осилиб турарди. У олазарак кўзлари билан ўзини ўраб олган қуролли саккиз кишига бир чеккадан назар ташлаб чиқди.

— Милтиқни ерга қўй!— буюрди божмон.

У талмовсиради. Шу пайт Руслан бориб унинг қўлидан милтиқни шартта юлиб олди. Уқдонда иккита чўчқа ўқи бор экан.

— Мен танийман бу шайтонни,— деди божмон Булатов,— қўшни Краснокамский районидан. Бир неча марта тулкидай чап бериб қочиб қолган. Узининг районда ов қилолмайди. Чунки, юзи шувит. Тартиббузарлиги туфайли бир марта судланиб, икки йил қамалиб ҳам чиққан. Шундайми, Коршин?!

У чурқ этмади.

— Қамоқ сабоқ бўлмапти-да,— деди кимдир.

— Модомики, яна тартиббузарлик қилаётган экан, демак сабоқ бўлмабди,— деди Булатов.— Хўш, Коршун, хужжатингни кўрсат!

У серрайганча кўзларини лўқ қилиб турарди.

— Хужжатинг йўқлигини биламан,— деди божмон,— милтиқни қаердан олдинг?

— Танишиники.

— Елгон! Танишиники эмас. Сен уни ўзингга ўхшаган тартиббузардан ўғринча сотиб олгансан. Турмадан чиққанларга давлат қурол сотмайди. Мабодо гапинг рост бўлиб, милтиқ танишиники экан, у ҳам балога қолди деявер. Чунки, хусусий қуролни бировга беришни қонун таъқиқлайди. Мана, энди қўлга тушдинг!

Шу аснода Руслан тизимчага бойланган бир даста ўрдакни олиб келиб ўртага ташлади. Тартиббузар аввал ғиқ этмади. Кейин илондай тўлғанди. Болаларини пеш қилди. У деб, бу деб вайсади. Илтижо қилди, қасам ичди.

— Ўзинг кимсану, қасаминг нима бўларди! Лафз борми сенда?!

Тартиббузар яна жавраётган эди, Булатов бир сўз билан уни тўхтатди:

— Бас қил!

Шу ернинг ўзидаёқ милтиқ мусодара қилинди. Ов қонунини бузганлиги учун эллик

сўм миқдорида жарима солинди. Сўнгра, ўн еттита ўрдакнинг ҳар биттасига ўн сўмдан, жами бирюз етмиш сўм қўшимча жарима актга қўшиб ёзилди.

Тўдамизда автоинспектор ҳам бор экан. Мотоциклнинг ҳужжати бўлмаганлиги учун номерини ечиб олди-да, шундай деди:

— Энди, тўрт томонинг қибла, Коршун. Фақат, узоққа кетма, милиция қидириб юрмасин!

Ногаҳон, тартиббузар ўзини ерга кўтариб урди. У ёққа ағанаб, бу ёққа ағанаб дод-вой солди: «Тагин турмага тушаман!», «Болаларим оч-яланғоч қолади!», «Уларни ким боқади!», «Қандай кунга қолдим!» деб хўнгради.

Бундай қараганда кишининг раҳми келарди. Унинг аянчли аҳволи ачинишга мажбур этарди.

— Тур ўрнингдан! Масхарабоз!— деди Булатов.— Агар мен ёлғиз ёки озчилик бўлсак, бизни нишонга олиб тепкини босардинг, сен аблаҳ!

— Йўқ, ундай қилмасдим!— деди тиз чўкиб ўтирган ҳолда,— худо урсин, ундай қилмасдим.

— Уқдондаги жаканлар-чи! Уларни кимга атаган эдинг?! Урдакларгами? Урдаклар питра ўқ билан отилади. Найрангбоз!..

У ердан жўнаб кетдик. Тўсатдан жанжал устидан чиқиб қолдик. Икки овчи бир-бирини нақ гирибонидан оларди.

— Нима жанжал?!— сўради Булатов.

— Урдакни бермаяпти,— деди кекса овчи.

— Нечун бериши керак?

— Биринчи мен учирдим, ўқим тегмади. У эса отиб олди.

— Нима, овчи бўла туриб, ов қондасини билмайсанми, бер ўрдакни,— божмон ёш овчига юзланди.

— Ов қондасини биламан, абзи, лекин бу менинг биринчи ўлжам.

— Қанақасига?— сўради яна Булатов.

— Умримда бугун биринчи марта овга чиқишим, абзи,— деди мўйлаби энди сабза урган ёш йигит.

— Э-э, бундай дегин,— Булатов иккинчи овчига юзланди.— Унда, қария, сенинг марҳаматингга боғлиқ. Биринчи ўлжаси экан, совға қилиб қўяқол. Уғлинг тенги бола экан. Кекса овчи аввал иккиланиб турди-да, кейин, «майли, олақол» деди.

— Мана, зое кетган ўқингиз ўрнига,— йигит кекса овчига бир дона ўқ берди. Икки томон рози бўлгач, ҳаммамиз кулишиб олдик.

Қуни бўйи овлоқни айланиб, қош қорайганда қўналғага қайтдик. Бизни раиснинг ўзи қарши олди. У гулхан ёнида, тўнкада ўтирган экан. Кўринишдан тетик ва қувноқ эди. Дармон бобо унинг бели билан тиззасини роса қиздирган шекилли, ўзига келиб қолибди. Божмон Ҳакмар Булатов раисга тўла ахборот берди. Уни икки овчининг жанжали жуда қизиқтирди.

— Тўғри ҳал қилибсизлар,— деди хурсанд бўлиб. Коршун дарагини эшитиб куй-манди.— Маркел Коршун... Шу йил баҳорда ҳибсдан қутулиб келувди... Лаънати, тузалмайдиган хилидан экан-да... Биласизми,— раис менга юзланди,— бизда тартиббузарлар кўп эмас. Лекин улар фаол ҳаракат қилади. Мавсум очиқми, бекми — ишлари йўқ. Эндиликда қонун-қоидалар бир мунча ўзгариб кескинлашди. Ажабмас, яқин йилларда тартиббузарлик умуман барҳам топса.

— Шояд! Келажак авлод ҳам табиатдан умидвор.

ДАРМОН БОБО

Кечки овқат мақтов билан ўтди. Дармон бобо, анъанага кўра, киши бошига биттадан ўрдак солиб катта қозонда шўрва тайёрлабди.

— Урдак шўрвани ҳеч ким Дармон бободек мазали қилиб пишира олмайди,— деди раис.— У шўрванинг оби-оташини яхши билади. Сўнгра, қандайдир, ўрмон меваларидан ҳам солади. Бу сир ёлғиз унинг ўзига аён.

— Ўтинга ҳам боғлиқ,— деди бобо.— Қадим замонларда подшою зодагонлар нуқул қандоғоч (ольха) ўтинини ишлатишган, топилмаганда эса эман ёқишган. Бу шўрва ҳам эман ўтинида пишди. Эман ниҳоятда хосиятли дарахт. У ҳам боқади, ҳам суғоради, ҳам иситади, ҳам даволайди. Ана шунақа фазилатлари бор бу дарахтнинг.

Маълумки, оч қолган кишига ҳар қандай таом ҳам ширин туюлаверади. Бироқ Дармон бобо тайёрлаган бугунги шўрва ҳақиқатан лаззатли эди. Аслида ўрдак шўрваси — копар даво. Оёқ оғриқ, бел оғриқ ва, умуман, боди бор кишиларга шифо бахш этади.

Эрталаб бир кружкадан чой ичилди, холос. Ҳеч ким нонуштага — тамадди қилишга истак билдирмади. Сабаби, ўрдак гўшти икки минг калорияга эга. Оқшомги шўрванинг кучи ҳали ҳам кишини тўқ тутарди.

— Тунда совқотмадингизми?— сўради раис тўсатдан.

— Узингиз-чи?

— Назаримда, кечаси анча салқин бўлди.

— Салқин эмас, туппа-тузук совуқ бўлди,— дедим унга.— Чўғ солинган челақнинг қадри ўтди.

— Бу кеч совқотмаймиз,— деди раис.

Божмон Ҳакмар Булатов бошчилигида бир группа мерганлар чодир ва тақир-туқурлар ортилган юк машинасида янги овлоқни айлангани йўлга тушишди. Қолганларимиз «ГАЗ—69»да Катта Еланга жўнадик. Руслан рулда эди. Раис божмонга, улар жўнаши олдидан, Баскан кўли соҳилидаги Қари Эман тагига бораверишни таъкидлади. Эндиги кўналга ўша ерда бўлади, деди.

Ҳаво очик, аммо кечаги қорнинг захри ҳали баланд эди. Этни жунжитадиган изғирин кишининг ғашига тегарди. Бироқ бу ҳақиқий ов ҳавоси эди. Ҳар қанча кезсанг ҳам ўзингни дуркун ҳис қиласан, чарчамайсан, энг муҳими, терламайсан ҳам.

Катта Елан, раиснинг айтишича, майдон жиҳатдан Кичик Еланга нисбатан уч баробар улкан экан. Йўлда талайгина овчиларни учратиб, ҳужжатларини текширдик. Урни келганда, ўзимиз ҳам ов қилдик. Кумлоқ чангалзордаги қуён ови антиқа бўлди. Вақт қандай ўтганини пайқамай қолибмиз.

— Бу оқшом Дармон бобо қуён гўшtidан димлама пиширадиган бўлди-да,— деди раис.

— Бобо ажойиб пазанда экан,— гап қотди Дьяченко.— Кечаги шўрванинг тами ҳали ҳам оғзимда турибди.

— Бобо зўр овчи ҳам,— таърифлай кетди раис.— Бутун умри божмонлик билан ўтган. Урушда разведкачи бўлган. Кўкраги тўла орден. Медаллари ҳам кўп. Бобонинг олти ўғил, бир қизи бор. Уғилларининг ҳаммаси офицер, энг кенжа фарзанди — қизи эса район марказидаги поликлиникада врач — терапевт. Бечоранинг хотини оламдан кўз юмганига икки йилдан ошди. Банат опа ҳаммага меҳрибон аёл эди. Бобонинг яқин уруғлари «Уйланмайсизми?» деб сўрашган экан, «Йўқ, хотинимга содиқ қоламан!» дебди. Жуда ажойиб инсон. Сухбати ҳам ширин.

— Тайёрлаган таоми ҳам ширин,— гап қистирди Руслан.

Ҳамма кулиб юборди.

— Эндиликда пенсияда,— давом этди раис.— Шу томонга сафарга чиқиб қолсак уни сира унутмаймиз, ҳар гал тўдага таклиф қиламиз. Бобо кўпни кўрган шинаванда одам. Ўзиям ҳикоянинг қони деяверасиз, ичидан янгилари қайнаб чиқади. Ҳа, айтгандай, Дармон унинг лақаби. Бир вақтлар қишлоқда унча-мунча табиблик қилиб турадиган одати бўлганлиги учун ҳамқишлоқлари уни шундай деб атаб юборишган. Ўзининг асли исми Ғали, Ғали бобо. Қизини врачликка ўқитганлиги ҳам бежиз эмас.

Оддий кийинган, ўрта бўйли Ғали бобо бошидаги бошқирдча телпагию бир тутам чўққи соқоли билан бошқалардан кескин фарқ қилиб турарди. У қари бўлса ҳам қотмалиги туфайли серҳаракат эди. Сухбатга кўпда аралашвермас, фақат мавруди келгандагина гап қотарди. Лекин жуда топиб гапирарди. Унинг ўринли мулоҳазаларини эшитиш ҳамиша мароқли эди.

Кун ботмасдан Қари Эманга етиб бордик. Олисдан кўзга ташланадиган бу дарахт чиндан ҳам ўзининг катталиги билан шу атрофда ягона эди. У, соҳилда бамисоли яшил маёқдай, салобат тўкиб бўй чўзганди. Унинг тарвақайлаб кетган шохлари салкам бир гектар майдонга соя ташлаб турарди. Юк машинаси биздан сал илгарироқ манзилга етиб келган экан. Улар ҳам тузуккина ов қилишибди.

Чодирлар ана шу асрий эман остида параллел ҳолда, икки қатор бўлиб қад кўтарди.

— Урталикда надъе ёқамиз,— деди раис.— Бу кеч ҳеч ким совқотмайди. Сиз надъени кўрмаган бўлсангиз керак, Темур Малик?

— Эшитганман, холос.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим.

— Лекин Бошқирдистонда кўрарман деб умид қилгандим.

— Бу оқшом надъени кўриш шарафига муяссар бўласиз.

— Раҳмат сизга, Александр Андреевич!

Уфадан жўнаганимизда кунлар илиқ эди. Ҳеч ким тўсатдан совуқ оқим келишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ана шу ваздан баъзи иссиқ кийимлар олинмаганди.

Кечқурун, қош қорайганда, икки жуфт надъе тайёр бўлди. Уни ёқишди. Аввал тутаб, сўнгра алангаланди. Кейин яллиғланиб, бир текис ёна бошлади. Надъени узоқ ёнадиган тунги гулхан деб аташди. Уни ясашаётганда мен ҳафсала билан кузатиб турдим. Узунлиги икки ярим-уч метр, йўғонлиги ўттиз-қирқ сантиметр келадиган тўртта ходанинг икки учидан бир қаричдан мўлроғи қолдирилиб, қолган қисми, фақат бир томондан икки энлик қалинликда йўниб олинди. Кейин иккита хода худди чиғириқ ўқига ўхшатиб устма-уст қўйилиб жуфтланди. Узунроғи остига, калтароғи эса устига қўйилди. Ҳар учига, ён томондан иккитадан қозиқ қоқилиб, ерга маҳкамланди. Сўнгра, жуфт ходалар орасида пайдо бўлган узун шинакка гулхандан лахча чўғлар олиб терилди. Ходаларнинг орасига иккала чаккасидан суқилган поналар эса ўтни паст-баланд қилиш, созлаш вазифасини ўтар экан.

— Шу зайлда арталабгача ёнаверади,— деди Дармон бобо надъени шарҳлаб.— Чодир тикмасдан, этрофида қаттиқ совуқда ҳам бемалол ухлаш мумкин. Уруш йилла-

ри, фронтда биз ўттиз даражали совуқда ҳам надъе гулханлари ёнида тунаб, совқотмаганмиз. Осма надъелар ҳам бўлади. Улар айрилар ёрдамида ердан бир метр баландга кўтариб қўйилади. Надъе совуқнинг дамини яхши кесади. Унинг тури ҳам талайгина. Сиз кўриб турган мана буниси, бир оз мураккаброқ бўлса-да, энг маъқули ҳисобланади. Қолган турлари эса жуда жўн ва оддий.

Тунги гулхан тафтида ҳаммамиз мириқиб ухлабмиз.

БҮРИ ОВИ

Эрталаб режамиз ўзгариб қолди. Оқшом Ангасакка кетган божмон Ҳакмар Булатов тонготар янги хабар топиб келди. Ўтган кечаси колхоз чорвасига бўрилар ҳамла қилиб, ўттиздан ортиқ қўйни ёриб кетибди. Район марказидан божмон номига: «Бўрилар зудлик билан отилсин, бу ишга фаол овчилар жалб этилсин», деган телефонограмма келибди.

— Жуда саз!— деди раис.— Бу овда биз ҳам иштирок этамиз. Нима дейсизлар, йигитлар, қатнашамизми?

— Албатта қатнашамиз!— деди Руслан барчанинг хоҳишини ифодалаб.

— Омадларинг бор экан. Бу — жуда қизиқарли ов. Бунақа имконият камданкам бўлади,— деди Дармон бобо. Сўнгра у Ҳакмарга юзланди.— Бўрилар қайси томондан келганини, қанчалигини аниқладингларми?

— Баскан кўлидан келган. Тўққизта ёки ўнта.

— Ҳим-м, катта гала экан. Одатда келган томонига кетади. Баскан кўли узок эмас, бу ердан ўн беш чақиримча нарида. Кўпчиликмиз, айни муддао.

— Мен икки овчини ғалтаклар билан ўша томонга жўнатдим. Улар бизни кўлдан берида, чайлада кутиб туришади,— деди Ҳакмар.

— Ғалтаклар нечта?— сўради раис.

— Еттита. Ҳар бири етти юз метрдан.

— Етади,— деди Дармон бобо ўзича чамалаб.— Бу ерда чакалакзор-ўрмонлар унча катта эмас. Итлар-чи, итларни олишдимми?

— Туман билан Таранни олиб кетишди.

— Яхши!— деди бобо.

— Итлар нимага керак?— сўради раис.

— Керак бўлиб қолади. Керак бўлмаса, машиналарга қоровуллик қилишади,— жавоб қилди Ҳакмар.

— Қор қалин бўлса ит керак бўлмас эди,— қўшимча қилди Бобо.— Қор юпка, шамол сўпириб кетган жойлар ҳам бор. Бўри из қолдирмаслик учун одам юрган сўқмоқлардан жуда яхши фойдаланади. Ана шундай пайтларда, айниқса, ярадор бўрини топишда ҳам итлар ниҳоятда асқотади.

Бу мулоҳазадан раис ҳам, биз ҳам қониқиш ҳосил қилдик. Кейин Дармон бобо бизга итларни қисқача таърифлаб берди.

— Иккаласи ҳам тажрибали кўппаклар,— давом этди у.— Таран Туманнинг боласи. Ота-бола айиқ овида ҳам, тўнғиз овида ҳам, бўри овида ҳам кўп марта қатнашган. Таран — республика чемпиони.

— Устозидан шогирди ўзибди-да!— луқма ташлади Володя Дьяченко.

— Ҳа, ўзди. Тараннинг онаси ҳам чемпион бўлган. Онасига тортди. Аъло экстерьерга эга.

— Онаси тирикми?— сўради раис.

— Ўлган. Тартиббузар ўқидан ҳалок бўлди, жонивор. Ажойиб сибирь лайкаси эди.

— Қотил қуён бўлгандир?— тутатиб сўради Дьяченко.

— Узини ўзи жазолади, муттаҳам,— жавоб берди божмон.— Қочиб ғойиб бўлудди. Ўрмонга яширинган экан, тунда адашиб ботқоққа чўкиб ўлибди. Рюкзак билан милтигини ўша ердан топдик.

— Улигини-чи, ўлигини топдингларми?— сўрадим мен.

— Топдик. Чўккан жойини Таран кўрсатиб берди. Ботқоқ тортиб кетибди. Чангак билан аранг суғириб олиб, аравага ортиб бердик. Яқинлари индамай олиб кетишди.

— Ёмонга ўлим йўқ дейишарди, бекор экан-да.

— Бекор!— хулоса ясади Дармон бобо.— Ёмон ажалидан беш кун олдин ўлиб кетади.

Биз Чайлага етиб борганимизда, божмон Булатов юборган мерганлар разведкадан эндигина қайтишган экан. Николай Черенков билан Аркадий Раткевич ахборот беришди:

— Бўрилар шу ерда, яқинда.

— Аниқроғи?— сўради божмон.

— Басканинг кун ботиш томонидаги ўрмонда.

— Бу бошқа гап. Нечталигини аниқ билдиларингми?

— Ўн битта. Учтаси қари. Қолганлари тўрт яшар, уч яшар, икки яшардан,— таърифлади Черенков.

Қор — изтопар овчилар учун бамисоли китобнинг ўзгинаси. Мерганлар юқоридаги маълумотларни изларга қараб аниқлашган эди.

— Она бўрининг кейинги чап оёғида битта бармоғи етишмайди, — қўшимча қилди Раткевич.

Бу овчилар учун гўё бир жумбоқ эди. Ҳар ким ўзича бош қотирарди: «Нега битта бармоғи йўқ». Жумбоқни Дармон бобо ечди.

— Қопқонга тушса оёғи синар эди. Тузоққа илинмаган. Афтидан, ёлғиз ўзи ўзга майдонига ўтган. Уша майдон «фуқаролари» ўз одатига кўра бегонани бошлаб талаб, жанг пайти битта бармоғини тишлаб узиб олган. Яна бошқа жойларини ҳам тишлаган бўлиши мумкин. Хуллас, бу нарса овдан кейин, ўша бўрини отиб олсак ойдинлашади.

Божмон Ҳакмар Булатов олдинда, Руслан Арслонов, Николай Черенков, Аркадий Раткевич кейинда, милтиқ билан рюкзакдан ташқари ғалтакларни ҳам орқалаб, пиёда йўлга чиқишди. Итлар биз билан қолди. Володя Дьяченко ҳам қизиққанидан улар билан бирга бормоқчи эди. Лекин «Ҳозирги бажарадиган вазифамиз ўта нозик», деб уни қолдиришди.

— Булар номдор бўриотарлар, — гап бошлади Дармон бобо Дьяченкога таскин бериш ниятида. — Ҳозир тўртталови ўша бўрилар ётган ўрмонни байроқча шаклидаги қизил лахтаклар осилган тизимча билан ўраб олгани кетишди. Бу — жуда нозик иш. Нозиклиги шундаки, башарти бўри одам боласи яқинлашганини сезгудек бўлса, шу заҳотиёқ ўша ўрмонни тарк этади. Узини кўрсатмай, қандайдир йўл билан ғойиб бўлади. Кейин, шундоққона ёнингиздан ўтиб кетган қордаги изини кўриб, пешонангизга битта шапати урасиз-да, ўзингизни анқовликда айблайсиз. Демокчиманки, озгина эҳтиётсизлик туйғайли барча меҳнатингиз чиппакка чиқади. Шунинг учун, меҳмон, сиз хафа бўлманг.

— Мутлақо, — деди Володя хотиржамлик билан.

— Бўри ниҳоятда ақлли йиртқич, — давом этди бобо. — Одамзод қулоғи эшитишга ожиз ультра овозни ҳам у яхши эшитади. Кўзи ўткир. Кечаси ҳам кундузгидай кўради. Хид олиш хусусида тенги йўқ. Овчи итлар икки миллион хидни яхши сеза олади. Бўрилар эса ана шу итларнинг бобокалонлари ҳисобланади. Хидни итлардан ҳам яхшироқ сезади. Бўри муғамбирлик бобида ҳам пешқадам. Мабодо, ўлакса хиди димоғига урилса, сичқон чийиллаганига ўхшаш ҳуштак билан бир-бирини хабардор этади. Унинг хотираси ҳам чакки эмас. Одатда, кундузи қарға билан зағизғон бирон ўлакса тепасидаги дарахтга кўниб атрофга жар солади. Узоқ-яқин бўлишидан қатъий назар, бўри қоронғи тушиши биланоқ шу ерга адашмай келади. У бу жойни эсда тутати. Фақат биргина нарса, хийлакорликда тулки билан баҳслаша олмайди, холос. Тулки, ўҳ-ҳў, ўта айёр! Қопқонга тушган бўри, ўз оёғини қопқон тепасидан ғажиб қутулиб кетади. Тулки эса қопқон остидан ғажийди. Кўрдингизми, ҳатто шунга ҳам тулкининг фаросати этади. Бир воқеа ёдимга тушди. Бундан йигирма-ўттиз йиллар муқаддам тулки овлашда тузоқ (сиртмоқ), қопқон қатори эндиликда қатъий манъ этилган стрихниндан ҳам фойдаланардик. Маълумки, стрихнин — заҳар. Тулки оғзига олиб бир чайнаса кифоя. Беш-олти қадам юрадию жойида қотиб ўлиб қолади. Жуда қари тулки бўлса керак, биз ҳар ер-ҳар ерга қўйган стрихнинли хўракни бир дўнғалакка тўплаб, устига қўнқайтириб тезагини ташлаб кетибди.

Ичак узар кулги бўлди.

— Кечакмаймизми, бобо? — кулги босилгач, сўради раис.

— Йўқ. Аста-секин жилаверсак ҳам бўлади. Фақат илтимос: йўлда сўзлашилмайди, чекилмайди, йўталиш ҳам йўқ.

— Бехосдан чучкирик келиб қолса-чи, бобо? — сўради кимдир

— Унда, ов барбод бўлади.

Дармон бобо, «тўхтанглар» деган ишора билан қўл кўтарди.

— Ов қондаси тўғрисида икки оғиз сўз, — деди ярим овоз билан бобо. — Қондани кўпчилик билади. Аммо ичимизда биринчи марта бўри овида қатнашаётганлар ҳам бор. Ҳозир ҳаммамиз номерларда турамыз. Номерлар оралиғи етмиш метрдан. Номерда турган ҳар бир овчи ўзига нисбатан ҳам чап томондаги, ҳам ўнг томондаги мерганнинг қаерда турганини аниқ билиши албатта зарур. У ўша томонга ўқ узмайди. Бу қондага кимда-ким итоат этмаса, бўрини отаман деб мерганни отиб қўйиши турган гап. Яна, номерда қоққан қозиқдай қимирламай туриш керак. Қимирлаган нарсани бўри узоқдан пайқайди. Фақат кўз ҳаракат қилса кифоя. Шундай қилинса, бўри овчига ҳатто ўн беш қадамгача яқинлашиб келиши мумкин. Қотиб турган нарсага у кўпда аҳамият бермайди. Охирги маслаҳат, божмоннинг топшириғи ҳар бир мерган учун қонун. У номерга қўяди, у номердан олади. Номерни ўз ихтиёринг билан ташлаб кетиш йўқ. Тушунарлими?

— Тушунарли!..

— Йўқса кетдик!

Ўрмонга ярим қақирим қолганда Ҳакмар Булатов бошлиқ бўриотарлар билан учрашдик. Шамол ўрмондан бизга қараб эсарди.

— Тайёр! — деди шивирлаб Булатов. Кейин, кўлидаги узун новда билан қорга ов операцияси харитасини чизди.

— Маъқул,— деди бобо.

— Менга ҳайдовчиликка ким шерик бўлади? — божмон шу савол билан раисга қаради.

— Мен номерда тураман,— деди у.

— Мен шерик бўла қолай сизга,— дедим.

— Жуда соз, кўриб қўйсангиз, зарар қилмайди.

Божмон кетидан турнақатор тизилишиб жўнадик. Шамол рўпарадан эсарди. Йўлда ҳеч ким «чурқ» этмади. Қизил лахтаклар осилган капрон тизимча билан ўраб олинган ўрмон олдида тўхтадик. Қатор лахтаклар майин шабадада елпиниб, лахча чўғдай тов-ланарди.

Тўдамиз иккига бўлинди. Бизнинг группани божмон Ҳакмар Булатов бошлаб, чап томон юрдик. Иккинчи группани Николай Черенков билан Дармон бобо бошлаб, ўнг томон кетишди. Божмон мерганларни номерга қўя бошлади. Номер лахтаклар чизигидан йигирма-йигирма беш қадамча ичкарида бўлиб, ёғоч ёки бирон шох-шабба билан олдиндан белгилаб қўйилганди. Мен божмон кетидан худди унинг соясидек борардим. Фақат қўл ҳаракатию имо-ишора билан сўзлашардик. Забонга қулф тушганди. Биз тизимчадан ташқарида юрдик. Ичкарига — номерга фақат мерганлар кирди. Бўри одам изини яхши танийди. Шу важдан, иложи борича, озроқ из қолдиришга уринардик. Биз айланиб, ўрмоннинг орқа томонига чиқдик. Бу пайт Черенков билан Дармон бобо мерганларни номерларга қўйиб улгурган, ўзлари ҳам жойларини эгаллашганди. Энди биз шамол йўналишида турардик.

— Гаплашаверсак бўлади,— деди Ҳакмар.— Энди, орқага қараб тикка эмас, иланг-биланг йўл солиб юрамиз. Сухбатлашиб, шошмасдан, хотиржам одим отаверамиз. Шундай қилсак, бўри ётган жойидан аста кўзғалади. Мерганларга рўпара бўлганини ўзи ҳам сезмай қолади. Чунки, бўриларнинг эътибори бизга қаратилган бўлади. Баъзилар бақириб-чақириб, айюханнос солиб ҳайдайди. Бундай қилиш нотўғри. Тўсатдан қаттиқ чўчиб саросимага тушган бўрилар яшин тезлигида ўзини ҳар ёққа уради. Мерганлар ўқи тегиб-тегмай галанинг талайгинаси қочиб қутулади. Натижада, овнинг унуми бўлмайди. Қилинган машаққатли меҳнатнинг ярмиси зое кетади.

— Мен бир нарсага тушунмадим,— дедим.

— Нимага?

— Номерлар лахтаклар ёнидамас, анча ичкарида. Нега шундай?

— Бунда маъно бор.

— Қанақа маъно?

— Уқ яхши тегса, йиртқич жойида қулайди. Агар енгил ярадор бўлса-чи, ичкарига эмас, ташқарига қараб тирақайлаб қочади. Қизил лахтакларга дуч келгач, жон-пони чиқиб ўзини орқага ташлайди. Ана шунда ё биринчи отган мерганнинг ўзи ёки қўшни мерган иккинчи ўқ билан йиртқични ер тишлатади. Яъни, биронта ҳам бўри қочиб кетолмайди.

— Раҳмат! — дедим. Шу нарсага ақлим етмаганига ўзим хижолат тортдим.

Биз ҳали ўрмоннинг ўртасига етмасданок ўнгдан, чапдан, рўпарадан гумбурлаган ўқлар овози янграй кетди.

— Бўрилар мерганлар қаршисига чиқди,— деди Ҳакмар.— Битта-иккитаси орқага чекиниб, бизга ҳам дуч келиб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Ҳушёр бўлинг!

— Ҳўп!

— Бўри кўриниши биланоқ жойингизда таққа тўхтанг. Қимирламанг. У орқасига қараган ҳолда сиз томон қочади. Яқин келгач, бирдан нишонга олиб тепкини босинг. Рўпарадан келса кўкрагини, ёнбошдан келса курагини мўлжалга олинг.

— Ҳўп!

Божмон менга нисбатан чап томонда, мен эса унинг ўнг томонида эдим. Аслида, ким қайси томонда эканлигининг фарқи йўқ. Лекин менинг учун сабаби бор эди. Мен чапақай отаман. Шу важдан ўнг томонда юриш мен учун қулай. Овда ҳар бир нарса ҳисобга олингани маъқул.

Ўқлар саси тиниб қолди. Биз аввалгидай хотиржам одимлаб борардик. Ногаҳон, Ҳакмар юриб кетаётган жойида тўхтади. Мен ҳам қотдим. Беш-ўн сония ўтар-ўтмас тепкини босди. Катта бўри одам бўйи баландга бир сакраб қулади. Секин узала тушиб, қилт этдию бошқа қимирламади.

— Қойил! — дедим унинг мерганлигига тан бериб. Биз яқин бордик. Баҳайбат кулранг йиртқич чўзилиб ётарди.

— Бўриларнинг серкаси шу. Олдидан ўқ овози чиққач, орқага қайтиб, бизнинг ўқимизга дучор бўлди.

Бўрининг бўйнидан чилвир билан бойлаб худди чена тортгандай Ҳакмар судради. Жасад қорда осон сирпанарди. Шу алпозда олдинга қараб юришда давом этдик. Яна тасир-тўсир ўқ саси янгради. Ҳакмар кўрсатгич бармоғини лабига қўйиб менга қаради. Бу — «жим, сўзлашмаймиз», дегани эди. Бош силкиб, «тушундим», дедим.

Биринчи бўлиб Руслан турган номерга яқинлашдик. У битта бармоғини кўрсатди — «Биттасини қулатдим» дегани эди. Ҳақмар отган бўрини унинг қаршисида қолдирдик. Володя Дьяченко аввал битта, кейин яримта бармоғини кўрсатди — «Биттани қулатдим, иккинчиси ярадор бўлиб қочди», дегани эди. Николай Черенков билан Аркадий Раткевич иккитадан тўрттасини отишибди. Дармон бобо ҳам биттасини қон қақшатибди. Раис ҳаммадан ҳам хурсанд эди. Умрида биринчи марта бўри отиши экан. Хуллас, тўққизта бўри отилибди. Улар орасида кейинги чап оёғида битта бармоғи йўқ кўринмасди.

— Бўрининг қариси, айниқса урғочиси шайтонга дарс ўқийди,— деди Дармон бобо.— Уни отиш осон эмас, ўққа чап беради. Қопқонга эса сира тушмайди. Ниҳоятда эҳтиёткор йиртқич.

Дарвоқе, биз Русланга яқинлашгандаёқ кечки шабада эса бошлаганди. Қизил лахтақлар осилган капрон тизимлар жойида қолди. Раиснинг «қолган иккита бўрини ҳам отайлик», деган таклифи ҳаммага маъқул тушди. Овни эртага азонда давом этдирадиган бўлди.

— Тунда қочиб кетмасмикан? — деди Дьяченко ёнма-ён бораётган бўриотарга.

— Йўл тополмайди,— жавоб берди Николай Черенков.— Биз ўрмонни тизимча билан ўраб «қулфлаб» қўйганмиз. Қизил латталардан ўлгудай қўрқади.

— Шундоғ бўлса ҳам, қочиш ҳоллари сира рўй бермайдими?

— Баъзан рўй беради. Жуда камдан-кам.— Бир оз юргач қўшиб қўйди.— Бўри қизил лахтақ тағидан бир марта ўтса бас, кейин бемалол ўтаверади. Бошқалари ҳам кетидан эргашади.

Қароргоҳга икки юз қадамча қолганда унчалик чуқур бўлмаган жар ёқасида тўхтадик. Отилган бўриларни пастга — жар тубига тортиб туширишди. Арслонов, Черенков, Раткевич, Булатовлар йиртқичларнинг терисини зўр моҳирлик билан бирпасда шилиб олишди. Этларни ўтин қалагандек қалаштириб, устига хас-хус, шох-шабба ташлаб ярим челақ солярка сепишди-да, ўт қўйиб юборишди. Кейин ҳар хил ёғочларни ташлашди. Катта гулхан чарсиллаб ёна бошлади.

— Кетдик,— деди божмон.— Ёниб бўлгач, устига тупроқ ташлаймиз.

— Шундоғлигича кўмиб юборилса бўлмасмиди? — сўради ҳар нарсага қизиқувчи Дьяченко.

— Бўлаверарди,— деди Булатов.— Лекин ёқиб юборилгани маъқул. Нега десангиз, ҳар учта бўридан биттасида қутуриш вируси мавжуд. Иккинчидан, бўрининг ичи тўла гижжа. Ана шулар ўлади. Башарти, кўмиб юборсак-чи? Бунда ҳам вирус билан гижжа йўқ бўлади. Аммо, аксар ҳолларда бошқа йиртқич ҳайвонлар, баъзан бўриларнинг ўзи кавлаб ёйди. Улакани истеъмол қилиш оқибатида ундаги барча юқумликлар тирик ҳайвонларга ўтади. Бу жуда хавфли оқибатларга олиб келади. Шунга кўра, мутахассислар ёқиб юборишни маслаҳат беришади.

— Бўрилар сасиган нарсани емайди деб эшитгандим. Демак, нотўғри экан-да? — яна савол берди Дьяченко.

— Йўқ, тўғри. Ҳидланган нарсани емайди,— давом этди Булатов.— Кўмилган ўлак са муздек ер қаърида бир ҳафтагача, қаҳратон қишда эса бир ойгача бузилмайди. Ўттиз даражали совуқда нима ҳам айнарди. Оч бўри уни кавлаб олиб ейиши мумкин. Бироқ сичқон ёки каламуш кавлаб тешик очиб қўйса-чи, ҳаво тегиб дарров айний бошлайди. Бунга бўри яқинлашмайди ҳам.

— Раҳмат.

— Бунинг акси ўлароқ,— давом этди божмон,— айиқ ҳидланган, қурт босиб кетган этни хуш кўради, зўр иштаҳа билан паққос туширади... Одатда, айиқ ўзи ҳужум қилиб ўлдирган ҳайвоннинг ярмини егач, қолган ярмини кўмиб кетади. Орадан тўрт кун ўтади. Бу вақт ичида чала кўмилган ҳалиги яримта ҳайвон этини, кўк пашша қўнганлиги туфайли, роса қурт босади. Айиқнинг энг ёқтирган овқати ана шу. Унинг организмда микробларга қарши курашадиган суюқлик бор. Мабодо, ошқозонида гижжа пайдо бўлса-чи, қичитқи ўт еб ўзини тозалаб олади.

— Қичитқи ўтни ейишга истак, майллик пайдо бўлади шекилли айиқда?

— Албатта. Ахир, у ўт тексанг ловулатиб ёндиради. Эҳтиёж бўлмаса, ейишга майллик туғилади дейсизми...

Бўри овининг таъсири бўлса керак, бу оқшом ҳамма хушнуд эди. Ҳеч ким бекор турмасди. Дармон бобо эса ёғоч айриларни чўғ атрофига суқиб, эт бўлакчалари тортилган новдаларни уларнинг устига кўндирарди. Кабобпазлик авжида эди. Бурунни қитиқлаб, иштаҳани қўзғатувчи хушбўй ҳид ҳавони чулғаб олганди. Кечки тамадди устида гурунг роса қизиди. Байроқ яна Дармон бобода кетди.

Тонг элас-элас оқараётганда овчилар оёққа турганди. Апил-тапил нонушта қилиб, яна йўлга тушдик. Ёш мерган Кашшоф Салаватов жазоланиб, қароргоҳда қолдирилди. У кеча номерни рухсатсиз ташлаб чиққан, шу билан ов қондасини бузган эди.

Бугун итлар ҳам олинди. Туман билан Таранни Раткевич етаклаб олди.

— Эҳтимол керак бўлиб қолар,— деди божмон.

— Мен ҳам номерда туриб кўрсаммикан? — сўрадим божмондан.

— Кашшофнинг номерида турасиз.

— Миннатдорман,— дедим.— У ҳолда сизга ким шерик бўлади?

— Бугун шерик бўлмаса ҳам майли, итлар бор...

— Мен шерик бўла қолай,— деди раис.— Кеча номерда туриб бир оз толиқдим. Қимирламай, қотиб туриш осон эмас экан.

— Ҳа, ўрганмаган одамга номерда туриш мушкул,— гапга аралашди Дармон бобо.— Ҳозир совуқ беш ёки олти даража. Бундан ортиқ эмас. Айниқса қаҳратонда, йигирма-ўттиз даражали совуқда бир жойда қотиб туриш ҳазил эмас. Аммо овчилар шунга бардош беради.

— Қалинроқ кийинса тураверади-да,— деди Дьяченко.

— Йўқ, иним. Ортиқча қалин кийиниш овчи учун фазилат эмас,— жавоб берди бобо.— Қўпол кийим йирқични отиш пайтида халақит беради. Қишда ҳам овчи енгил, лекин мўйнали иссиқ кийим кийиши зарур.

Ўрмонга ярим чақиримча қолганда божмон тўхтаб, орқадагиларга қайрилди.

— Александр Андреевич, сиз менга шериксиз. Энди жим,— деди у кўрсатғич бармоғини лабига босиб.

Ўрмон пешида бизни Николай Черенков кутиб олди. У атайлаб олдин юборилган эди. Биз боргунча ўрмонни бир айланиб чиқибди. У ўнг қўли билан ҳавода доира чизди-да, чап қўлининг икки бармоғини кўрсатди. Бу — «бўрилар қуршовда, чиқиб кетмабди», дегани эди.

Ҳар ким ўз номерига кетди. Мени Дармон бобо Кашшофнинг номерига қўяркан, қулоғимга аста шивирлади:

— Хушёр туринг. Қуршовда энг маккорлари қолган. Ярадор бўри овчига ташлашни ҳам мумкин.

Бош силкиб, «тушундим» ишорасини билдирдим. Бобо ўз номерига шошилди.

Сукунат. Қулоқлар динг. Ногаҳон, мендан анча нарида, чап томонда милтиқ отилди. Қўшоғизда кетма-кет узилган икки ўқ сасидан сукунат чоки сўкилди. Кейинги номерда турган мерган ҳам икки ўқ узди. Ундан кейингиси ҳам. Епирай, нима гап ўзи? Қўшоғизлар навбат талашиб сайрай бошлади. Патир-путир отишма тўсатдан тўхтади. Яна жимлик чўқди. Бу, йиртқич кўздан ғойиб бўлганидан далолат берарди. Бирдан ўнг томонимда Дармон бобо ўқи янгради. Сал ўтмай, мендан йигирма қадам чамаси нарида ёш ниҳоллар қимирлаб қолди. Аммо бўри кўринмасди.

Овда битта қоида бор. Йиртқични аниқ кўрмасдан туриб, шарпага отиш манъ этилади. Шу қоидага амал қилмасдан, қимирлаган нарсасга отиш натижасида итлар, ҳатто сайёдлар ҳалок бўлгани овчилик тарихидан маълум.

Улуғ шоиримиз Некрасовнинг рафиқаси Зинаида Николаевна ҳам ажойиб овчи бўлган. Лекин бир овда кўнгилисиз воқеа рўй берган. Зинаида Николаевна, шарпага ўқ узиш оқибатида, Кадо лақабли ўн яшар қора пойнтер (ватани Англия) ҳалок бўлган. Бундан улуғ шоир қаттиқ ранжиб, болаларга ўхшаб ҳўнграб йиғлаган. Уч кунгача хонадан чиқмай аза тутган. Сўнгра махсус лавҳани хизматкорига бериб, итнинг қабр тошига олтин ҳарфлар билан ёзишни буюрган.

Чап томонимдаги номерда турган Черенков битта ўқ узди. Иккинчи тепкини босмади. Демак, йиртқичнинг биттаси қулади. Охириги бўри ниҳоятда маккор эди. Узининг қуршовда эканлигини билиб, мерганларга кўринмасдан фақат чакалакзор орасида паналаб юрарди.

— Итларни қўйиб юбор! — Дармон бобо овозининг борича бақирди.— Йўқса ололмаймиз!

Тизгандан бўшатишган Туман билан Таран баравар вовуллаб бўрини қувиб кетишди. Гарс, тарс ўқ овозлари эшитила бошлади. Бу жуда хатарли ов эди. Бўрини нишонга оламан деб, итни отиб қўйиш ҳеч гап эмасди. Ниҳоят, Русланнинг ўқи бўрини ер тишлатди. Бу, ўша, битта бармоғи йўқ она бўри эди. Ўнг қулоғининг учи ҳам келтик экан. Дармон бобонинг таъбири тўғри чиқди.

Аммо, хонисанлилло айтганда, жуда қиройли ва паҳлавон она бўри эди. Улган бўлса ҳам ҳавас қилгудек салобати, қиёфаси бор эди. Ана шу гўзал йиртқич қўю сирларни, буғую тўнғизларни, яна қанчадан-қанча ҳайвонларни бўғизлаб қонини ичган. Ўрни келганда одамхўрлик ҳам қилган. Бежиз айтилмаган: бўрининг оғзи еса ҳам қон, емаса ҳам қон деб. Шу куни битта қонхўр галанинг ҳаёти тинди. Беозор туёқларнинг умри узайди.

Қашқирларни судраб келиб, жарга тортиб тушишди. Руслан аввал йиртқичнинг човини кесди. Кейин, шошмасдан, ҳафсала билан терисини шилиб олди.

— Бунақа йирик бўрини биринчи марта кўришим,— деди у ғурур билан.— Тулум ясаб, ўғлимнинг мактабига совға қиламан. Зоология дарсида кўргазмали ўқув қуроли бўлиб хизмат қилсин, бу қонхўр!

— Тулумнинг тагсупасида: «Руслан Арслонов отган», деган лавҳа ҳам ёзилган бўлар,— ҳазиллашди Аркадий Раткевич.

— Шубҳасиз!

— Қойил. Шундай қилиб, киши ўзини-ўзи тарихга суқиб қўйиши мумкин экан.

Қандай олижаноблик,— давом этди Аркадий.— Демак, бўрига куя тушмай қанча вақт тагсупада турса, ўзларининг мўътабар номлари ҳам тарихда шунча яшар экан-да!

Қийқириқ кулги кўтарилди. Русланга нашъа қилди шекилли, ўзи ҳам кулиб юборди.

— Тагин, бу, қизил бўри бўлмасин? — деди яна ҳазиломуз оҳангда Раткевич.

— Қизил бўри бу ерларда нима қилсин. У, жанубий ўлкаларда, хусусан Ўзбекистонда, Қозоғистонда, Туркменистонда яшайди,— гапга аралашди раис.— Шундайми, Темур Малик?

— Бизда қизил бўри борлигини мутахассис олимлар аллақачон эътироф этишган. У қизил китобга ёзилган. Қаттиқ муҳофаза остида. Чунки, сони кам. Юз бўриотардан атиги бир ё икки киши қизил бўрини кўрганлигига иқрор бўлади.

— Бундан чиқди, қизил бўрини кўриш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди.

— Менга насиб этган,— дедим уларга.— Мозандаронда кузакда иккитасини кўрган эдим.

— Эрондами?

— Эронда. Уруш йиллари эди.

— Чиндан ранги қизилми?

— Йўқ. Қизғишроқ.

— Отдингларми?

— Лейтенант Березкин битта обоймани бўшатди. Лекин тегизолмади. Иккала бўри ҳам лўкиллаб тоққа қараб қочди.

— Лўкиллаб қочди дейсизми?

— Ҳа, лўкиллаб қочди. Умрида ўқ овозини эшитмаган бўрилар-да.

Бўриларнинг этини кечагига ўхшатиб ёқиб юборишди. Қўналғага йўл оларканмиз, ёнимда бораётган Дармон бобо мендан сўради:

— Овдан олган таассуротингиз нечук бўлди, қўноқ?

— Антиқа. Бунақа овда биринчи марта қатнашимиз. Жуда хурсандман,— дедим миннатдорлик оҳангида.

— Сиз томонларда бўри ови бошқачароқ бўлса керак-да? Ҳар жойнинг ўз шароити бор. Ўшанга қараб...

— Бизда бўрилар чорвадор районларда — адирлардаги яйловларда, така, кийик, олқори бор тоғларда учрайди,— жавоб бердим чолга.— Сиздагига ўхшаш ўрмонлар бизда йўқ. Биз йўлига тузоқ қўйиб, қопқон ёрдамида, хўрак яқинида пистирмада ўтириб, инидан болаларини олиш йўли билан бўри овлаймиз. Саҳроларда эса бўриларни вертолётда қувиб отиш одат тусига кирди.

— Вертолёт қимматга тушмайдими? — деди бобо.

— Начора. Бўри сайғоқнинг ашаддий кушандаси. Сайғоқ ёзни Қозоғистоннинг шимолида — Тўрғай далаларида, Қолмиқистон ўтлоқларида, қишни эса Турон кенгликлари ҳамда Каспий денгизи соҳилларида ўтказади. Бўри эса изма-из кетидан юради. Қимматга тушса ҳам, шу йўл билан қириб, камайтиришга тўғри келади. Пистирмада пойлаб отиш ови ҳам бор. Бу усул тоғда яхши. Текисликда ҳамини ижобий натижа беравермайди. Шамол йўналишига қараб жойни алмаштириб турилмаса, бўри пистирмага яқинлашмайди ҳам. У одам ҳидини узоқдан билади. Бўрни сезгир, қулоғи эса бамисоли локатор.

— Сайғоқ гўшти ейишликми? — қизиқиб сўради бобо.

— Парҳез гўшт ҳисобланади. Асосан, курортларга кетади. Беморларбоп даво гўшт. Бизда, Қозоғистонда, Қолмиқистонда — жами олти юз минг сайғоқ отилади ҳар йили.

— Шунақа кўпми сайғоқ?

— Кўкламда, сайғоқлар қўзилагач, сони яна бир миллионга етади.

— Эҳ-ҳа-а...— деди бобо чўзиб,— маълум миқдор мўътадил сақланмаса, бу жонивор ҳаддан ташқари кўпайиб кетиб, турли касалликларни вужудга келтириши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

— Тўғри айтдингиз. Мутахассислар ҳам шундай деб ўйлайди. Машҳур олим Петр Александрович Мантейфелни эшитгандирсиз?

— Эшитиш ҳам гапми, яқин таниш эдик. Петр Александрович бу ерларга бир неча марта келган. МГУда дарс бериб юрган йиллари ёлғиз эмас, шоғирдлари билан келиб, бир ҳафта-ўн кун, баъзан эса салкам бир ойга яқин туриб кетарди. Қари Эманнинг таги унинг севган қўналғаси эди Чодирни ўша ерга тикдирарди. Бир марта ёз кезлари эди, менинг қўноғим ҳам бўлган у киши. Ажойиб, ширинсухан олим эди.

— Яхшигина таниш экансизлар. Ана шу олим: «Ҳайвонларни бўрилар эмас, одамлар саралаш керак!» деган.

— Жуда топиб айтган.

Баскан — Катта Еландаги энг улкан ва серорол кўл экан. Кечки ов ана шу кўлда бўлди. Мен бормадим. Гулхан ёнида ўтириб, кундалик дафтарга саргузаштларни ёздим.

Қош қорайиши билан карбит лампани ёқиб, баландга — машина кабинаси устига қўйдим. Бу лампага ҳар қандай шамол, бўрон, тўзон, жала писанд эмас, ўчмасдан бир хилда ёниб маёқ вазифасини ўтайди. Мерганлар овни тугатгач, қоронғида шу чироққа қараб интилади. Карбит — овчибоп, балиқчибоп чироқ.

Хуфтонда ўрдак шўрвани ичиб, кейин чодирларга кириб ётдик. Бу кеч надъе ёқилмади. Сабаби, яқин-атрофда надъебоп қуриган дарахт топилмади. Қари Эманда бир жуфт ёғочни кузовга ташлаб қўймаганимизга пушаймон бўлдик.

ТАБАРРУК МИЛТИҚ

Эрталаб, нонуштадан кейин, милтиғим жойида йўқлигини пайқаб ҳайрон бўлдим.

— Менинг қўшотаримни ҳеч ким кўрмадимми?

— Қўшотарингиз кўлнинг тубида ётибди,— деди анчадан кейин раис.— Сиз овга бормайман деганингиз учун мен олувдим. Табаррук милтиқдан отиб кўрай деб. Сувга тушиб кетди.

Кайфиятим ниҳоят даражада бузилди. Берухсат бировнинг милтиғини олган, ўзбошимча раисга нима дейшимни билмасдим. Меҳмондалигим андишаси мени жиловлаб турарди. Анчагача ҳеч ким чурқ этмади. Назаримда, бу ҳолдан бошқалар ҳам хижолатда эди.

Раис «табаррук милтиқ» деб атаганининг боиси бор. Кечки суҳбатлардан бирида мен бу милтиқ аслида М. В. Фрунзе 1920 йилда Туркистон fronti кўмондонлиги пайтида унинг қўл остида каптенармус * бўлиб ишлаган қизил аскар Семен Павлович Пантелеев **ни эканлиги ва ўша даврда улуғ саркарда айнан шу милтиқдан Тошкент яқинидаги Чивинтепа атрофларида қирғовул отганини сўзлаб берувдим.

— Қаерда чўкканини аниқ биласизми? — жимликни бузди Дармон бобо. Раис миқ этмай елкасини қисди. Бу ҳамманинг энсасини қотирди.

— Ўша ерга борайлик,— деди Руслан,— эслаш осон бўлади.

— Кузовда чангак бор, қидириб топамиз,— деди Черенков.

— Бунақа ҳодисалар гоҳо-гоҳо бўлиб туради,— деди Раткевич,— яхшилаб қидир-сак топилади. Ахир, сувга тушса эриб кетмайдиган нарсаси-ку.

— Қўлнинг чуқурлиги қанақа? — сўради Дьяченко.

— Одам бўйи келади,— жавоб қилди Ҳакмар.— Саёз жойлари ҳам бор.

— Ҳарқалай, унчалик чуқур эмас экан.

Милтиқдан батамом умидимни узган бўлсам ҳам, далда берувчи гап-сўзлардан кейин, кўнглим уйда чироқ ёнгандай бўлди. «Башарти топилса — мўъжиза содир бўлгани», демоқчи эдим-у, тилимни тийдим.

Раис ўрдак отган соҳилга жўнадик. Ғилофдан чиқарилган ягона резина қайиқ бир-пасда шиширилди.

Ҳамманинг нигоҳи раисда. У, тусмолдан бўлса ҳам, милтиқ чўккан жойни кўрсатиши керак. Аммо, раиснинг қути ўчиб, ранги бўзарди.

— Қоронғи эди-да,— деди анчадан кейин қимтиниб. Бу гапдан ҳамманинг пешонаси тиришди.

— Ақали, дастрўмолчангизни ташламабсиз-да, ўша милтиқ чўккан ерга,— деди Дармон бобо.— Бирон қамишгами, чўпгами илиниб жойида турган бўларди.

— Эсимга келмабди.

— Аттанг.

Кўл қамиш, қуриган шохлар билан ифлосланганди. Лекин суви тиниқ эди. Аксига сув совуқ, қамиш, шохлар атрофини муз чамбараги ўраб олганди. Ким унга юраги бетлаб туша олади. Милтиқ чўккан жой аниқ бўлса ҳам кошкийди. Ёшлардан биронтаси бир-икки минутга жазм қилармиди.

Руслан Арслонов билан Николай Черенков қайиққа ўтиришди. Черенков имиллаб эшакни тортди. Руслан узун сопли чангак билан кўл тубини қидира бошлади. Ун-ўн беш, йигирма метр нарига бориб, янги издан орқага қайтишди. Кейин ўринларини алмаштириб бошқа йўналишда қидиришди. Топилмади. Сўнгра Кашшоф «руль»га ўтирди, Раткевич чангакни олди.

Боя кўнгил уйда ёнган чироқ яна сўна бошлади. Узимни овутиш учун шох-шабба териб гулхан ёқдим. Дармон бобо ёнимга келди.

— Спаниель итимиз бўлганида ёрдами тегармиди,— дедим унга.

— Қайдамов,— деди бобо.

— Бир овчи жўрамнинг Чапа лақабли спаниели бор эди. Коккер туридан (шу зотнинг энг паканаси, бўйи 25 см.дан ошмайди).

— Хўш, хўш?

— Бедапояда йўқотган — «Улуғ Ватан уруши ғалабасининг XX йиллиги» медалими ана шу Чапа топиб берганди.

— Қуруқликда топаверади. Лекин сувга тушган нарсани топиш амримаҳол.

— Яна бир нарсаси эсимга тушди,— дедим, гулханга уч-тўртта шох, ўтин ташлаб.—

* Ҳарбий қисмларнинг хўжалик бўлимида озиқ-овқат, кийим-кечак ва қурол-аслаҳа олиш, сақлаш ва тарқатиш билан шуғулланувчи ҳарбий хизматчи. Ҳозирги старшинага тўғри келади.

** 89 ёшида Тошкентда вафот этди.

Аср бошида Дубровский деган ёзувчи ўтган. Тахаллуси Лесняк. Узи зўр овчи ҳамда кинолог бўлган. Унинг Дик лакабли исковичи ботқоққа тушиб чўкиб кетган бир бойлам — саккизта калитни топиб берган.

— Унақа итнинг баҳоси бўлмайди,— деди бобо.

— Буларни сизга айтишдан мақсад шуки, мана бу ўзимизнинг итларни — Туман билан Таранни ишга солиб, бир синаб кўрсак қандай бўлар экан?

— Буям бир илинж, шояд ёрдам берса,— деди бобо аввал хиёл иккилангандай. Кейин қўшиб қўйди.— Аслида, овчи итлар кўп нарсага қодир... Ҳакмар, ҳой Ҳакмар, бу ёққа кел, бир мулоҳаза бор.

Бу вақт Аркадий Раткевич билан Кашшоф Салаватов ҳам соҳилга натижасиз қайтишганди.

Мулоҳазани Ҳакмарга айтдик. Божмон анграиб талмовсиради. У билан бирга келиб гулхан ёнида тиз чўккан Николай Черенков сезгир йигит экан, мақсадни дарров тушунди.

— Итлар менга ҳам қулоқ солади,— деди у.

— Ундай бўлса, бошла! — деди бобо.

Николай милтиғини қўлига олиши биланоқ итлар жонланди. Аввал раиснинг қўнжи узун, ичи жун этигини ҳидлатди. Кейин итларнинг бурнига милтиқни тутиб искатди-да, «Қидир!» деб команда берди.

Туман билан Таран ер искаб бориб раиснинг атрофини яна бир айланишди. Сўнгра, турган жойимиздан соҳил ёқалаб йигирма қадамча нарига кетишди. Аввал Туман, кейин Таран уч-тўрт қадам босиб сув кечишди. Туман олдинга — кўлга қараб вовулади.

— Раис! — деди Дармон бобо хурсанд,— сиз ўрдак отган жой ҳў уёқда экан.

Соҳил ажриқ ва бошқа турли ўтлар билан қопланганлиги туфайли ҳеч қандай оёқ изи кўринмасди. Қор эса аллақачон эриб кетганди. Изни фақат итлар «билиши» мумкинлиги ҳеч биримизнинг эсимизга ҳам келмабди.

Руслан билан Раткевич айнан ўша итлар сувга тушган ердан қайиққа ўтиришди. Аркадий эшакни тортди, Руслан чангак билан кўл тагини ахтара кетди. Кўнглим уйда яна умид учқуни милтиллай бошлади. Соҳилдан анча нарида йигитлар уннаб қолишди. «Ёпирай, топилди шекилли», дедим ичимда. Бошқаларнинг ҳам нигоҳ-эътибори ўша ёқда эди.

Милтиқ топилди. Раиснинг юзига қон югурди. Гўё ўртадаги хижолатпазлик булути кўтарилгандай, мезбонлар ҳам хурсанд эди. Дарҳақиқат, мўъжиза содир бўлди.

Дармон бобо зимдан менга қаради, мен унга. Бир-биримизни сўзсиз тушундик. Раис, оқшом нафси ҳакалак отиб, касофат оғудан зиёдроқ нўш этиб қўйган экан. Мерганлар бошдан кечирган бугунги ташвиш ана шунинг хунук оқибати эди. Туппа-тузук одамни, яна бунинг устига раҳбарни овсарга чиқариб қўйишни ҳеч ким эп кўрмайди. Лекин ҳақиқат олдида кўз юмиб ҳам бўлмайди. Ҳайтовур, ўзи ҳалок бўлмай, омон қолганига шукр.

Кўналғага келишимиз билан рюкзакдаги дудланган ҳушбўй колбасадан икки бўлак кесиб Таран билан Туманни сийладим. Агар шу исковичлар бўлмаганда эди, менинг қўшотарим Баскан кўлининг тубида абадул-абад қолиб кетарди.

Кичик Елан билан Катта Елан ва ундаги Баскан кўли ортада қолди. Ангасакда Ҳакмар Булатов, Дармон бобо, Николай Черенков, Аркадий Раткевич, Кашшоф Салаватовлар машинадан тушишди. Бир ҳафтали сафарда улар билан кадрдонлашиб қолган эканмиз. Биз илиқ хайрлашдик. Уларсиз тўдамиз ҳувиллаб қолди.

Оқшом чироқлар шуъласида гўзал Уфага кириб бордик. Эртасига милтиқсоз Николай Мартинович Петкин устахонасига ташриф буюрдик. Кекса уста милтиқни бўлақлаб, обдан артиб-тозалади, кейин мойлаб йиғди. Пировардида, кўндоқдаги учи чиқиқ турган боёк — чақмоқлар устига пистонсиз бўш гильзаларни қўйиб тепкини босиб ҳам кўрди. Гильзалар отилиб, шифтга тарақлаб урилди.

— Пружиналари ҳали жуда бақувват. Кўхна бўлса ҳамки, яхши милтиқ. Овингиз бароридан келсин, меҳмон,— деди уста Геркулесни кўлимга бераркан.

Афсуски, салкам бир сутка кўл тубида балчиқда ётган қўштиғнинг кўндоғи қорайиб, аввалги кўркини йўқотган эди.

— Мен сизни хафа қилиб қўйдим, афв этгайсиз,— деди раис дабдурустан, милтиқсозникидан кўчага чиққаннимизда.

— Мутлақо! — дедим унга.

— Сиз бардошли, мулоҳазали, кенг феъл одам экансиз. Очиғини айтсам, сизга ҳавасим келади. Шу бир ҳафтали сафар мобайнида сиздан кўп нарсени ўргандим. Сиз билан учрашганимдан ғоят хурсандман.

Бунақа мақтовни умримда илк бор эшитаётганим учун бўлса керак, тилим калимага келмай, соқов бўлиб қолдим. Полкдош дўстим Володя Дьяченко мени хижолатдан қутқарди.

— Халқда, одамзод сафарда билинади, деган нақл бор. Бунинг мазмуни шуки, кўп юрт кезган, ҳаёт машаққатларини татиган кишилар ҳам кенг феъл, ҳам оқил бўлиб қолишади. Йигитлигида бу ҳам олов эди...

— Келаси ҳафта Жанубий Ўрол тоғларига жўнаймиз, марҳамат, сафаримизда ҳамроҳ бўлинглар,— деди Александр Андреевич самимий тарзда.— Ўрол тайгаси бетакрор даргоҳ. Бошқирдистон бир узук бўлса, Жанубий Ўрол тайгаси унинг феруза кўзи. Бу таъбир меники эмас, улуғ одамлар айтган.— Кейин у менинг қўлимни сиқиб деди,— овчи учун таъриф ортиқча. Тоғли тайгамизни кўриб қўйсангиз, беармон кетасиз...

Яна об-ҳаво юришиб, мўътадил илиқ кунлар кишини қувонтирарди. Жума куни чошгоҳда йўлга чиқдик. Раис, Руслан, иккинчи шофёр Фуат Ангуловдан бошқа ҳамма ҳамроҳлар янги, менга нотиниш эди. Бунинг устига, менинг полкдош дўстим Дьяченко ҳам бу сафарда қатнаша олмади. Корхонасида қатор зарур тадбирлар чиқиб қолибди.

— Узр, дўстим, боролмайман,— деди афсусланиб.

— Начора! — дедим.

Шимолга нисбатан жануб хушманзара эди. Уфадан чиқибмизки, кўзни қувонтириб, дилни мафтун этувчи қайинзорлар, қарағайзорлар оралаб, катта-кичик сой ва солмалар ёқалаб бордик. Ялангликларда сурув-сурув думли қўйлар, говмуш сигирлар, йилқилар, новвослар подаси ўтларди. Овуллар биқинидаги кўлларда эса хонаки ғозлар сузарди. Гречиха — қорабуғдой майдонлари тез-тез кўзга ташланади. Бу ерларда ем-хашак сероблигидан қорабуғдой поялари нишхўрд сифатида ёқиб юборилади. Йўл тобора баландлаб борарди. Унг ва сўлдаги адир ёнбағирларида қорағатзор — смородина, шумуртзор — черёмуха плантациялари қулоч ёйганди. Буталарнинг бўйи бир газдан ошмасди. Қиш қаттиқ бўлгани сабабли бу мевали ўсимликлар ер бағирлаб ўсади. Қишда эса қалин қор кўрпалари тагида жон сақлайди. Хўжағат — малина ҳар қадамда учрайди.

Қуёш ғарб ўрмонлари учига қўнганда Ғафурий районига кириб бордик. Унинг маркази Красноуральскда Бошқирдистоннинг машҳур курорти жойлашган. Бу ерда турли хасталикларни даволловчи минерал чашма жўшиб туради. Иттифоқнинг яқин-олис бурчакларидан келган беморлар ўз дардига шифо топиб қайтади.

Ҳаш-паш дегунча кеч кириб қолди. Бу кеча ана шу курорт ёнидаги меҳмонхонада тунадик. Район овчилар жамиятининг раиси Митхат Атнабоев, овшунос Халил Вилдоновлар бизга қўшилишди. Халил энди йигирма икки ёшга кирибди. Йигирмата айиқ отибди. У ҳар йили қиш фаслида шартнома асосида тулки, олмахон сингари ҳайвонларни овлаб, давлатга мўйна топширади. Ёш бўлса ҳам номдор айиқотарлар, бўриотарлар қаторида саналар экан бу йигит. Ота-бобоси ҳам овчи ўтган.

Эрталаб барвақт уйғониб, меҳмонхона айвонига чиқдим. Курорт павильонлари ҳар ер-ҳар ерда бўлиб, ўрмонзор ичида қад кўтарганди. Ҳаво шу қадар мусаффо эдики, нафас олиб тўймасди киши. Рўпарада, мендан юз қадам нарида ўтлар орасида қуёнлар бир-бирини қувиб ўйноқлаётганини кўрдим. «Курортнинг қуён фермаси бор экан-да», деб ўйладим ўзимча. Кейин маълум бўлди: улар ёввойи қуёнлар экан. Тулкидан, бўридан қочиб шу ерда «бошпана» топишибди. Ҳар қандай жонивор ночор аҳволга тушиб қолганида одамдан мадад сўрайди.

Икки воқеа эсимга тушди.

Биринчиси. Бундан анча йил муқаддам «Охота» журналида ўқувдим. Она айиқ бир оёғини босолмаётган ўз боласини аста-секин туртиб-туртиб ўрмондаги ёғоч кулба олдига олиб келиб қўяди-да, ўзи орқага қайтиб кўздан ғойиб бўлади. Даричадан буни кўриб турган божмон эшикни очиб ташқарига чиқади. Айиқчанинг ёнига келади. Унинг олдинги оёқларидан бирига тикан кириб, маддалаб шишиб кетган экан. Божмон кулбага қайтиб кириб, ўткир пичоқни оловга тоблаб ундаги микробларни ўлдиради. Пичоқ совуғач, айиқчанинг оёғидаги маддалаган жойини ёриб, тиканни олиб ташлайди. Фасодни сиқиб чиқаради. Албатта, у бу жарроҳликни ниҳоятда моҳирлик билан бажаради, айиқчага озор бермайди. Ярага малҳам суркаб, бинт билан боғлаб қўяди. Сўнгра айиқчани сўқмоққа тўғрилаб, «Бор энди онанга», дейди. Узи кулбага кириб, ичкаридан тамбани туширади. Она айиқ пайдо бўлади. Боласини олдига солиб, яна ўрмонга кириб кетади.

Иккинчи воқеа. Маълумки, айиқ асалга ўч ҳайвон. Тунда асалари қутилари турган жойга ташриф буюради. Саройча эшигини бузиб ичкарига кириди. Асал солинган тунука банкага бошини суқиб, асалини ейди. Лекин банкандан бошини чиқариб ололмайди. Бошига банкани кийган ҳолда ўрмонда беш-олти кун тентираб юради. Охири чегарачилар ҳузурига — заставага келади. Солдатлар айиқ бошидан банкани суғуриб олишади. Ўрмон хўжайини бир йўла икки челақ сув ичиб, тўрт буханка нонни еб, раҳматни насия қилиб, ўрмонга кириб кетади. Узоқ Шарқда содир бўлган бу воқеани «Красная звезда» газетаси ёзган эди.

ҒАРОЙИБ УЧРАШУВ

Ўрол тоғлари этагида жойлашган Қултамак овули ўзининг мафтункор табиати билан бизнинг Водилга ўхшаб кетарди. Икки томондан тўлқинланиб оқиб келаётган қўшалоқ сойнинг зилол сувлари тошдан-тошга сапчиб, ҳавога марварид доналар сочарди. Рабиндранат Тагор айтганидек, улкан дарахтлар гўё «дуога ўхшаб» кишини

сеҳрлаб ўз бағрига тортарди. Вақт чошгоҳ эди. Машиналаримиз овчилик базаси олда тўхтади.

Мени аллақачонлар ички бир қувонч асир қилиб олганди. Лекин, сир бой бермасдан, ҳаяжонимни ичимда сақлардим. Кеча меҳмонхонада кечки тановулдан сўнг Медведев деган киши хусусида гап кетганди. Ҳамма унинг номини самимиёт билан тилга олганди.

— Бунақа одам камдан-кам учрайди десам янглишмасман,— деди раис салмок билан менга қараб.— Дили пок... Меҳнатсевар. Сезгир ўртоқ. Яхши божмон ва яхши овчи. Урушдан кейин юртига қайтаётиб бу ерга қўноқ бўлиб келадию бутунлай қолиб кетади.

— Мен олиб келувдим,— деди боятдан буён гапга аралашмай жим ўтирган Митхат Атнабоев.— Биз фронтда битта батальонда жанг қилган эдик. У зўр кинолог ҳам...

— Ҳа, айтгандай, у ит тилини яхши билади,— яна сўзни илиб кетди раис.— Итлар билан бемалол гаплашади. Ўзиям итмижозми нима бало?

Кулги кўтарилди.

Медведев деганлари ўша Дим Димичнинг ўзгинаси эди. Биз эртага у билан учрашганимизда, ҳамсафар ўртоқларда менга нисбатан айрича, яъни ғалати фикр туфилмасин деган мулоҳаза билан мен ҳам атайлаб гап қистирдим.

— Битта Медведевни мен ҳам танир эдим... Полкдош...

— Медведевлар дунёда жуда кўп,— деди раис гапнинг белига тепиб,— бунақаси бошқа топилмайди. Энди, ётиб дам олайлик. Вақт ҳам... э ҳа, ўн иккидан ошибди. Тонготар йўлга чиқамиз. Хайрли тун...

База дарвозасидан уч-тўрт киши бизга пешвоз чиқди. Уларнинг орасида девқомат Дим Димич ҳам бор эди. У, одоб юзасидан, аввал раис Александр Андреевич билан қўл олиб сўрашди. Кейин менга қараб юрди. Иккаламиз қулоч ёзиб, қучоқлашиб кўришдик. Ҳамма ҳайратдан, «ия-я» деганича қотиб қолди.

— Кечаги айтган Медведевингиз шу одам эдимиз? — сўради раис ажабланиб.

— Ҳа, шу одам эди.

— Ҳей, Дим Димич, бу дейман, Ўзбекистонда ҳам машҳурмисан?! Тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганлари рост чиқди.

— Қадамнингга ҳасанот! Келиб, мени беҳад севинтирдинг. Бошим осмонга етди, Александр Андреевич,— деди раисга ўгирилиб,— бу менинг полкдош дўстим. Урушдан олдин Душанбе шаҳрида суворийлар полкида бирга хизмат қилганмиз.

— Ундай бўлса жуда ҳам қадрдон экансизлар-ку!

— Жуда ҳам! Яқинда поездда келаётиб тўсатдан учрашиб қолдик.

— Қирқ йилдан кейин топишиш, камдан-кам рўй беради. Омадларинг бор экан. Дўстларнинг дийдор кўришиши қандай яхши-а!..

Дим Димич тунда туш кўрганини, тушида қўраси тепасидан бургут икки марта қанот ёзиб пастлаб учиб ўтганини ва бу ҳақда эрталаб хотинига айтиб, «Бугун-эрта биронта яқинимиз келиб қолади шекилли», деганини гапириб берди. Бургут сенинг даракчинг экан. Ростини айтсам, сенинг келишингни кўнглим ҳам сезувди.

Александр Андреевич база ходимлари билан кичкина суҳбат ўтказди. Гап қишқи ов мавсумига тайёргарлик: нечта овчи билан шартнома тузилганлиги ва тузилажаги, қопқонлар, ўқ-дори запаслари хусусида борди. Шунингдек, паррандаю даррандаларни қишда боқиш учун қанча ем-хашак ҳамда қанча чиқинди ғалла ғамлангани ва улар ўрмондаги омборларга ташиб тайёр қилиб қўйилганлиги тилга олинди. Дим Димич берган ахборотдан ҳамма қониқиш ҳосил қилди. Пиравордида, раис мўйна таёрлаш ва топшириш плани ҳар йилгидек ортиги билан бажарилиши зарурлигини эзмаланиб, қайта-қайта таъкидлади.

— Биз топширган мўйналарнинг қарийб ҳаммаси чет элга кетади,— деди у «чет эл» сўзига алоҳида урғу бериб.— Энди жўнасақ ҳам бўлади.

— Александр Андреевич,— деди район овчилар жамятининг раиси Атнабоев бир оз ийманиброқ.— Дим Димич ҳаммамизни уйига таклиф қиляпти. Мария Тарасовна дастурхон тузаб, меҳмонларга мунтазир эмиш. Ҳозир, айна тушки овқат пайти ҳам...

Раис бошда елкасини қисиб талмовсиради. Кейин атрофдагиларга, нима қиламиз, дегандек назар ташлади. Буни сезган Митхат яна гап қистарди:

— Қўноқ ҳам бор...

— Дарвоқе, Мария Тарасовнани кўрмай кетсак гуноҳ бўлар,— хулоса чиқарди раис.— Таклифни қабул қилишдан ўзга иложимиз йўқ!

Дим Димичнинг четан билан ўралган қўраси тепалиқда эди. Пойидан икки тегирмон сув оқиб турарди. Бу ердан овул худди кафтдагидек кўринарди.

— Қўранг хушманзара жойда экан,— дедим ҳавас қилиб.

— Бу қўра асли хотинимники. Отаси қурган. Меҳрибон одам эди қайнотам. Мен ичкуёв бўлиб кирганман бу даргоҳга...

Бизларни уй бекаси, салобатли аёл Мария Тарасовна очик чеҳра билан қарши олди. Айниқса, мен билан жуда илиқ сўрашди.

— Дмитрий сизни кўп тилга олади. Ҳар куни албатта бир марта эслаб қўяди. Хуш келибсиз...

Каттагина меҳмонхонага киргач, ҳайратда қолдим. Хона бамисоли табиат музейи эди. Деворларда турли ҳайвонларнинг катта-кичик шохлари, улардан пастроқда бургут, қарчиғай, қийғир, укки, қур, қарқур, чилтовиқ, нарироқда ғоз, хилма-хил ўрдак ва лойхўрак каби қушларнинг тулумлари бор эди. Булар бронза хошияли чиройли ёғоч тахтачаларга қўндирилиб, дид билан деворга ўрнатилганди.

— Таксидермиядан ҳам ажабтовур хабаринг бор экан. Боплабсан, қойил! — дедим мен унинг санъатига тан бериб. — Буларни отиб олдингми?

— Йўқ, дўстим. Биронтасини ҳам ўзим отган эмасман. Шохларни ўрмондан териб олганман. Баъзиларини божмонлар ҳадя қилган. Йиртқич қушларни тартиббузарлар отган... Ҳақиқий овчилар уларга милтиқ кўтармайди. Булар ҳаммаси талай йилнинг маҳсули...

Меҳмонхонанинг тўрига, полга улкан бир қўнғир айиқнинг териси тўшалган эди.

— Эсингдами, поездда бир айиқ тўғрисида ҳикоя қилиб берганим?

— Эсимда, дайди айиқ-да?

— Мана шу ўша дайди полвоннинг териси!

— Болтанг қорнида кетган-а?

— Ҳа, — деди Дим Димич, терини ағдариб, — мана, ўша болта ёриб кирган жойи. Капрон ип билан тикиб қўйганман.

Чиндан ҳам, агар қаторасига ётса тўрт киши бемалол сиғадиган пўстак эди бу тери.

— Вазни ҳам ўзига яраша бўлгандир бу жониворнинг?

— Ярим тоннадан кам эмасди. Баҳайбат махлуқ эди! Гўшти битта брчкага жой бўлди.

Тузоғлиқ узун стол хонанинг ўртасида турарди, устига эса шаша дока тортилганди.

— Дастурхонга марҳамат! — деди уй бекаси Мария Тарасовна такаллуф билан.

Дастурхонда яхна гўшт, хонаки қолбаса, дудланган балиқ, пишлоқ, шўртанг бодринг, помидори, пўсти арчилмай қайнатилган картошка каби неъматлар тўкин эди. Салдан кейин иссиқ овқатлар келтирилди: аввал украинча қарам шўрва, кейин ёнига озгина қовурилган картошка билан кўк нўхат солинган чил табакаси тортилди. Чойхўрлик антиқа бўлди. Қорағат, хўжағат, жарғаноқ, шумурт каби тоғ ва ўрмон меваларидан тайёрланган мураббололар хушбўй ва таъмли эди. Ниҳоят, Мария Тарасовнага миннатдорчилик изҳор қилиб, ташқарига чиқдик.

— Борадиган манзимиз унчалик олис эмас, — деди менга яқин келиб Дим Димич. — Бироқ йўл ёмон. Тоғ йўли. Акс ҳолда, чойхўрлик қилиб, суҳбатлашиб ўтираверсак бўлаверарди.

— Чойни эса ичдик. Суҳбатни йўлда давом эттирамиз, азизим. Еруғда етиб олганга нима етсин. Сенга ҳам, рафиқанга ҳам раҳмат. Ростини айтсам, Мария Тарасовна қиём пиширишга устаси фаранг экан.

— Қайнонам кулинариянинг пири эди. Онасидан ўрганган...

БУРГУТЛАР МАКОНИ

Йўл азоби — гўр азоби деб қадимгилар беҳуда айтмаган экан. Бир томони тоғу тош, иккинчи томони жарликдан иборат тор йўлдан тоғ ичкарасига кўтарила бошладик. Йўл палахса-палахса харсанглардан иборат бўлиб, ўнқир-чўнқир эди. Табиат бу харсангларни қандай жойлаштирган бўлса, шундоғлигича ётарди. Аслида бу йўлдан авваллари от билан эшак юрган бўлса керак. Афтидан, уни бир оз кенгайтиришган, холос. Юк машинаси, вазни оғир бўлганлиги сабабли, бир қадар вазминроқ йўртарди. Биз тушган ГАЗ-69 эса тўлқинда қалқиб бораётган пайрахани эслатарди. Гоҳ сакраб, гоҳ мункиб, гоҳ ўйноқлаб, дир-дир титраб борарди. Тормоз ва яна аллақайси жойлари ғийқилларди. Машиналар ўн-ўн беш қадам юриб-норма, тўхтаб қоларди. Радиатордаги сув аллақачон пиқир-пиқир қайнаб вулқонга ўхшаб отилар, баъзан буғи олдинги ойнага урилиб, ҳудди парда тўсгандай бўлар, шофёрга йўлни кўришда халақит берарди. Мен машинадан пастга тушдим.

— Ҳа, нега тушдингиз? — деди раис.

— Бу йўлда пиёда юрган маъқул, — дедим унга. — Ичак-човоқларим тескари бўлиб кетди.

Қолганлар ҳам бирин-кетин пастга тушишди. Тўсатдан юк машинаси тўхтаб қолди. Кейинги ғилдирақларидан бирининг дами чиқиб кетибди. Шофёр Фуат Ангулов қаққонлик билан уни алмаштирди. Руслан ёрдамлашди. Моторлар яна гулдуради. Тошбақага ўхшаб имиллаб жилишга мажбур эдик. Тобора баландга қараб кўтарилаётган йўлнинг ҳам қиялама, ҳам нотекислиги, бунинг устига бир томони жаҳаннам эканлиги шуни тақозо ётарди. Хуллас, йигирма икки қақирим масофани тўрт соатдан зиёдроқ вақт ичида омон-эсон босиб ўтдик. Қўёшнинг сўнги нурлари тоғ тепасидаги арча ва қарағайлар учида ялтираётганда кўналғага — сойликдаги ёғоч уйга етиб келдик. Божмон Медведевнинг хизмат даргоҳи — кўналғаси ана шу ерда эди. Биз Жанубий Урол

тоғларининг ғарбий тайгасида эдик. Зилим сойнинг манбаи сал юқорироқдан, биз кўриб турган чўққилардан бошланади.

Ёғоч уй янги эди. Утган йили ёзда Дим Димичнинг ғайрат ва ташаббуси билан қад кўтарибди. Узининг ҳашаматли ташқи қиёфаси билан тоғ орасидаги раватни эсларди бу уй. Нарироқда омборхона, отхона, унинг ёнида бир-икки қишга бемалол етадиган юз саржинга яқин ўтин тахлаб қўйилибди. Пастда, сой тепасида яна битта ёғоч уй қад кўтарган. У ҳаммом экан. Гир айланаси четан билан ўраб олинган махсус ҳовлида ов ҳамда хўжалик учун зарур бўлган ҳар хил ашқол-дашқоллар тартибли қилиб жойлаштирилган.

— Жасоратинга балли, шунча нарсани ташиб кетирибсан,— дедим Дим Димичга. У ҳадеганда индамагач, Митхат Атнабоев гапга аралашди.

— Биринчи қор ёғиши ҳамона то баҳор келиб, илиқ кунлар бошлангунга қадар йўл бутунлай бекилади. Кўкламда қорлар эрий бошлагач, мана бу сой дарёга айланиб қайиқ йўли очилади. Моторли қайиқда Култаматка бемалол бориб-келинаверади. Қақир-қукурлар бу ерга қайиқларда ташилган...

— Битта чатоқ жойи шуки,— гап қистирди раис, кўз қисиб қўйиб,— бутун қиш бўйи Дим Димичнинг ёлғиз ўзи ана шу уйда истиқомат қилади. Хотинини фақат тушида кўради.

Ҳамма кулиб юборди.

— Қисматимиз шунақа! — деди тасдиқлаб Дим Димич, ўзи ҳам илжайиб.

— Наҳотки, қиш бўйи овулдан узилиб қолса — ҳеч қандай алоқа бўлмаса? — дедим ажабланиб.— Иссиқ жон дегандай...

— Рация орқали алоқа бор, хабарлашиб туришади,— деди Митхат.— Жуда зарур бўлиб қолганда геологлардан вертолёт ёллаймиз. Узимизда, афсуски, бунақа транспорт анқонинг уруғи.

Бу кесатиқ раис шаънига учирди эди. У индамади. Лекин афтини билинар-билимас буриштириб, бир қимтиниб қўйди.

Биз йўл ташвиши билан банд бўлиб кетиб, атроф-манзарага унчалик эътибор бермабмиз. Мен буни манзилга етгач англадим. Тоғу тошлар, унинг кўксига осмонга бўй чўзган қалин ва сарбаланд ўрмон шу қадар гўзал ва мафтункор эдики, ақл лол қоларди. Қаёққа боқма, ўзига хос фусункорлик мавжуд эди. Адл ва кўркам арчалар, қизилтан қарағайлар, шохлари шокила оқ қайинлар бу азим тоғ тайгасининг сеҳрли ҳусни жамоли эди. Яланғоч ханжардай, тайга ичидан туртиб чиққан паст-баланд чўққилар силсиласи кишини ҳайратга соларди. Ҳар гўша ўзгача эди бу ерда. Осмонида эса қанот ёзган бургутлар ҳукмрон.

Хона ичини рафда турган ўнинчи лампа чироқ хирагина ёритарди. Электр нурига ўрганган одам учун бу бир оз ғайри табиийроқ туюларди. Уртада узун стол. Икки ёнида ёғоч эшаклар. Унг ва сўлда тўшалган қатор сим қаравотлар. Пойгак деворида, чап томонда, қозиқлар ўрнида бир хил ҳажмдаги шохлар терилиб турибди. Эшикдан кириш биланоқ ўнг томонда катта чўян печка, гуруллаб ёняпти. Тўрда кенг ва баланд шкаф. Пастки қаватида қўлам ва қўрғошиннинг қоришма бўлаклари, улардан питра ҳамда чўчка ўқи қўйилади. Ёнида қоп халтачаларда ҳар хил катталиқдаги тайёр питралар. Унинг тепасидаги қаватда тунука банкларда тайёр ўқлар ва отилган мис гильзалар алоҳида-алоҳида турибди. Энг юқори қаватда бир неча банка икки юз ҳам беш юз граммлик «Сокол» порохи. Ҳали очилмаган. Гугурт қутидан каттароқ картон қутичаларда оддий ҳамда «Жевело» пистонлари. Булардан ташқари, ўқ ясашда керак бўладиган турли-туман темир ва ёғоч асбоблар шкафдан жой олганди. Карабин, ўн олтинчи «Тулька» қўштиғи, чиройли қўлбола қинда овчи пичоғи, қора соппи ханжар, филофланган болта, йигирма тўрт ҳамда ўттиз олти катакли иккита ўқдон деворда осибди эди. Хў, бурчакдаги қозиқларда ов жомалари илиғлиқ. Пастда, девор тагида эса тоғда юрадиган махсус ботинка билан калта ва узун кўнжли резинка этиклар турарди. Хуллас, хона ичидаги буюмларнинг ҳаммаси бевосита овчиликка дахлдор эди.

Тунги тоғ осмонини кўрмаганимга беш-олти йилча бўлиб қолганди. Ер қанчалик қоронғи бўлса, осмон юлдузлари шунчалик чарақлаб парпирайди. Ҳатто, майда-митти юлдузларгача тиниқ кўринади. Осмон жуда яқиндай бўлиб туюлади. Қоинот ғиж-ғиж сайёралардан иборат эканлигини оддий кўз билан фақат тоғда, зимистон кечада кўриш мумкин.

Нотекис тоғ йўли роса толиқтирибди шекилли, донг қотиб ухлабмиз.

Уфадан йўлга чиққанимизда юк машинасидаги қаппайган қоғоз қопларга кўзим тушувди. Улар қоратикон туз экан. Нонуштадан кейин ҳар ким ўз рюкзagini тузга тўлдирди. Қарорғоҳда биргина Фуат Ангулов қолди. Унинг зиммасига қоровуллик билан бирга гўлаҳчилик вазифаси ҳам юклатилди.

— Ҳаммомни бошлаб қиздиргин, ўтинни аяма, оқшом чўмиламиз,— фармойиш берди Митхат Атнабоев.

Қолганлар Дим Димич сарбонлигида рюкзакларни орқалаб тоққа йўл олди. Ҳар эҳтимолга қарши милтиқлар, болталар ҳам олинди. Ўрмон хўжайини — айиқ полвон қўққисдан дуч келиб қолиб, «Йўл бўлсин, икки оёқли биродарлар!» деб суриштириши

мумкин, дейишди. Дарадан бирин-кетин юқорига кўтарилди бордик. Бошда рюкзаклардаги тузларнинг оғирлиги унчалик сезилмовди. Бирон чақирим юргач, зил-замбил эканлиги билинди. Айниқса, тошдан-тошга, харсангдан-харсангга сакраб, баландга қараб интилаётганда ҳаллослаб қоларди киши. Баъзан ўпка оғизга тикилиб, нафас олиш қийинлашарди. Ана шундай пайтларда юз ва бўйиндан сизиб оқаётган терларни артиб, то нафасни ростлагунча тўхтаб дам олардик. Сўнгра, яна аста-секин одимлаб, энтикиб йўлни давом этдирардик.

Биринчи мазгилдаёқ «кўноққа жабр бўлди», деган андиша билан каминани юккашликдан холи қилишди. Сайхонликда, йўғон тоғтеракнинг пойига бир метр юқоридан болта солиб, уни қулатишди. Дарахтнинг ўзак томони ўз тўнкасидан узилиб тушмади, тўнкага суянган ҳолда ёнбошлаб қолди. Атайлаб шундай усулда қулатишар экан. Кейин болталар билан дарахат танасида иккита чўзиқ охур ясашди. Менинг рюкзагимдаги қоратикан туз охурларга солиниб тўлдирилди.

Йўлда давом этдик. Гапнинг сираси, кунни бўйи дара кезиб, тоғ ошиб талайгина теракларни қулатдик. Улар танасида охур шаклида тузлуқ ясадик. Олиб борган тузларимизни ана шу тузлуқларга бўшатдик. Бу тузларни ўрмондаги айиқми, лосьми, буғуми, хуллас, жамики жониворлар ўлайди. Туз организмнинг тузилиши учун, унда модда алмашинувининг тўғри бориши учун ниҳоятда зарур минералдир. Натижада тайгадаги ҳайвонлар соғлом ҳолда ўсиб-ўлғаяди. Тузнинг фазилати бугина эмас, у этга маза киритади ҳам.

Бурунлар ерга теккудай ҳориб, қўналғага оқшом қайтдик. Ҳаммом тайёр экан. Илгари рус ҳаммомининг хосиятини бир неча бор туйган эдим. Бошқирд ҳаммоми ҳам ундан кам эмасди. Йўғон харилардан санъаткорона дид билан кенг қилиб қурилган уч хонали бу ҳаммом чўмилиш учун жуда қулай эди. Мен, очиғини айтсам, бошқирдистонлик овчиларнинг чўмилишига қойил қолдим. Аниқроғи, ҳавасим келди. Улар буғхонада ўтириб баданлари мисдай қизигач, ҳаммомдан чиқа солиб, ўзларини ўн қадамча наридаги шарқираб оқаётган Зилим сойига отишди. Икки-уч минут яхдек сувда чўмилиб, яна буғхонага кириб кетишди. Бу нарса уч марта такрорланди. Мени ҳам даъват этишди. Урганмаган одамнинг тўсатдан иссиқдан совуққа ва бунинг акси ўлароқ, совуқдан иссиққа кириши ҳаммиша ҳам ижобий натижа беравермаслиги мулоҳазасига бориб, ўзимни тийдим. Тўғриси, бир оз чўчидим. Буғхонада оқ қайин шохларидан супурги шаклида махсус тайёрланган даста билан бир-биримизни обдан саваладик. Ҳаммомдан қушдай энгил тортиб чиқдик. Чарчоқликлар йўқ бўлди-кўйди.

Қуёш ҳў баланддаги адл қарағайлар бошига эндигина зар сочганда овчилар тўдаси янги маршрут бўйича яна тоққа йўл олдик. Бугун ҳам кечаги машғулот давом этди. Бироқ менга, кўноқ зерикиб қолмасин деган мулоҳаза билан бўлса керак, бошқа вазифа топширишди.

— Абзи, сиз бугун кечки овқат учун чил отасиз,— деди Митхат.— Мана, ўнта чилга рухсатнома. Киссангизга, ов билетининг ичига солиб қўйинг.

— Ов жамиятининг мутасаддиларига рухсатнома ёзиш шартмиди? — дедим ажабланиб.

— Қонун-қоида ҳамма учун баробар, абзи!

Мен ғиқ этмадим. Чунки Митхат ҳақ эди.

— Чилни қандай овлашни биларсан? — сўради Дим Димич.

— Энг осон ов шу бўлса керак,— дедим.

— Янглишасан. Кун бўйи пистирмада ўтириб, битта ҳам чил отолмай, уйига қуруқ қайтганлар кам эмас. Киркинг бордир?

— Бор.

— Биз қаерда тўхтасак, сен орқароқда қолиб ёки олдинроққа ўтиб овингни қиларвер. Тўдадан қолиб кетма, қидириб юрмайлик. Ким олдин бўшаса, сенга қарашади.

— Раисни юбора қол,— дедим маъноли боқиб.

— Раҳбарларнинг кўнгли нозик бўлади, тўғри айтасан,— деди Дим Димич менинг фикримни маъқуллагандек бош силкиб.

Илгари ҳам чил овлаган эдим. Бу куш тоғда, ўрмонда яшайди. Ташқи кўриниши айнан чипор товукни эслатади. Бироқ, у, товукдан хийла кичикроқ, какликдан сал каттароқ. Тўрт юз, нари борса беш юз грамм эти бор. Хўрози тождор бўлиб, томоғининг таги туллакники сингари қора, макиёнига нисбатан жуссаси ихчамроқ. Чил ҳар хил дарахтларнинг куртаклари, ўрмон ва ботқоқ мевалари билан озиқланади. Эти мазали ҳам шифобахш.

Дим Димич тўдаси чап томонга, Митхат тўдаси ўнг томонга тирмашиб, тезда кўздан ғойиб бўлишди. Мен икки тоғ оралиғидан юқорилаб боравердим. Баланддан қулаган асрий қарағай бўлак-бўлак бўлиб йўлни тўсиб қўйибди. Уни айланиб ўтдим. Бу ерда болталарнинг тарақ-туруқи эшитиларди. Яна нари кетдим. Ярим чақиримча узоқлашдим чамаси. Болталар овози энди эшитилмасди. Назаримда, жуда қулай — овлоп жойни топдим. Шох-шаббалар қалашиб пўпанак босиб кетган, чириган ёғочлар, ўт-ўланлар ҳиди анқиб турган захкаш сойликка дуч келдим. Чил ана шунақа жойларни ёқтиради.

Қалин дарахтлар орасида бемалол парвоз қилаверади бу қуш. Учганда қаноти овоз чиқармайди. Йўғон дарахтнинг тагида — панада ўтириб олиб киркини ишга солдим.

— Пи-пи-пи-пи-и-и-и.

Жавоб бўлмади. Бир оздан кейин киркини яна чалдим.

— Пи-пи-пи-пи-и-и-и.

Жавоб бўлди. Ана энди жуда ўткир кўз керак. Қаноти овоз чиқармагач, қаёқдан учиб келганини сезмай қоласан киши. Фақат, қўниб турган жойида кура билиш керак чилни. Ҳамма сир — ана шу кўра билишда!

Биринчи ўлжа хўроз бўлди.

Тезда жойни алмаштирдим. Йўл ёқасидаги (аслида ҳеч қандай йўл йўқ) дарахт айрисига рюкзагимни илиб қўйдим-да, ўзим нарироққа, ёнбошдаги сердарахт дарага кириб кетдим. Чунки, ҳозиргина янграган ўқ саси, шунингдек, ҳавога тарқалган порох ҳиди туфайли бу ерда ўтириш бефойда эди. Иккинчи чилни халтага солганимда раис Александр Андреевич менга шерик бўлди. Кейинроқ жанговар йигит Руслан келди. Сафимиз тобора кенгая борди. Хуллас, мўлжалланган миқдордаги қуш отилди. Ҳатто, патларини юлиб тозалашга ҳам улгурдик. Фақат, гулханга тутиб тукларини жизганак қилиб куйдиришу, ичини ёриш қолди, холос.

Бириси куни раис нонушта устида мандан сўради:

— Илгари лось отганмисиз?

— Йўғ-а. Биз томонларда лось яшамайди.

— Бугун отиш имкониятингиз бор.

— Ҳазил қиялпсизми?

— Беҳазил.

Раис кўкрак чўнтагидан босмахонада махсус чоп этилган лицензияни олиб менга узатди.

— Сизнинг номингизга ёзилган-ку? — дедим раисга.

— Сиз қўноқсиз... Бир хотира бўлиб қолсин деяпман-да...

— Илтифотингиз учун раҳмат! — дедим. Аслида эса лицензия (пуллик рухсатнома) ўзгага берилмайди. Кимнинг номига ёзилган бўлса, ўша одам ов қилишга — ҳайвонни отишга ҳуқуқли. Қоида шунақа.

— Халил Вилдонов бошлаб боради сизни. Бу ерлардаги паст-баланд сўқмоқларни беш панжадай билади у.

— Жуда ҳам сийлаб юбордингиз-да, мени.

— Қўноқ ҳар ерда азиз...

Урта буй, қадди-қомати ўзига ярашган, қош-қовоғи асил бошқирдча Халил бамисоли тоғ такаси эди. Тошдан-тошга енгил сакрарди. Худди текис йўлда бораётгандай тез ва чаққон одимларди. Овчини оёғи боқади, деган нақл эсимга тушди. У ҳоришни билмасди. Тоғ-тошда юравериб, мускуллари чайир бўлиб кетганди.

— Абзи, мен бу ерларда тоққа тикка чиқавераман, — деди у мени айланма йўллар билан бошлаб бораркан. Унинг бу гапига қатра ажабланмадим. Чунки, ёшлигимда ўзим ҳам Халилдақа чаққон эдим. Тожикистонда бир минг икки юз, бир минг тўрт юз метр баландликдаги тоғларга тикка чиқиб, тикка тушганларимни эслаб кетдим.

Ичи қавак асрий арча ёнида тўхтадик. Халил менга дарахт танасидаги кертикни кўрсатди.

— Нима бу?

— Ҳў тепадаги анови харсанг тагида айиқ ётган ғор бор. Бу ўшанинг белгиси.

— Дарвоқе, Халил, сени йигирмата айиқ отган деб таърифлашди. Неча ёшда эдинг, қўлингга биринчи марта милтиқ олганингда?

Биз арча тагига чўкиб, бемалол ўтириб олдик.

— Ун олти ёшга тўлганимда бобом менга қўштиғ — «Тулка»ни совға қилди. Милтиқлар ичида энг арзони.

— Менда ҳам биттаси бор эди. Учта милтиғим ичида ўшани кўпроқ ёқтирардим. Узоқни оларди. Юз метр масофадаги бармоқдан ингичкароқ юлғунни синдиради.

— Тулка яхши милтиқ. Тулаликлар ўз номларини қадрлайди. Сифатсиз маҳсулот чиқаришмайди улар. Уша қўштиғ билан тўрт йил ов қилдим. Охири бир карқурни отувдим, милтиқ чапга юриб кетди. Бундай қарасам, ўнг стволи ёнидан шишиб чиқибди. Билмай қолибман, ичига қор кириб қолган экан. У милтиқнинг яна битта афзаллиги шу эдики, пистон чақилмай қолмасди. Қаттиқ совуқда ҳам отаверарди.

— Тепкиси зўр-да унинг.

— Кейин мана бу «Ижевка»ни олдим, — деди Халил қўлидаги милтиқни кўрсатиб. — Совуқда уч-тўрт марта пистон чақилмай қолди. Агарда айиқ овида ҳам чақилмай қолса борми, шўрим қуриди деяверинг... Бунинг баҳосига бешта «Тулка» беради.

«Ижевка» — Ижевск механика заводининг маҳсулоти бўлиб, тепкиси яширинган. Қаттиқ совуқда милтиқ мойи тўнгиб тепкининг эркин ишлашини мушкуллаштириш ҳоллари ҳам рўй берадики, натижада пистон чақилмай қолади. «Ижевка»нинг буюртма нуسخаси яхши отади.

— Биринчи айиқни қачон отгансан?

- Үн олти ёшимда.
- Ундан олдин тирик айиқни кўрмагандирсан?
- Саккиз-тўққиз ёшимда кўрганман, ўн қадам нарида.
- Ҳў!... Қани, эштайлик-чи.

— Икки яшар новвосимиз бор эди. Подадан ажралиб, четроққа ўтлаб кетган. Куппа-кундуз кунни айиқ ҳужум қилган. Подачи ухлаганми, мудраганми номаълум, ишқилиб пайқамай қолган. Ити бўлмаган. Ити бўлса, айиқ келганини вовуллаб билдирар эди. Айиқ новвосни қалинга судраб олиб бориб, еганини еб, қолганини хас-хуслар билан кўмиб кетган. Айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри ер, деганлари ҳақ экан. Бувам шу айиқни отишга қасд қилган. Улакса кўмилган жойдан ўн қадача нарида тўрт туп қарағай худди чорпоя шаклида ёнма-ён ўсган экан. Бувам шу қарағайлар устига беш-олти метр баландликда лабаз — ҳавоза қуради.

Учинчи кунни болтани белига қистириб, милтиқни елкага осаётганда «Бува, менам бораёй», дедим ялиниб.

Одатда, айиқ уч кун ёки тўрт кун ўтгач, ўзи кўмиб кетган ўлакساني егани яна келади.

— Кошқийди-я, ҳали ёшсан, болам. Сал каттароқ бўлгин, ўшанда бирга борасан,— деди. Мен қорама-қора боравердим. Ҳавозага яқинлашганда мени кўриб қолди бувам.

— Ия?... Оббо сен-эй... ҳай, майли...

Иккаламиз лабазга чиқдик. Бувам арчанинг шапалоқ шохларидан тўшаб жойни бошлади. Мен узала тушиб ётволдим. Ҳузи суянчиққа суяниб, курсига ўтирди. Қуёш тоғ оша ўрмонлар орқасига яширина бошлади. Дақиқа сайин кеч кириб қоронғулашарди. Бувам лабазга чиқишимиз биланоқ қулоғимга шивирлаб, «Йўталмайсан, аксирмайсан, айиқ кўринганда нафас ҳам олмайсан», дедди. «Хўп» деддим. Тирсагим тагидаги арчанинг битта шохи дик этиб кўтарилиб бурнимга кириб кетса бўладими. Ҳеч иложи бўлмади, чучкириб юбордим.

— Э, балли, овни расво қилдинг-ку! Бўлди, кетдик. Энди айиқ келмайди,— деди бувам.

Эртаси кунни бувамнинг бир ўзи кетди. Оқшомдан азонгача мижжа қоқмай пойлабди. Айиқ келмабди. Кунни бўйи ухлаб, кечга яқин яна йўлга тушди.

— Бу кеч албатта келади! — деди бувам кета туриб. Менинг роса ичим қизиди. Очиғи шу овни жуда-жуда кўргим келди. Тунда совқотмаслик учун, пахталигимни қўлтиқлаб, бувам кетидан яна зинғиллаб қолдим.

— Ия!.. Ужар болагинам-эй, тагин келдингми?! — деди бувам.

— Энди сира ҳам чучкирмайман! — дедим. Бувам бошимни силаб эркаладида, «Лабзага чиқ» деди. Ҳузи ҳам чиқди. Нарвонни тортиб олиб юқоридаги икки айрига миндириб, бир томонини чилвер билан бойлаб қўйди. У хушнуд эди. Тун шарпаси қуюқлаша бошлади. Аммо ҳамон айиқдан дарак йўқ эди. Бувам қулоқларини динг қилиб, новвос кўмилган томонга тикилганича қимирламай ўтирарди. Осмондаги яримта ой дарахтлар орасидан мўралаб аста сузарди. Унинг ёғдуси бизга қўл келарди, ўлакса кўмилган жой яшиди кўринарди.

Тўсатдан енгил шабада эсиб, дарахтлар шохи қимирлай бошлади. Бувам лабазни қураётганда шамол йўналишини ҳам ҳисобга олган экан. Шамол бизга қараб эсарди. Агарда биздан эсса, у ҳолда айиқ икки дунёда ҳам бу ерга келмасди. Чунки, одам ҳиди унинг учун энг даҳшатлидир.

Шабада дам эсиб, дам тинарди. Бироқ у олиб келган бадбўй кўнглимни беҳузур қилиб, мени лоҳас эта бошлади. Қурт босиб, бижғиб кетган ўлаксадан анқиётган қўланса ҳид шу қадар ўткир эдики, димоқни тарс ёриб юборгудай эди. Аҳволим танг бўлаётганини сезган бувам секин менга қиё боқиб, «Жим ёт, йўқса яна овимизнинг пачаваси чиқади», дегандай кўз олайтириб қўйди. Мукка тушганча, қимирламай чидаб ётавердим. Бу гал бувам тагимга қоп тўшаб берган эди, «бурнингга тагин чўп кириб кетмасин», деб.

Ногаҳон қуруқ хазонлар шитирлаб қолди. Бувам мени аста туртиб қўйди, «келяпти» деб. Ҳузиам нақ қора ҳуқиздай катта айиқ экан. У ўлакса олдида андак тўхтади. Гупириб турган бадбўй иштаҳасини баттар ҳақкалақ оттириб юборди шекилли, хас-чўпларни олдинги оёғи билан сидириб ташлади-да, яримта ўлаксени шартта тишлаб қўтариб, текис жойга олди. Бувам йиртқишни аллақачон нишонга олиб, нозикроқ жойи ўнг келишини кутиб турган экан. Бирдан милтиқ овози гумбурлади. Айиқ жон-жаҳди билан ўкириб, дўмбалоқ ошиб кетди. Унинг ўкириги тоғларда акс садо бериб, момақалдироқдай гулдуради. Бувам иккинчи тепкини ҳам босди. Ҳужанак бўлиб ётган айиқ бирдан ўрнидан турасолиб, лабазга ташланди. Бувам милтиқни янгитдан ўқлашга улгурмади.

«Сен дарахтни маҳкам қучоқлаб ол, яхшиси тепасига чиқ!», деди-да, ўзи болтани кўтариб, шайланиб турди. Айиқнинг боши лабаз четида кўриниши биланоқ бувам болтанинг тиғи билан унинг қоқ миясига туширди. Мен дарахт тепасидан кузатиб турибман. Айиқ полвон гурсиллаб ерга қулаб тушди. Йиртқиш қимирламай қолди. Бувам пастга тушгач, айиқнинг ён томонига ўтди-да, ов қондасига кўра, «эҳтиёт шарт» деб, унинг қулоғига битта ўқ узди. Мен кўрган биринчи тирик айиқ ўша эди.

— Қўрққандирсан?

— Ҳечам. Қўрқиш эсимга ҳам келмаган. Аммо бувамнинг довюрраклигига ўшанда беш кетганман. Бувам чаққон эди. Тез юрарди. Югуриб етолмасдим. Икки йил аввал ҳов анави тепакал тоғ этагида қор кўчкиси тагида қолиб ҳалок бўлди. Дармон бобо деган овчи билан иккаласи қалин ибдош эди. Бувам ўлганда бутун овул аҳли мотам тутди.

Дастлаб отам билан бирга овга чиққанда айиқ отганман. Қаҳратон қиш эди. Уйқуга ётмай изғиб юрган жуда хавфли дайди айиқни чопиб кетаётганида нишонга олганман. Уқим Бернеки ўқи эди. Қоқ юрагига теккан. Ёнбошидан яқинроқ бориб «эҳтиёти шарт» ўқини ҳам уздим. Яраланган айиқ тирик бўлса, қулоғини динг қилиб, гарданидаги жунини хурпайтириб, пайт пойлаб ётади. Овчи яқинлашгач, бирдан ҳамла қилади. Айиқнинг тирикми ёки ўлганлигини итларга қараб ҳам билиш мумкин. Айиқ ўлган бўлса, итлар дарров тинчланади. Тирик бўлса, улар жунлари хурпайган ҳолда ҳужумкор вазиятда туради.

Халил жимиб қолди. Унинг кўзлари ўйчан эди. Индамадим.

— Одамлар айиқнинг ташқи кўринишига қараб қўпол ҳайвон деб ўйлайдилар. Бу — янглиш фикр. Аслида айиқ жуда эпчил ва чаққон ҳайвон. Кучлиликда унга тенг келадигани кам. Ана шу қўпол пўстиндаги йиртқич қирқ беш даражадаги қиялама тепаликка итга нисбатан икки марта узунроқ қадам ташлаб чопиб чиқади. Унинг димоғи ҳам, қулоғи ҳам яхши ишлайди. Одам ҳидини ярим чақиримдан сезади. Абзи, сизни зериктириб қўймадимми?

— Йўқ, азизим Халил, сўзлайбер, маза қилиб тинглаяпман.

— Шамолда ёки қарқур қўнганда синган шох билан овчи оёғи остида синган шохнинг қарсиллашини бу махлуқ яхши ажратади.

— Фарқи бор экан-да?

— Бўлмасам-чи! Дала шамоли эсаётганда ўрмондаги дарахтлар барги «чапак чалиб» шивирлайди. Ана шу пайтда, ўрмон қуршовидаги сулипоя ичида бораётган овчининг этигидан чиқаётган шитирлашни айиқ уч юз метрдан эшитиб, бу «бегона» овоз эканлигини фарқ қила олади.

— Чинданми?!

— Чиндан! Тажрибада синаб кўрилган. Айиқ жуда ақлли ҳайвон. Қаерда яшамасин, у ўз «территорияси» четига «белги» қўйиб юради: дарахт пўстлоғини шилиб олади-да, ўша ерга ўз танасини ишқалаб ҳид қолдиради. Ёки ўз майдони чегарасидаги бута, дарахт тагига, дўнгалак ёнига озгинадан пешоб қилиб чиқади. Сулипоя ёки бошқа бир ғаллазорга кириш олдидан сўқмоқдаги ўтлар устига пешоб қилиб, устида роса ағанайди. Кейин дон егани ичкарига киради. Айиқ кезган жойда, унга тегиб кетган бошоқларда шиптир ҳиди қолади. Бу бошқа айиқлар учун: «Бу майдон банд, биз бормиз», дегани бўлади.

— Во ажаб!

— Ҳа, шунақа!

Халил шилдираб оқиб турган сойдан ҳовучлаб муздай сув ичди.

— Ҳой, кўп ичма, томоғинг оғриб қолмасин.

— Урганиб кетганман, оғримайди,— деди. Кейин енгининг учи билан лаб-лунжини артди.— Абзи, жуда қизиқиб қолдингиз-а?

— Жуда. Ахир, ҳеч ким билмайдиган сирларни айтяпсан-да!

— Йўқса, яна бир қизиқ нарсани айтиб берай.

— Қулоғим сенда, гапиравер.

— Айиқ декабрь ойининг бошларида — қаттиқ совуқлар тушиши билан узоқ қиш уйқусига ётади. Шу ётганича то апрель ойининг бошлари, баъзан ўрталаригача ёрдан чиқмайди. Пешобсиз, ҳожатсиз ётаверади. Ақалли бирон марта бўлса ҳам ёрни тарк этмайди. Гап шундаки, айиқ ухлаганда организми чиқит чиқармайди. Кўршапалак қиш уйқусига ётганда танасида ҳарорати пасайиб, юраги беш минутда бир марта тепади. Айиқ организмида ҳарорат асло пасаймайди. Ухлаганида ҳам юраги уйғоқ маҳалидагидек тепаверади. Баданидаги суюқлик ўзига асқотади.

— Бу жуда қизиқ-ку!

— Бундан ҳам қизиғини эшитинг. Она айиқ январь ойининг ўрталарида болалайди. Иккита, кам ҳолларда учта туғади. Ажабланадиган жойи шундаки, ўн беш-ийгирма пуд вазндаги улкан айиқ атиги каламушдай бола туғади...

— Э, ажойиб-ку?!

— Ҳа, табиат ажойиботи!

— Хўш, кейин-чи?

— Ана шу каламушдек айиқчаларнинг вазнига ҳар куни атиги икки ярим граммдан вазн қўшилиб боради. Улар ҳам пешоб қилмайди, ахлат чиқармайди. Онасини эмиб, иссиқ бағрида ухлайверади.

— Бу мўъжиза-ку!

— Ҳа, табиат мўъжизаси! Айиқнинг турли витаминларга бой сути айиқчаларнинг соғлом ўсишини таъминлайди. Эркакига нисбатан урғочи айиқ ўз болалари билан бир ой кечроқ ёрни тарк этади. Болалари очик ҳавога чиққандан кейингина тез ўсиб-улғая-

ди. Она айиқ ўтган йилги мевалар, чумоли, чувалчанг, ғумбак, сичқон, балиқ каби турли озуқалар билан овқатланади. Болалари эса ўт еб, сут эмади.

— Бу сирларни қаёқдан биласан, Халил?

— Мен, абзи, мутахассис олимларга тоғда йўл кўрсатиб, уларнинг ишини, тажрибасини кузатиб юраман. Ўрни келганда ўзим ҳам кўмаклашаман.

— Э, гап буёқда дегин.

— Ўзим Киров шаҳридаги қишлоқ хўжалик институтида сиртдан таҳсил кўраман.

— Қайси факультетда?

— Овшунослик факультетида.

— Нечанчи курсда?

— Тўртинчи.

— Офарин. Салкам олим бўлиб қолибсан-ку!

У индамай, мийиғида қулиб қўйди.

Мен бу камтарин йигитни шунчаки бир божмон — тоғбеги деб ўйловдим. Ваҳоланки, у саводли, табиат, хусусан ҳайвонот олаmidан яхши хабардор, жумладан, айқиннинг юриш-туришию ейиш-ичишигача мукамал биладиган овшунос экан.

— Талайгина айиқ отибсан, қизиқроғини ҳикоя қилиб бер.

— Қизиқроғи ўша, болалигимда кўрганим, бувам бошига болта солган айиқ. Ўзим қилган овларнинг ичиде бунақа қизиқроғи йўқ. Айиқ ови, абзи, жуда мураккаб ва мушкул. Бу йиртқичдан қочиб қутулиб бўлмайди. Қочиш — ўлим билан баробар. Ҳамма ҳам бу овга журъат этавермайди. Бу овнинг ҳеч ерда ёзилмаган ўз шартлари бор. Чунончи, овчидан кўп нарса талаб қилинади. Яъни дадиллик, эсанкираб ўзини йўқотиб қўймаслик, йиртқични мумкин қадар яқинроқ келтириб нишонга олиш, нозик жойига қулоғи, ёки энсасига (гардан), ўнг ёки чап курагига (икки курак орасида юрак бор), умуртқа суягига, башарти йиртқич кейинги икки оёғида турса қоқ кўкрагига тез ва аниқ ўқ узиш зарур. Энг сўнгги шарт шуки, йиқилган айиққа дарров яқинлашиб бўлмайди. Қулоғига албатта «эҳтиёт шарт» ўқини узиш лозим. Аммо Бошқирдистон айиқлари тажовузкор эмас. Ўрмонда тасодифан учрашиб қолсангиз, жойингиздан қўзғалмасангиз кифоя, уч-тўрт дақиқа сизга қараб туради-да, тезда кўздан ғойиб бўлади. Мен учратган ўнлаб айиқларнинг биронтаси хўжумга шайланганини эслолмайман. Бироқ ёнида боласи бор айиқ хавфлидир. Мабодо дуч келиб қолинса, хўшёр турмоқ даркор. Негаки, боласини қизганиб хўжумга ўтиши мумкин. Бундай ҳолда, битта, камлик қилса иккита ўқни ҳавога узиш етарли. Айиқ зоти қўққисдан қарсиллаган, ғумбурлаган овоздан ниҳоятда кўрқади...

Биз лось отамиз деб довлар, тоғлар ошдик. Қанчадан-қанча айиқ, лось, буғу изларини, уларнинг янги тезакларини кўрдик. Мен шу нарсага ҳайрон қолдим: уч кун муқаддам йиқитилиб, тузлуқ ясалган тоғтераклар худди эти шилинган суяқдай топ-тоза эди. Уларнинг пўстлоғини лось ва буғулар шилиб ебди. Биронта сарғайган барги, биронта майда шохи ҳам қолмабди. Тузни эса ялаб, анча пасайтириб қўйишибди. Халил изларни ўргангач, ўндан ортиқ лось, буғу тузлик атрофида бўлганини айтди.

— Демак, лось ҳам, буғу ҳам сероб экан бу ерларда,— дедим.

— Кеч кузда лосларнинг учдан бир қисми гўштга отилади. Унинг панти-шохи ҳам қиммат туради. Ноёб доривор тайёрлашади. Териси ҳам пул. Буғулар эса отилмайди. Улар қаттиқ ҳимоя остида. Ҳар биттаси ҳисобда!

Халил ногаҳон янги изни кўриб қолди.

— Ўрмон хўжаси — маймоқ полвон ҳам ташриф буюрибдилар.

— Каттами?

— Катта айиқ. Мана, изини кўринг.

Биз яна йўлда давом этдик. Тоғдаги ўрмонлар орасидан борардик. Олдинда баландга йўртаётган Халил тўсатдан қўли билан «тўхтанг!» ишорасини билдирди. Секин ёнига кўтарилдим. Ўрмонзордаги каттагина яланглик ўртасида улкан лось турарди. У олазарақ эди.

— Абзи, лось бўрилар қуршовида,— деди қулоғимга аста шивирлаб Халил.

Бахтимизга шамол ёнбошдан эсарди.

— Бўрилар қани, мен кўрмаямман-ку?..

— Бўрилар уч томонда ҳалқа ҳосил қилиб пойлаб ётибди. Улар лосни обдан қувиб, роса ҳолдан тойдиришган. Агарда биз келиб қолмаганимизда бу лось қутулиб кетолмасди.

Лось турган жойида қалтирар, вақти-вақти билан узук-узук пешоб қиларди. Бу унинг йиртқичлардан қаттиқ кўрқиб, ҳалокат ёқасида турганидан далолат берарди.

— Энди кўряпсизми бўриларни?

— Ҳа, чапдагисини яхши кўряпман.

— Сиз ўшани нишонга олинг. Мен ўнгдагисини отаман. Бошладик.

Қарийб баравар тепкени босдик. Халил иккинчи ўқ билан учинчи бўрини ҳам отди. Мен нишонга олган бўри ғужанак бўлиб, уёқдан-буёққа думалаб, кейин узала тушди. Халил отган йиртқич ер тишлаб қўя қолди. Учинчи қонхўр уч оёқда диконглаб ўрмонга

қочди. Унинг пайида илиниб қолган кейинги ўнг оёғи ҳар диконглаганда ўзининг думғазасига савалаб борарди. Буни кўриб иккаламиз кулишдик.

Ўлимдан қутулган лось аста юриб ўрмонга кириб кетди. Бу ердаги лослар одамдан ҳуркмас экан.

— Абзи, юринг, шу лосни отайлик, узоққа кетиб қолмасин,— қисталанг қилди Халил.

— Қўй, яшайверсин. Отмайман.

— Лицензия-чи?

— Ахир, йиртқич бўрилардан қутулиб, одам қиёфасидаги бўриларга тутилдим демайдим, жонивор?!

Халил менинг ички изтиробимни англади. Бу хусусда бошқа сўз қотмади. Қароргоҳга етганимизда иккита бўрининг халтадаги терисини олиб саржин устига ёйиб қўйди у.

Тўртинчи ва бешинчи кунлари охириги тузларни орқалаб яна тоққа — тайгага ўрмаладик. Эндиликда, биринчи кунлардагидек ҳарсилламасдик, терламасдик ҳам. Тоғда юраверган одам пишиб-чиниқар, организми бир қадар чайирлашар экан. Кеча ҳам, бугун ҳам, ҳар галгидай, ўнлаб тоғтеракларни қулатиб тузлуқ ясадик. Халтадаги тузларни уларга бўшатдик.

Мен Дим Димичга, холироқ қолганда, жуда кўп тоғтеракларни қулатиб нобуд қилаётганимизни, тузлуқни бошқа нарсалардан, ҳеч бўлмаса тайёр тахталардан ясаш кераклигини айтдим.

— Мулоҳазанг ўринли... Дарахтларга юрагинг ацияпти, тушуниб турибман,— деди у салмоқлаб.— Агарда тунуқа ёки алюминдан ясалган тузлуқ қўйсанг, унга ёввойи ҳайвонлар яқинлашмайди, чўчийди. Сен айтгандек, тахтадан махсус тузлуқлар ясаб олиб келиб қўйиш ҳам мумкин. Лекин бу маълум даражада харажат, яъни маблағ талаб қилади. Қолаверса, ҳожати ҳам йўқ. Нега дерсан? Тоғтерак қурилиш материали эмас. Чунки, ўта мўрт дарахт. У ўтиндан бошқа нарсага ярамайди. Шунақа, ошнам. Аммо, унинг пўстлоғи билан шохларини лось хуш кўради. Карқур эса, баргларини ёқтиради. Битта қизиқ нарса. Тоғтерак барглари карқурнинг ошқозонида худди биров тахлаб қўйгандек батартиб ётади. Унинг куртакларини чил ҳам ейди. Шу ваддан, уни бемалол кесса, ундан тузлуқ — охур ясаса бўлаверади. Табиат қучоғида ҳамма нарса, ҳатто тузлуқ ҳам табиий бўлмоғи лозим!

— Ё тавба, божмондан дипломат чиққанини биринчи марта кўришим.

Иккаламиз кулишиб олдик.

— Яқинда, сизлар келмасдан сал бурунроқ, бир тўда васиқаси йўқ йигитлар тайгага кириб анчагина дарахтни нобуд қилишибди. Қарағай, арча, тилоғоч, заранг, оққайин, қўй-чи, дуч келган дарахтларни қийратишибди. Узлари билан олиб келган тайёр чодирларни қўрмасдан, ана шу ёғочлардан шалаш — чайла қуришибди. Кўнгиллари шуни истаганмиш. Ҳатто, ўтин учун ҳам дарахтларни аямай кесишаверган, гумроҳлар. Қарағай билан оқ қайин, ўзинг биласан, ҳўл бўлса ҳам худди керосин қўйгандай ловуллаб ёнаверади. Теварак-атрофда эса шамолнинг зарбидан синиб қулаган қоқ-қуруқ дарахтлар ер билан яксон бўлиб, ҳар қадамда уйилиб ётибди. Ушаларни ташиб келишга ҳам эринган бу дангасалар. Хўш, айт-чи, қандай чидаса бўлади бу бедодликка?!

Дим Димичнинг фиғони чиқди. Унинг қошлари чимирилиб, пешонаси тиришди. Ҳозидаги энлик тиртиқ буришиб қийшайиб кетди.

— Мен сенга айтсам,— давом этди у,— ҳеч бўлмаса, умрида битта ниҳол ўтқазмаган кимса, хоҳ у ўспирин бўлсин, хоҳ қари, тасодифанми ёки заруратан тайгага кириб қолса бас, дуч келган дарахтга тап тортмай болта солади! Қанчадан-қанча навқирон оғочни жувонмарг этади! Зарурми, зарурмасми, бу билан унинг иши йўқ! Агарда шу одам умрида беш-ўнта кўчат ўтқазиб улғайтирса, ёки дейлик, ўрмончими, божмонми бўлса, ёки овчилик қилса, унинг қўлига болта бериб кўр-чи, биронта дарахтни кесарми-кан?! Кесмайди!! Дарахтларга — умуман тайгага меҳр билан қарайдиган, қарағайми, қайинми фарқи йўқ, уларнинг танасини бир-бир ушлаб ардоқлайдиган, адл қоматига, яшил баргларию чилвир новдаларига тикилиб завқланадиган бўлиб қолади у одам!

— Кесса, фақат қуруғини кесади-да, ўтинга.

— Топиб айтдинг!.. Ҳалигиларнинг бари талабалар экан. Шаҳарда туғилиб ўсган ўспиринлар. Уларнинг ота-оналари борми? Бор бўлса, кимлар улар? Қанақа одамлар?

— Мураккаб савол.

Дим Димич ҳовридан тушмаган, ҳали ҳам жиғибийрон эди. Ниҳоят, у портлади:

— Овчиларда: ит эгасига ўхшайди, деган нақл бор. Жаранглаши хунук, лекин нишонга теккан ўқдай тўғри нақл. Наҳотки, қош-кўзи чиройли, сумбати келишган шу ёшларни тарбиялаб ўстирган ота-оналар номақбул одамлар бўлса?!

— Унисини билмадим-у, қора қўнғиз ўз боласини оппоғим, типратикан юмшоғим, дейди.

— Ҳамма бало, ҳамма иллат ана шунда-да!..

Лосни раиснинг ўзи отди. Лекин уни қароргоҳга олиб келиш учун ярим кундан

зиёдроқ вақтимиз кетди. Тайга ичкарасида отилганлиги туфайли уч довон ошишга тўғри келди. Тоғда юк билан баландга кўтарилиш ҳам, пастга тушиш ҳам баб-баравар машаққатлидир. Эсимда бор. Тошкент музофотининг Олмалиқ шаҳри тепасидаги Кондирсой тоғида тўқсон килолик тўнғизни отган эдик. Беш киши арқонга бойлаб, навбат билан қорда сирпантириб, судраб тушгандик. Бу нисбатан енгил кўчганди. Бироқ юз килолик лосни пастга олиб тушиш осон бўлмади. Аввал унинг этини тўртга бўлиб қопларга солдик. Ҳар бир қопни икки киши кўтарадиган қилиб узун ходачаларга — обкашга бойладик. Баъзилар инграб юборди. Мен ҳам кўтардим. Йўл текис бўлса ҳам гўрга эди. Паст-баланд харсангларни, баъзан кўчки шағалларни бошиб юришга тўғри келди. Томирларим узилиб кетай деди. «Битта ўзбек дод деб юборди», деган исноддан кўрқиб чидадим. Охири тўртта қопни тақсимлаб, олтита қопга айлантирдик. Ярим кечада, қоронғида туртиниб-суртиниб, қўналғага аранг олиб келдик. Ҳеч ким ҳеч нарса демади. Фақат раиснинг ўзи сўз қотди:

— Тайга тўла лось. Шу ордона қолгурни яқинроқдан отсак ҳам бўларди-ку!.. Меҳнат ақлни пешлайди, деб бежиз айтилмаган.

Олтинчи куни эрталаб шофёр Фуат Ангулов ташвишли хабар топиб келди. Иккита зотдор буғу жуда баланддан жарга тушиб кетибди. Бу хабар режамизни остин-устун қилиб юборди. Қўналғада раис билан яна бир киши қолди. Бошқа ҳамма ўша ёққа жўнадик. Дим Димич Фуатдан буғулар қайси жойда қулаганини қайта-қайта сўраб аниқ билгач, «Сизлар сойда бораверинглар, биз тепани кўриб, кейин жарга тушамиз», деди. Мени ўзига шерик қилиб олди.

Борадиган жойимиз унчалик олис эмас экан. Аммо тоққа кўтарилиш осон бўлмади. Нишаби тик ва баланд эди. Дим Димич бу машъум дарани яхши билар экан. Илгари ҳам бу ердан кўчки билан бирга лось тушиб кетганини айтди. Унда қор қалин бўлган. Лоснинг танасини баҳорда, қорлар эригандан кейин қарға-қузғунлар чўкиб хомталаш қилаётганда топишибди.

Кўксида сарвақад қарағай ва арчалар юксалган тоғнинг жар томони сайхонликдан иборат эди. У ердаги ўтлар топтилиб пайҳон қилинганди. Буғу изларнинг ҳисобига етиб бўлмасди. Дим Димич сайхонликни анча айланди, нарироққа ҳам борди.

— Кўряпсанми? — деди у ниҳоят изларга ишора қилиб, — мана энди воқеа аён бўлди. Одатда, буғулар сентябрь-октябрь ойларида, баъзан эса августнинг охирларида урчийди. Ҳозир айна урчийдиган пайти. Буқалари ўкириб наъра тортиб, тоғни бошига кўтаради, бошқа буқаларни курашга чорлайди. Башарти талабгор чиқиб қолса, иккаласи кўчқорчасига жанг қилади. Ернинг чангини осмонга тўзгитиб, гоҳ униси бунисини, гоҳ буниси унисини уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа суриб боради. Ким ғолиб чиқса, ўша «ҳарам» хўжайини бўлади. Бу ерда, — давом этди Дим Димич, — кутилмаган ҳодиса содир бўлган. Иккала зотдор буғунинг қулоч кенглигидаги баҳайбат шохлари жанг пайтида бири-бирига киришиб, чатишиб қолган. Оқибатда, улар қанча уннаса ҳам ажралишолмаган. Шу алпозда анча туриб қолишган. Иккови роса ҳолдан тойган. Сўнгра, ҳов анави мох босган харсанг орқасидан паналаб келган «ўрмон хўжайини» тўсатдан пайдо бўлган. Изини кўриб келдим: катта айиқ. Кўрқувдан ўтакаси ёрилган буғулар ана бу кунчиқардаги дарага ўзини урган. Уларнинг изига разм солгин, мана, эркагиникига нисбатан анча бежирим излар. Шохлари айқашиб-чаллашиб қолган бечора буқаларга ҳам ана шу тўс-тўполонда даҳшатли кўрқувдан жон битган. Мана, изларнинг чуқурлигига қара. Бу, ҳарҳолда, узоқ туриб қолганликнинг белгиси. Натижада, буқалар бир-бирини судрашиб жарга тушиб кетган.

Чиноқ дўстимнинг мулоҳазалари аниқ далилларга асосланган эди. Унинг таъбир ва тавсифига қўшилмай бўлмасди. Мен аста бориб, жар лабидаги оқ қайинни ушлаб пастга нигоҳ ташладим. Юрагим «шув» этиб орқага тортиб кетди. Нақ жаҳаннамнинг ўзи.

— Кетдик, — деди Дим Димич. — Буёқда бошқа йўл бор, тушишга осонроқ. Келган йўлимиздан атиги ярим чақиримча олисроқ.

— Олис бўлса ҳам осон тушсак бас, — дедим. Бунинг сабаби шуки, тоғ йўлининг нишаби қанчалик тикка бўлса, тушаётганда тиззанинг кўзи шунчалик кўпроқ қақшайди. Кейин эса сонлар ярим кун, бир кун мобайнида безиллаб оғрийди.

Дим Димич йўл-йўлакай бир воқеани ҳикоя қилиб берди.

— Келган йилим эди. Тонготар ўрмонга йўл олдим. Ушанда ҳаво дам ёришиб, дам булутланиб турувди. Мен эса ҳар қоя, ҳар гўшанинг ҳусни жамолига маҳлиё бўлиб, бунинг устига янги куёвбола эмасманми, бурун тагида қандайдир ёқимли куйни хиргойи қилиб, ширин хаёллар оғушида ичкарилаб бораверибман. Бир маҳал, эс-хушимни йиғиб бундай қарасам, адашиб қолганга ўхшадим. Қанча тоғ, қанча довон ошдим, қанча сой кечдим... Халтадаги хўрақлар эвазига тушлик қилиб олдим. Котелокда чой қайнатиб ичдим. Ёнимда на компас, на харита бор дегин. Шошилишда уларни рюкзак чўнтагига солиб қўйишни унутибман. Уёққа бордим, буёққа келдим. Довдираб қолдим. Қайси тарафга боқма, ўрмонзорлар гўё бир-бирига ўхшарди. Тоғ-тошда изинг ҳам қолмайди. Бамисоли тўрт томонинг қибла. Қаёққа юришни билмай гарангман. Кун пешиндан оғиб борарди. Узимни-ўзим боқи-беғамликда, лакаловликда айблаб койиндим ҳам. Фронт кўрган, уруш кўрган, овчи одамнинг бундай аҳволга тушиб қолиши, мен сенга айтсам,

ҳам ачинарли, ҳам кулгили эди. Бу адашиш бир умрга татийдиган аччиқ сабоқ бўлди мен учун. Шундан кейин кўзим очилди. Ушанда итим йўқлигига кўп афсусландим. Агарда итим бўлганида, мен шундай аҳволга тушмасдим, албатта. Овчи итларнинг қадри ана шунақа пайтда жуда билинар экан, биродар...

Шу пайт тўсатдан ёмғир томчилай бошлади. Салдан кейин савалай кетди. Аксига бу гал ёмғирпўшлар олинмаганди. Қўналғадан чиққанимизда осмон мусаффо эди. Ёмғир ёғади деб ҳеч ким ўйламаганди ҳам. Улкан арча тагида тўхтадик. Дим Димич тамаки тутатди. Осмоннинг авзои бад эди. Булутлар тобора қалинлашиб, атрофни қоронғилик босиб келаётгандай туюларди. Арча шохларидан сирқираб тушаётган ёмғир бизнинг устимизга ҳам томчилай бошлади. Дим Димич ғиқ этмасди. Аммо унинг ямоқ башараси буришиб, баттар хунуклашган эди.

— Шалаббо бўладиган бўлдик,— деди ниҳоят у.— Тур, кетдик! Сойдагилар бизни кутиб қолишди!

Айланма йўллардан пастга тушиб бораётганимизда Дим Димич бирдан тийғаниб, чархпалак бўлиб йиқилди. Яхшиямки, олдинда катта харсанг кўндаланг экан, тўсиб қолди.

— Худонинг ўзи бир асради!

— Ҳеч еринг лат емадим, бутунмисан?

— Чап оёғим ёмон қайрилиб кетди, бир оз оғрияпти.

— Чўлоқ оёғингми?

— Ҳа.

— Нимадан чўлоқ бўлгансан?

— Уйда терисини кўрдинг-ку, ўша айқдан хотира. Қаттиқ тишлаган занғари.

Харсангнинг пастки томонида ёмғирдан жон сақласа бўладиган бостирманамо шинак бор экан. Энгашиб ўша ерга кирдик. Ёмғир тинай демасди. Атайлаб ов учун тикдирган енгил пахталигим аллақачон ивиб шалаббо бўлганди. Ечдим-да, сувини сиқиб ташладим. Дим Димич унчалик ивимаганди. У пахталик нимча устидан бризент куртка кийиб олганди. Чиноқ дўстим яна сигарета тутатди. Очиғини айтсам, шу пайт унинг кашандалигига ҳавасим келди. Оғир дамларда тамаки тутатиш кишига таскин беришини эсладим. Солдат тутун билан исинар, бигиз билан соқол қирар, деган нақл ҳам бор.

— Адашиб кўзинг очилди. Хўш, кейин-чи? — дедим. Мени ҳикоянинг давоми кизиқтирарди.

— Мен сенга айтсам, ўшанда жуда фиғоним ошди. Тутақиб, ёниб кетганимдан шу қадар жунбушга келдимки, ҳатто қўшотарни пешонамга тўғрилаб тепкисини босиб, ўзимни-ўзим жазолагим келди. Ахир, ўрмонда биринчи марта кезаётган бўлсам ҳам майлиди.

Асабим бўшашганини илк марта ўшанда сездим. Фронгда бир неча жойимдан ярадор бўлганман. Битта ўқ бошимга теккан. Шуларнинг таъсири бўлса керак. Илгари вазмин йигит эдим. Ҳовурдан тушгач, одатда, одам хушёр тортади. Уйлаб кўрсам, ҳеч қаёқдан ҳеч қанақа нажот йўқ. Осмон ҳам булутли эди. Ҳаво очиқ бўлса-ку, йўлимни топиб олардим-а. Хотирага ишониб йўл қидиришдан бошқа илож тополмадим. Ҳар нечук бўлганда ҳам энг аввал қутбларни аниқлаш шарт эди. Адашганликдан қутулишнинг ягона чораси шу. Тўсатдан кўзим дарахт тагидаги дўнгаларка — чумоли инига тушди. Чумоли ини одатда жануб томонда бўлади! Дилимда чирак ёнгандай бўлди. Уша кекса қарағай тагида туриб, атрофни узоқ кузатдим. Ўзим келган дарани тусмолдан аниқладим. Иккиланиб бўлса ҳам ўша томонга юрдим. Нарироқда синган шохнинг иккита айрига кўндирилганини кўрдим. Бу — йўл кўрсатувчи стрелка эди. Йўл-йўлакай бунақа белгилардан кўпини кўрдим, улар мени тўғри қўналғага олиб келди. Мендан олдинги, марҳум тоғбеги қўйган экан бу белгиларни. Ўрмонда тўғилиб-ўсган бўлсам ҳам бари бир, ёшлигимда тажрибам етарли эмас эканлигини кейинроқ англадим. Ҳаёт — ўрганишдан иборат экан. Умр бўйи ўрганиш зарурлигини ҳаётнинг ўзи тақозо этади. Эндиликда биз — қариялар ҳар қандай ўрмонга бемалол кираверамиз. Лекин йўлни белгилаб боришни ҳеч қачон унутмаймиз. Бу бизга одат тусига кириб қолган. Йўлда учраган сайхон, жарлик, сой, улкан харсанг, қиятош, шаршара, йиқилган дарахт, айниқса симёғоч ва високовольт линияларни эслаб қолишнинг аҳамияти катта. Улар бирон қишлоқ ёки шаҳарга олиб чиқади. Қуёш билан юлдузларга қараб қутбларни аниқлаш осон, уни биласан. Башарти, ҳаво булутли бўлса-чи? Арча билан қарағай таназидаги елим жануб томонда кўпроқ бўлади. Харсангни, кекса дарахтларни фақат шимол томондан мох қоплайди. Қушлар ўз инини кўпинча офтоб томонга қуради. Дарахт шохлари шимолга нисбатан жануб томонда сербаргроқ. Қишлоқ йўллари кўп ҳолларда шимолдан жанубга ёки ғарбдан шарққа ўтган бўлади. Ўрмон меваларининг қуёш нури тушган томондагиси пишган бўлиб, шимол томонидагиси ҳали думбуллигича туради. Нектар олган асалари қишлоққа энг яқин — тўғри йўл билан учади. Дарахтлардаги кертиклар ҳам бекорга эмас. Жуда бўлмаганда сой ёки ариқни ёқалаб боравериш керак, бирон овул ёки қишлоққа элтади. Бу белгилар, мен сенга айтсам, дўстим, идеал даражада тўғри эмас. Нисбатан тўғри. Шунинг учун уч-тўртта белгига қараб томонларни аниқлаш керак.

Ёмғир андак сепсилиши биланоқ йўлга тушдик. Дим Димич анчагина оқсаб борарди. Дарҳақиқат сойдагилар бизга илҳақ эди. Жар тубидаги каттакон ғор оғзида, гулхан теварагида ҳангома қилиб ўтиришарди. Уларнинг уст-боши қуппа-қуруқ, ўзлари ҳуррам. Биз иккаламиз жиққа ҳўл эдик. Энгилларни ечиб, гулхан тафтида қуритиб кийиб олдик. Менга шундан кейин жон киргандай бўлди.

— Буғулар, қарийб бир сутка чалмашиб турган,— деди Митхат,— шохлари қирилиб, сийқаланиб кетган. Сира ҳам бутун жойи қолмабди.

Биз яқин бордик. Буғуларнинг эти моматалоқ бўлиб кетибди, бир оз ҳидланибди ҳам. Уларни кўмишдан бошқа чора йўқ эди.

Фуат Ангулов чилтовуқ отиш мақсадида бу ерга келиб, ногаҳон буғулар талафоти устидан чиқиб қолган эди.

Ниҳоят, еттинчи куни қуролларни тозаладик, кир ювдик, ҳаммомга тушдик. Қисқаси, хўжалик ишлари билан шуғулланиб, дам олдик.

Овчилар антиқа халқ. Қўналғада биронтаси қўл қовуштириб ўтирмайди. Ким нимага қобил бўлса, ўша иш билан шуғулланади. Ҳеч қачон бири-бирига сен уни қил, сен буни қил демайди. Иш буюриш овчилар учун ёт нарса. Ҳар ким дуч келган ишни, оғир-енгил демасдан, ўзи қилиб кетаверади.

Кечқурун овчилар уйининг кунгай томонида қад кўтарган учта оқ қайин тагидаги узун хонтахта теварагига йиғилишдик. Бу, қўналғадаги сўнгги оқшом эди. Раис Александр Андреевич мўлжалдаги режа амалга ошганини, муҳим иш қилинганлигини таъкидлади.

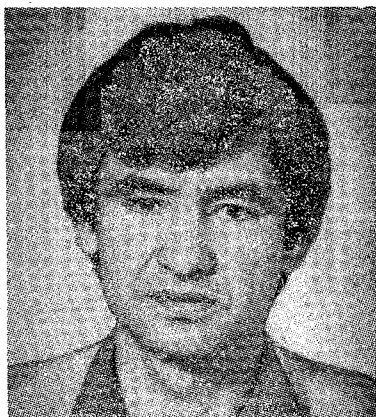
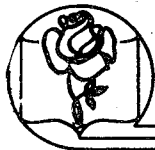
— Тайгада озуқа сероб,— деди у.— Даррандаларга фақат бир кафт намак етишмасди, холос. Намак ҳам келди. Энди тайгадаги катта-кичик ҳайвонлар ана шу туздонларга қараб интилади. Шу жумладан, бўрилар ҳам. Ҳа, тақрор айтаман, бўрилар ҳам. Галдаги вазифа Митхат Раҳимович, Дмитрий Дмитриевич, ҳайвонлар бўрилар қуршовига тушиб ҳалок бўлмаслиги чорасини кўришимиз керак. Бунинг учун зудлик билан бир неча бўриотарлар тўдасини сафарбар этмоқ зарур. Ўзларингизга азалдан маълумки, бўри туздон атрофида пинҳон кезиб ўлжа овлайди. Ҳайвонларни омон сақлаб қолиш бевосита вазифамиздир. Аввал Будапештда, сўнгра 1970 йилнинг ёзида Парижда Бутунжаҳон овчилик маҳсулотлари кўргазмаси ташкил этилганлигидан хабарларингиз бор,— раис андак тўхтаб яна давом этди.— «Агар овчилар бўлмаганида, ёввойи ҳайвонларнинг бизнинг кунгача етиб келиши даргумон эди!» шиори кўргазманинг лейтмотиви бўлган.

— Худди шундай! — деди Митхат тасдиқлаб.

— Иккала кўргазмага ҳам Атнабоев қатнашган,— сўз қистирди Дим Димич.

— Ўша шиор,— яна давом этди раис,— фактларга асосланган ҳолда ўйлаб айтилган. Жуда тўғри шиор. Бизларнинг барча ишларимиз, барча уринишларимиз, ғамхўрликларимиз ўша шиорга хизмат қилади. Ҳақиқий овчигина табиат мафтунидир. Табиатни ҳеч ким овчидек теран билмайди ва тушунмайди. Табиатнинг сирли китобини фақат овчигина ўқий олади. Чунки, у ҳамиша табиат билан яқин мулоқотда. Она табиатга ёрдам қўлини асосан овчилар чўзади. Табиатни оғизда севувчилар ҳам бор. Улар томошабинлар, холос. Ўрмонда ёнғин чиқса, ўчириш учун биринчи бўлиб овчилар ташланади. Бирон ҳайвон чуқурга тушиб кетса ҳам ўшалар тортиб чиқаради. Ўт кетса ҳам, сув тошса ҳам ҳайвонларни қутқарадиганлар овчилар. Тартиббузарлар эса қутқармайди. Аксинча, тайёр ўлжага эга бўлади. Ҳалокат ёқасидаги жониворларни бўғизлаб қопга тикади. Ана шу тартиббузарлар ҳалол овчилар шаънига ҳамиша доғ тушириб келади...

Эрталаб йўлга чиқдик. Зилимсой соҳилидаги қадрдон қўналға, азиз Дмитрий Дмитриевич Медведевнинг ёғоч уйи орқада қолди. Яна кўришгунча хайр, бургутлар макони!..

Муҳаммад Юсуф

КЎҲНА ҚУДУҚ

Достон

...Тонгда ширин уйқудан уйғотишди. Уйқудан ҳам ширин одамлар.

Буюк ҳофиз мени буюк Бухорога олиб кетмоқчи эди. Шундай шаҳарга бир марта бормаган шоир шеър ёзмагани маъқул, деди у.

Биз баримиз ғафлат уйқусида, Бухоро эса нураб бормоқда, деди у...

Самолётга кечикдик. Ҳофизнинг қовоғи уйилди. Сафарга чиққан одамнинг иккала қўли ҳам сувдан узилмаслиги керак. Яна бир қарра юзингизни чайиб олинг, деди у.

Афсонавий Асқартоғ томонларда болалиги кечган, аммо афсоналарни ёқтирмайдиган яна бир йўлдошим насли айниган лочинлар ҳақдаги шеърини ўқиб, кутишни қисқартди. Ниҳоят, биз булутлар оралаб, Бухорои шариф томон йўлга тушдик. Осмоннинг охирида экан тушимда йиғлаган шаҳар дарбозлари...

Икки улуғ ҳофиз учрашди. Бири қарсақларга кўмилган, бири эса тирсақкача ерга ботган. Бирининг кафтида гул, бирининг қўлларида эса китоб. Бири ўсиб-гуркираб бормоқда, бири эса нураб. Аммо ажабким, иккалови ҳам бирдек маъюс.

Ҳофизнинг қўшиғини бағрига босиб Бухоро йиғлару Бухоронинг пойига сиғиниб, ҳофиз йиғларди гўё...

Қандай гўзал эдинг, Бухоро,
Осмонўпар гумбазлар аро.
Бугун бағринг кезиб оввора,
Тополмадим бир соғ минора.

Сен чўкибсан, ким ўсди, азиз,
Томирингни ким кесди, азиз?
Қайдан топай қабрингиз энди,
Буюк боболарим, қайдасиз?..

Сиз қайдасиз, улуғ меъморлар,
Бугун — Бухорои Шариф беморлар?!
Бугун унинг куйган кўксига
Қулар мингга кирган деворлар.

Қулар не-не муқаддас жойлар,
Жаннатларда топилмас жойлар.
Қулар бир пайт кирса гадойлар
Қучоқ очган карвонсаройлар.

Бухоро лол, Бухоро ҳайрон,
Арки вайрон, меҳроби вайрон,
Лаби ҳовуз қирғоғи вайрон,
Ибн Сино арвоҳи сарсон.

Бу қандайн қайғудир, ё раб,
Қайга боқма — турибди нураб?!
Шаҳар ўлса дунёдек қадим,
Кўмгайлар не кафанга ўраб?!

Азал азиз, эй шаҳри-шариф,
Дарвозанг ким кетди ўмариб?!
Тилла тожинг айтмайин, аммо,
Минорларсиз экансан ғариб!

Бухорода қанча ҳужра бор? Буни ҳеч ким билмайди. Сабаби, бу ҳужраларда илм даъво қилган барча муллаваччалар энди мулла бўлишиб, ўз юртларига тарқаб кетишган. Мулла бўлолмаганлари эса ҳужралардан хафа. Гўё гап каллада эмас — ҳужралардадек.

Бухорода қанча ҳужра бор? Буни ҳеч ким билмайди. Билганларнинг бари ўтиб кетишган. Яна бир сабаби шулки, бу ҳужралар ҳеч қайси ЖЭКа қарамайди.

Бухорода қанча ҳужра бор? Ер юзида қанча ўқимишли одам бўлса — шунча. Демак, барча ўқимишли одамларда оқибат йўқ экан. Улар ҳужраларини ўз ҳолига ташлаб қўйишган. Зах босиб ётибди бу қадимий ҳужраларни.

Балки, худди шу сабаб ҳам нураб ётгандир Бухоро? Қадрига йиғлаб тўкилиб, чўкиб бораётгандир?..

Бухоро, сен шамга ўхшайсан,
Менинг кўнгил ҳужрамга кирган.
Тутаб, ўчиб қолай деб турган,
Сўнар сўнги шамга ўхшайсан.

Ўзин дарди ўзига аён,
Бир мен десам, сен ҳам нотавон,
Тома-тома тўлган Зарафшон,
Сен ҳам кўзи намга ўхшайсан.

Ўзингдан ол, ўзинга узат,
Сен ҳам ўзинг — ўзингни юпат.
Оқибат кўрсатиб, оқибат
Кўрмаган одамга ўхшайсан...

Минорларинг бўйлари узун,
Ўзингдан-да ўйлари узун,
Эртақдайин сўйлари узун,
Сен ҳам узун ғамга ўхшайсан.

Тоқатга ўхшайсан, сабрга,
Қадри бору лек беқадрга,
Ёмғирлар ёғмаган адирга,
Лоласиз кўкламга ўхшайсан.

Аслида-ку, сендан-да, ҳур кам,
Сендан азиз, сендайин пир кам,
Бу дунёи у дунё бир кам,
Сен ҳам бири камга ўхшайсан.

Бухоро, Ҳотамга ўхшайсан,
Ёв келса ҳам тўшак тўшайсан,
Қўлинг очик, кўзларинг юмуқ —
Сен менинг Отамга ўхшайсан!

Файзуллохон отасидан қолган тиллоларни ҳукуматга топширди. Бир куни «халқлар отаси» ундан сўради: «Хўш, отангиз тиллолари билан-ку сафимизга қўшилдингиз. Аммо айтинг-чи, ўзингиз нима каромат кўрсатдингиз Инқилобга?..»

Уни ўлдиришди. Қандай ўлдиришганини ҳам ҳеч ким билмади. Унинг авлоди қолмади. Унинг авлодидан фақат... Бухоро қолди. Энди Бухоро ҳам кексайди.

Поезд тунда келди Когонга,
Тиллоларни ордик вагонга.
Янгради паровоз наъраси,
Йўлдан қоч-а, сартнинг боласи!..

Поезд елиб борар Шимолга,
Етмоққа йўл бўлсин шамолга,
Атроф бийдек юртнинг даласи,
Йўлдан қоч-а, сартнинг боласи.

Осмон тўлиб борар тутунга,
Орта бағри тўлиб кукунга,
Бухоронинг ўчди қораси,
Йўлдан қоч-а, сартнинг боласи.

Поезд кириб келди Тошканга,
Ҳоли қуриб келди Тошканга.
Тамбур тўла соқчи сараси,
Йўлдан қоч-а, сартнинг боласи.

Қозоқнинг дашти ҳам кенг экан,
Бепоен бир юртга тенг экан.
Уч кунлик йўл экан ораси,
Йўлдан қоч-а, сартнинг боласи.

Соқчибоши эди хотиржам,
Қўйлар қолди ордда, отлар ҳам.
Аммо ҳамон ўша алласи:
Йўлдан қоч-а, сартнинг боласи...

Инқилоб деб чекдингиз захмат,
Файзулло, отангизга раҳмат.
Ҳали мукофот ҳам оласиз...
Йўлдан қоч-а, сартнинг боласи!

Безовталик нима?

Она безовта бўлади. Бола дунёга келади.

Бола безовта бўлади. Йигит дунёга келади.

Йигит безовта бўлса — армон пайдо бўлади...

Саҳар безовта бўлса — офтоб пайдо бўлади.

Шаҳар безовта бўлса — хароба пайдо бўлади.

Бухоро, сен нечун безовтасан?! Энди сенинг ўрнингда нима пайдо бўлади?..

Асли инсон ҳоки қўйилган ҳамма жой азиз ва муқаддасдир. Бас шундай экан, одамлар истаган қабр туфрoғини кўзларига сурсин. Бундан кимга жабр бўлибди. Эътиқоди ўлик кишиларгина ҳеч кимга ва ҳеч нимага сиғинмайдилар. Кимнинг кимга сиғиниши эса ўз майлида.

Мен барча қабристонларга сиғинаман. Барча мусулмонун куфр қабрига. Зеро, куфр ер юзида эмас, у кўнгилда. Мен барча тоза дилга сиғинаман. Илло, тоза дилда куфрга жой йўқ.

Одамлар бир-бирларининг дилига сиғинсин, деганлар яна буюк Румий. Чунки, инсон кўнглидан муқаддасроқ Каъба ҳам йўқ!

Отдим Вақт юкини елкадан оша,
Йўлдан сурдим темир панжарасини.
Кўзимга ёш олиб қилдим томоша,
Ҳазрат Баҳоваддин мақбарасини.

Бухорои шариф, муқаддас бешик,
Не-не алломалар дунёга келган.
Бунга шоҳлар кирган кавушин ечиб,
Бу жойга амирлар пиёда келган.

Шукрлар бўлсинким, мен шоҳ эмасман,
Айбим ҳам эмасдир бўлолмаганим.

Фақир бўлиб ҳам бегуноҳ эмасман,
Гуноҳим — ўттиз йил келолмаганим!

Асли дунё надир — Саҳрои кабир,
Агар азиз эрса одам-да азиз.
Дунёга келдингми, дардингдан гапир,
Умринг ўлчаб қўймиш сарбони хасис!

Мен бобом руҳини зиёрат айлаб
Карвонидан ажраб келган бўтаман.
Карвон вақт турибди йўлимни пойлаб,
Изимни совутмай изга қайтаман.

Лекин руҳим қолар шу харобада,
Руҳимнинг руҳларга ўз йўлаги бор.
Аждодим кўмилган ҳар сардобада,
Мени жонимнинг ҳам бир бўлаги бор.

Отдим Вақт тош юкин бошимдан оша,
Йўлдан сурдим темир панжарасини.
Кўзимга ёш тўлиб қилдим томоша,
Ҳазрат Баҳоваддин мақбарасини.

Ҳофизларнинг билмагани йўқ. Айниқса, мен билган ҳофизнинг. Чунки, у жаҳонгашта. У айтдики, Бухорода бир мақбара бор. Кимки қандай ният қилиб, ихлос билан атрофидан етти бор айланса, тилаги бажо бўлгай!..

Мақбарада тумонат одам. Бироқ ҳатто бухороликлар ҳам бу ҳикматни билишмас экан. Ҳофизга қараб ғалати жилмайдим. У астойдил хафа бўлди. Шу асно бир автобус ажнабийлар келиб қолди. Фаранглар экан. Ҳайратимни ошириб улар мақбарани етти мартадан айлана бошлашди-ку! Еш-яланглари хиёл кулимсираб, ҳазил аралаш, аммо ёши улуглари жиддий ва ихлос ила айланишди.

Фаранглар кетишди. Ҳофиз ҳикмати яна ҳикматга айланди. Мақбара эса нураб бораётир.

Бухоро, сен буюк ҳикматсан. Ўз боланг ҳам қадрингга етмаган ҳикмат. Сени тўкилаётганинг шундан эмасми?

Биз сув ичган қудуқ ёдингиздами,
Баланд меҳробдаги муқаддас калом?
Лабимда минг йиллик ҳарорат таъми,
Мен бошқа одамман,
Мен бошқа одам.

Қаърига қарадим — кўзларим тинди.
Йўқ, кўзим очилди — қўйдиму қадам.
Ҳайратим қудуққа тўкилди, энди
Мен бошқа одамман.
Мен бошқа одам.

Мен сени ахтариб йиғлаб юрувдим,
Имоним, сен менинг топилган болам,
Чашмаи зилолда юзимни ювдим,
Мен бошқа одамман,
Мен бошқа одам.

Олисда солланар қуш босган боғлар,
Бунда хўрсинар бир қуриган бодом.
Безга масканлар бағримни доғлар.
Мен бошқа одамман,
Мен бошқа одам.

Қанча қуш кўрмадим кириб шу ёшга,
Ҳаммаси сайроқи, ҳаммаси ҳотам.
Улар ҳам булбулу қудуғи бошқа,
Сиз бошқа одамсиз,
Сиз бошқа одам.

Ҳеч ким ёполмас бу кўҳна қудуқни,
Бу қудуқ ёнидан ўтгай бор олам.
Юракка жойладик илоҳий ишқни,
Биз бошқа одаммиз,
Биз бошқа одам!

Куйган жойдан куй чиқади, дейдилар. Бухоронинг эса куймаган жойи йўқ. Бунда нимаики қуламасин куй билан қулайди. Девор қуласа — куй, мақбара нураса — куй, ҳовуз қуриса — куй. Бухоро йиғлаб қўшиқ айтаётган улў ҳофиз. Унинг қўшиғини барча тинглайди, унинг товуши етмаган ер йўқ, аммо одамлар бу қўшиққа маҳлиё бўлиб, тилдан қолишган. Ҳеч ким унга ёрдам берай демайди.

Бухоронинг куйи — ажралиш куйи!
Видолашиш куйи!..

Инсон, номинг қандайин улў,
Қараб турсам нондайин улў,
Чиқай деган жондайин улў —
Бухорога, Бухорога бор...

Ёруғ дунё экан манзилинг,
Нопоклардан ранжиса дилинг,
Қачонким бир дилингда озор,
Бухорога, Бухорога бор.

Йўқлаб юртинг пойи тўрини,
Тополмасанг отанг гўрини,
Кўзингда ёш, муқаддас мозор —
Бухорога, Бухорога бор.

Ғам юкидан тушганда чўкка,
Нола қилиб ўлтирма кўкка,
Осмон қадар қадимий диёр,
Бухорога, Бухорога бор.

Ўтсин десанг ернинг қуввати,
Юқсин десанг шернинг шиддати,
Кийик ўтлаб юрган майсазор —
Бухорога, Бухорога бор.

Гуноҳларинг этса хижолат,
Каъбаларни қилма зиёрат,
Бобонг чиққан ибтидоий ғор —
Бухорога, Бухорога бор!

Инсон, номинг қандайин улў,
Қараб турсам нондайин улў,
Чиқай деган жондай бемадор
Бухорога, Бухорога бор.

Ҳофиз мени туйғу водийсига бошлади. Бу водийнинг номи Бухоро эди...

Салом, боболаримнинг бобокалони, дедим мен. Менга ҳам туйғуларингдан бер, дедим унга. У ҳорғин жилмайди. Туфроғим тўла туйғу, деди у жилмайиб. Лекин сен англармикансан, болам?

Боболаримнинг бобокалони хаста. Уни меъморлар парвариш қилмоқда. Йўқ, улар фақат атрофида парвона. Нима қилиш кераклигини эса унинг ўзи айтиб турибди. Унга обидаларнинг, бетакрор қасрларнинг буюк меъмор — Синоси етишмай турибди. Ҳазрат Навоийнинг нигоҳи етишмай турибди. Улўбек мирзонинг назари етишмай турибди.

Балки, шунинг учун ҳам чўкиб бораётгандир у? Наҳот наққош, меъморлар авлодининг карвони узилиб қолган бўлса?! Наҳот энди Бухородан, ўша буюк ва қадимий Бухордан нишона қолмаса?!

Бухорони Вақт шамоли вайрон этдими?

Балки, уни туйғусиз дилларимиз пайҳон этаётгандир?..

Маънос куним кўзим тушса,
Куяр осмон, тушунмайсан.
Мени само тушунгайдир,
Сен, эй инсон, тушунмайсан...

Куйиб кўксим ўтар бўлсам,
Оқар бўлсам, кетар бўлсам,
Мени дарё тушунгайдир,
Сен, эй уммон, тушунмайсан.

Мен ҳам шайдо, мен ҳам мафтун,
Мен ҳам ҳеч кими йўқ Мажнун,
Мени Лайло тушунгайдир,
Сен, эй жонон, тушунмайсан.

Менинг йўлим узун армон,
Ўзим довон, ўзим карвон,
Мени саҳро тушунгайдир,
Сен, эй сарбон, тушунмайсан.

Менинг борим эрур кўнглим,
Менинг ёрим эрур кўнглим,
Маъюс танҳо тушунгайдир,
Сен, эй хандон, тушунмайсан.

Маъюс куним кўзим тушса,
Куяр осмон, тушунмайсан.
Мени оллоҳ тушунгайдир
Сен, эй ҳоқон, тушунмайсан.

Кўнглим гул, кўзларим гулдир,
Юзим гул, қўлларим гулдир,
Мени сабо тушунгайдир,
Сен, эй тўзон, тушунмайсан.

Рубобимдир бўйи райҳон,
Миноримдир тилим бийрон,
Мени дунё тушунгайдир,
Сен, эй нодон, тушунмайсан.

Бухорода бир пайт оҳулар бўлган — Хонгули деган. Холдор оҳулар...

Улар мени тушларимда йўқлайди. Шундоқ тепамга келиб, жилмайиб, юзларимни
искайди. Отингдан айланай, Муҳаммад, бунча кўп ухлайсан, дейди.

Мен ҳар тонг қайдасиз оҳуларим, деб уйғонаман. Ҳали кўзимни очмай дунёга
савол бераман. Қадим Бухоронинг оҳулари қайга кетиб қолишди, дейман.

Дарёлар қурийди. Тоғлар чўқади. Китоблар ёнади. Дунёда фақат бир нарса —
саволларгина абадий. Саволлар — кийик сўқмоққа элтувчи нурли йўлкадир.

Тош шаҳарда уйим —
Болахона эди,
Бир бурчаги ўрин,
Бири китоб бари...
Менга тинчлик
Бермай қийнар
Мана энди,
Тушларимда,
Бухоронинг оҳулари.

Айтматовга
Хатлар ёздим,
Жавоби йўқ.
Шеърлар ёздим,
Босишмади,
Ҳисоби йўқ.
Муҳаррирлар
Борсам қоши
Уюлади,
Кўрамиз дер,
Кўрмас,
Ташлаб қўйишади,
Менга —
Ҳасад
Қилишгандек туюлади.

Ўғлим шоир!
Онам еру-кўкка
Сигмас.
Тонгда ишга,
Оқшом чопар
Фолбин сари.
Биров билар,
Биров кулар,
Биров уқмас —
Тушларимда
Бухоронинг охулари.

Бир кун, ахир,
Рост сўзини
Айтди биров,
Бир бўғиндан
Оз сўзини,
Айтди биров,
Айтмай қилган
Ноз сўзини
Айтди биров.
Тупроқ йўлдан
Чўғлар босиб
Қайтди биров.

Бу дунёнинг
Ширин дарди —
Шеърлар экан,
Менга забон
Берган манов —
Ерлар экан.
Қоним унинг
Ҳаяжони,
Туйғулари,
Кулгилари,
Қайғулари,
Йиғилари,
Тушларимда —
Бухоронинг охулари.

Айтматовга
Хатлар ёздим,
Жавоб келди.
Шеърлар ёздим
Ҳисоби йўқ —
Китоб бўлди.
Муҳаррирлар
Борсам қучоқ
Очишади,
Уқиймиз дер,
Уқимасдан
Босишади.
Менга —
Ҳавас
Қилишгандек боқишади.

Фолбин кампир
Айтганлари
Елғон бўлди,
Ёмон бўлди —
Бир қишлоққа
Достон бўлди.
Ҳузурига
Ўша оқшом
Онам шошиб,
Қўли куруқ

Борган экан,
Армон бўлди.

Армоним кўп
• Бу дунёда
Узимнинг ҳам,
Давоми кўп,
Сизга айтар
Сўзимнинг ҳам.
Дилни ёқиб,
Тилга чиқмай
Қолганларин,
Қўшиғимга
Бу кун сиғмай
Қолганларин,
Айтсин барин,
Айтсин барин,
Айтсин барин,
Тушингизда —
Бухоронинг охулари!..

Қара, райҳон, деди.

Ташландиқ хужра ҳовлисига бу жаннат гулини эккан одамни топдим. У ҳарбий хизматдан қайтган кийимида, бир оз ақли заифроқ йигитча экан. Ҳофиз йигитчага яп-янги костюмини ечиб берди. Йўқ, олдин костюмининг чўнтагига билдирмай пул солиб, кейин ечиб берди.

Нима қиламан бунди, деди у бизга! Шу жойга қараб юрар экан. Зиёратчилар онда-сонда бериб кетадиган нон, қанд-қурсни кўрсатиб, мақтанди. Биз у билан бирга чой ичдик. Шу бир меров боланг-ча сенга парвона бўлолмаймиз, Бухоро! (Бу Ҳофизнинг гапи:)

Кетар пайтимиз у бирдан шундай деб сўраб қолди:

— Ҳофиз ака, Шукур Бурҳон ўлдими?!

Ўшанда ҳофиз менга шеър ёзасан, деган эди. Райҳон ва Шукур Бурҳон ҳақида. У ҳам Бухородайн қадр топмади, деган эди.

Райҳонни Шукур Бурҳон қабрига қўйдим. Ёзолмадим. Шукур ота ҳақида эса ёздим.

Бунди ўша ғариб укам учун ёздим.

Шукур Бурҳонни ҳам кузатиб қўйдик,
Кетди қон юраги устида қўли.
Ортидан эргашиб бориб биз қўйдек,
Ерга бериб келдик ўпкамиз тўлиб.

Бордик дўстлари ҳам, душманлари ҳам,
Қабрин устида ҳам сўйладик ёлғон:
Санъат фидолари,
Мен сизга айтсам,
Ундай Шукур Бурҳон,
Бундай Шукур Бурҳон!

Тиригида ҳеч ким айтмаган гаплар,
Ҳали совумаган тупроғига ёғди.
Йиғлади умрида йиғламаган арбоблар,
Кўзидан ёшлари сел бўлиб оқди.

Ялангтўш бобо жим кулиб ётарди,
Шунча дўсти бор экан, у билмаганди,
Ёпирай, тасаввур ҳам қилмаганди,
Чунки, уч кун олдин почтадан олғон,
Меҳнат дафтарчасин қучоқлаб ҳайрон
Хотини олдида шундай йиғлаганди!..

Ўкраб йиғлаганди,
Хўнграб йиғлаганди,
Кўзига тор бўлиб ёруғ жаҳони.
Эркак боши бундай эгилмаганди,
Балки... узилгандир ўшанда жони!

Мен ҳам Оролман. Бухоро ҳам — Орол. Шундай кетаверса у ҳам бир куни қурийд-ди. Мен Орол ҳақида янги қўшиқ қилдим. Уни Бухорога бағишлайман, деди Ҳофиз.
Агар Оролни қўшиқ билан тирилтириб бўлсайди.
Агар Бухорони қўшиқ билан асраб қолиш мумкин бўлсайди.
Ҳофиз жони чиққунча қўшиқ айтган бўларди!
Бухоронинг кўҳна қудуғидан сув ичган ҳофиз...
Биз баримиз Орол ва оролчалармиз. Токи бир-биримизни асрашни билмас экан-миз, битта-битта қурийверамиз.
Оролнинг жони оролчалар қўлида.
Оролчалар эса одамларнинг кўксиди.
Одамларнинг кўкси эса бир-биридан сув ичади.

Орол денгиз, Орол, бечора денгиз,
Зилол денгиз, увол-оввора денгиз,
Бахти қора, манглайи қора денгиз,
Кўз ўнгимда, кўз ўнгимда берар жон...

Қани қадим қирғоғида боғлари,
Тупроғи юзида ажал доғлари,
Сомондай сарғайиб қизғалдоқлари,
Кўз ўнгимда, кўз ўнгимда берар жон.

Жовдир-жовдир жайронларин кўзлари,
Қароғида қотиб қолган бўзлари,
Қовжираган ерга босиб изларин,
Кўз ўнгимда, кўз ўнгимда берар жон.

Қароғидан қароғимга қум кўчди,
Момо ерга сиғмай тағин ким кўчди,
Тағин қайси уйим чироғи ўчди,
Кўз ўнгимда, кўз ўнгимда берар жон...

Мен ўйладим — бу дунё жанг майдони,
Орол уммон эмас — тўлиб паймони,
Алпомишдай юртимнинг бир ўғлони
Кўз ўнгимда, кўз ўнгимда берар жон.

Рухи жонинг чўкмасин, эй қадрдон,
Қўйлаги қон, кўкраги қон паҳлавон,
Сенсиз менга тор кулбадек бор жаҳон,
Кўз ўнгимда, кўз ўнгимда берар жон.

Осмонларга қўли етган давроним,
Топ бир чора, бўлмагил безабоним,
Пешонамга битган ёлғиз уммоним
Кўз ўнгимда, кўз ўнгимда берар жон.

Бухоро бу кент эмас. Бухоро — бу халқ.
Унинг чўккани халқ руҳининг чўкканидир.
Наздимда, Бухоро миноралари бизларни инсофга чорлаб йиғлаётгандай...

Қайлардасан ўзинг, қанисан элим,
Сен қачон ўзингни танийсан элим.
Боболаринг кимдир, момоларинг ким,
Сен кимнинг бир парча жонисан, элим?..

Осмон тўла юлдуз армонларингми,
Сенинг бор бисотинг — дostonларингми?
Алпомиш аталмиш ботиринг қани,
Улуғбегинг қани, Бобуринг қани?

Қани буюк Аҳмад Яссавийларинг,
Румийлардан қолган маснавийларинг?
Улар кечиргайми гуноҳларингни,
Унутмагил улуғ Синоларингни?!

Кулиб кун чиқадур, йиғлаб кун ботар,
Навоийинг Ҳиротда безга ётар.

Юзларин ёритар кўкда ой балқиб,
Машраб Балх дорида турибди қалқиб.

Ким эдинг энди ким бўлдинг бу дам,
Сени таниёлмай ёждодинг мулзам...
Кул остида қолган чўғдайгинасан,
Отинг бору ўзинг йўқдайгинасан!

ХОТИМА

...Тонгда ширин уйқумдан уйғотишганди. Уйқудан ҳам ширин одамлар. Мен бор-майман, дегандим.

Мени кечир, Бухоро. Бормайман, деган тилларим кесилсин яна айтсам.
Уша ғариб мисралар учун ҳам кечиргил мени. Мен дилимдагини ёздим. Дилим-да эса сен эдинг. Қандай бўлсанг — шундайлигингча. Сенинг хаста жонинг ором топишига ишонаман. Аммо бардам бўл, отингдан айланай, бобо маконим.

Шеърларимни эса хув ўша, ҳужраларингни супуриб-сидириб юрган ақли ожизроқ ўғлингдек, унинг райҳонларидек пойингга сочаман. Жонингга малҳам бўлсин бу нақли ожизроқ мисраларим...

Олам яралгандан буён,
Одам яралгандан буён,
Тўйғуларнинг озодини
Менга беринг, менга беринг...

Не бахт, беш юз йилдан бери,
Боқийдир бир бобом шеъри.
Беҳзод чизган сувратини
Менга беринг, менга беринг...

Муқаннанинг ниятини,
Улуғбекнинг пок ёдини.
Синонинг тиббиётини
Менга беринг, менга беринг...

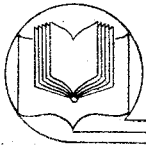
Осмонларга учгим келар,
Шоҳ Машрабни қучгим келар,
Гўрўғлининг Фиротини
Менга беринг, менга беринг...

Ерни ушлаб тўхтатаман,
Яссавий ким — кўрсатаман,
Ватан адабиётини
Менга беринг, менга беринг...

Яшайлик бир сўздек бўлиб,
Бир узукка кўздек бўлиб,
Деган дилнинг муродини
Менга беринг, менга беринг...

Замин ерин зўрин олинг,
Жаннатларин тўрин олинг,
Бухоронинг фарёдини
Менга беринг, менга беринг...

...У ҳам мени кўргай ҳали,
Кўзи кулиб сўргай ҳали:
Шу ўғлимнинг баётини
Менга беринг, менга беринг!..

Қилич Нурмухамедов

БЕМОР

Ҳикоя

Абдурасулов бош врачнинг қабулхонасига рўпара бўлиши билан котиба қиз унга пeshвоз чиқди:

— Вой, тезроқ кириш, сизни кутяптилар...

Абдурасулов жигарранг дермантин қопланган эшикни очиб ичкари кирди ва бош врачга салом берди. Нодиров саломга алик олмади, аксинча қўл қовуштириб ўтирган жойида унга тикилиб қолди.

Абдурасулов унинг вазифасини кўриб «бир гап борга ўхшайди» деб ўйлади. Чунки Нодировнинг феъл-атвори курсдошига беш панжадек аён. Улар институтда бирга ўқишган. Районга бир вақтда ишга келишди. Кейинчалик Нодиров терапия бўлимига, Абдурасулов эса хирургия бўлимига бошлиқ бўлдилар. Ушанда улар дўст, бўлимлар мусобақадош эди. Нодиров ҳам чаққон ва тадбиркор врач бўлиб, эл орасида обрў-эътиборга эга эди. Чамаси бундан ўн йил бурун Нодиров район марказий касалхонасининг бош врачлигига тайинланди. Тўғри, янги вазифада у даставвал фаол ишлади. Лекин кейинги йилларда, кўпчиликнинг фикрича, бузилди, айнади, айнаганда ҳам ёмон айнади. Унинг бу дарди, айниқса, райком секретари Мамат Очилов билан иноқлашиб кетганидан сўнг баттар илдиз отди. Оқибатда Нодиров қўл остидаги кадрларни менсимайдиган, улардан қайси бири кўнглига ёқмаса, истаган баҳона билан ишдан бўшатадиган бўлди. Очиқдан-очиқ таъмағирлик йўлига кириб олди. Анча тажрибали врачлар унинг иш услубига қарши чиқишиб, йиғинларда унга танбеҳ беришди. Аммо Нодиров тўғри хулоса чиқармади. Аксинча ўша насихатгўйларнинг бирин-кетин кавушини тўғрилаб қўяқолди. Уларнинг ўрнига кечагина институт бўсағасини тарк этган, Нодиров «товуқни оёғи тўртта деса, ҳа, товуқда оёқдан тўртта» деб турувчилардан қўйди. Шу боисдан бу даргоҳда аксарият ходимлар Нодиров чақириши билан ҳар қандай зарур ишини ташлаб унинг ҳузурига елдек учиб келадиган, у йўталса ҳам лаббай дейдиган, ҳар қандай сўз билан ҳақорат қилинганда ҳам қўл қовуштириб, лом-лим демасдан ўтирадиган бўлиб қолишди. Аммо Абдурасулов ҳали ўз фикридан қайтгани йўқ. У бош врачнинг дўқ ва пўписаларидан ҳайиқмайди. Шу сабаб ҳозир ҳам унинг ҳузурини хотиржам турарди. Бу хотиржамлик Нодировни баттар ўйга толдирди: «Намунча бепарво, бемалол тутади ўзини? Тажрибасига, қўлига ишонади бу. Халқ ўртасида кимсан хирург Фалончиев деган обрўйи бор.»

Бу фикрдан сўнг Нодиров ўзини, хасис киши кўпроқ харж қилиб қўйгандай, нохуш ҳис этди. «Эҳ, бир ҳисобда врач бўлдингми, ўз касбингни ардоқлаб юрганинг яхши экан. Мутахассисликни ташлаб раҳбар бўлганингдан сўнг фақат бир-иккита бошлиқнинг кўнглига қараб кўпчилик билан ҳисоблашмай ишларкансан. Одамлар бўлса аста-секин сендан ҳадиксираб бораркан. Тўғри, сенинг ҳам атрофингда гир айланиб юрувчилар оз эмас, лекин уларнинг барча хатти-ҳаракатлари зўраки, ҳамма куйди-пишдилари сунъий. Эртага, «отдан тушган» кунинг қара-чи, ёнингда бирортаси қолармикин?» Нодиров сўнги фикридан сесканиб кетди ва қаддини ростлаб ҳушёр тортиди.

— Нега дарров келмадингиз, чақирганимга ярим соат бўлди-ку? — деди у Абдурасуловга жиддий қараркан.

— Яра боғлаётган эдим, — Абдурасуловнинг бу гапи Нодировга гўё, мен аввал беморни даволаб, сўнгра сизнинг гапингизга қулоқ тутаман, дегандек туюлди ва баттар тутақди. Чунки у Абдурасуловнинг узр сўрашини кутганди.

Бунга ўхшаш юзинг-кўзинг демасдан гап қайтарадиган битта-иккитаси қолди холос.

«Уларни ҳам измимга солиб оламан, ё Бекниёзовга ўхшатиб баҳридан кечиш керак,» деди хаёлан Нодиров ўтган йили бир «бешдақиқалик йиғилиш»да ўзига гап қайтаргани учун амбулаторияга жўнатган врачни эсларкан. «Ёки ҳақ-ҳақини топиб ҳар ким ўз ишини бажарадиган бўлиб кетиши ҳам мумкинми? Йўқ, — деди у бирдан, — районга Мамат акам эга бўлиб турса менга хавф-хатар йўқ. Шунча айби билан ўзлари ишлаб келяптилар, яна қанақа вазифаларда! Менинг гуноҳим уларники олдида ҳолва-ю...» Нодиров боя ўзини чалғитган ва жиндак бўлса ҳам таҳликага солган фикридан қутулиб олгандек бўлди-да, деди:

— Кичкина палатангизда кимлар ётибди?

— Операция бўлган иккита бемор.

— Икковини ҳам бошқа палатага ўтказинг.

Абдурасулов «нега» деган савол билан бош врачга қараган бўлса ҳам Нодиров унга парво қилмай гапида давом этди:

— Бўлимда гилам борми?

— Гиламларни, дорожкаларни ҳам ўтган йилги комиссия, хирургия бўлимларига гиламлар мумкин эмас, деган хулосага келгани учун физиотерапияга берган эдик, — деди Абдурасулов.

— Гиламларни складдан олиб турсиз, Мойлиёвга айтаман, беради.

Абдурасулов ризолик аломатида сукут қилди. Сўнгра «хўп, яна» деган маънода Нодировга қаради.

— Холодильник нечта?

— Иккита.

— Холодильникнинг бирини ўша хонага олиб ўтасиз.

— Қандай қилиб ахир, биттасида дори-дармон турибди, иккинчиси ошхонада — беморларнинг озиқ-овқати билан тўла!

— Билмайман, — деди Нодиров қатъий оҳангда, — виход топасиз.

— Иложи йўқ, — деди Абдурасулов.

— Иложини топинг, — деди Нодиров. Бу гапи билан қаноатланмади шекилли, бирдан овозини юқорилатди. — Биринчидан шу, иккинчидан, мен сизга олдин ҳам айтгандим, гап қайтарган кишини жинимдан ёмон кўраман, деб. Эслатиб қўяй, мана бу столга ҳозирча мен эгаман, сизга тегиб қолган куни сиз буюрасиз.

Бош врач сўнги иборасини шундай айтдики, бу Абдурасуловга гўё мен сендан икки поғона юқоридаман, дегандек туюлди. Нодировнинг ўтиришидан жирканаётгандек бир қиёфага кириб:

— Керак эмас менга бу стол, — деди қизишиб.

— Унда жуда яхши экан, — деди Нодиров Абдурасуловнинг қизишганини кўриб, ажаб бўлди деган хаёлга бораркан. Сўнг худди орада ҳеч гап бўлмагандек мулозим овоз билан сўради, — Телевизорингиз ишлайдими?

Абдурасулов бош врачга қараб аланглади.

— Телевизор ҳам шу хонага кирадими?

— Ҳа, районнинг кўзга кўринган бир раҳбари даволаниш учун касалхонамизга келадию, биз у кишига шароит яратиб бермасак, қандай одам бўламиз ахир.

— Ким экан ўша арзанда?

— Абдурасулов, тилингни тийинг, — деди кўзлари чақнаб Нодиров, — тем боле раҳбар кишини ҳақорат қиляпсиз!

— Ҳақорат эмас.

— Йўқ, ҳақорат.

Абдурасулов ўйланиб қолди, қараса анчадан бери бу ерда ўтирибди, бўлимда оғир беморлар бор эди.

— Қисқаси, нима қилишим керак?

— Мен айтган ҳамма буйруқларни бажаришингиз керак.

— Ғайри қонуний бўлса ҳам-а?

— Фарқи йўқ.

— Бажармасам-чи?

— У ҳолда ариза ёзиб, ўринини бўшатиб қўясиз.

— Ёзмасам-чи?

— Унда ўзим бўшатаман. Йўлини қилиб, яъни сабабини топиб, олдин енгилроқ жазо, сўнг виговор... гапимга тушунаётган бўлсангиз керак?

Абдурасулов ариза ҳам ёзмади, бош врачнинг буйруғини ҳам бажармади. Нодировнинг хонасидан чиқиб келди-да, бўлимдаги ҳар кунги ишларини бажариб, иш вақти тугагач, уйига кетди.

Эртаси куни бешминутлик ўрнида махсус лекция бўлди. Абдурасулов бўлимга келиб ҳайрон қолди. Биринчи палатадаги операция бўлган беморнинг иккаласи ҳам умумий палатага кўчирилибди. Хонада фақат битта каравот қолган. Иккинчи каравотнинг ўрнига холодильник билан телевизор киритилибди, полга чўғдек янги гилам тўшалган, гилам устига болалар хонасидаги пастак столдан бирини қўйишибди. Стол устида ҳар хил идишлардаги ёнғоқ, майиз, бодом ва шўрданак дока билан ёпилган

бўлса ҳам кўриниб турибди. Уртадаги биллур вазада қип-қизил олмалар. Дераза олдидаги икки тумбочка бирлаштириб стол қилинган. Уларнинг устида иккита катта термос, биқинига алланарса деб ёзилган қирмизи чойнак ва пахта гуллик пиёлалар. Каравотнинг тўшаги басаранжом, хонада хотинлар атри анқийди. Чап бурчакдаги вешалкада ҳаворанг фин плашчи осилган, унинг тепасига шляпа илиб қўйилгани учун худди бурчакда биров тик тургандек. Абдурасулов эшикка суяниб хонани кузатаркан, «буларнинг ҳаммаси Нодировнинг иши» деб ўйлади. Шу пайт кимдир яқин келгандек бўлди, Абдурасулов хона соҳиби бўлса керак деб тисарилган эди, қараса бўлимнинг катта ҳамшираси Муборак экан.

— Кеча сиз кетишингиз билан главврач келиб, шунақа қилиб кетди, — деди у палатага имо қилиб. — Ким ўзи бу бақалоқ?

— Бемор.

— Ўлса ҳам шу киши беморга ўхшамайди...

Абдурасулов унинг гапини бўлди:

— Бу одамнинг олдида ўйлаб гапиринг...

— Дардим қолгани йўқ, — деди Муборак карашма билан. — Сиз шу ерда турганингиз учун келдим. Ана, назначениеларини кўчириб берганман, навбатчилар қилаверади.

Йўлка бўйлаб кундуз телпак кийиб, бўйнидаги шарфи билан оғзини бекитиб олган паст бўйли семиз киши бир даста газета кучоқлаб келарди.

Абдурасулов бир неча йиллар райисполкомнинг раиси бўлиб ишлаган, аynи пайтда «Дўстлик» совхозининг директори Абдиевни таниди ва салом берди. Абдиев унинг кўлини олиб, палатага бошлади.

— Кутиб қолдингизми, дўхтур?

— Йўқ.

— Шофёр ҳадеганда келавермагач, киоскага чиққандим.

— Дарров зерикдингизми? — деди Абдурасулов унинг ёши анчага борган бўлса ҳам силлиқ юзига, муштдек бақбақасига ва бароқ қошларига тикиларкан.

— Шу денг, дўхтур, ўрганиб қолганмиз, эрталаб газеталарга бир қараб олмасам бўлмайди, — Абдиев газеталарни тумбочка устига ташлади. Сўнгра у столдан нознеъматларни ёпиб турган докани олди.

— Қани, марҳамат, ука.

— Раҳмат, мен сизни кўрмоқчи эдим.

— Тушуниб турибман, шундай бўлса ҳам аввал иқтисод кейин... Текшириш қочмас ахир, шукурки у даражада инқиллатиб ташлаган дардимиз ҳам йўқ, — Абдиев кулди. Аммо ҳамроҳи жўр бўлмагани учун бирдан ўзини ўнглаб, деди: — Шу денг, ука, яқинда Нодировни кўргандим. «Ака, соғлиқ қалай?» деб қолдилар. Мазаси йўқ дегандим, «иш қочмайди, бир оз дам олинг» дедилар. Бундоқ ўйлаб қарасам, Озоджон ҳақ гапни айтган экан. Кеча Мамат акага кириб рухсат олдик. Кечроқ бўлса ҳам, Озоджон кутиб турган экан, мана шу ерга жойлаштириб кетди.

Абдурасулов директорнинг гапидан, сен нега кутиб олмадинг, деган гинани англаса-да, беморнинг дилини оғритмаслик учун бош врач билан бўлган кечаги муомаласи ҳақида гап очмади, аксинча:

— Ҳа, кеча мен эртароқ қайтгандим, — деб қўя қолди. Сўнгра у Абдиевни текшира бошлади. Чўнтагидан фонендоскопни олиб бўйнига илган эди, Абдиев кўйлагининг тугмасини ечди. Белини хотинларнинг иссиқ рўмоли билан боғлаб олган экан. Боғлам орқа томонда бўлгани учун тугунни кучаниб ечди-да, бошини кафтлари орасига олиб ётди.

— Кўрқанимдан боғлаб юраман.

Абдурасулов унинг кўлини бошидан олиб, ёнига узатиб қўйди ва:

— Эркин ётинг, хўш, нима безовта қилади? — деди.

— Дўхтур, бизнинг дард асосан белда, гоҳида икки биқиндан санчиқ туриб, пастга тушади. Сўнг пешобда ҳам ўзгариш бор.

— Яна?

— Яна... асосан шулар.

— Қанча вақт бўлди?

— Энди, аниғини ўзим ҳам билмайман, ишқилиб бир-икки йил бўлиб қолди. Аввал эътибор бермагандим...

Абдурасулов уни текшириб бўлиб «даволаймиз» деди-да, Абдиевнинг «бир пиёла чой» деб ҳай-ҳайлашига қарамасдан чиқиб кетди.

Уша куни у навбатчи эди, кечки кўрик пайти Абдиевнинг қистови билан биринчи палатада бир оз бўлди. Хона соҳиби аввал столдаги нознеъматлар ёнига иккита товуқ ва бир идишда қази чиқариб қўйди, сўнгра холодильникдан шиша олди.

— Уни жойига қўйинг, — деди Абдурасулов.

— «Оқ лайлак»ни хушламасангиз, «Аралат» ҳам бор, — деди Абдиев холодильник томон тисланиб.

— Умуман керак эмас.

- Эллик грамм?! — Йўқ дедим-ку, — деди қатъий оҳангда Абдурасулов. Абдиев қайтиб келиб жойига ўтирди.
- Яхши иш қилмадингиз, дўхтур.
- Аксинча, ёмон иш қилмадик.
- Нега эди?
- Кўряпсизки, навбатчиман, сизнинг кўнглингизни оламан деб бировнинг умрига завољ бўлишим ҳеч гап эмас. Ахир кечаси ҳар хил операция бўлиши мумкин.
- Операция пайти бардам тутади деб хирурглар андак отиб олишади, дейишади-ку?
- Бўлмаган гап, — деди Абдурасулов ижирганиб.
- Ихтиёрингиз, ука, — деди Абдиев ноилож. — Тортинмай олинг, қазидан олинг, товўқдан олинг.
- Оляпман.
- Бодомдан олинг, майманоқнинг бодоми, — Абдиев нарсаларни таърифлай-вергани сари Абдурасулов баттар секинлашар, гўё унинг назарида шеригининг барча илтифотлари сохта-ю, дастурхондаги таомларда эса кимнингдир ҳақи бордек эди. Шу сабабли у бир пиёла чойни ичиб ўрнидан турди.
- Ҳайронман, ҳеч нарса емадингиз ҳам.
- Раҳмат, олдим, мен борай энди. Иккинчи хирургиянинг перевязкалари турибди ҳали.
- Эртаси куни Абдиев касалхона ҳовлисини бир оз сайр қилди-да, бош врачнинг хонасига кириб борди. Нодиров хонасида экан.
- Э, Жўра ака, келинг-келинг.
- Мен сизга бир хонага қаманг-да, қочинг, деганмидим, — деди Абдиев ҳам ҳазил, ҳам гина аралаш қилиб.
- Узр, Жўра ака! Узр. Кеча медсовет бор экан, областга кетган эдим, дўхтурлар кириб тургандир, Абдурасулов кўриндими? Қалай ўзи?
- Узи-и-и, — деди чўзиб Абдиев, — яхши йигит экану...
- Тушундим, — деди унинг гапини бўлиб Нодиров. — Ана шунақа, директор бобо, баъзиларни икки марта мақтасангиз бас, талтайиб кетади. Шунинг учун ҳам мен буларга тишимнинг оқини кўрсатмасликка ҳаракат қиламан. Узингни билсанг, шу мавқега ким туфайли эришдинг? (Нодиров Абдурасуловни назарда тутиб гапирарди) Одамлар туфайли, қолаверса сизу бизнинг подержкамиз оқибатида. Қисқаси, мен у билан гаплашиб кўяман, тем более, сиздек табаррук одамнинг дилини оғритган бўлса...
- Кўпчилик мақтагани учун келувдим, — деди Абдиев дили оғриётгандек қилиб.
- Ўзгарган, анча ўзгариб қолган. Димоғи кўтарилиб кетган.
- Билмадим, — деди Абдиев Нодиров билан хайрлашар чоғи.
- Ҳеч хавотир олманг, асабни жойига қўйиб, бафуржа дам олаверинг, ўзим гаплашиб кўяман, — деди Нодиров Абдиевни зинагача кузатиб кўяркан. Сўнгра у кабинетга қайтиб кириб жойига ўтириши билан стол биқинидаги тугмачани босди. Котиба қиз эшикдан қаради.
- Абдурасуловни чақир! — деди. Сал ўтмай Абдурасулов келди.
- Мумкинми?
- Келинг, — деди Абдурасуловга ўқрайиб, — озиб-ёзиб бир касални тайинласак, шунга ҳам хол кўйилибди-ку?..
- Тинчликми, — деди Абдурасулов хайрон бўлиб.
- Районнинг кўзга кўринган одамига шундай муомала қилган бўлсангиз, тамомсиз! Абдурасулов гап Абдиев ҳақида бораётганини англаб:
- Шунга шунчами? — деди.
- Ҳа, сизнингча бир ёққа ўт тушиши керак эдимиз? — дея Нодиров яна стол биқинидаги тугмачани босди. Бу сафар котиба қиз эшикдан ичкари кириб тўхтади.
- Диляни чақир.
- Зум ўтмай сочи қирқилган, ранги қувдек хотин кириб келди. У кадрлар бўлимида ишлагани учун ўрганиб қолганидан дафтар ва қалам олиб келган эди.
- Напиши, — деди Нодиров, — за игнорирование приказа главврача и за грубое отношение к больному, прямо укажи — Абдиеву, завхирургическому отделению Абдурасулову Сайт Курбановичу, объявить вивговор.
- Диля чиқиб кетди.
- Шу ҳақданми? — деди Абдурасулов Нодировга тикилиб.
- Ноҳақми? Мен сизга шу киши келяпти бўлимингизга, деб тайинлаганим факт — бирми, унинг ўзи шикоят билан менга киргани иккими, тағин нима керак сизга?
- Озод Нодирович, бунчалик бўлмаслик керак ахир!..
- Қанчалик бўлишим керак?
- Ҳаддан ошиб кетяпсиз, мен-ку, майли, бутун коллектив иш принципингиздан норози...
- Бўлмаган гап, — деди Нодиров унинг гапини бўлиб. — Коллектив билан сизнинг

ишингиз бўлмасин. Уни мен бошқараман. Сиз ўз вазифангизни бажаринг, фақат мана бунақа чувини чиқармасдан.

— Шундай бўлса ҳам айтиб қўймоқчи эдим-да, — деди Абдурасулов ноилож.

— Меҳрибончилигингиз учун раҳмат, — деди Нодиров киноя билан, — аммо мен ҳозирча сизнинг, умуман, ҳеч кимнинг ёрдамига, маслаҳатига муҳтож эмасман. Маслаҳат сўрайдиганларим йўқ эмас, албатта. Лекин улар бу ҳовлида эмас.

Абдурасулов индамай ўрнидан турди ва йўл-йўлакай ўйлаб кетди: «Ҳаддидан ошяпти бу, ҳаммасига ўзимиз сабабчи, бирида индамадик, иккинчисида инсофга келар дедик, мана оқибати. Хоҳлаган буйруғини беради, истаганича фармойиш қилади. Биров билан фикрлашмайди. Коллектив ҳар йили пахта йиғим-терими пайти ёрдамга чиқади, лекин ҳануз биров бир тийин ҳақ олган эмас. Утган йили врачлардан пул йиғиб, ғайри қонуний йўл билан ёрдамчи хўжалик ташкил этди, аммо моллар кўпайиш ўрнига тугади. Ҳаммасидан бош врач хабардор. Ҳаммасини йиғиб бир ёзсамми? Шикоятинг қайтиб яна ўшанинг қўлига келса-чи? Ёки баъзилардек дамба-дам «совға» уюштириб турасанми? Қандай қилиб ахир, қайси йўл билан? Беморларни талабми? Майли, ҳозирча виговорми, берганини бериб турсин-чи!..»

Абдурасулов бу воқеадан сўнг ҳам Абдиев билан ҳеч гап бўлмаган каби, ҳар галгидек самимий гаплашиб юрди. Абдиевнинг қиёфасида ҳам хижолат белгилари сезилмасди. Эҳтимол у киши Нодировнинг Абдурасуловга берган жазосидан беҳабардир. Аммо орадан бир ҳафта ўтгач, Абдиев Абдурасуловнинг хонасига тўсатдан кириб келиб қолди.

— Дўхтур, мени кечиринг.

— Нима учун?..

— Зарур иш чиқиб қолди.

— Гапингизга тушунмаяпман, қанақа иш?

— Совхозга ревизия келибди.

— Ревизия келган бўлса, ҳисобчингиз бор-ку, сиз даволянапсиз, беморсиз.

— Тўғри, лекин боришим керак...

— Тўлиқ курсни олмасдан-а?

— Даволанишим чала қолса ҳам бормасам бўлмайди. Тўғриси айтсам, ука, пленум асосида текшир-текшир кетаётганмиш.

— Текширса-чи? — деди Абдурасулов бамайлихотир.

— Астароқ айтинг, дўхтур, чини билан текширишса борми, пачавамиз чиқиб кетади, пачавамиз. Кўп ишлар фақат қоғозда бору амалда ҳеч вақонинг дараги йўқ. Қисқаси, менга жавоб беринг.

— Унчалик бўлса майли, қолган дориларни уйда истеъмол қиласиз.

— Хўп бўлади, ука...

Орадан чамаси икки ой ўтди. Абдурасулов навбатдаги беморни кўриш учун қабулхонага борган эди, қараса, Абдиев ўтирибди. Фақат энди у ҳеч қандай дабдабасиз, нарсаларини оддийгина тугунча қилиб кушеткада хаёл суриб ўтирар, ранг-рўйи сарғайган, кўзлари хиёл ичга ботгандек эди.

Абдурасулов Абдиевнинг совхоз директорлиги вазифасидан озод этилганлигини билса ҳам, ҳурмат юзасидан «директор бобо» деб кўришди. Сўнгра қабулхона ҳамширасига Абдиев учун касаллик тарихи тўлғазишни айтди. Шу пайт Абдиев уни тирсагидан олиб бир четга бошлади.

— Ука, энди бир яхшилаб даволайсиз, хабарингиз бўлса керак, вазифани ҳам топшириб келяпман, эндиги мақсад битта, у ҳам бўлса соғлиқни тиклаб олиш, қолгани бир ҳисоб бўлар. Ҳа, айтмоқчи, сиздан илтимос, менга аввалги сафардек алоҳида жой қилиб бермайсиз.

— Нега? — деди Абдурасулов.

— Энди ярашмайди, обшида ётавераман.

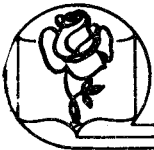
— Ҳа, кўрамиз...

Бу гал Абдиев касалхонада узоқроқ ётиб қолди. Унинг ҳолини кўриб, Абдурасулов алланечук бўлиб кетарди. Чунки олдинги сафар келиб-кетувчилар беҳисоб эди. Энди Абдиевнинг дарди нисбатан оғирроқ, дўстларининг эса кўплари, жумладан бош врач Нодиров ҳам, мана, бир ойдирки, ундан бирон марта ҳол сўраган эмас. Устига-устак кечаги мажлисдан сўнг Нодиров Абдурасуловни бир четга имлаб пичирлади:

— Бўлимингизда «Дўстлик» совхозининг солиқ директори ётган эмиш. У тергов бериши керак дейишади, ётар бир жиноятчининг бошини шунчалар силаганингиз, демоқчиманки, палакати бизларга ҳам тегмасдан бурун жавоб бериб юборинг...

Абдурасулов Нодировнинг гапига ажабланмади, унинг шу «қобилят»га эғалигини яхши биларди.

Аммо бош врачнинг бу галги топшириғини ҳам бажармади. Абдиевнинг асосий касаллиги хуруж қилиб, буйракларининг яллиғланиши ҳамда қон босимининг кўтарилиши каби асоратларни берган, давога муҳтож ҳақиқий бемор эди.

Саъдулла Ҳаким

ДАРЁНИНГ ИККИ ЮЗИ

Муносабат

Ўсмирликда бошимга
Бир иш тушди, кўнгилсиз.
Чин дўстлар унутдилар,
Нодўстлар эслар ҳануз.

Пайт етиб, бағримда бахт
Қушлари юрт тутдилар.
Нодўстлар унутдилар,
Чин дўстлар эслар ҳануз...

ЕТМИШИНЧИ ЙИЛЛАР

Эркак

Аёл, кечир,
Балки бу бачкана бир оз,
Балки бундай суҳбат шаънингга малол.
Аёл, сен юксак бўл осмонлар қадар,
Пастроқ бўл, она-ер қадар сен, аёл.
У ичар,
Сен нечун бунча асабий?—
Ичсин, ичаверсин, ўз ҳолига қўй,
Тегма кўлидаги қадаҳга, аёл.
Унинг юрагида бир қадаҳ бордир,—
Зордир муҳаббатга, меҳрга зордир,
Тўлдир ўша қадаҳни, аёл!
Аёл, у кўпдан бери,
Минг йиллардан буён
Овламоқ бўлади кўнглингни урён.
Нима олиб берса экан,
Тилла узукми,

Ё зумрад исирға, ё билагузук?..
Қанча пулга берар тилла узукни?..
Аёл, унинг бойлиги сенсан!
Топган-тутганига берсин барака,
Қайтармагил қўлини, аёл,
Умрингга ёр бўлсин «Ҳайратул аброр»,
Олгил совғасини, Навойини ол.
Аёл, у кўпдан қайноқ меҳрингга зордир,
Бахмал-бахмал сочларингни ёз.
Юлдузлар — гурлаган болалигидир,
Юлдуз кўзларингни юрагида ёқ.
Балки сенинг ишинг ўта шармдир,
Аёл, сенсиз унинг бахти яримдир!
Аёл, кел, қўлда қадах, дуо қилайлик,
Аёл, кел, қўлда китоб, дуо қилайлик!..

Аёл

Келасан —
Рухим ғунчалари очилар, бироқ,
Кундуз —
Сен даладан ортмайсан бир зум,
Оқшом қўнишини пойлайман муштоқ,
Жавдираб изингдан эргашар кўзим.
Кетасан —
Васлинг — қақроқ лабга томизилган
томчи сув мисол
Ташна юрагимни ўртар баттарроқ.
Тунлар —
Ҳаяжондан титрар қўлларим,
Дуркун кўкрагимда сирғалар ҳилол,
Парча олов бўлиб ёнар лабларим...
Бас!
Қўйиб юбормайман бу гал, жонгинам,
Қучоғимда гулдек парвариш этгум.
Майлига, одамлар этсалар бадном
Бу тахлит телбалик, нодонлик учун.
Тушун, ахир, сени севаман жондан,
Сенсиз бағрим гўё сахро тап-тақир.
Тушун, мангу ғунча эмасман-ку ман,
Сен ҳам темир эмассан, ахир!

Ёлғончи

Бахтиёрсан, айтмайсан ёлғон,
Бахтиёрсан, сўзлагайсан рост.
Мен сен айтган ростларни тинглаб,
Ёлғон айтиб яшайман, холос.

Мен ёлғонни бераман қурбон
Соғ қолсин, деб кўксимдаги рост.
Айтилмаган неки бор, аён —
Келажакка қолажак мерос!

Дарёнинг икки юзи

Инсон бир, аммо сўзи бошқа-бошқа
Феъли-ю, қошу кўзи бошқа-бошқа.
Қўш қирғоқ бир дарёдан сув ичса ҳам
Дарёнинг икки юзи бошқа-бошқа!

«ГАРАША ГУРУНГЛАРИ» ТУРКУМИДАН

Ражаббойнинг белгиси

Меҳмон чақирибди бир куни Ражаб:
«Форишдан тоғ томон борасиз ўрлаб,
Саврик довонидан кунботар ёқда —
Қияда уч сигир юради ўтлаб.

Тарновдек қуйилиб кетар йўл ўзи,
Чалғимай юз бурунг ўша томонга».
...Шом пайти форишлик беш-олти меҳмон
Ўрлаб келибдилар юксак довонга.

Сўнг бир қур қўллари қилиб соябон
«Гараша қайда?» — деб кўрмишлар чўтлаб.
Сигир қайда, дейсиз, кунчиқар ёқда
Уч йилқи ялтиллаб юрганмиш ўтлаб.

— Ўша куни балки озгина отган,
Сал адашган бўлса, кайфчилик сабаб,
Ражаб сигир дея йилқини айтган,
Кетдик, — дебди бири, — шу ёққа қараб...

Тонгдан енг шимариб бизнинг Ражаббой
Бўрдоқи қўй сўйиб, қозон осибди.
Хизмат қилмоқ учун, ташигани чой
Ҳовлисини бир уй одам босибди.

Гоҳ кўчага чиқиб, гоҳ кириб уйга,
Ражаббой меҳмондан топмасмиш дарак.
Биқир-биқир шўрва қайнар бир ёқда,
Бир ёқда терилиб турибди барак.

Ҳаммамиз ҳам меҳмон бу дунёга, деб
Қўшнилари Ражабни шиширибдилар.
Истаганча турли мевалардан еб,
Бор таомни паққос туширибдилар.

...Меҳмонлар тун кечиб, алқисса тонгда
Келибдилар равон бир йўлга етиб.
Бундақ қарасалар йўл белгисига:
«Фориш. Гарашага қирқ километр!»...

Уддабурро Сатторвой сирини

Урвоқ булут соясичалик
Томорқаси — узумзори бор. —
Қўлда кетмон, йил ўн икки ой
Қўриқчидек шу ерда Саттор.

Сунбулада ҳар бош узумни
Ёмби каби авайлаб узиб,
Соя-салқин хилват хонада
Осиб қўяр яконга тизиб.

Сўнг бири кам ўттиз кун кутар.
Ҳар бош узум сояда сўлиб
Шири боғлар, роса бол тутар,
Қотар қора сақичдай бўлиб.

Ана энди кўринг Сатторни,
Эртаю кеч тиним билмайди.

Самарқанднинг машҳури жаҳон
Бозоридан бери келмайди.

«Кетсам, қайтиб келмайман бошқа,
Биччи қолди, келиб қолинг, ҳой,
Ҳар донаси қора кўнгиздай,
Пуштасини чопган Раупбой!»

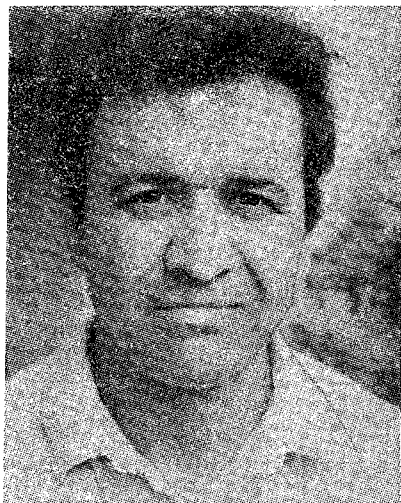
Кўрган билар, Гараша қайда,
Қайда шаҳри азим Самарқанд.
Раупбойнинг номин эшитиб
Бўлиб кетар одамлар тирбанд.

Эл ичида бозор аҳлидай
Шинаванда бўлмаса керак.
Раупбойни ҳар ҳолда улар
Фарҳод сиёқ ўйласа керак.

Турнақатор майизфурушлар
Кузатишар бир четда ўсал:
«Турармидик бундай туришда
Бизларнинг ҳам Раупбой бўлса?»

Терак бўйи тик келмай офтоб,
Путга босиб майизтўрвани,
Йўлга чиқиш олдидан Саттор
Хўр-хўр хўплар қайноқ шўрвани.

...Ана кетиб боряпти Саттор,
Ўз хаёли билан ўзи банд.
Хуржунда Раупбой учун
Ҳар галгидек — бир жуфт хўрозқанд!

Юсуф Жумаев

ИЗТИРОБ

Сизнингча...

Туркменистонлик академик С. Бобоевнинг фикрича, Оролнинг қуригани яхши экан. Урнига пахта ва бошқа экинлар экса, фойдалимиш.

Сизнингча, гулзорни йўқотиш керак,
Пахта экиш керак гуллар ўрнига.
«Оқ олтин» дегани тиллодир лак-лак,
Пахта экиш керак йўллар ўрнига.

Сизнингча, қулатиб Гўри Амирни,
Қадамоқ лозимдир ўрнига чигит.
Текислаб оталар ётган қабрни,
Қадамоқ лозимдир ўрнига чигит.

Хивани шудгорлаб, гўнг билан пешлаб,
Ўрнига экмоқ шарт пахта — манфаат.
Ленин ҳайкалини қўпориб ташлаб,
Пахта экиш керак ўрнига албат.

Бешикларнинг ўрни бўлсин пахтазор,
Юрт айлансин пахта — ҳақнинг ўрнига.
Битта халқ борми-йўқ, нима фарқи бор,
Пахта экиш керак халқнинг ўрнига!!!

Бахтсизлик

Бу йигитнинг бор онажони,
Отаси бор, сингиллари бор.
Бордир қанча дўсту ёрони,
Она халқи — бедиллари бор.

Хотини бор — меҳрибон, мушфик,
Соясига юкунадиган.
Фақат уни англайдиган йўқ,
Йўқдир уни тушунадиган.

Ҳуқуқлар

«Спартак»ни ўқидим. Бечора қулларда
ҳеч ҳуқуқи бўлмас экан-да...
Бир китобхоннинг деганидан.

Қулларда ҳеч ҳуқуқ йўқ дейсан, дўстим!
Қулларда бор, ахир, ишлаш ҳуқуқи,
Хўжалар кўнглини хушлаш ҳуқуқи,
Қулларда ҳеч ҳуқуқ йўқ дейсан, дўстим!

Тўққанин унутиш ҳуқуқи бор-ку
Ва шаънин унутиш ҳуқуқи бор-ку,
Ватанин унутиш ҳуқуқи бор-ку,
Қулларда ҳеч ҳуқуқ йўқ дейсан, дўстим!

Уларнинг ҳуқуқи армон қилмаслик,
Элини билмаслик, тилин билмаслик,
Аждод урфларини кўзга илмаслик,
Қулларда ҳеч ҳуқуқ йўқ дейсан, дўстим!

Улар бир-бирини ейиши мумкин,
Тер тўкиб, очликдан ўлиши мумкин,
Яна бахтлимиз деб кулиши мумкин,
Қулларда ҳеч ҳуқуқ йўқ дейсан, дўстим!

Ғайрга

Учраган булоқни булғаб кетасан,
Обу ҳаётига туфлаб кетасан.
Сенда ҳам булоқ бор, унда ушбу чок
Бошқалар бемалол ювмоқда оёқ.
Дилимда сен учун бир оғиз калом:
Бас қилган пешангни — булғамоғингни.
Ўзгалар булоғин қилгунча ҳаром,
Ҳалол сақласангни ўз булоғингни.

* * *

Мени омон кўрсанг бўласан бемор,
Мени бемор кўрсанг омон бўласан.
Мени шодон кўрсанг бўласан абгор,
Магар абгор кўрсанг шодон бўласан.

Истеъдодсиз бўлиб туғилган бўлсанг,
Бу учун мен эмас, фалак айбдор.
Эътиқодсиз бўлиб туғилган бўлсанг,
Бу учун мен эмас, ўзинг гуноҳкор.

Эҳ, мени мунчалар кўрмасанг ёмон,
Хушлайсан на номим, на баётимни.
Сенинг ҳаётингни эмас, эй нодон,
Яшаб юрибманку, ўз ҳаётимни!

Баъзи тенгдош қаламкашларга

Гарчи назмбозсиз, гарчи беталант,
Ўсдингиз, ўсарсиз янада баланд.

«Ҳурматли» бўласиз, «азиз» бўласиз,
Муҳаррир бўласиз, раис бўласиз.

Сафар қилажаксиз олис юртларга,
Аъзо бўлажаксиз комитетларга.

Ҳали сиз етмаган имкон қолмайди,
Ҳали сиз олмаган унвон қолмайди.

Ҳатто «халқ шоири» бўласиз шоён,
Шоир бўлолмайсиз лекин ҳеч қачон.

Бойқаро

Ровийлар гувоҳдир, Темурий султон,
Сен от етаклабсан, отда Алишер.
Халқнинг орасида атабсан шоён:
Узингни муриду Алишерни пир!

Инсон — боғ, гоҳ хушком, гоҳ эдинг бадком,
Фақат гул ўсмаску, ахир, боғ аро.
Лекин сен бўлмасанг, Навоий бобом
Навоий бўлмасди балки, Бойқаро!

Мудом бўлмасанг-да шоирга мушфик,
Сен уни тожингга гавҳар этгансан.
Навоийни сийлаб, беқадр, йиқик
Тилимнинг қаддини тиклаб кетгансан!

Менсимай баҳорнинг яшил тилин куз
Хазон тилда сўйлар, юрагим абгор.
Туркий забонимдан, ҳатто то ҳануз
Сўйлашни ор билган ҳукмдорлар бор.

Тож надур, дилингни алами афзун,
Белни букадиган энг оғир юкдир!
Шу юк остида ҳам, номи ҳумоюн,
Шоирни тинглаган шоҳлар буюкдир!

Ноқислар қанчалар сўкинмадилар
Сени золим дея, ўкинма, ғамдош.
Қайси шоҳ тирик пайт сиғинмадилар?!
Қайси шоҳ ўтган сўнг отмадилар тош?!

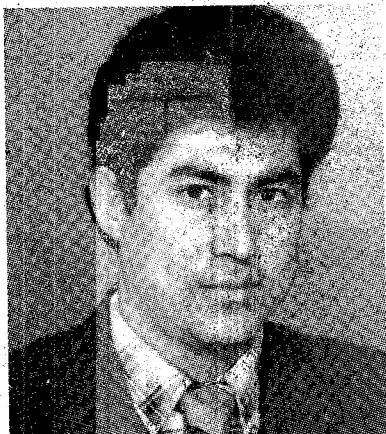
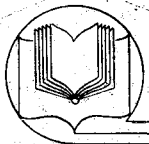
Ибратли ҳаётинг ҳукмдор зотин
Огоҳ этар яна қанча замонлар.
Шоҳнинг толеи бу — етакланг отин,
Шоирларга мурид тушинг, султонлар!

Бир танишимга

Бошинга ташвиш тушса,
Халқни ёдга оласан.
Имдод бер деб шўрликнинг
Пойида дод соласан.

Ишинг ўнгландими, бас,
Сен яна осмондасан.
Унутасан халқингни,
Киборлар томондасан.

Қабулингга кирай деб,
Эл сарғаяр навбатдан.
Омон бўл, лекин бошинг
Чиқмасин ҳеч кулфатдан.

Намоз Эргашев

ҚОБИЛ БОБО

Ҳикоя

«...Тавба, нега шундай, а! Мана, қуёш... қизариб ботяпти. Аслида эса у ботмас экан. Ернинг ўзга чеккаларида, бизга қандай чарақлаб нур сочган бўлса, шундайлигича туравераркан. Нега унда бизга олови сўнгандек хиралашиб, қизил бўлиб кўринади! Ҳатто эрталаб ҳам қизариб чиқади. Ҳар қалай, бу, шунчаки одатий ҳол бўлмаса керак...»

Бувамнинг гапларидан

Қобил Бобонинг иккита камчилиги бор. Аввало, бир оёғи йўқ — чўлоқ. Кейин...

Чолнинг на бола-чақаси, на мол-дунёси бор, эски кулбасида ёлғиз яшарди. Қишлоқ одамлари у билан эркин муомала қилаверишарди. У жуда беозор, ҳатто қаттиқ жеркиб ташлашса-да, ўқинмас, фақат: «аттанг, сезилмай йўқоляпти» дея бошини ғамгин чайқаб қўярди. Нима йўқоляпти? Бунинг маъносини фақат угина биларди. У гўё захрини ҳам, қаҳрини ҳам шу сўзларга омухта қилиб юборгандек эди.

Чол яшайдиган кулбанинг девори мол қўраси билан ёнма-ён. Уй девори ёмғирда ювилавериш, силлиқ бўлиб қолган, ҳовлига кираверишдаги чўкиб ётган тандир ва ўчоқлар кўзга ғариб кўринади. Гарчи бу тандир ва ўчоқлар хароб ҳолда бўлса-да, чол бузиб ташламас, бундай қилиш унинг ҳатто хаёлига ҳам келмасди...

Шунчалик бечораҳол бўлишига қарамай, қишлоқ одамлари негадир ундан ҳайиқшарди. Аслида, чолда ҳайиқадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмасди. Бировлар унинг инсужинслар билан алоқаси бор деса, бошқалар телбага чиқаришарди.

Чол ҳафтанинг учинчи куни қуёш ботиши билан қаёққадир ғойиб бўларди. Шу кетганича уйига ярим кечада қайтар, бу «сирли саёҳат»ни таъқиб қилишга ҳеч ким журъат этолмасди.

Баъзан сирли нарсалар кутилмаганда, бир тасодиф билан очилиб қолади. Чолнинг сири ҳам ана шу қисматга дучор бўлди. Тўғрироғи, сир калитини топиш қишлоқ аҳолисининг чакана молини боқиб юрадиган Жонсоли чўпўнга насиб қилди. Тенгдошлари унга «Овсар» деган лақаб қўйишган. Сакқизинчи синфни битириш арафасида Жонсолининг отаси қазо қилди. Онаси дардманд аёл эди. Оилада ёлғиз ўғил бўлгани учун, ўқишни ташлаб, рўзғорнинг бутун оғирлигини ўз елкасига олди. У соддадил, ишонувчан, бир оз кўрқоқ эди.

* * *

Чол саҳар уйғонди. Кўрпа-тўшагини йиғиб, уйга олиб кирди. Керосинкани ёқиб, човғумни қўйгач, таҳорат олиб, намоз ўқишга тутинди...

Чолнинг нонуштаси доимо бир хил: икки пиёла обжўш билан бир бурда нон. Ҳовлида олма, узум ва бошқа неъматлар сероблиги учун чолнинг кўзи тўқ, улардан камдан-кам тановул қиларди. Меваларни қишлоқ болаларига улашар, болалар ҳам ўзлари-ча муғамбир, ишлари битгунча мўмин-қобил бўлиб туришар, сўнгра чолни мазах қилиб қочишарди. Чол эса мийиғида кулиб қўярди.

Нонуштани тугатгач, кўчага чиқди. Утган-кетганлар билан саломлашиш, гапга солиш ҳам унга қадимдан одат.

— Ассалому алайкум, ҳа, Неъматбой, йўл бўлсин?

Дастлаб ўзи салом беришга улгураолмаганидан хижолат тортган йигит қаддини ростлаб:

— Холмат аканикига тўйга, — деди юришга унамаётган қўйнинг бўйинбоғини қатиқ тортиб. Чол яна сўради:

— Ўғил тўйми ё қиз тўйми?

Йигит чолнинг саволига ажабланмади. Одамлар бундай пайтларда Қобил бобони унутиб қўйишларини биларди. Айтганлари билан, барибир, тўёна олиб бормади. Қолаверса, ўзи тўй ҳам қилмайди. Шундай бўлгач...

— Ўғил тўй, — деди йигит чолнинг мўлтираб боққан кўзларига зимдан назар ташлаб.

— Бинойи, — деди чол. — Тўйлар кўпаяверсин...

Чол кўра томон юрди. Устига қанор ёпиғлик хашакдан ярим кучоқ олиб, охурга ташлади. У кўрани ўз дидига мос қилиб қурган: тўртта тол ходасини ерга қоқиб, ён томонларини янтоқ билан бекитиб чиққанди.

— Ҳа, жонворларим, — деди кўра ичида унга тикилиб турган, бор бисоти бўлмиш бир қўй ва эчкисига. — Анча куттириб қўйдимми? Ана хашак, еяверинглар. Ҳа, айтгандай (чол эчкига пўписа қилди), шохим бор деб совлики сузаверма. У ҳам сендай жонвор. Баҳам кўрсанглар, икковларинггаям етади. Майли... — чол кўча томон қайрилди. — Мен Холматникига кетдим. Тўй қилаётганмиш, бормасам бўлмайди. Сатилдаги сув ҳам ўзим келгунимча етади, тагин тўкиб қўйманглар. — У атрофга аланглаб қичқирди, — Оқбой, эшитаёпанми, Оқбой?

Думини ликиллатганча қоп-қора ит чолнинг олдига чопиб келди. Оёғига тумшугини суйкаб, ерга ётиб олди. Пешонаси оқ-қашқа бўлгани учун Қобил бобо уни «Оқбой» деб атар эди.

— Ҳа, балли! — деди Чол Оқбойдан хурсанд бўлиб. — Ўзинг биласан, мен йўғимда уйга қараш сенинг бўйинида. Ҳа-я, эсим қурсин, сенга пича овқат олиб қўйган эдим. Мана, ҳозир...

Ит чолнинг гапига тушунгандек, ғингшиди. Чол оғирини қўлтиқ таёғига ташлаб, ҳаққалаганча уйга кирди. Остонанинг ўнг томонида турган тоғорачани олиб чиқиб, ҳовлининг ўртасига қўйди:

— Ма, Оқбой, ол, е! Мен энди кийинай эмасам...

Уйга кириб эски сандиқни очди.

— Барака топкур, илоё минг яша, — деди тугундан ювилган кўйлагини олиб силкир экан.

У ўз миннатдорчилигини қўшниси Сарваройга билдирарди. Елғиз мана шу келинчақ чолнинг ҳолидан хабар олиб, кир-чирига қараб турарди. Уктам (Сарварнинг эри) мартабали одам бўлгани учунми, чолдан ижирғанарди. Хотинининг кўнгилчанлиги унга ёқмасди. «Бундайлар яхшиликни ҳам, миннатдор бўлишни ҳам билишмайди», дер эди. Уктамнинг гапида жон бор эди. Бирда у чолни уйга чақиртирди. Чол аввалига ҳайрон бўлди, сўнг таваккал қилиб, қўшнисиникига борди.

— Э, э... келинг, бобой, — деди табассум билан Уктам. Аммо ўтирган жойидан жилмади. Чол сўри четига омонатгина ўтирди. Уктам у билан обдан ҳол-аҳвол сўрашди. Чол эса ҳамон эсини жамлаб ололмас, хаёлидан минг турли гаплар ўтарди. Уни қўшнисининг кутилмаган бу меҳрибонлиги ажаблантириб қўйганди.

— Шу десангиз, бобой, — чолнинг хаёлини бўлди Уктам, — бугун шаҳарга тушувдим. Дўконларни айланиб юриб, бирдан сиз ёдимга тушиб қолдингиз. Қўшничилик, қолаверса шаҳарга боришга қийналади, деб ўйладим-да, шартта биттасини олдим. — Уктам ёнида ётган маҳсини олиб чолга узатди. — Энди оз бўлса-да, кўп ўрнида кўрасиз. Бу сизга совға...

Чолнинг киприклари беихтиёр пирпираб кетди. Кўнгилида аллақандай қувонч ҳислари пайдо бўлди. Оғир ютиниб ўрнидан турди-да, маҳсини олгач, бошини миннатдор силкиб, Уктам ва Сарваройнинг ўтиринг, деганига ҳам қарамай, уйига қайтди. Чол ҳовлидан чиқиши билан Уктамнинг қовоғи уюлди, пешонаси тиришиб кетди. У бугун кимнингдир маслаҳати билан шу ишни қилган, чолдан узоқ дуо, жилла қурмаса «катта раҳмат» деган сўзни кутганди. Лекин...

Чол уйининг оstonасига базўр етди. Эшикка суяниб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Нега шундай? Инсонга гўдакликда йиғи ярашади-ю, кексайгач тамоман акси. Чолнинг ҳозирги ҳолатини кўрган киши ҳеч иккиланмай унга қўшилиб йиғларди, албатта. Чол қўлини юзига босиб ҳўнграр экан: «Раҳмат, умрларингда дард кўрманглар, — дерди пичирлаб. — Албатта, Сарварой, сенга қолдираман. Қирқимга, йилимга сарфлайсан. Раҳмат!»

Чол қолдирадиган нарсаларини Сарварой омонатга хиёнат қилмай, ўзининг маъракасига сарфлашига ишонар эди...

У кийиниб бўлгач, кўча эшигини тамбалади-да, тўйхонага йўл олди. Тўйхона дарвозаси олдидаги «ўтинг, ўтинг»ларга эътибор бермай, ҳовлига кирди.

«Тавба, биров кўнгилдан чиқариб элга ош бердими, хушлаган келаверади. «Ўтинг, ўтинг»га бало борми? Лекин одамлар ҳам қизиқ-да, баъзилар шу сўзни эшитмаса кирмай кетишдан ҳам тоймайди»: Ҳар тўйга борганида шу фикрни кўнгилдан кечиради.

— Омин, тўйлар қуллуқ бўлсин! — дея чол даврадагилар билан эринмай бирма-бир сўрашиб чиқди.

Тўй эгаси унга нигоҳи тушгач, хижолатомуз табассум билан олдига келди, самимий кўришиб, қулоғига нимадир деб шивирлади. Чол «хўп» дея қўлини кўксига қўйди-да, ўрнидан турди. Утиринг, овқатланиб олинг, дегувчиларга ҳам қарамади, самовар томон юрди. Самовар ёнига қўлбола курси келтиришди. Чол теварагида уймалашаётган бир-иккита тирмизакка: «Ўтинг опкелинглари!» дея қичқириб, хизматга киришди кетди. Самовар таги энди гуруллаб ёна бошлади...

Кечга бориб, тўйхонада одамлар сийраклашиб қолди. Чол хизмат муддати туғанини англаб, самовар олдидаги ўтинни нарироққа тахлади-да, баковул ёнига борди. Баковул ҳам унинг муддаосини тушунди чоғи, чол оғиз очмасданоқ, уч бўлак гўштни хонтахта устига қўйди. Чол гўштни иккита ноннинг орасига бостириб, саллачага тугди-да, «майли, эмасам», дея кўчага чиқди. У уйига эмас, одатдагидек, бугун ҳам қишлоқ чеккаси томон йўл олди. Қишлоқ чеккасида бир неча чолдевор уйлар бор эди. Шу томон бурилди...

Бу ерлар харобага айланганига кўп йиллар бўлган эди. Илгари неча авлодни бағрида ўстирган пастқам пахсали уйларнинг энди усти очиқ, на эшик, на деразаси бор. Ҳовли юзида қуриб қолган дов-дарахтлар ҳамон қаққайиб турарди. Одамлар бу ерга яқин йўламас, ваҳимали миш-мишлардан қўрқиб, хароба ёнидан ўтишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди.

Чол харобазор ўртасига етгач, бир оз тин олди-да, қуриб ётган дарахт тагига чўкди. У теварак-атрофга эътиборсиз, хаёлга чўмиб ўтирарди. Колхоз чўпони Жонсоли шу тунда сурувни шеригига топшириб, уйига тушиб-чиқиш учун кетаётган эди. У уйга тезроқ етиб олишни чамалаб, қишлоққа айланма йўл билан эмас, хароба олдидан тўри кесиб ўтишни афзал кўрди. Чўпон қалин ўсган буталар ёнига етганда, ғалати бир товушдан хаёли бўлинди. У атрофга синчковлик билан тикилар экан, тўсатдан чўчиб тушиб, ерга чўккалади. Жонсоли зумда миясини чулғанган ваҳимали фикрдан карахт тортганча, бир муддат ўзини йўқотиб қўйди. Шу пайт «чиқ-чиқ»лаган товуш эшитилди. «Ажина ўз шерикларини чақиряпти», ўйлади Жонсоли. У ҳозир нимадир содир бўлишини кутиб, ўзини қўлга олди. «Нима бўлса пешонамдан кўраман», деган ўйда, этиги кўнжидан пичоқ олиб, атрофга қулоқ тутди. «Чиқ-чиқ»лаган товуш бошқа эшитилмади. Жонсолининг туришга юраги дов бермас, харобазорда эса осойишталик ҳукм сурарди. Ҳашаротлар узлуксиз чириллар, гоҳида бойкушлар нохуш сайраб қўярди. Ой сийрак булутлар орасидан кўриниб, атроф ғира-шира ёришди. Жонсоли тоқати тоқ бўлиб, чигилини ёзиш учун оёғини узатган эди ҳамки, қўққисдан кимнингдир овозини эшитди.

— Хаёл курсин, — деди кимдир нолигандай. — Зухра ҳар кунги жойидан анча олислаб кетибди-ку. Кечиксам ҳам боришим керак. Ҳойнаҳой, келмаганимдан ташвишлиниб ўтиришгандир...

Жонсоли эҳтиёткорлик билан қаққини кўтариб, Қобил бобога кўзи тушди. Ерга ўтирган чол инқиллаб ўрнидан турди-да, йўл томон юрди. Жонсоли уни таъқиб қилишга шошилмади. У чолнинг бу кеча ким биландир учрашишини сезгандай эди. Қадам шарпалари эшитилмай қолгач, чўпон бекиниб ўтирган жойидан чиқиб, чолни кўздан қочирмаслик учун одимлади. Чол яна қишлоққа олиб борувчи йўл бўйлаб кетаётган эди.

— Уф, қарилик курсин, — деди Қобил бобо уйи ёнида тўхтаб. — Пича дам олай.

У деворга суяниб ўтирди. Орадан ҳеч вақт ўтмай, инқиллаб ўрнидан туриб, «тоқчага қўя турай, мушук илиб кетмасин», дея, энгашганча ҳовлига кирди. Жонсоли хийла вақт ўтирди. У чолнинг қайтиб чиқишини, ҳар доимгидек, ким биландир учрашувга боришини сезган эди. Жонсоли ўзича режа тузди: аввалига чолнинг шубҳали киши эканлигини керакли одамларга хабарламоқчи бўлди. Аммо чолнинг шубҳали ишларини исботловчи аниқ далил йўқлиги уни бу фикрдан қайтарди. «Яхшиси, кузатиб юриш керак», ўйлади чўпон. У шу хаёлда уйига қайтди...

* * *

Ярим тунда эшик «ғийқ» этиб очилди. Қобил бобо қўлида аллақандай тугунчак билан кўчага чиқди. У эшикни тамбалади-да, лаканлаганча қишлоқнинг қуйи қисми — чакалакзор томон йўл олди. Қишлоқ ортда қолди. Чол изма-из келаётган Жонсолини қайқамасди. У шошиб одимлар, дам-бадам «уф» тортар эди. Чакалакзорга яқинлашиб қолшганда чол кичик тепаликдан ўтиб, ўннга бурилди. Чакалакзорни ёқалаб бориб, майдонда тўхтади. Бир ҳовли кенглигидаги майдоннинг қарши томони кўл эди. Чол тугунни ерга қўйиб, секин чўкди. Жонсоли қалтираб кетди. Чолдан сал нарида учта тупроқ уюми дўппайиб турарди. Қобил бобо тугунчакни ечиб ёйгач, майин овоз билан қақирди:

— Ҳу, Анзира! Нима бўлди, мени кутавериб ухлаб қолдиларингми? Анвар билан

Тоҳирни уйғот, қара қандай мазали таом олиб келдим. Узиям думбанинг ёғига қоврилган...

Чол сўзини тугатмай, йиғлаб юборди. Жонсолини титроқ босди. Негаким, чол қабрларга қараб гапираётган эди. Жонсоли орқасига ўгирилиб, жонҳолатда югурди, аммо уч-тўрт қадам ташламаёқ оёқлари чалишиб, юзтубан кулади. «Войдод!» дея қичқириб ҳушидан кетди...

У ҳушига келганда сочини кимдир сийпалаётган эди. Бир оздан кейин секин кўзини очди. Тепасида чол турганини кўриб, кўзини қайта юмди.

— Хой йигит, сен Мирзобойнинг ўғли эмасмисан? — сўради чол.

Жонсоли жавоб бермади.

— Бу ёқларда нима қилиб юрибсан?

Жонсоли чолнинг саволини яна жавобсиз қолдирди.

— Эсингни йиғ, — деди чол унинг бошини силаб. — Қўрқма. Қўрқсанг, ўзингга қийин бўлади. Тур ўрнингдан... Ҳа, яхши. Тинчликми, ўғлим? Бу ёқларда адашиб юрибсан?

Жонсоли қандай жавоб қилишга қийналиб, ёлғон гапириб юборди:

— Қўйим йўқолиб қолган эди, шуни ахтариб юрибман...

— Бир ўзинг-а? — деди чол ҳайратланиб. — Яна ярим тунда?..

Орага оғир жимлик чўқди. Жонсоли чолнинг ишонмаганини сезиб турар, пайт пойлаб қочиб қолишга шайланарди. Чол чуқур хўрсиниб, Жонсолининг яна сочини сийпалади. Сўнг ҳазин овозда деди:

— Ҳа, адашганинг ҳам яхши бўпти, ўғлим. Сени худонинг ўзи етказибди. Буни анчадан бери кутардим.

Чолнинг бу сўзлари Жонсолини ваҳимага солди. «Тамом бўлдим», деб ўйлади у ва жонҳолатда:

— Менда айб йўқ, бобо! — дея орқага тисарилди.

— Қўрқма, ўғлим, — деди чол уни кўлидан ушлаб. — Мен сенга тегмайман. Аммо бу ерда мени кўриб қолганингни бировга айтмайсан. Сўз берасан-а? Энди, мен билан юр.

У ўрнидан туриб, кичик тепаликлар сари юрди. Қабрлар олдида қарама-қарши ўтиришди. Чол бир лаҳза сукут сақлаб йўталди.

— Кел, ўғлим, қулоқ сол. Мен ўзим ҳақимда гапириб бераман, — деди у ҳазин овоз билан. — Мен асли Юзтепа қишлоғиданман. Уша жойда туғилганман. Уруш бошлангунча ҳам ўша жойда яшадим. Икки ўғлим бор эди. Бевафо дунё... Қандай болаларим бор эди-я!.. — Чол бошини силкиб қўйди. — Уруш бошланиб, урушга кетдим. Газандалар уяси яқинидаги жанглардан бирида ярадор бўлдим. Оёғимга ўқ теккан экан. Даволанишга ётқизишди. Бу пайтда уруш тугай деб қолган эди. Уйга чўлоқ бўлиб қайтдим. Бахтимга бола-чақам эсон-омон экан. Колхозда ҳисобчилик қилдим. Уша йили қишлоғимизни сел босди. Мен қўшни районга кетган эдим. Бу фалокатни икки кундан кейин эшитиб, шошиб уйга келдим. Аммо уйдан асар йўқ, фақат ярим чолдевор сўппайиб турарди. — У бир тебраниб олди. Йиғидан тўхтаб оғир хўрсинди-да, сўзида давом этди, — ўғлим, бу гапларим, кўз ёшларим сенга эриш туюлмасин. Тақдир экан-да, нима ҳам қилардим. Одам зоти аввал-охир шундай яратилган экан. Бировнинг танасидаги оғриқни биров сезмайди. Ушанда қандай йиғлаганларимни, дард чекканларимни билсанг эди. Айниқса, Тоҳиржонимни кўмсаб... — чол енгини кўзига босиб, бир зум жим қолди-да, яна гапга тушди. — Хотин, бола-чақамни жонимдан ҳам ортиқ кўрардим. Ахир, шулар учун, юрт учун қон кечдим-да. Ҳай, бу гапларнинг энди фойдаси йўқ. Хотин, бола-чақамни суриштирдим. Дарагини ҳеч ким айтолмади. Шунча югурганларим бекор кетди. Кўплар мени ўшанда тентакка чиқаришди. Қишлоқ қариялари: «Бошга тушганни кўз кўрар, нима ҳам қилардинг, пешонанг-да, бир сен эмас, элнинг ярми хонавайрон бўлди. Тақдирга тан бер», дейишди. Жондан ортиқ кўрганларинг ўлиб кетса-ю, сен бу ёруғ оламда тирик юрсанг. Одамга бундан ортиқ азоб бўладими. Баъзи кишилар: «Уйлан, бариси унут бўлиб кетади», дейишди. Шу ҳам гапми?! Ушалар ўлгандан кўра мен ўлиб кетсам бўлмасмиди!..

Жонсоли бошини эгиб, сукут сақларди.

— Агар вафо бўлмаса, эр-хотинликнинг ҳеч қандай маънисини йўқ, — деди чол қатъий қилиб. — Эҳ, аттанг, сезилмай йўқоляпти-да... Ҳай, майли, гапирверса, гап кўп. Мен эсам, сел ювиб кетган уйимни сира унутолмайман, тушларимга киради. Она қишлоғимдан чиқиб кетганимдан кейин, кўп жойларда сарсон бўлиб юрдим. Тақдир эканми, шу қишлоқда муқим яшашга қарор қилдим. Кунларнинг бирида айланиб юриб, шу қабрларга кўзим тушиб қолди. Раҳматлик Собир бобо бундан хабардор экан. Унинг айтишича, сел келган йили икки бола ва бир аёл оқиб келган. Шу атрофдаги чўпонлар буни кўриб қолишибди. Буларни тайин ўз бола-чақам деб айтолмайман. Бироқ шу қабрлар мен учун бирдан-бир таскин. Ҳафтада уч марта келиб, шулар билан гурунқ қиламан. Юрагимнинг чигилини ёзаман, ҳарна енгил тортаман. Бошқа нима ҳам қилай. Қўшниларикига ҳар кеч гурунқга боравериш ҳам, одобдан бўлмайди. Борганинг билан

сенинг дардингни биров эшитармиди. Уларнинг топган гапи ким ишга кўтарилибди, ким урилибди, фалончи машина олибди, пистончи уй қурибди...

Чол тугунни ўраб, Жонсолига берди.

— Уғлим, сен эпчилроқсан, манавининг ичидагиларни кўлга отиб юбор, — деди у оҳиста.

Жонсоли ҳайрон бўлганча, ўрнидан туриб тугунни олди-да, кўл томон юрди. Қайтиб келгач, бўш рўмолни чолга узатиб, ерга ўтирди.

— Ажабланма, уғлим, — деди чол бошини тебратиб. — Бу уларнинг ҳақи. Худо уларнинг даргоҳига етказади. Бир юз йигирма сўм нафақа оламан. Бошимга урамани бунча пулни. Бировнинг ҳақини еб бўлмайди. Бу — уларники. Беминнат хизматим — одамларники. Ана шундай гаплар, уғлим...

Жонсоли унга тикилар экан, беихтиёр кўзларига ёш қалқди. Шу лаҳзада чолнинг оёғига йиқилгиси, ундан узр сўрагиси келди.

— Ҳай, кетдик, — деди Қобил бобо жойидан қўзғалиб. — Ҳадемай, тонг отади.

Улар қишлоққа бирга қайтишди. Чол уйига етганда тўхтаб, қўлини Жонсолининг елкасига қўйди.

— Ёдимдан чиқай депти, — деди у. — Сендан илтимосим шуки, мабодо қазо қилсам, мени ҳам мана шу қабрлар ёнига кўминглар. Айтиб бўладими, бугун борман, эртага йўқман. Васиятим шу. Сўз берасан-а?

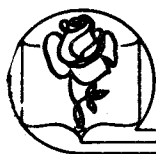
Жонсоли бош силкиди. Чол йигитнинг пешонасини бир силаб қўйди-да, ўз ҳовлиси-га кириб кетди.

Кейинги ҳафтанинг пайшанба куни Жонсоли қаттиқ турткидан уйғониб кетди.

— Тур, уғлим, — деди онаси. — Қобил бобо қазо қилибди.

У апил-тапил кийиниб кўчага чиқди. Етиб борганида мурдани кафанга ўраётган эканлар. Ҳовлида Жонсолининг тоғаси ва уч-тўрт қариядан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Йиғи овози чиқмас, қариялар бошларини қуйи эгишиб, сукут сақлаб туришарди. Қобил бобо жасадини беш-ўн киши елкама-елка кўтариб жўнашди. Жонсоли эса тобутдан кўл узмай борди. Васиятига кўра марҳумни чакалакзордаги қабрлар ёнига кўмишди...

Одамлар бирин-кетин қайтишарди. Жонсоли эса ҳамон қабр тепасида турар эди. Унинг қизариб ботаётган қуёшга қадалган кўзларидан дув-дув ёш оқарди...

Қамбар Ұтаев

БАХТЛИДИР—КИМ ҲАМРОҲ ЗАФАРЛАР БИЛАН

* * *

Адашса тарихчи, сиёсатдонлар,
Ҳеч гапмас, даврга қилсалар гумон.
Фақат бўлмаса бас қонли қурбонлар,
Пайт келиб, ҳаммасин тўғрилар замон.

Жанг қилмай адашса майли қўмондон,
Сохта қаҳрамонлар — шунчаки ўйин.
Буйруқлар учмаса тепа томондан,
Истайман фақат халқ эгмаса бўйин.

Халқининг бошида тожман деганлар,
Хизматин юрт учун қилсалар фидо.
Башар елкасида бошман деганлар,
Топсалар қилмаслик йўлини хато.

Энг пок туйғуларни бало-қазодан
Жон тикиб асраса фидойи қалблар.
Дунё халос бўлар ноҳақ жазодан,
Хавф солмас портлашлар —
Даҳшатли зарблар.

Нурафшон қилсалар тириклик йўлин,
Кўпайиб борсалар содиқ ғамхўрлар.
Энг кичик хатода — бор қаттол ўлим,
Илоҳий касблилар — кўрқмас сапёрлар.

Ватан, халқ дардидан кимки беҳабар,
Пучдир маънавият хазиналари.
У жарроҳ бўлолмас,
Бўлолмас сапёр,
Юракда ин кўйган ажиналари.

Кимнингки қўлида ҳаёт шамшири,
Умрлар безовта — мисли жанггоҳлар.
Сизга боғлиқ чоғда инсон тақдири,
Адашманг, адашманг асло жарроҳлар!

* * *

Бунча гавжум ташқари,
Қара, шамол гувуллар.
Юрагимнинг ичида
Алланима шивирлар.

Бу бозор эмас асли,
Еки авж олган чайқов.
Бу дилдан ўзни англаш,
Бу асли ўзни пайқов.

Арзир бунда оломон
Йўли ойдин — пок бўлиб,
Эъозласа Ватанни
Бир покдамон халқ бўлиб!

* * *

Сукут — олтин дерлар, гапирмоқ — кумуш,
Жамики сақланган сукутларимдан,
Уйласам, яралган олтин тоғини,
Ҳасрат ҳиди бурқсир умидларимдан.

Гоҳ қийнар, дилимдан отилиб чиқиб,
Ҳавога соврилган эҳтиросларим,
Олтин ҳисобида айтган бўлсам-да,
Кумушга айланган эътирозларим.

Қора қутилар

Кунларимиз ўтар сафарлар билан,
Боғлиқмиз биз дунё ҳаракатига.
Бахтлидир — ким ҳамроҳ зафарлар билан,
Учрамаса тақдир ҳалокатига.

Қадимда манзилдан адашган карвон,
Ун нафар одамдир ҳам юз бош туя.
Йўқолган умидлар, йўқолган армон
Юракларни эзиб, қилган зимзиё.

Бугун ер, сувдами ёки осмонда
Минглаб одамларга ягона қисмат.
Тасодиф сабабми, ноҳақ тўфонда
Осондир тўсатдан бўлмоғи кулфат.

Бепоён жаҳоннинг пучмоқларида
Ғарқ бўлган бедарак ўнлаб кемалар,
Тубсиз уммонларнинг қирғоқларига
Айтолмай кетгандир алланималар!..

Сўнгги чорасизлик юз берган чоғда,
Кўринмаса ҳаёт қолмоқлик кўзга,
Инсон зоти бахтсиз, қолганда доғда
Чора бўлмас қора қутидан ўзга.

Ҳақ гапни ёзарлар имкони қадар,
Тириклар ҳақ гапни билмоғи лозим,
Энг сўнгги умиди: хоин, оқпадар,
Отилмоғи лозим, ўлмоғи лозим!

Қора қутиларда қолган ҳайҳотлар,
Ҳеч изсиз ҳаётдан кетмас йўқ бўлиб.
Нотанти қисматга қарши фарёдлар
Қора қутилардан чиқар ўқ бўлиб.

Гарчи яшаш осон, гарчи ютуқ кўп,
Гарчи биз кўзлаймиз баланд осмонни.
Ҳаётда кўзлари кетган юмуқ кўп,
Садо йўқ, ахтарсанг еру уммонни.

Бунга сабабчидир бирон бахиллик,
Ё бирон қаллоблик, ё бирон афъюн.
Жами эзгуликка бўлган қотиллик,
Бир қора қутида қилинар дафн.

Қора қутиларга тақдир қўшмасин,
Келажак тўлғоғи тутган оналар.
Қора қутига ҳеч ишинг тушмасин,
Жаҳонда энг гавжум меҳмонхоналар!

Пойи қирқилмаса сайёралардан
Содиқ ялоҳхўрлар — қалбсиз мутелар.
Қон қусган кемалар, тайёралардан
Бахтсиз хотирадир — қора қутилар.

* * *

Дунёни тиз чўктирдим деган,
Жаҳонгирлар қилишган хато.
Мағлублардан бир кун панд еган,
Ғолиблик — бу бир сохта садо.

Мангу мағлуб бўлмас дунёда,
Асло бўлмас абадий ғолиб.
Номардлинг тутиб зиёда,
Юрма дейман иснодга қолиб.

Гоҳо энгар ҳийлаю ёлғон,
Гоҳ ғолиблик келтирар омад.
Тўшагида миҳланиб ётган
Рақибингга ташланмоқ — даҳшат.

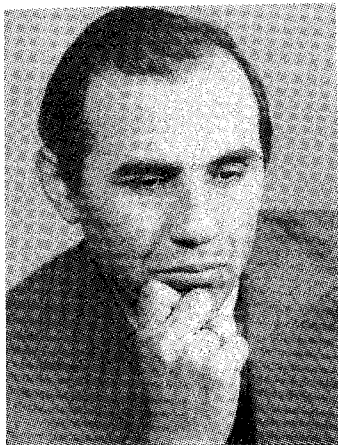
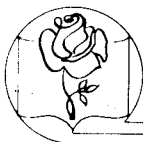
Ер тишлатгин дуч келса ғаддор,
Арслон билан арслон қилар жанг.
Аёл билан кураш тушмоқ ор,
Кечирилмас, аёлни энгсанг.

* * *

Одамлар дардини ошкора қилган:
Гоҳида қудуққа, гоҳи дарёга.
Эл асил фикрининг кучини билган,
Тарқаб, наф беришни бир кун дунёга.

Бугун халқ гапирган гаплар олдида
Уммон — кўлмакчадир, баланд тоғ — бир тош
Сўзлар сочилмаса агар беҳуда,
Халқлар улуғланар, нопок бўлар фош.

Сиртдан қараганда бизнинг кўп гаплар
Кетаётгандай гўё ҳавога учиб.
Аслида энг асил инсоний сўзлар
Боряпти тобора юракни қучиб.

Дадахон Ҳасан

КЎЗИНГГА СУРТ ТУПРОҒИН МУҚАДДАС ҲИРОТИНГНИ

* * *

Шукур, қуролланиш пойгаси тинди,
Башар оламидан кетди хавф-хатар.
Ногаҳон ханжару найзалар синди,
Кўнгиллар хотиржам бўлди бир қадар.

Хайрихоҳ инсонлар эканмиз аммо,
Нечундир ёвлашиб юрган эканмиз.
Ҳаттоки ўртада низо-муаммо,
Нифоқдан баланд тоғ қурган эканмиз.

Мозийда топталган қиличлар каби,
Юзлаб ракетани парчаладилар.
Демак маҳв этилди ёвлар матлаби,
Демак тинчлик энди тантана қилар.

Бугун шу муваққат тоғлар ҳам қулаб,
Уруш музликлари сел бўлиб оқди.
Оналар бу юртга саодат тилаб,
Сокин самоларга хўрсиниб боқди.

Шу қутлуғ кунларда мен эса нечун,
Нечундир саросар ўйлар сураман?!
Афтода тунларим узундан-узун,
Нуқул тушларимда қурол кўраман...

Қирғизистон

Чингиз Айтматовга

Мен кўриб турган шу муаззам тоғлар,
Қадим-қадимдан ҳам улуғвормиди?
Дала-дашт, яйлову беҳудуд боғлар,
Чўққилар шу қадар оппоқ қормиди?

Кошкийди дунёда ҳар юрт-диёрнинг
Шу буюк тоғлардек суянчи бўлса!
Тоғларга боққанда юраги борнинг
Кўксида чечаклар очилса-кулса.

Мен бу ҳур тоғларни илтижо билан,
Дуолар қилғайман, суюб-сизлайман.
Боболарим кўрган қояларидан,
Бургут излайман!

Нозларинг

Ёндирди мени нозларинг — ситамларинг-эй,
Бизларга ситам ўзгаларга карамларинг-эй.

Ўт қўйса ажабмас икки оламга баробар,
Бағримдаги ғам-ғуссалару аламларинг-эй.

Гоҳо мен тарк этса нетай дину имоним,
Ағёр сари қилганда хиром қадамларинг-эй.

Ҳар лаҳзада минг олий жазо ҳукмини айтиб,
Пешонама тинмайди ёзиб қаламларинг-эй.

Севдим сени бу дунёда энди менга кун йўқ,
Охир мени қатл этса керак одамларинг-эй.

Онаизор фарёди

«Ҳали ўн тўққизга тўлмаган Темурбек менинг
қондош-қариндошим эди. У Афғонистонда ўзининг
байналминаллик бурчини адо этаётганида ҳалок
бўлди. Онаизори — Меҳринисо ая унинг темир то-
бути узра шундай фарёд қилди.

Ғолиб бўл деб жангларда, Темур қўйдим отингни,
Унутма деб уқтирдим қадим ғолиб зотингни,
Дедим: англаб олсанг бас ким дўсту ким ётингни,
Кўзингга сурт тупроғин муқаддас Ҳиротингни,
Яшнаб кетиб бир гулдай, қақшаб келган қулуним,
Сайраб кетиб булбулдай, қақшаб келган қулуним.

Дедим: Бобур бобонгнинг руҳи сени қўлласин,
Ҳазратим мир Алишер бир ҳақ йўлга йўлласин,
Ногаҳонда ҳеч кимнинг бағри қонга тўлмасин,
Аҳли мўминдин ўзга сенга ҳамроҳ бўлмасин,
Яшнаб кетиб бир гулдай, қақшаб келган қулуним,
Сайраб кетиб булбулдай, қақшаб келган қулуним.

Жоним болам, билмадим, нима эди гуноҳинг,
Ўн тўққизга тўлмасдан бўғзингда қотди оҳинг,
Қора қонга бўялмиш қизил гулдай сиёқинг,
Ўн саккиз минг оламни ёқди ҳажру фироқинг,
Яшнаб кетиб бир гулдай, қақшаб келган қулуним,
Сайраб кетиб булбулдай, қақшаб келган қулуним.

Бу нодон эл табакай бир-бирини қиради,
Бу нодон эл зотига қачон ақл киради,
Токай ўзи яланғоч ётни ясантиради,
Мисли Маҳмуд Ялавоч ёвга хизмат қилади,
Яшнаб кетиб бир гулдай, қақшаб келган қулуним,
Сайраб кетиб булбулдай, қақшаб келган қулуним.

Шаҳид ўғлим, илоҳо ётган жойинг гул бўлсин,
Сенга аҳли афғоннинг раҳматлари мўл бўлсин,
Бизни қақшатган зотлар энди куйиб кул бўлсин,
Дунё эврилиб, овмин, ғанимлар ҳам кул бўлсин,
Яшнаб кетиб бир гулдай, қақшаб келган қулуним,
Сайраб кетиб булбулдай, қақшаб келган қулуним.

Таассуф

Мен узумман ногоҳ яланган,
Хонадонман топтаб таланган.
Навниҳолман ихоталанган,
Саржин қилиб ўтга қаланган.

Афтодаман, мосуво дилман,
Нафсим ютиб юборган тилман.
Арқон бўла олмаган қилман,
Мотори йўқ автомобилман...

Қатралар

Тож патлари юлинган эй кўнгли нотавон қуш,
Қичқирма учурман деб, вайрона девордан туш.

* * *

Ажаб, чумчуқни чумчуқ тушунган замон,
Одам одамни англаб етмоғи гумон.

* * *

Парвоз айламоқни унутар эмиш,
Фақат тупроқ титиб дон излаган қуш.

* * *

Тўқлик бир кун ўлдиргай сени...

Тўртликлар

Мени яғринга олганда гоҳо учқур саман отлар,
Шу он чалмоққа шайлангай оёқ остидаги ётлар.
Ажабланмам, ахир, ит ҳам фақат одамга ҳургай-ку,
Ажабланмам, қутурган чоғ эгасин қопса бу зотлар.

* * *

Ажаб, тимсоҳ туғилган пайтда,
Оғзи тўла тиши бўларкан,
Шу боисдан улар албатта,
Бир-бирини ғажиб ўларкан.

Ра'но Розикова

ҲАЁТИМДА ЯНА БИР БАЙРАМ

Ҳикоя

Бугун ҳаётимда яна бир байрам... Йиллар давоми юрагимни ўртаган эзгу ниятимга етдим: шаҳар Маданият саройида мўйқаламимга мансуб асарлар кўргазмаси. Қалбимга яқин азиз инсонлар портретлари «кенг омма эътиборига» ҳавола этиляпти. Портретлар орасида фақат Унинг портрети йўқ...

Одам кўп... таниш-билишлар, қариндош-уруғ, дўсту биродарлар, ҳасадгўй ва рақиблар... Ҳа-ҳа, ҳасадгўй ва рақиблар — уларсиз ҳам яшаш мумкин эмас-да! Улар бўлмаса, ҳаёт жилла бўлса-да, ўз кўрки ва маъносини йўқотади; ким билсин, ўша рақиблар ҳаётимизда учрамаганида, мақсад сари бунчалик илдам юрмасмидик?

Ҳа, одам кўп... ғуж-ғуж одамлар орасида фақат Угина кўринмайди. Бундай бўлиши мумкин эмас! Адолатсизлик... Ахир бу тантана, бу асарлар фақат Унга аталган, гарчи булар орасида Унинг портрети бўлмаса ҳамки! Юрагим эзилди... Ҳаётимнинг оғир кунларида ҳолатимни сезиб, юрагимни эшитгандек, қошимга «учиб» келадиган одати бор эди! Бугун нега сезмаяпти, нега келмаяпти?

Кайфиятим бирданига бузилди. Унинг йўқлиги учунгина эмас! Навбатдаги ғалабани қўлга киритган кезларим менга доим илакишадиган туйғу шу аснода янгидан борлигимни қамради: Ш У Г И Н А М И? Мана шу лаҳзаларни деб неча-неча тунларни бедор ўтказиб, тиришиб-тирмашиб, ҳар кимлардан ҳар бало гапларни эшитиб, қоқилиб-қула-масликка ҳаракат қилганим ростми? Уша менмидим? Шу дамларга етгунга қадар қалбадаги ўт гўё неча бор ўчиб, ўзимча судралиб, имиллаб, юзми, мингми йил яшаб келгандекман. Наҳот ўттиз беш ёшда ҳаёт битиб, умр ўтди? Ҳув олис йиллар, йигирма икки ёшимда кооператив билим юртини сиртдан бўлса ҳам эплаб битирганимда, диплом қўлга текканида, севинчдан танамга сиғмасдан уйга кетаётиб, ҳар бир таниш-нотанишга дипломимни кўз-кўзлаб, кўрсатгим келгани ёдимда. Аммо ўшанда ҳам — қай вақт, не сабаб, туйқусдан қувонч йўрнини лоқайдлик эгаллаб, кўзимга ҳаёт бемаъно кўринган. Мана диплом, ниятимга етдим! — ҳўш, нима қипти? У ёғи-чи? Бугунги ҳолат — энди ҳеч қайга шошилмаслик ҳам, ҳеч нимага интилмаслик ҳам мумкинлигини — худди шу тобдагидек идрок этиб, юрагимда бўм-бўшлик ҳукм сурган... Яшашга на қизиқиш, на хоши бор. Бундай ҳолат даҳшатли, руҳан ўлмоққа тенгдир! Ешлигимда, илк ёшлигимда кўп нарсаларга қизиқсиниб, изланишларда ўз миллий тарихимиз билан чуқурроқ танишиш истагида динга дахлдор китобларнинг ҳам бир нечасини варақлаб чиққан эдим. Бу билан ўта руҳоний бўлмадим ва лекин, руҳонийларнинг ирода ва умидлари кучини ҳис этдим. Ахир улардаги бу адоқсиз умид — ўз руҳларининг мустаҳкамлигига ишонч эмасми? Ушанда руҳнинг абадийлигига инондим. Ҳа, ўйлаб кўрсанг, бизнинг танамиз ўлиб, фақат жасадимиз йўқ бўлади, руҳимиз эса ҳеч қачон. Руҳимиз — ҳис-туйғуларимиз, хаёл ва истакларимиз, фикр ва тилакларимиз моддий эмас, демак уларни жисмонан ўлдириш, йўқ қилиш ҳам мумкин эмас. Руҳи сўнганлар, берух кишилар тирик мурдалардир. Ундайларда на имон, на виждон, на шафқат бор. Ундайларни умр бўйи: «Мен нима учун яшайман? Ҳаётимда не маъно? Ортимда, мендан сўнг қандай из қолади?» — деган саволлар қийнамайди. Мавлоно Беруний бир маҳал: «Оллоҳ, сени тушуниб етганим учун афв эт мени!» деб хитоб қилган экан. Икки кундан сўнг эса оламдан кўз юмган. Эҳтимол, ўша дамда бу улуғ зот ўз тақдири, ўз ҳаёти ва умуман, умр мазмунини англаб етиб, шу сўзларни айтгандир...

Нима учун яшайман? Шу савол мени ўн беш ёшга кирган пайтимдан бери қийнаб,

оромимни оларди. Уттиз бешга кирган киши гўё бу саволга аллақачон жавоб топиши мумкин, жавоб топиши керакдек... Аммо одамзод ер юзида бор экан, бу савол инсонлар қалбини безовта қилаверади. Назаримда, бунга жавоб топиш — қониқиш. Қониқиш — қалб оловини сўндириш! Қалб эса ёниб туриши керак, бу — ҳаётнинг ҳар лаҳзасига севиниб, уни қадрлаб, мазмунли ўтказишга тиришмоқ, демакдир. Ҳеч қачон, ҳеч қандай вазиятда қалб оловини сўндирмаслик, руҳан ўлмаслик керак! Бу ҳолатга эришмоқлик мушкул, албатта. Айниқса, менинг ҳаётимда... Тақдирнинг аччиқ зарбалари гоҳо руҳингни сўндириб, сени ҳамма нарсага мутелик билан бўйсуннишга мажбур қилади. Аммо... бу фақат вақтинча, ўтиб кетиши керак. Олисларда доим бир мақсад — бир юлдуз туманлар, довлар, йиллар ва йўллар ордидан бўлса ҳам, илганмас даражада бўлса ҳам, милт-милт этиб ёниб, чорлаб туриши керак...

* * *

— ...Ҳомиладор экансан-да, қизим, — деди врач Олия Фозиловна.
— Буни мен интизор кутдим, хабарингиз бор...
— Лекин бу аҳволда, хирургия аралашмай иш битмаса керак.
— Майли, мен рози...
— Операциядан кейин қийналасан, ўзингнинг ҳолинг бу-ю, бола боқиш осонми?!
— Бола омон қолишига кафил бўла оласизми?
— Ҳм, кафил... ҳеч ким кафил бўла олмайди, аммо омон қолиши учун операция қилинади-да.
— Мен чидайман. Ҳар қандай қийноққа чидайман. Ахир ўзингизга муолажага қатнадим неча йил шуни деб...
— Нима қиласан ўзингни қийнаб?! Ҳаёт инсонга бир марта берилади, яшайсан, яшайвер. Севган кишинг бор, ҳунаринг, ишлар экансан. Ана, соғлом аёлларнинг нечтаси бефарзанд, бола асраб юришибди-ю... Ҳоҳласанг, бола асрашда кўмаклашаман, ҳозир ҳам туғруқхонада...
— Йў-ўқ! Узим... Чидайман.
— Мен ўз зиммамга жавобгарликни ололмайман. Олмайман! Кейин бир нима бўлса, мени судрашади, ахир мен сенга дори-дармон қилганман! Бош врач рухсат берса, ихтиёринг...

* * *

Олдинга босди. Врачга навбат кутиб ўтирган, узун йўлакнинг икки четида саф тортиб турган аёллар ҳайрат билан Гулига тикилишди. Уларнинг нигоҳларидан: «Бу қиз бу ерларда нима қилиб ўралашиб юрипти?» — деган маънони яққол уқиб олиш мумкин эди. Гули бундай нигоҳларга кўниккан. Нафақат қараш, анча-мунча сўзларга ҳам эътибор бермасликка ҳаракат қилади, осон эмас, аммо... чекиниш! Чекинмаслиги, руҳини сўндирмаслиги керак-да! Бошини мағрур тутиб, қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб, бош врач кабинети томон юрди. Хона тўрида сочи эркакларникидек калта қирқилган, қисик қора кўзларига мовий бўёқ суртиб олган бир хоним қоғоз титкилаб ўтирибди.

— Хўш, эшитаман? — деди Гулига кўз қирини ташлаб қўйиб, қоғоздан бош кўтармай.

Гули бор гапни унга айтди...

— Туғруқхонага йўлланма ёзиб бераман. Ҳозир эса ҳув эшикдан кириб, анализ топшир...

— Йў-ўқ! Мен фарзанд кўрмоқчиман.

— Қўйсанг-чи, одамларга кулги бўлма, ўзинг зўрға турибсан!

— Операция қилинса, мен ҳам, бола ҳам...

— Сен операцияга етмайсан! — Гулининг сўзини бўлди аёл. — Бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас сенда бола ташлаш рўй беради!

— Майли, ўшангача...

— Ужарлик қилма! Менга қулоқ сол! Уйинчоқ эмас бу сенга! Фарзанд керак бўлса, рўйхатга тиркаб қўямиз, навбатинг келсин, бола асрашда кўмаклашамиз.

— Йўқ!

— Улиб қоласан! — масхараомуз кулди аёл.

— Майли, ўлгунимга қадар юриб тураман.

Аёлнинг сабри тугади шекилли, жаҳли чикди.

— Хўп, билганингни қил, мен сен учун жавоб беришни истамайман! Йўлланма ёзиб бераман, билганингни қил. Лекин ҳозир бари бир анализ топшир, кейин бир бало бўлса, текшир-текшир бўлиши мумкин. Ҳув эшик...

Бу ер Гулига таниш. Лола Аюбовна деган дилбар аёлга неча ойлаб муолажага қатнаган.

— Хўш, ниятингга етдингми? — Лола Аюбовна уни хушвақт кутиб олди. — Мана,

бир оз вақт ўтар-ўтмас сен ҳам она бўласан, ҳаётингда мақсад бўлади. Болани вояга етказиш, одам қилиш..

Гули хомуш, бош врачнинг огоҳлантирганини айтди.

— Бекор гап, сен буларга қулоқ солма! Туғруқхона бош врачига учра, у ҳам кўнма-са, область, республика..

— Операциядан тирик чиқмайсан деди.

Лола Аюбовна эшикни зич ёпиб, Гулининг ёнига ўтирди.

— Парво қилма! Сени план бўйича операция қилишади, бундай операциялар доим муваффақиятли ўтади. Бир неча ҳафта қолганида, сени госпитализация қилиб, аҳволингни кузатиб боришади, керак бўлса доволашади. Ҳозир юраксизлик қилсанг, кейин бутун умр ўзингни кечирмайсан, билиб қўй шуни. Болани қулоғингдан суғуриб олиб берамиз, десалар ҳам кўнавермайсанми, операция эмиш! Туғруқхонага бориб, тўғри гинеколог Евгения Викторовнага йўлиқшинг керак. У киши моҳир хирург ҳам. Мени шу аёл операция қилсин деб туриб ол!

Аравачасини ғилдиратиб борар экан, асаблари таранглашганиданми, кун иссиқ, димлигиданми, туш пайти бўлгани учун йўл ҳаракати ниҳоятда авжида эканлигиданми, кўз олди қоронғилашиб, негадир йўлни кўрмай қолди. Кўзларига қон қуйилгандек, аравачани у эмас, бошқа кимдир бошқариб бораётгандек, ўзи бўлса ҳаётни четда туриб кузатаётгандек эди.

«Нима учун? Қайси гуноҳларим учун ҳар нарсадан, бор дунё қувончларидан маҳрум бўлиб яшашим керак? Қайси гуноҳларим учун? Уч ёшимдан, шу дардга чалинганимдан буён чеккан азобларим каммиди? Бусиз ҳам кўнглим яримлиги етмасмиди?!». Томоғи хиппа бўғилди, лекин ҳар галгидек кўзларига ёш келмади. Қани эди ҳўнгири-ҳўнгири йиғлаб, кўнглини бўшатса, кўз ёшлари билан дарду аламларини оқизиб, енгил тортса!..

Қаерга келди ўзи? Етдими? Ҳа, ана, темир дарвоза устига «Туғруқхона» деб ёзилган. Бир иш юришмадими, юришади деб ўйламанг. Бош врач Гулбара Исмоиловна ҳам, Евгения Викторовна ҳам жўрттага қилгандек йўқ экан. Аравачасида ўтираверди, қайга боришни, кимга муурожаат қилишни билмай, боши қотган эди. Ниҳоят, ёшгина бир ҳамшира қиз чиқди.

— Мен сизни журналга ёзиб қўяверай, ҳозир тушликдан навбатчи врач Холида Усмоновна келсалар, айтаман. Кутиб туринг.

Дақиқалар, соатлар ўтди. Бошқаларнинг вақтини тежашга ҳали ўрганмаганмиз, ўзимизни биламиз фақат, ўзимизники ҳисоб. Ўзимизнинг вақтимиз азиз, бошқалар кутиб ўтираверади... Вақт имиллайди, офтоб аравачани, сўнгра чаккангни қизита бошлайди. Яна кўз олдинг қоронғулашиб, олам зимистон қаърига чўкаётгандек бўлади..

Хайрият, эшик очилди, икки аёл Гулини қўлтиқлаб олиб, ичкарига бошлашди.

— Мана шу креслога чиқасиз.

— Ёрдамингизсиз чиқа олмасам керак..

Аёллар кўмаклашиб юборишди.

— Хўш, бошладикми? — деди Холида Усмоновна енг шимариб.

«Бу қандай гап? Нега осмон узилиб, ерга тушмаяпти? Нега оламни ўт олиб, сув босмаяпти? Ахир биринчи фарзандимдан кимларнингдир амри, хоҳиши билан мени жудо этишмоқчи-ку! Нега бу аёлларнинг бағри бунчалар тош, ахир улар аёл, она-ку! Лоқайдлик билан, осойишталик билан бошладикми, деганини!»

— Қўрқяпман! — деб юборди кутилмаганда у аста.

— Нега қўрқасан? Биринчи келишингмиди, — бепарвогина деди Холида Усмоновна.

— Ҳа, биринчи келишим..

Гули бугун тўртинчи марта тўртинчи аёлга бор гапни айтиб берди, сўнгра қўшиб қўйди:

— Ҳамшира қизга тушунтирдим. Мен бу ерга маслаҳатлашгани келгандим... Холида Усмоновна бир оз ўйга толди, ниҳоят:

— Эртага соат тўққизларда келсанг, Гулбара Исмоиловна шу ерда бўлади. Кечиксанг, топа олмаслигинг мумкин, чунки у киши ремонт ташвишлари билан юрипти, — деди.

Эртаси қанча ошиқмасин, етиб келганида Гулбара Исмоиловна кетиб қолган экан. Оҳакми, бўёқми излаб кетибди. Евгения Викторовна бўлса тушдан кейин келар экан. Йўл очилмади, очилмайди. Шўрпешоналарнинг пешонаси наҳотки шўрлигича қолаверса?!

Қанча вақт ўтганини билмайди, кутишларда хуноб бўлмаслик учун соат олиб юрмайди. Ахийри қурувчилар даврасида Гулбара Исмоиловна кўринди. Гули уни танимас эди, лекин Холида Усмоновна Гулига ишора қилиб, бир нималар деб, истараси иссиқ аёлни у томон бошлаганида, бу ўша эканлигини англади.

— Менда ишингиз бормиди?

Гули бўлган воқеани яна бир бошдан сўзлаб берди. Сўнги мартамикин?

— Нега мен қарши бўлар эканман? — қошларини чимирди Гулбара Исмоиловна. — Евгения Викторовна билан сиз ҳақингизда сўзлашдик. Оналик бахтидан сизни

махрум этишга бизнинг нима ҳаққимиз бор? Аёл шу болаларини деб яшайди-да, тўғри-ми? Сиз хотиржам бўлинг. Ҳаммаси ўтиб кетади, ишонинг менга. Врач, ҳамширалар уйингизга бориб туришади, сиз келиб, овора бўлманг...

* * *

Гули гўёки қанот боғлаб учди. Севинчини кимга айтишни билмай, йўл-йўлакай опасининг ишхонасига кириб ўтди.

— Аёллар консультациясига борган эдим. Бола асраб берайлик, сизлар ҳам унга қарашинглар, дейишяпти. Биласанми, соппа-соғ бир аёл операциядан зўрға чиқиб, ана кетди-мана кетди бўлиб, охири уни Москвада аранг қутқариб қолишибди...

«Нима кераги бор, опажон? — дегиси келди Гулининг. — Нима қиласан юрагимга ваҳима солиб?! Ишонч ахир нималарга қодир, билмайсанми?!» Аммо индамади. Гулбара Исмоиловнанинг қатъийлиги олдида опасининг ланж сўзлари ўткинчи бўлиб туюлди.

«Аямининг олдида бораман, угра ошидан қатиқ қўшиб еб келаман!»

Аяси хомуш, Гулининг таширидан севинмагандек эди.

— Дўхтирингни кўрдим... Сенга бир бало бўлса ўлиб қоламан, чидамайман, — деди у куйиниб, — ниятингдан қайт, болам!...

Эҳ, аяжон! Наҳот, тушунмасангиз? Она сифатида! Аёл сифатида! Фарзанд кўриш менга насиб этибди, оқ фотиҳа бериб, яратгандан охири бахайр бўлсин деб тиламай-сизми?!

Яна аравачага ўтирди. Кўнгли хуфтон. Яна кўз олди қоронғулашиб, зимистон қаърида юзиб бораётгандек ҳис этди ўзини.

Қайларда юрди? Аравачасини тўхтатиб, қаерларда турди, кимлар билан гаплашди? Эслай олмайди. Лекин кимсасиз бир хилватгоҳ излаб, адирларга, нафис гуллаган бодомлар тагига келиб ўтириб, мана энди аччиқ-аччиқ йиғлагани аниқ. Одамлардан қочиб, улар кўз ёшларини кўриб қолмасликлари учун шундай қилди. Ниҳоят, кеч кириб қолганини пайқади. Уйига жўнади.

Ажабо, эшик қулф эмас эди. Туш эмас, ўнгида Саид Муродович уни интизор кутиб турар эди.

— Қайларда юрибсиз? Кутавериб... Нима, йиғладингизми?

— Ўзим. Аям, опам норози. Дўхтирлар кўпчилик ваҳимада...

— Шунга шунчаликми? Мен бир нима бўлдими деб, хаёлим қочиб... Командировкани ҳам чала қилиб келдим. Сиз кўрқманг...

— Мен кўрқаманми?! Ўз-ўзимни эплай олмаганим, одамлар қарамида бўлганим учун ҳар нарсани ўйлайман-да...

— Уйламанг, — кулди Саид Муродович. — Мен бор, ҳаммаси яхши бўлади. Ўзим ёрдам бераман. Болага ҳам ўзим қарайман...

Шундагина Гули тўлиб турганидан яна йиғлаб юборди...

* * *

...Ўша куни шаҳар ижроия комитетининг ижтимоий комиссиясига одам кўп кирди. Ғовур-ғовур, ғалва-жанжалга айланиб кетувчи муаммолар, талаблар.

— Бугунга қабулни яқунласакми, — деб луқма ташлади комиссия аъзоларидан бири ниҳоят.

— Ҳа, вақт ҳам алламаҳалга бориб қолди. Қараб боқинг-чи, яна одам кўпми, — деди Саид Муродович, соатига кўз ташлаб.

Гапи оғзида қолди, остонада қўлтиқтаёқ таянган бир қиз кўринди.

— Мумкинми?

— Нима иш билан келдингиз? — Қизни ўтиришга таклиф қилиб, унга қизиқсиниб разм солганича сўради Саид Муродович.

— Билим юртига ўқишга кирмоқчи эдим. Қишлоқ ёки колхоз территориясида турсам, олишар эмиш.

Саид Муродович яна соатига кўз ташлаб, телефон трубкасини кўтарди, рақам терди.

— Алло. Салом. Яхши, кетмаган экансиз... Ҳа-а, қабул имтиҳонлари денг... Менинг олдимда бир қизимиз ўтирибди, сизларда ўқиш нияти бор экан... Келинг, шу қизнинг ўқишига, ўсишига кўмаклашиб юборайлик, — у трубкани ўрнига қўйиб, гулига юзланди. — Мана, иш битди. Ҳужжатларингизни топшириб, ўқийверинг, омад ёр бўлсин! Бирон иш чиқса, марҳамат, қўлимиздан келганини аямаймиз.

Шундай қилиб, Гули ўқишга кирган эди. Икки йил унинг учун йигирма йилга тенг бўлди. Гули адирлар орасида жойлашган курорт территориясининг атрофида истиқомат қилувчи бир қанча оилалар қатори ота-онаси, опа-укалари билан яшар эди, шаҳар адирлар этагида бўлиб, орадаги масофа тўрт километрча келарди. Гарчи ҳар куни шаҳарга қатнамаса ҳам, сессия кунлари сал ёғин-сочин бўлиб қолдими, уйдан чиқа олмасди. Қўлтиқтаёқлари сирғаниб йиқилгани-йиқилган. Билим юртида уларнинг қўш-

нилари Турсуной ўша кезлар котиба бўлиб ишлар эди, аммо бирон марта унинг Гулига нафи тегмади. Гули ғурурини жиловлаб, ундан бир-икки ёрдам сўради ҳам. Қиш эмасми, кўчага чиқа олмайди, контроль ишларини бажараётиб, маслаҳатга муҳтож бўлди. Ушанда Турсуной нима девди-я?

— Аввал отга мингашма, мингашиб олиб, орқам оғриди дема!

Ҳа, у худди шундай гап қилган эди! Гина сақлайдимиз?! Йўғ-э! Шунга ўхшаш гапларни эшитавериб, бор-э, ўқимайман, деб қўл силтади ҳам. Бироқ шаҳар комсомол комитетининг секретари унинг ҳузурига келди:

— Аҳмоқлик қилма! Ҳозир ўқиб олмасанг, кейин ўқимайсан.

Орадан икки йил ўтиб, ўқишни тугатди ҳам. Аммо уйига етиб келар-келмас, кайфи-яти бузилди-қўйди. Уқийётганда олдида мақсад бор эди — диплом ёқлаш! Энди-чи?! У бари бир ўқиган соҳаси бўйича ишламайди, ишлашга соғлиғи ҳам йўл қўймайди. Қиш бор, ёғин-сочин бор, транспортга чиқиши... кимдир доим ишгаю ишдан қўриқлаб-кузатиб юриши керак. Автобусга чиқазиб, автобусдан тушириб... Ана. Сервант ичига диплом чанг босиб ётибди, икки йил умр бекор кетди. Ўша йилларни расм чизишга сарфласа, ким билсин, эртароқ мақсадига эришган бўлармиди?! Бухучёт, политэкономия, статистика, экономика... Бош қотирди-эй! Расм чизиш — кейин, деб йиллар давомида қўлига қалам олмади. Болалик йиллари Тошкент областидаги махсус санаторийда даволаниб, касалхона қошидаги мактабда ўқиб юрган кезлари, у чизган расмлар нафақат ўқитувчилари, барча медицина ходимларининг ҳам эътиборларини жалб этиб, уларни ҳайратга солган. Улар бир овоздан: «Шу ишингни ташлама, шу йўлдан кетсанг, келажакнинг порлоқ!» — дейишган эди. Лекин техникумдан сўнг ишлагиси келди, кимнингдир, ҳаттоки ёши бир жойига бориб қолган ота-онасининг ҳам қўлига қараб ўтиргиси келмади-да! Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхонасига бир-икки мурожаат қилди — ишга олишмади. Москвага ёзган эди, зўр-базўр олишди. Ишлай бошлади! Уйда! План тўлдириш, заказ бажариш... Расм чизиш — кейин! Йиллар ўтаверди, ўтаверди. Бир-бирига эгиз, ўхшаш кунлар, ойлар... Оқшомлар баъзида сингиллари етагида сайрга чиқади. Кўм-кўк арчазорлар, нафис гулли бодомлар... Қоғозга кўчиргиси келади, вақт топа олмайди, чунки ҳар куни кимнингдир қўйлагини тикиб, қай бирини мўлжалга тўғрилаб қўйиши лозим. Расм чизиш — кейин, қочмайди. Сингиллари биринкетин турмушга чиқиб кетганлари сайин, юраги ҳувиллаб қолаверди: уларсиз ўзини ёлғиз, ҳеч нарсага яроқсиз ҳис эта бошлади. Баъзи қўшни қизлар вақт топиб, у билан гоҳида сайрга чиқадиган бўлишди. Куз оқшомларидан бирида Саид Муродовичга яна дуч келди.

— Ўқишни битириб олдингизми? Шошябсизми? Келинг, бир оз ўтирайлик.

— Шерикларингиз-чи? — ўнғайсизланди Гули.

— Улар менсиз ҳам сайр қилишаверади...

У пайтлар Саид Муродович хотини билан ажрашган, хотинининг шикоятлари сабаб бўлиб, ишдан ҳам тушган эди...

* * *

Гули яна Москвага хат ёзди.

— Москвага ёзмасангиз ҳам сизга уй берамиз деб тургандик, — тўнғиллади шаҳар ижроия комитетининг раиси. — Тушунамиз, сизга қулайликлар бўлмаса қийин...

«Кеч тушунисиз...» — дегиси келди, аммо индамади. Нима кераги бор, ҳаёт йўлида ҳар хил одамларни учратасан, лекин кўнглингдаги дардингни айтишга номуюнсиз кишиларни қаторга қўшиб, улар билан ади-бади қилиб ўтириб, ўз вақтинг ва асабларингни сарфлаш шартми? Ҳаётига назар ташлар экан, фақат яхши одамлар учраб, унга кўмаклашишганини кўргиси келади! Ота-онаси, опа-сингил, укалари, дўстлари-ю ўқитувчилари... Улар бўлмаса, қадди букилиб, умрида йўлиққан фалокатга аллақачон таслим бўлармиди... Ким билсин...

Саид Муродович билан танишиб, учрашиб юриб, севиб-севилиб, ниҳоят янги квартирада бирга яшай бошлашди. У кунларни унутиб, ҳаётдан ўчириб бўладими?

Биринчи кўмакдоши энди Саид акаси эди. Саид Муродович Гулига сидқидилдан қарарди. Уйдаги юмушлар билан у туну кун банд бўлганидан, баъзи тили заҳар қўшни аёллар «Саид хола» деб ортидан эшиттириб атай бошлашга тушишган эди. Улар турган йўлакда кўпчилик эрсиз аёллар эканлиги-ю, ҳасад қилганларидан, ўша кунлари Гулининг бошига не кўнгилсизликларни солишмади!

Гулининг саломига алик олмайдиганлар ҳам биринчи кунлар — Саид Муродович янги келганида, уларникига серқатнов бўлиб, меҳрибончилик қила бошлашди. Саид Муродовичнинг ёнида ўз чирой, хислатларини таърифлаб, моҳир уй бекаси эканликлари ҳақида гапиришдан тойишмади. Бироқ Саид Муродович уларга рўйхушлик беравермагач, душманларга айланишди-қолишди. «Эр билан яшар экан, демак, ҳоли унчалик вой эмас экан-да!» — деган хулосага келишди Гули ҳақида. Саид Муродовичнинг ҳам ўян жойини қидиришди: ичса керак? Йўқ, ичмайди. Бирон касали бўлса керак? Йўқ, касал эмас, оёқ-қўли бут, бир чиройли, барваста киши. Хотин билан яшашга қурби

етмас? Йўқ, мана Гули фарзанд кутяпти. Ё товба, қандай кўзи ёрийдими-я, во-ой! Мажруҳларнинг мажруҳи-я!

Бундан баттарларини ҳам эшитди. Аммо бу ҳали ҳалво эди...

* * *

Гули тушликка овқат тайёрлаётган эди, эшик кўнғироғи жириглади.

— Кириг, эшик очик! — деб ошхонадан қичқирди Гули.

— Кўрайлик-чи, даданг қандай кошонада яшаётган экан, — аёл кишининг овози келди. — Тушлик қам тайёр шекилли, қани, дадангни қандай лаззатли таомлар билан сийлашаётган экан, кўрайлик-чи...

Баланд пошнаги туфлисини ечмасдан, ошхонага малласоч, мовий кўзли сулув аёл билан ўн беш ёшлардаги бир бола кириб келишди.

— Келинлар, ўтирилар.

— Келмадимми у? Майли, кутамиз...

Аёл ўтирди. Сўнгра ўғлини елкаларидан қучиб, ўзига томон тортди.

— Хўш, бизни танийсанми? — Гулига қараб истеҳзоли кулди у. — Уғли ўхшаб турибди, таниб ол.

— Нега мени сенлайсиз? — жаҳли чиқди Гулининг.

Аёл бошини орқага ташлаб, қаҳ-қаҳлаб кулди. Оёғини чалиштириб, кўйлагини юқори сурди.

— Атрофингда гирдикапалак бўлайми? Азизим, эримга ўйнаш бўлиб, болаларидан отасини айираётганинг учун раҳмат ҳам дейми? — жиддий тортди, кўзларини сузиб, жаҳл билан шивирлади. — Лекин шуни билки, у ҳеч қачон сени хотин қилмайди, ҳозир унинг борадиган жойи йўқ, онасиникига, ака-сингиллариникига сиғмайди, шу ерда кунини ўтказяпти. Мен уни бари бир бундай яшатмайман, уни ер билан яксон қиламан, йўқ қиламан, қаматаман!

— У менга ҳеч қандай ўйнаш эмас... — Гули оғир нафас олди, йиғлаб юбормаслик, сўздан адашмасликка ҳаракат қилиб, оҳиста давом этди. — Хотин қиладими-қилмайдими — келажак кўрсатади... Болалардан отасини мен айирганим йўқ. Лекин сиз, она бўлатуриб, ўз болаларингизни отасиз қўйганингиз кўриб турибди... — Гули бошини мағрур тутиб, аёлнинг кўзларига тик боқди. — Оила, рўзгор бузилишида мен кўпинча аёлларни айблайман, чунки эрни эр қиладиган хотин!

Саид Муродович кириб келди. Уғли билан кўришиб, гап нимада эканлигига дарҳол тушуниб, фаромушланди.

— Кўрдик жонингизни! Шуми? — деди ачитиб аёл Гулига имо қилганича. — Оёғи бори топилмадимми? Еки ундайларга кучингиз етмайдими?

— Гапирар, таъсир қилмайди, кўнглингни бўшатиб ол, — деди ўзини хотиржам тутишга уриниб Саид Муродович. Сўнг Гули томон қаради. — Бу бўлса унча-мунча бемаъни гапларга ўт бўлиб ёнадиганлардан эмас. Гапирар, биз биргаллашиб эшитавемиз!

Аёл тутатиб даст ўрнидан турди, лаблари гезариб, эшик томон йўналди.

— Сен билан бошқа ерда гаплашаман. Яксон қиламан, йўқ қиламан. Яшаб бўпсан, сени ҳеч ким билан яшатмайман! Умрингни охиригача пушаймон бўласан!

У чиқиб кетди.

— Кузатиб қўйинг, — деди Гули деразадан болага томон қараб.

— Кетидан чоп, кечирим сўра, оёғига йиқил денг?!

— Йўқ. У ерда ўғлингиз...

* * *

...Операция бир соатга яқин давом этди. Гули кўзларини очди, уч аёл уни кўтариб, аравачага ётқишишди. Шу асно Гулини операция қилган врач келиб, боши устига энгашди:

— Хўш, Гули, киминг бор?

— Ойим, дадам, — ажабланиб деди Гули.

— Яна-чи?

— Опам, синглим, укаларим...

— Яхши... Энди яна киминг бор, деб сўраяман?

— Ў-ўғил! — гумонсираб-хавотирланиб пичирлади Гули.

— Ҳа, табриклайман, энди ўғлинг бор!

— У... тирикми? — ҳамон хавотирланганича, журъатсиз кўйда сўради Гули.

— Албатта-да. Бекорга операция қилдикми? Сен ҳам, ўғлинг ҳам омон қолинглар, дедик-да!..

Операция натижаси қониқарли деб топилса, уни икки-уч кундан сўнг умумий палатага қўйишар экан, ҳозирча махсус палатада ётибди.

— Укол қиламан, ухлайсан, — деди ҳамшира. — Уйғонганингдан кейин глюкоза берамиз.

Ким билсин, қанча вақт ухлаганини, йўлак бўйлаб бақириб-чақириб ўтаётган ҳамшира ва бошқа хизматчи аёллар шовқинидан уйғониб кетди. Қандай қилиб икки-уч кунни бу ерда ўтказди?! На ўқиш, на радио, на бирон бир шерик.

— Нега бундай ётибсан? — ҳайратланди кириб келган ҳамшира. — Ярим соат ҳам ухламабсан!

— Қайдам...

— Оғритябдимми?

— Чидаса бўлади...

— Сув ичгинг келса, пахтани ҳўллаб, лабингга теккиз, фақат ичма, эртага ичиш мумкин. Ҳозир глюкоза олиб келаман.

У осма дори томизғич олиб кирди.

— Туйқус совқотсанг, мени қақир, шу ерда бўламан.

Узун резина ичакдан Гулининг томирларига томчи-томчи дори сингиб, тугаб қолганидан, аҳволи оғирлашди. Ҳамширани чақирай деса, тиши-тишига тегмайди, оғзини жуфтлаб, бир сўз ясай олмайди. Йўлакдан ҳам бирон кимса ўтмайди, ҳали шовқин-сурон кўтарганлар кўринмайди. Охири бир амаллаб нимадир деб овоз чиқарди. Ҳамшира югуриб келиб, томиридан игнани суғуриб олди.

— Сову-уқ, — деди Гули аранг.

Ҳамшира иккита адёлни унинг устига ташлаб, «иссиқ» укол қилди.

— Бевозталанма, ҳечқиси йўқ, бундай ҳол бўлиб туради, энди ухлагин.

Кўзи яна илинган бўлса керак, терлаб-пишганидан уйғониб, нафаси сиқилганидан устини улоқтириб ташлади. Баданига совуқ ҳаво тегиб, роҳатланди. Лекин кўп ўтмай иситмаси баттар кўтарилиб кетди.

Ўша оқшом Саид Муродович келди. Гули ёнига тиз чўкиб, қўлини ўпди, кўзлари ёшланди.

— Раҳмат сизга, азизим... Тоғдек сабрингиз, ишонч-умидларингиз ҳаққи...

Ҳамшира чақалоқ кўтариб кирди. Қабр-қизил, жажжи, орзиқи кутилган бахт!

— Ўғилчаларингизни кўринглар-чи...

Операция вақтида наркозни камроқ беришганми ёки шундай бўлиши керакми-ди, Гули врачларнинг гапларини эшитиб ётган, ўшанда ҳамширанинг бир сўзи юрагида михланиб қолган эди:

— Бола бечора кўм-кўк бўлиб кетибди...

Гули: «У ўлиб қолибди-да!» — деб ўйлаган, бадани музлаб, гўё боши билан муз қудуққа шўнғиб кетгандек бўлган эди. Мана, оқшом ўғлини ўз кўзи билан кўрмагунича, гумонсираб, сўрашдан қўрқиб турганди. Хайрият, омон экан, бахтига тирик экан!

Гули энди ўзини бардам сеза бошлади.

Туғруқхонадан уни ўғли билан Саид Муродович олиб чиқди. Ўша кунлари улар ЗАГСга бориб, уч-тўртта дафтарга имзо чекишганча, ўғлини Саид Муродовичнинг фамилиясига ўтказиб, гувоҳнома олишди. Кейин аяси икки-уч кунда келиб, чақалоқни чўмилтириб, қараб юрди.

Қолган асосий юмуш Саид акасининг зиммасида эди. Гулига ҳам уйда иш топилиб турарди. Аммо у ҳаётдан мамнун, бахтиёр эди: ёнида ўғилчаси, суянган тоғи, келажаги...

* * *

Бир куни Саид Муродовичнинг хотини яна ташриф буюрди.

— Агар болангдан умидинг бўлса, эримни тинч қўясан! Пул нималарга қодир эмас! Эртами-индин боланг кўчага чиқади, тенгқурлари билан ўйнаб юради кўча-кўй-да... ҳозирги кунда бахтсиз ҳодисалар озми? Гапларимнинг мағзини чақиб кўр, ақллисан-ку!

Эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

Шу кундан эътиборан Гулининг ҳаётида янгидан бевозталиқ бошланди.

Хотини келиб-кетгандан сўнг, кичик қизи йиқилиб тушиб, касалхонада бир неча ой оғир ётганидан, Саид Муродович ҳам ўша ерда бўлди. Гули ранжимаси, боласи, қарайди-да. Кейин ўғли ҳарбий хизматга чақирилиб, Саид Муродович уни кузатиш ташвишида елиб-югурди. Бу ҳам табиий, кўз очиб кўрган фарзанди, тўнғичи. Гули бир сўз демади.

Аммо Саид Муродовичнинг хотини ҳамон унга зуғум ўтказишга уриниб, баъзан қўнғироқ қилиб турарди:

— Айтган гапларим эсингдадир-а? Агар эримни қайта қабул қилсанг, ўғлим йўқ деб қўявер! Ернинг тагида бўлсанг қулоғингдан, осмонда бўлсанг оёғингдан тортиб оламан! Билиб қўй! Ўзим яшамайман, бошқа билан ҳам уни яшатмайман!

Ниҳоят, бу даҳмаза жонига тегиб, юрагини ҳовучлаб ўтиришдан чарчаб, Гули ашқол-дашқолларини йиғди-да, сингисиникига, пойтахтга жўнаб кетди.

«Саид Муродович шу билан мени унутди» — деб ўйлаганди. Йўқ, бир куни Тош-

кентга, синглисиникига суриштириб-топиб келди. Гули уйда ёлғиз эди, одатдагидек, орадан ҳеч гап ўтмагандек, унинг қаршисида тиз чўкди.

— Соғиндим!

«Азизим! Ёлғизим! Тилагим!» — дегиси келди Гулининг ҳам. Лекин ўзини босди.

— Сочларингиз оқарипти, — деди аста.

— Қарияпмиз, азизим, — деди Саид Муродович ғамгин. У ўрнидан туриб, хонада нари-бери юра бошлади. — Ҳаёт бўлмаяпти. Сиз йўқ... бўлмаяпти. Умр ўтяпти... Гина сақламанг. Унинг ёнига борибманми... ўлганим яхши эмасми, юзимга тупурмайсизми мен уни кечирсам. Иложсизлик...

Гули чиндан ҳаёт бундай давом этиши мумкин эмаслигини ҳис этди.

— Кетинг, Саид ака! — деди ўртаниб. — Болаларингиз олдида қарздорсиз, ўз бурчингизни ўташингиз, улар бор экан, хотинингизни кечиришингиз керак! Кетинг! Биттагина ўғлимнинг ҳаётини бузманг. У сизни билмайди, танимайди ҳозир! Шундай қолавергани маъқул. Кетинг!..

Саид Муродович паришон чиқиб кетди...

* * *

...Мана, бугун Маданият саройида асарларим кўргазмаси. У йўқ. Унинг портрети ҳам йўқ.

Ўғилчам кўргазма залида айланиб юриб, охири ёнимга келди. Мени қучиб, қутлаган бўлди. Бўйингдан айланай, қора кўзим!

— Аяжон, Сардоров ким? Менинг фамилиям-ку, — деди ўғлим шундан сўнг ўйланиб.

— Нимаиди, жоним? — вужудимни ваҳима босди.

— Телеграмма келипти. Мана.

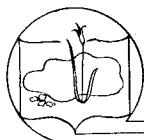
Қўлларим қалтираб, телеграммани олдим.

«Азизим! Тиз чўкиб сўранаман! Келгин, адо бўляпман, паймонам тўлганга ўхшайди.. Сардоров».

— Бир аёл кунни бўйи телефон қилди, сизни сўради. Сардоровнинг қизиман, аянг келсин, Сардоровнинг аҳволи оғир, касалхонада ётибди, деди...

— Демак, боришимиз керак, бугуноқ, ҳозироқ боришимиз керак, болам. Кетдик!..

Машина қушдек учиб боряпти. Эй худойим, мени ҳаётимда учраган озгина бахтдан ҳам бенасиб этма!..

Комил Эрмухаммад

МЕН ГУЛЛАРГА СИҒИНМОҒИМ ШАРТ

Қайта қуриш, ошкоралик, ҳуррият тургунлик даврининг тараққиёт йўлидаги ҳамма сунъий тўсиқларини супуриб ташламоқда. Сунъий равишда тоширилган ёки қантарилган маънавият дарёлари табиий ўзанига, асл ҳолига қайтмоқда.

Бу ҳолни адабиёт, хусусан, бугунги шеъриятда кечаётган жараёнларда ҳам кўриш мумкин. Илгари кескин ижтимоий фикрли шеърлар ҳаммани ҳаяжонга солар, шов-шувларга сабаб бўлар эди. Энди ушбу вазифани мақола-навислик ўз зиммасига олди. Бу ҳам табиий ҳолат. Энди шеъриятнинг вазифаси ўзгаради. Табиий ҳолатига — ўз ўзанига қайтади, инсон кечинмаларини санъаткорлик билан ифодалашга, андиша, инсоф, имон, мардлик, оқибат, саховат каби олижаноб туйғуларга урғу беради.

Комил Эрмухаммаднинг сохтакорликдан йироқ шеърларини ўқиб, шу фикрлар кўнглимдан ўтди. Унинг шеърлари ўзбек шеъриятини ўзгартириб юборади, янги йўлга бошлаб кетади, демоқчи эмасман. Лекин унда истеъдод бор. Мана шу нарса кишида унинг келажигига умид, ишонч уйғотади. Уз оҳангларини, сермазмун ифода воситаларини яратади, деб ўйлайман. Бу шеърлар эса ёш шоирнинг полагон қалдирғочларидир.

Маъруф Жалил

* * *

Шаффор рангда ёришар осмон,
Қишлоқ узра буй чўзар кўклам.
Эркаланиб кўзларин очар,
Тушларига тўймай субҳидам.

Тебранади барра майсалар,
Қуёш кўкка жилар жилмайиб.
Сигирларнинг елини ияр,
Бузоқларин исини туйиб.

Заррин нурлар гўё севинчдай,
Сочилади тоғнинг бошига.
Қишлоқ эса нозли келиндай,
Ўсма қўя бошлар қошига.

* * *

Рутубатли осмон кўзларим тешса,
Кўксимни заминга қаттиқроқ боссам.
Йиғласам, ёшларим ёмғирлар каби
Хазонлар юзига сирқираб томса.

Бир дам овутишга сўз тополмасанг,
Афтодаҳол боқсанг телбалигимга.
Кетаётганлигим ўзинг ҳам сезсанг,
Болалигим чўккан тепаликларга.

Юракни ўртаса мунгли нидолар,
Кейин қабоқларинг қабрдай юмсанг.
Бизни қарғаб ўтар, ҳатто гадолар,
Мен ўлмаган бўлсам, сен мени кўмсанг.

Истак

Абдулхамид Чўлпонга

Бир шеър ёзгим келади, унда
Гилос гулин алқагим келар.
Бир шеър ёзгим келади, тунда
Гилос гулин тўкади еллар.

Бир шеър ёзгим келади бехос
Пайхон бўлган гулдай бўғриқиб.
Мен елларни сўкаман бесас,
Сўнгаларим оғриди зирқиб.

Бир шеър ёзгим келади, тунда
Тушларимга киради ҳадик.
Биз сўлдириб ўз қўлимиз-ла,
Сўнг гулларсиз қолиб яшадик.

Юрагимни ўртайди бу дард,
Ҳамда бўғзим парчинлар алам.
Мен гулларга сиғинмоғим шарт,
Қўлларимда синади қалам.

Бир шеър ёзгим келади, сўнгра
Гилос гулин алқагим келар.
Бир шеър ёзгим келади, хўнграб
Гилос гулин тўкканда еллар.

* * *

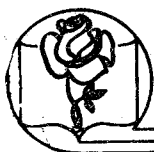
Атрофга нозли бўй таратиб,
Тебрана бошлайди райхонлар.
Шу ислар бағрида тиниқиб —
Тарқала бошлайди гумонлар.

Кўкда ой кезади саргашта,
Нигоҳлар кимгадир интизор.
Уфққа рангини улашиб,
Чайқала бошлайди лолазор.

* * *

Қаро зулмат, қаҳрли бу тун,
Куй кўксимга ором беролмас.
Мажнунтолим, муҳаббат учун
Япроқларинг узма, етар, бас.

Бас, шунчалар бўлар-да ғам ҳам,
Наҳот бизга юкланган кадар?!
Йўқ, бошингни кўтар, азизам,
Биз бахт учун яшаймиз, ахир!

Туроб Юсупов

СЎЛИМ ОЙ — ТУНДАГИ ДАРДДОШ

* * *

Ишқ ҳам тирик хилқат башардек худди,
Биздек гоҳ шодон у, гоҳ йиғлагай қон.
Фақат унинг нафис, кўркам вужуди
Интиқ нигоҳлардан яшайди пинҳон.

Юксак номус-орга соҳиб зот мисол
Унда ҳам кучлидир ғазаб ва нафрат.
Кимда вафо кам, ё борлиги маҳол,
Шафқатсиз ўч олар кекчил муҳаббат.

Бугун мен ҳаётни энтикиб севдим,
Шу пайтгача қилмай илтижолар қор.
Ҳеч кимсага зоҳир бўлмаган севги
Ташна кўзларимга кўринди ошқор.

Тундан ҳам қоп-қора чарос кўзлари —
Қайнар булоқлари порлоқ туйғунинг.
Узун — ажиб илҳом келган кезлари
Шоир хаёлидек сочлари унинг.

Йўк, бўлмас бу қадар нурлар талоши
Заминнинг энг ноёб маъданларида.
Жувонмарг фалакнинг мингта қуёши
Нур сочарди унинг баданларида.

Хуснига ҳайратда термулиб турдим,
Лол этди япроқсиз гўзал — бу пок гул.
Унинг чап дастида ханжарни кўрдим,
Унинг ўнг қўлида яшнарди оқ гул.

Билдим, у атиги бир бор мен томон
Чўзар, ё силкитар қўлин муқаррар.
Оқ гулини олсам, даҳлсиздир жон,
Кўксимга қадалмас кейин у ханжар...

* * *

Булут ҳам яшашдек тегмоқда жонга,
Кўринмас сўлим ой — тундаги дарддош.
Билмам, тиғ ушлаган ёвуз ҳижронга
Юмшоқ кўксим энди қандай берур дош.

Таъқибдан қочишга йўқ менда имкон.
Мустаҳкам деворга ўралган теграм.
Учмоққа қанот йўқ, баландир осмон,
Киришга метиндек зарангдир ер ҳам.

У менга шамширин ўқталар Хунхор,
Кўзлари чақнару қут йўқ тусида.
Турибман, қалбимга тўлиб алам, зор
Муқаррар ажалнинг рўбарўсида.

Севгилим, этмаю майли илтифот,
Фақат қисматимга ачиниб, хўрсин.
Ёнимга учиб кел, боғлаб сен қанот,
Аянч бу ҳолимни кўзларинг кўрсин.

Бепарво бир назар ташласанг ажаб,
Қара, иккимизга қазир қаро ер —
Мудҳиш тажовуздан аялган ғазаб,
Вафодор ошиқдан тежалган меҳр.

* * *

Бу гал таниш қир-адирларга
Тушди фақат жавзода йўлим.
Тоғлар — олис улкан пирларга
Сигиндим, мен, кўксимда қўлим.

Яшилликни қўмсаган пайтда
Лекин бунда кадрларим йўқ.
Қушлари шўх қўшиқлар айтган
Гўзал қиру адирларим йўқ.

Ерда кўрдим, босиб ғубор, занг,
Бир вақт бутун бўлганлиги чин,
Уч ой яшаш учун қилиб жанг
Шаҳид бўлган ўтлар қиличин.

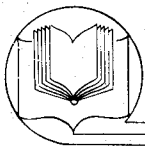
Ҳув бефаҳм бир тўда моллар
Марҳумларнинг топтар шонини.
Ичиб кетмиш тўймас шамоллар
Лолаларнинг қизил қонини.

Кун ҳам энди қирларга ғайир
Кўзи билан тикилар кўпроқ.
Чангиб ётар мустаҳкам, чайир
Илдизлардан холи бу тупроқ.

Сезиб мағрур руҳнинг малолга
Ночор бўйин экканлигини,
Англаб қолдим бирдан, шу ҳолга
Тоғнинг боис эканлигини.

Ташлар эди вазмин кўз қирин
Дилга солиб кетмовчи доғлар,
Узоқ кўркам яшашнинг сирин
Бошқаларга айтмаган тоғлар.

Арнасой.

Ҳабибулло Зайниддинов

ҚИРҒОҚДАГИ ЖАНГ

Жалолиддин Мангуберди Буст орқали олға юрар экан, Қандаҳор яқинида амаки-ваччаси, мўғуллардан азият чеккан Аминалмулк ўзининг ўн минг кишилик қўшини билан келиб қўшилди. Жалолиддин яна кўпроқ жангчи тўплаш мақсадида бир вақтлар Хоразмшоҳ Муҳаммад II тасарруфига ўтган вилоятнинг бош шаҳри Ғазнага йўл олмоқчи эди. Аммо юзага келган қалтис вазият унинг бундай қилишига имкон бермади. Мўғуллар Жалолиддиннинг босган ҳар бир қадамини синчковлик билан кузатиб, унинг йўлига тўғаноқ бўлишарди.

Жалолиддин учун қарши ҳужумга ўтишдан бўлак илож қолмади.

Қандаҳорда мўғулларни бир ёқлик қилганидан кейин, Жалолиддин фурсатни ғанимат билиб, зудлик билан Ғазнага келди ва ўзаро низолашиб юрган туркий лашкар-бошиларни ўз атрофига жипслаштирди. Жами бир юз эллик мингдан зиёд қўшин билан бўлажак жангларга пухта тайёргарлик кўрган ҳолда мўғулларга қарши юриш бошлади ва Ҳиндистонга борадиган асосий карвон йўлида жойлашган Парвон вилоятида мустаҳкам ўрнашиб олди. У ердан Тохаристонга ташланди. Уша вақтларда Чорикоранинг шимолидаги Ҳиротни қамал қилиб турган Техучар ва Молғар нўёнлар бошчилик қилаётган кўп сонли мўғул қўшинларига қарши шиддатли ҳужум қилди. Уч кун давом этган қонли тўқнашувда душман жиддий шикаст кўриб, шошилич равишда чекина бошлади.

Мазкур мағлубиятдан кейин Чингизхон Жалолиддинга қарши ўғай укаси Шики Хутуту нўённи энг сараланган қўшин билан йўллади. Мўғулларнинг бу сафарги қўшини қарийб икки юз минг кишидан иборат даҳшатли куч эди.

Жалолиддин улкан тўқнашувнинг муқаррар эканлигини англаб, бўлажак жанг майдонида қулай истеҳкомни вужудга келтириш ҳаракатига тушди. У Парвоннинг тоғ ёнбағирларига жойлашган ярим вайрона қалъа ва япасқи томли уйлар атрофларини зийраклик билан кўздан кечириб чиқди. Ниҳоят узил-кесил бир қарорга келиб, баланд тепалик устига чиққанича, серқоя тоғ тизмаларига, ўрмонларга синчковлик билан назар солди. Шу пайт унинг ўткир нигоҳи ўрмон ёқасидаги куюқ бодомзор орасида жойлашган қандайдир тўдаларни илғаб қолди. «Ажаб! Улар ким бўлдийкин, ўзимизникиларми ёки душман томонидан юборилган айғоқчиларми?!» — деган фикр кўнглидан ўтиб, сой тарафга от солди. У турк лашкарларига етакчилик қилган Аминалмулк чодирни ёнида отини соқчига тутқазиб, ичкари йўналди. Чодирда ҳарбий кенгаш учун турли қабила-ларнинг эътиборли амирлари йиғилган эди. Жалолиддинни тўрга таклиф қилдилар. У гилам устига тўшалган попукли шойи кўрпачага ўтирди. Ўртага жимлик чўқди.

— Хўш! Сардорлардан эшитайлик-чи, кимда қандай фикр бор экан, — деди султон ўтирганларга қараб. Энг аввал тажрибали саркарда Темур Малик сўз олиб, деди:

— Аъло ҳазратлари! Узингиз соҳиби тадбирсиз. Биз сизнинг отган ўқингизмиз. Хизмат камаримиз белимизда, қандай маслаҳат берсангиз барчасига тайёрмиз!..

Бу гап айни бир вақтда йиғилган амирларнинг ҳам фикри эди.

Жалолиддин ўйга толиб, бошини қуйи эгди. Унинг ёноқлари ости пир-пир учаётгани билиниб турарди. Бир дақиқа жимликдан сўнг секин ва салмоқлиниб сўз бошлади.

— Мен бу поёнсиз водийда бир-бирига юзма-юз келган тоғ тизмалари мавжудлигини пайқадим, — деди у. — Бу жой қўшинларимизнинг душманга биқиндан зарба бериши учун яхши қалқон вазифасини ўтаса керак. Кеча бир мўғул черикини тутиб келтирдилар. Асирнинг айтишича, Чингизхон ўзининг содиқ жаллоди Шики Хутуту нўён бошчилигида отлик ва пиёдалардан иборат улкан қўшин юборибди. Улар бизни кўздан қочирмаслик учун жадал суръатда яқинлашмоқда. Уларнинг олдинги қисмлари бир

фарсах¹ узоқлиқдаги масофага етиб келганлар ҳам. Демак, тонггача мўғул қўшинлари қаршимизда саф тартади.

— Жуда соз! Келишаверсин! Биз уларни муносиб кутиб оламиз. Бизни излаб келиб, қочишга жой тополмай қолишсин! — деди Аминалмулк.

Жалолиддин ёйсимон қуюқ қора қошларини бир чимириб қўйди-да, сўзида давом этди:

— Менга уларнинг шумлиги, ҳйллалари маълум... Улар от туёқлари остида янчиб ташлашга интилиб, бизларга ёпирилиб ташланадилар. Биз эса устаси фаранглиқда улардан ўзиб тушмоғимиз, кутилмаган гов солиб, қўшинларимизни водий узра кўндалангига зич жойлаштирмоғимиз лозим. Яъни, ҳар бир жангчи ўз ёнидаги шеригига мададкор бўлиб, ҳал қилувчи жангга чорловчи довул чалингунига қадар ҳамма тебранмас қоядек муस्ताҳкам турадилар. Дўмбирачиларимиз менинг буйруғимни кутадилар. Қоқ марказга эса мўғулларнинг кўзи ва кекирдакларини нишонга олувчи мерган-ёйандозлар сафи қўйилади. Аммо мўғуллар қочишга тушганларида зинҳор уларни таъқиб этмаслик керак. Лашкарларимиз жойларидан жилмай тураверадилар. Шундай қилсак бизнинг отларимиз кучларини бекорга йўқотмайди. Душман отлари эса, куни билан ҳаракатда бўлиб, обдан ҳорийди. Ниҳоят довул чалишни буюраман. Ушанда азамат йигитларимиз бақувват отларига миниб, ёвуз даҳрийларни осонгина янчиб ташлайдилар.

Лашкарбошилар султоннинг фикрини бир овоздан маъқуллашди.

Машварат якунида симобий салла, энгига садаф тугмали камзул, устидан зарбоф чопон кийган Жалолиддиннинг муншийси ва муаррихи Несавий ўрнидан туриб фотиҳага қўл очди...

Жалолиддин олов вақти² қароргоҳга қайтди. Уғлини интиқ бўлиб кутган меҳрибон онанинг чеҳрасига нур югуриб, ҳол-аҳвол сўради. Жалолиддин чопиб келган жажжи ўғли Жамолиддин ва қизчасини бағрига босди. Дастурхон ёзилиб, мулозимлар тилла суви югуртирилган нозик чинни лаганларда, гулдор ликопларда олма-узум, тилими тилни ёрадиган шакарпалак қовунлар, тандирдан янги узилган мазали нонлар, қовурилган қирғовул, бедана гўштлири, хушбўй кабоблар, кобулий шўрва, ёғлик қўй гўштлиридан тайёрланган лаззатли манти, жиққа мой сомсалар келтириб қўйдилар.

Жалолиддин онаси Ойчечак, хотин-болалари, яқин кишилари билан дастурхон атрофида давра олиб, ноз-неъматлардан тановул қилишга киришди. Овқатланиб бўлгунча орага гап-сўз ораламади. Таомдан кейин, дастурхонга фотиҳа ўқилиб бўлган:

— Уғлим, — деди Ойчечак ўйчан ўтирган Жалолиддиннинг қуралай кўзларига тикилиб. — Тонгла ёғийлар билан муҳорабага киришармишсизлар деб эшитадурмен, шул гап ростму?

Жалолиддин онаси сўздан сергак тортди. У ўтирган жойида бир қимирлаб қўйиб:

— Рост, азиз волидам! — деди.

— Илоҳим бу дажжолларни ер ютсин-да!..

— Худо хоҳласа ер ютар, ютмаса зўрлаб бўлса ҳам юттирурмиз, менинг меҳрибоним!..

Ойчечакнинг ўпкаси тўлди, бошидаги орқага сурилган оқ шоҳи рўмолини тўғрилаб қўйди-да, қиблага юз буриб деди:

— Илоҳим тангри ўзи сени ҳифзу ҳимоясида асраб, фатҳу нусрат нишони бирла номингни ярлақай! Фисқу фужур, бало-қазолар даф бўлиб, яна она юртимизни кўришга бизни мушарраф этгай, жигаргўшам! Ё оллоҳ! Насрул миналлоҳи ва фатҳул қариб,³ омин!..

Жалолиддин она этагининг бир учини кафтига олиб ўпди, сўнг кўзларига суртди.

Орадан бир оз вақт ўтиб, қоронғуликни ёриб чиққан тўлин ой ўзининг кумушранг нурини бутун водий узра соча бошлади. Бу пайтга келиб, қаланган гулханлар биринкетин ўчди. Гап-сўзлар ҳам тиниб, лашкаргоҳда сукунат чўкди. Бу жимликни аҳён-аҳёнда тоғ томондан улиётган оч бўриларнинг нохуш овозларигина бузиб турарди. Парвоннинг уруш арафасидаги сўнгги туни шундай ўтди...

Бомдод намозидан кейин тоғлар ортидан қуёш аста кўтарилиб келар, кучсиз эсанга дайди шамол осмонда пайдо бўлган туя ўрқачидай оппоқ булут парчаларини аллақачон ёқларга оҳиста сурарди. Кўп ўтмай, водийда мўғуллар яққолроқ кўзга ташлана бошладилар. Ҳатто яроқларининг жаранглаган овозию отларининг кишнашлари ҳам қулоқларга етиб келди. Махсус отлиқлар яланглик томонга қараб ярим доира бўлиб от чоптиришар, зум ўтмай яна ортларига қайтишарди.

Сунбула ойининг эттинчи куни 618 ҳижрийда (1221 йил 30 август) мўғуллар Жалолиддин қўшини билан Афғонистоннинг шимолидаги Парвондан бир фарсах узоқликда юзма-юз келди. Шамол бутуқларни шилдиратиб, ёз ўтиб бораётган палла эди. Жалолиддин қўшинлари серқоя тоғ тизмалари оралиғида тўқнашувга аллақачон шай бўлиб, зич ҳолда тек қараб турардилар.

¹ Фарсах — етти-саккиз км.

² Кечга яқин пайт.

³ Мадад оллоҳдан, ғалаба яқиндир.

Султон Жалолиддин юз беражак вазиятни яна бир бор чуқур мушоҳада қилиб, қўшинларининг олдинги қисмларини эпчиллик билан қайта тузди. У жанговар саф олдига қўшимча сараланган йигитлардан юзликларни, улар ёнига эса узун сопли оғир ойболталар билан қуролланган паҳлавонларни жойлаштирди. Аввалдан кўзда тутилганидек, бу ерда одам бўйи келадиган ёй ва садоқларида учи тобланган ўткир ўқлар билан қуролланган ёйандозлар ҳам ҳозир бўлган эдилар.

Жалолиддин жанг олдидан қўшинларига қарата хитоб қилди:

— Биродарлар! Азиз ватандошларим! Бугунги кунда бизларга Ватан, мазлум жафокаш халқ умид ва нажот кўзларини тикиб турибди. Иншооллох, зафар қучиб юзимиз ёруғ бўлгай, ғайрат камаримизни белимизга маҳкам боғлаган ҳолда қасосга ташна яроғимиз билан душманга аёвсиз қирон солайлик! Олайлик, олдирмайлик, ўлган шаҳид, ўлдирган ғозий!!!

Мўғуллар тўсатдан жон-жаҳдлари билан от солганлари кўйи, Жалолиддин лашкарларини тўзитиб юборишга интилиб, қўшин марказига ташландилар. Шиддатли жанг икки кун давом этди. Отлар кишнаши, жангчиларнинг шавқин-суронлари, мўғулларнинг йиртқишлардек қийқириб: «Қю! Қю! Қю! Уррох!» дейишлари, Жалолиддин лашкарларида: «Оллоху акбар» ҳайқириқлари, «Ур! Ҳо ур! Хайё-ҳай» наъралари янграрди. Тақир-туқурлар, карнайларнинг овози, қилич ва қалқонларнинг зарб билан шарақшуруқ урилиши еру кўкни титратар эди. Отлар ҳуркиб пишқирав, жанг қизигандан-қизир, шамширу ойболталарнинг осмонга чаққонлик билан чиқиб-тушишларидан қанча-қанча бошлар ерга думалар, тупроққа қорилиб от туёқлари билан топталарди. Аёвсиз ўқлар баҳодирларнинг юрак-бағрини тилка-пора қилар, эс-ҳушини йўқотган тулпорлар қон кечиб, ўзларини ҳарёнга уришар эди. Эгарлардан йиқилган ярадор жангчилар ҳасрат билан нидо қилишар, армон билан жон берардилар. Ниҳоят мўғулларнинг тинкаси қуриганини сезган Жалолиддин довул чалдираккан, лашкарларига отга минишни буюрди ва ҳал қилувчи ҳужумга бошлади. Бу пайтга келиб талай одамларидан айрилган душман қўшинлари кутилмаган зарбага бардош беролмаслигига кўзи етиб, чодирлари ва укруқ¹ ларини ташлаганча тумтарақай қоча бошлади. Жалолиддин қўшинларининг ўнг қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфиддин Ағроққа топшириб, ўзи марказда жанг қиларди.

Мўғуллар ўзларини ўнглаб олиб, жон-жаҳдлари билан яна Жалолиддин қўшинларига ташландилар. Улар тўсиқларни кучли зарб билан бир зумда йиқиб-янчиб ўтмоқчи бўлдилар. Душман саркардаси Шики Хутуту: «Араваларни ағдариб яксон қилинг, ҳалқани бузинглар! Теварак-атрофдаги қалин буғдойзор-ўтлоқларга ўт қўйинглар!» — деб буюрди. Бироқ натижа душман кутганидай бўлмади. Жалолиддин олдиндан вазиятга тўғри баҳо бериб, махсус тайёргарлик кўрганлиги сабабли тўсиқлар яксон этилмади. Жанг бораётган айни қизгин маҳалда Шики Хутуту нўённинг сўл қанот лашкарбошиси Чармағон Жалолиддин қўшинининг ўнг қанотига қаттиқ ҳужум қилиб, уни бирмунча буқишга муваффақ бўлди. Аммо бу ҳам қасоскорларнинг жанговарлик руҳини тушира олмади. Мўғуллар номдор саркарда Темур Малик туманига (бир туман — ўн минг аскар)жиддий зарба бера олганликларига қарамай, барибир, зафар қозона олмадилар.

Темур Малик бошлиқ жангчилар метиндай мустаҳкам уюшқоқлик билан, қатъий ҳарбий интизомни сақлаганлари ҳолда, бутун жанг давомида қаҳрамонона олишдилар.

Ниҳоят, мўғул қўмондонлиги ўзининг охириги чорасини қўллашга, ҳийла ишлатишга ўтди. Улар кигиздан одам шаклини ясаб, ўзларининг эҳтиёт учун ажратиб қўйган отларига «мингаштирдилар-да», Жалолиддиннинг пиёда қўшинларига қарши жангга кирдилар. Бу айёрлик дастлаб бир оз иш бергандай бўлди. «Мўғулларга мадад кучи келибди», деган ваҳима таъсирида парокандалик бошланди. Аммо ғоят сезгир ва билимдон Жалолиддин душманнинг найрангини тезда пайқади. Бу душманнинг одатдаги ҳийласи эканлигини ўқтириб, аскарларга далда берди. Натижада қўшин ўзини тезда ўнглаб олди. Жанг қизиб кетган бир пайтда ҳарбий ноғоралар, карнай ва дўмбираларнинг садоси остида қасоскорлар ёв устига бўрондай ёпирилди. Тўқнаш келиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетган ҳар икки томоннинг кучлари Парвон остонасидаги жанг майдонига сиғмай қолди. Кўтарилган чанг-тўзондан кун юзи ҳам хира тортди. Эгасиз кишнаган отлар у ёқдан-бу ёққа зир чопар, инграшлар, даҳшатли ҳайқириқлар узоқлардан эшитилиб турарди. Бу жангда жуда кўп қон тўкилиб, гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг қўли баланд келиб турди. Урушнинг энг долзарб палласида Жалолиддиннинг чап қанотига етакчилик қилган Сайфиддин Ағроқ Шики Хутутунинг ўнг қанотини улоқтириб ташлаб, қўшиннинг орқасига ёриб кирди ва душманни танг аҳволга солиб қўйди. Жалолиддин ўзининг бутун эътиборини ҳужум суръатини сусайтирмаслик, душман нафасини ростлаб, ўзини ўнглаб олишига имкон бермасликка қаратди.

Иккинчи куни давом этган мислсиз қонли жанглар ниҳоясида ташаббусни узил-кесил ўз қўлига олган Жалолиддин Мангуберди қўшинлари чаққонлик билан иш қуриб, ҳолдан тойган душманни қуршаб олдилар. Чингизхоннинг шу пайтгача енгилмай келган йирик лашкарбошиси Шики Хутуту нўён қўшинларининг батамом ўраб олинаётганини

¹ Юк аравалари.

кўргач, аскарларининг қолган қисми билан қоча бошлади. Жалолиддин ва унинг руҳланган кўшинлари ўзларининг чарчамаган бақувват отларида душманни осонгина қувиб етар ва аёвсиз қиришда давом этарди...

Либослари тилка-пора бўлган, обдан тинкаси қуриган, ўлим чангалидан аранг қутулган Шики Хутуту Таликонда турган Чингизхон ҳузурига кириб келиб, қаҳрли ҳоқон қаршисида тиз чўкди ва Парвонда бўлиб ўтган даҳшатли жанг тафсилотларини унга гапириб берди.

Мўғулларнинг катта кучлари устидан ғолиб чиққан баҳодирларнинг шуҳрати мамлакатнинг ҳамма ёғига тарқалди. Аммо давомли ғалабани мустаҳкамлаш Жалолиддинга насиб қилмади. Жангдан сўнг, умумқўшин бошлиқлари орасида ўзаро низолар бошланди. Саркарда бу низоларни боса олмади. Натижада Жалолиддин кўшиннинг кўп қисмидан ажралиб қолди. Арзимаган низолар катта йўқотишларга сабаб бўлди...

...Жалолиддин қароргоҳида ўлжалар улашилари. Мўғуллардан тушган сон-саноксиз ўлжалар орасида бир арабий тулпор ҳам бор эди. Ана шу отни икки қабила амирлари таллашиб қолдилар. Балх ҳоқими Аъзамхон Малик аччиғланиб Сайфиддин Афроқнинг бошига қамчи туширди. Сайфиддин Афроқ бошлиқ халаж қабилалари бундай ҳақоратга норозилик билдириб, шу кечасиёқ қароргоҳни ташлаб кетдилар. Аслида бу низо-жанжаллар Чингизхон ваъда қилган олтинлар илинжида жасур саркардадан ажралиб чиқиш учун бир баҳона эди, холос. Улар Чингизхон ваъда қилган олтинларга дастлаб эга бўлдилар. Лекин мўғуллар Парвон остоналаридаги мисли кўрилмаган қирғинни, бошларидан кечирган аччиқ қисматни эсларидан чиқармаган эдилар. Шунга кўра, нафсига учганларни олислаттирмай, уларга яна бир «совға» тақдим этдилар. Яъни, Сайфиддин Афроқ, Аъзамхон Малик ва ал-Ҳасанларни мўғуллар Афғонистоннинг Пешоварида усталик билан тузоққа илинтириб, батамом қириб ташладилар-да, бутун бойликларни қайтариб олиб кетдилар...

Шики Хутуту нўён бошчилигидаги кўшинларининг тор-мор келтирилганини эшитган Чингизхон ғоят саросимага тушди. Шундай бўлса-да, ҳар вақтдагидек, сир бой бермай: «Шики Хутуту доимо ғалабаларга ўрганиб, кўли баланд бўлишига одатланиб қолган, тақдир даҳшатларини татимаган эди, — деди хотиржамлик билан. — Енгилиш кулфати ва унинг даҳшатларини кўргач, бундан кейин ҳар ишда хушёрроқ, билоғонроқ бўлади». Худди шу пайтда Жалолиддин юборган нома ҳам етиб келди. Мўғул ҳоқони ўзининг зеб-зийнат билан ясатиғлик олтин тахтада қимирламай хотиржам ўтирарди. Унинг муҳрдори ва муншийси кекса уйғур Исмоилхўжа ҳоқоннинг ишораси билан юпқа силлиқ терига ёзилган номани шошилмай текислаб очди. Унда катта ҳарфлар билан еттитагина сўз ёзилган эди. Исмоилхўжа унга кўз югуртириб бир муддат туриб қолди, сўнг деди:

— Бу ҳақиқатан ҳам нома экан... Хоразмшоҳ Жалолиддинники... Нома кўпол ва тубан тилда ёзилган.

— Уқи! — ўшқирди Чингизхон.

Исмоилхўжа ноилож ўқиди:

«УРУШАДИГАН ЖОЙИНГНИ КЎРСАТ, УША ЕРДА ҲОЗИР БЎЛАМАН».

Чингизхон йиғиши мумкин бўлган кўшиннинг ҳаммасини бир ерга жамлаб, 618-ҳижрийнинг акраб ойларида (1221 йил ноябрь) Жалолиддинга қарши ялпи юриш бошлади. Бу вақтларга келиб энди Жалолиддин Чингизхонга қарши туриш ва давомли зарба бериш учун етарли кучга эга эмасди. Шунингдек, қисқа фурсатда қайта куч йиғишнинг имкони ҳам йўқ эди. Жалолиддин фақат унга охиригача содиқ қолган Темур Малик, Аминалмулк, афғон кўнгиллиларининг сардори Музаффар Малик ва гурийлардан Ихтиёриддин Ҳорпуштнинг унча катта бўлмаган, аммо бирлашган жасур лашкарлари билангина қолган эди.

Жалолиддин Ғазнани тарк этиб, Гардиз яқинида изидан келаётган мўғул қисмига тўсатдан ташланди. Қисқа жангда уни батамом тор-мор келтириб, яна мўғуллардан узоқлашди. Мўғуллар эса таъқиб суръатини сусайтирмай, кеча-кундуз жадаллик билан йўл босиб, ўша шоввол ойининг еттинчи кунини (24 ноябрь) Ҳинд дарёси бўйидаги Нилоб гузарига Жалолиддин кўшинига етиб олди...

Осмон шишадек тоза эканлигига қарамай, салқин шабада зериктирувчи қиш нафасини уфурар, паға-паға булутлар оғир туя карвонидай сузиб ўтарди.

Жалолиддин Нилоб гузаригаги бир тепалик устида чор тарафга назар ташлаб, ўзича нималарнидир чамаларди. У минган оқ арғумоқ ўйноқлаб пишқирар, жанг майдонига ўқдай ташланиш учун хўжаси кўлидаги юганни юлқиб тортар эди. Олислардан эса одамларнинг ҳайқириқлари, отларнинг асабий кишнаган овози, дупур-дупур кулоққа чалиниб турарди.

Кўп ўтмай, чопар от елдириб келди-да:

— Ол... Оламаноҳ, ёв кўшинлари яқинлашмоқда! — дея бир томонга қийшайиб йиқилди ва ҳаял ўтмай жон берди. Унинг қаттиқ яраланган боши ҳамда елкасидан қон сизиб турарди. Ерда узала ётган жангчини икки навкар кўтариб четга олиб кетди. Жалолиддин аҳволнинг тобора оғирлашаётганини тушунди.

Шу пайт баланд бўйли Темур Малик от чоптириб келди.

— Душманнинг ўнг қаноти довонга силжимоқда. Чап қаноти гузарнинг юқорисига қараб келяпти. Вазият ниҳоятда қалтис, аъло ҳазратлари, — деди у.

— Ҳа, буни сезиб турибман...

— Хўш? — Темур Малик савол назари билан Жалололиддинга қаради. Унинг тимқора кўзлари қасоскорона чақнарди.

— Айғоқчиларнинг келтираётган хабарларига кўра, Чингизхон қўшинлари бизнинг қўшинларга қараганда олти ҳисса кўп эмиш, — деди Жалололиддин бамайлихотир.

— Демак...

— Демак, душман билан юзма-юз бўлишдан ўзга чора йўқ...

Бу орада Жалололиддиннинг қақирғига биноан лашкарбошилар — Аминалмулк, Музаффар Малик ва Ихтиёриддин Ҳорпуштлар етиб келишди. Жалололиддин ўз ихтиёрида қолган қирқ мингдан зиёдроқ қўшинини яна бир бор кўздан кечириш ва жангга шайлашни лашкарбошиларга буюрди.

Кун аста-секин чўкиб, тун ўз қора чодирини атрофга ёя бошлади. Ёмғирдан сўнг кўринган янги ой осмоннинг ғарб томонида ўроқдек ярқираб турарди. Жалололиддин вазият қалтис эканини ҳисобга олиб, жангни ортга суриш, Ҳинд дарёсидан кечиби ўтишни мўлжаллаб кўрди. Бу вазифани бажаришни мингбоши паҳлавон Бадриддинга топширди.

Дарё бўйи. Бу ерда иш қизигандан-қизир, дарахтларни кетма-кет кесиб, катта-катта соллар, қайиқлар ясай бошладилар. Ҳаво айниб, баданларни жунжитадиган совуқ ҳам турди. Тайёр бўлган тўртта катта сол ва иккита қайиққа навкарлардан бир неча ўн нафари жойлаштирилиб, сувга туширилди. Аммо сол ва қайиқларни шиддаткор тўлқинлар оқизиб кетди. Кишилар кўз ўнгида уларни гўё хас-чўпдек ўйнатиб бориб, дуч келган қоятошларга, баланд қирғоқларга уриб парча-парча қилиб ташлади. Сол ва қайиқларга тушганлардан бирон киши ҳам омон қолмади. Жалололиддин кўрдик, бундан наф йўқ, йигитлар беҳуда нобуд бўлиб кетгандан кўра, душман билан жанг қилганлари маъкул.

Чингизхон етакчилигидаги мўғуллар қўшини жануби-шарқ томондан мўр-малахдай ёпирилиб келар эди.

Жалололиддин ўз лашкарларини ўқ-ёй тарзида тузди. Кумушдек ялтираб оқаётган Ҳинд дарёси гўё ёйнинг таноби эди.

Тонг ёришиши билан душман томонда жанг дўмбираларининг гумбур-гумбур садолари янграб кетди. Мўғул қўшинлари биринчи бўлиб жанг бошладилар. Лекин Жалололиддиннинг олдинги сафдаги қисмлариёқ уларни тор-мор келтириб, улоқтириб ташладилар. Бу нарса айна бир вақтда ватанпарварларнинг жанговар руҳини кўтариб юборди. Душман ҳар гал янгидан-янги куч билан ҳужумга ўтар, ҳар сафар ҳам кучли зарбага дучор бўлаверарди. Жалололиддин Парвон остоналарида қўллаган жанг услубини бу ерда ҳам такрорлади. Унинг жангчилари чекинган душманни орқаларидан қувмай, турган ерларидан кўзгалмадилар.

Душманнинг асосий ва зарбдор кучлари билан бўлган мардонавор муҳораба ана шу тариқа сурункасига етти кун давом этди. Саккизинчи кун Жалололиддин аҳволнинг ниҳоятда танглигини назарда тутиб, қўшинларининг ўнг қанотини тажрибали ва доврак лашкарбоши Темур Маликка, чап қанотини фидойи Аминалмулкка топширди. Марказ қўмондонлигини ҳар вақтдагидек ўзи бошқарар экан, жангчиларига қарата янгроқ ва баланд овозда деди:

— Ватаннинг муносиб фарзандлари эканлигини кўрсатдингиз. Озодлик учун курашга астойдил бел боғлаган сиздай шунқорларни эл-юрт асло унутмағай. Хўрланиб яшашдан кўра, номусли ўлим аъло! Азиз биродарлар, худо ёр бўлсин!..

Аламзада шерюрак олтин дастали шамширини шартта суғурди-да, боши узра баланд кўтарган ҳолда наъра тортиб, жанг майдонига от солди. Сўнгги хоразмшоҳ етти кунлик жанг давомида ўн мингдан зиёд кишини йўқотган эди. Қолган ўттиз мингга яқин қўшинга яна уч кун давом этган мисли кўрилмаган шиддатли жанглар давомида дастлаб неча бор муваффақиятлар ёр бўлди. Жангнинг ниҳоятда қизиганлигидан, олишув ҳароратидан дарё юзи олов саҳросидек кўринарди. Бир-бирлари билан аралаш-қуралаш бўлиб кетган қўшинлар орасида зарҳал совут, бошига дубулға кийган, йирик оқ тулпорли Жалололиддин шитоб билан ўнгу сўлга ҳар қилич сирмаганида душман қаторасига ер тишлаётгани кўринар эди. Неча бор у душман қароргоҳи жойлашган ерларга яшиндай ёриб кириб, ҳатто Чингизхонни жон сақлаш учун қочишга ҳам мажбур қилди. Лекин айёр ва маккор Чингизхон янгидан-янги ҳарбий қисмларини жангга ташлар, пистирмадаги туманларини керакли пайтда ишга соларди. Ниҳоят, у ўз рақибининг зўр қаршилигини синдиришга муваффақ бўлди.

Жангни бевосита ўзи бошқариб турган Чингизхон Жалололиддинни тирик қўлга тушириш учун қатъий фармон берди. Мўғуллар бамисоли ўраб ов қилгандек, ҳалқа сиқигини зўр бериб кучайтирдилар. Жалололиддин қаршилиқни давом эттириш бефойда эканини кўргач, ўз оиласининг душман қўлига асир тушиб шармандаю шармисор бўлишини хохламади. Онаси Ойчечак, хотин ва бола-чақасини баланд жар тепасидан дарёга ташлашга буйруқ берди. Аждаҳодек тўлғониб, шиддат билан ҳайқириб оқаётган дарё

домига тортаётган жигаргўшаларининг фарёди жанг суронларини бир дақиқа босиб кетгудек бўлди...

Бу жудолик бутун борлигини ўтдай ёндириб юборган Жалолиддин ёв устига шердай ташланиб, мўғул сафларини тўфондек ёриб ўтди-да, дарё бўйига келди. Севимли оқ туркман жийрони хўжасининг бу галги амрини ҳам бажо келтириб, чуқур жар тубида оқаётган дарё тўлқинлари устига ўзини отди. Қолган аскарларидан бир қисми ҳам довюррак саркарда ортидан ўзларини дарёга ташладилар. Тез оқиб бораётган сувда отларнинг қамишдек қулоқларию манглайларигина кўриниб турарди.

Мўғуллар аламларидан қичқириб юбордилар. Чингизхон жар ёқасига келиб дарёга қаради. Жалолиддин хоразмшоҳлар мамлакатининг сўнгги байроғини кўтарган ҳолда мардона сузиб бормоқда эди. Бу жасоратни кўриб бениҳоя ҳайратда бармоғини тишлаб қолган Чингизхон ёнидаги ўғиллари ва саркардаларига қарата:

— Ўғил деган мана шундай бўлиши керак! Фақат бахтиёр отагина бундай ўғилга муяссар бўлади! — деди ҳавас билан.

* * *

Сўнгги хоразмшоҳ ўзини дарёга ташлаб, Ҳинд қирғоғи томон сузиб кетгандан кейин ҳам ловуллаган жангнинг алангаси анча вақтгача давом этди. Дарё ёнбағрига яқин ердаги қарағай дарахтлари зич ўсган баланд тепалик устида — Жалолиддин Мангуберди чодирни атрофида тўрт юзга яқин хоразмлик қасоскорлар душманга таслим бўлишни хаёлларига ҳам келтирмай ажал билан юзма-юз турардилар. Улар камонлардан беҳато мўлжалга олишар, найза, ойболта ва шамширларини маҳорат билан ишга солардилар. Сон-саноксиз мўғуллар тепаликка бало-қазодек ўрмалаб чиқиб келишарди. Бироқ емирилмас, мустаҳкам девордек елкама-елка саф тортган хоразмлик ботирлар қадларини букмас, бир қадам ҳам ортга чекинмай, ёвнинг додини беришарди.

Жангни кузатиб турган мўғул ҳоқони инграб юборди.

— Тўхучар нўён қани?! — деди у ғазаб билан.

— Мен шу ерданман, соҳибқирон ҳазратлари! — унинг қаршисида тиз чўкди қотма нўён.

— Тур ўрнингдан, зудлик билан палахмонлар ишга солинсин!

Зум ўтмай мўғул карнайлари янграб, тепалик атрофида олишаётган мўғуллар тезликда ортларига қайтдилар. Энди тепаликка қараб улкан тошлар ёғила бошлади.

Орадан бир мунча вақт ўтиб, жангнинг суронли овози палахмонларнинг гумбур-гумбурлари остида худди узилган тордек тинди. Душман лашкарлари беҳисоб жасадлар орасидан ўтиб, Жалолиддин Мангубердининг муаррихи ва муншийси Шаҳобиддин Мухаммад ан-Несавий ва саркарданинг тасодифан дарёга ташланмай қолган етти яшар суюкми ўғли Жамолиддинни Чингизхон ҳазурига келтирдилар.

Несавий гўдакни пўстини ичига олиб, бағрига маҳкам босди. Шу топда у ўзи учун эмас, бола тақдирига қайғулар, ич-ичидан дардли изтироб чекарди.

— Осмон ҳукми экан-да, начора!.. Бундан ўзгача бўлмайди. Фақат бардамлик даркор, менинг азиз жигаргўшам! — деди Несавий эшитилар-эшитилмас. У табиат сахийлик билан кўркамлик бахш этган гўдакнинг юзи ва пешонасидан отадай меҳрибонлик билан оҳиста ўпиб қўйди.

Шу дам ҳоқон ишораси билан бир мўғул черики Несавийнинг бағридан болани юлиб олди-да, Чингизхонга рўпара қилди. Ҳоқон гўдакнинг ичидаги бор ўйини уқиб олмоқчидай, бир муддат унинг лўппи юзига, оху кўзларига, қоп-қора жингалак сочига тикилиб турди-да:

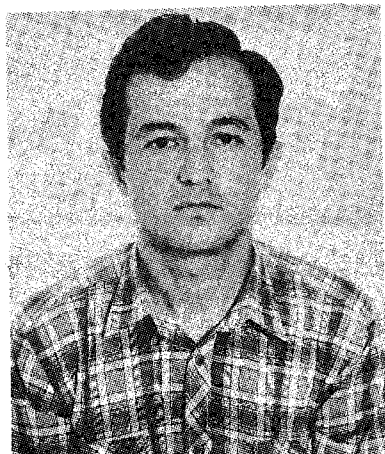
— Бўрининг боласи ҳам бўри бўлади, — деди. — Агар мен уни ҳозир қўйиб юборсам, вақти келиб у болаларимни сўяди...

Чингизхон норасида гўдакни жаллод қўлига топшириб, тириклай юрагини суғуриб олишни ва този итга беришни амр этди. Севимчдан оғзи қулоғига етган жаллод ҳоқон олдида ўз санъатини яхшироқ намойиш этиш учун енг шимарди. У болани чалқанча ётқизди, пичоқ уриб кўкрагини ёрди-да, нозик қовурғаси остига қўл суқиб, кичкина юракни суғуриб олди. Буғи чиқиб, ҳали ҳам уриб турган юракни Чингизхонга келтирди. У қари қашқирдай бир неча бор:

— Кху! Кху! Кху — деб томоғини қирди. Лаганга қўйилган юракни този ит бир ямлаб ютиб юборди. Кўнгли хотиржам тортган Чингизхон бақувват саман йўрғасига миниб, олға юриб кетди...

Худди шу пайт чақмоқ чақнаб, момақалдироқнинг ҳайбатли гулдуриси заминни гўё зилзиладай титратиб ўтди. Емғир шаррос қўйиб, ҳаммаёқни сув босиб кетди. Ҳинд дарёси ҳам одатдагидан ташқари қутурар, тўлқинлар қирғоқлару улкан қоятошларга шитоб билан урилар, гўё бутун борлиқ фарёд чекарди.

Қалин арчазор орасида омон қолган жангчилар шу аснода яна бир сирли синоат гувоҳи бўлдилар: қора булутлар қоплаган замин узра елиб бораётган оқ тулпор элас-элас кўзга чалинарди...

Мирзааҳмад Олимов

СЕН БАХТЛИ БЎЛГИН МЕН КЎРАЙ

Мен у кун бир моҳни кўрдим...

Мен у кун бир моҳни кўрдим, кўрсангиз, бош айланур,
Неча йил фикримда энди ул қаламқош айланур.

Унга мен ҳайрон боқарман, у менинг ҳолимга лол,
Лахча чўғдек ўртада безовта бардош айланур.

Бу маконда дафъатан розингни айтмоқ урф эмас,
Лек бу дам минг ўй менинг кўнглимда бебош айланур.

Эй мени манзилга ташлаб кетган учқур мўътарим,¹
Бунда жисмим қолди, руҳим сенга йўлдош айланур.

Бу қаду бу қошу кўз кўпларда бордир, лек унинг
Ҳар қиё тушган нигоҳи шавқидан Шош айланур.

Ҳам уни бир бор кўриб, мендек асир ўлган киши
Ҳар қачон ёдига тушса, кўзида ёш айланур.

Сен агар қайрилмасанг...

Сен агар қайрилмасанг, бир четда танҳо қайғурай,
Кел десанг, қайтиб оёғинг саждасига бош урай.

Лек бу кун ҳукмингдан ўзга саждагоҳим қолмади,
Этмасанг сен ҳам нигоҳ, билмамки, қай ён юз бурай.

Номинг айтиб ухладим, турсам, ҳамон зикримда — сен,
Тушларим шарҳин яна мен сенга не деб етқурай?!

Гар хаёлинг кўкида, кўрсамки, кезгай ўзга зот,
Қайси кўнгил бирла мен бир ерда бефарқ ўлтуруай?!

¹ Мўътар — транспорт, бу ерда маъносида.

Сен фақат авф эт, бироқ бардош мени тарк этди-ку,
Мен сени қандай қилиб кўнглимдан олислаттирай?

Сенга дуч этган бу қисмат энди топсин чорасин,
Ё ўзинг бир йўл айтким, мен ўшал йўлдан юрай.

Сен бор-у, бор мен учун талпингали пок бир хаёл,
Кўнглим ҳаққи, тоабад сен бахтли бўлгин, мен кўрай.

Кўзларим ўнгида юр, мен сен туфайли бир умр
Бахту бахтсизлик аро япроқ каби титраб турай.

Кун ўтарми

Войки, юз тош аро ёлғуз бошим,
Чарх соғинмишки, эрур юз тошим.

Алишер Навоий

Кун ўтарми то экансан кўҳна бу гардунда бир,
Дардинг осон этмасанг, ҳолингга йиғлаб кунда бир.

Эҳтимол, кун ҳам ўтар, ташвиш билан, ур-сур билан,
Ғам сени ҳеч бўлмаса эрмакка ўртар тунда бир.

Кўз очиб жаннатда, дўзах ўтида куйгунг тамом,
Бир қават этдан тушиб ҳар етти муҳлик кунда бир.

Ғоҳи ойлар ўтмайин йилдек чўзилгай, аслида
Балки умринг дафтари бир йилга озгай шунда бир.

Ҳар баҳор гуллар кулиб, бахт не экан, деб сўрсалар,
Сен жавоб айтолмайин музтар бўлурсан йилда бир.

О ҳаёт, дерсан тўлиб, айт, бахт деган онинг надир,
Мен дағи одам бўлиб кўрсам эди умримда бир.

Бу дам кўнглим аро...

Бу дам кўнглим аро бир тоза куй янглиғ кезар туйғу,
Инон, не бўлса ҳам ҳозир менга жондек азиздир у.

Табиатга сано айтиб, у кун кўйингда бош эгдим,
Етиб кўнгилга мушкин сочларинг яғмосидан ёғду.

Бу дунёнинг севинчу бахтига тимсол эди балким
Юзу кўзингда ўйнаб, бизни беҳол этган ул кулгу.

Зиёдек тола сочингнинг гадои зори бўлдим-ку,
Надек дилкаш, на янглиғ ёш, нечук беғамсан, эй оху.

Сенинг бир дам хаёлинг тотлидир юз ёр жамолидан,
Умр нақдидан ўтмоқ бирла тенгдир тушмагинг айру.

Бу элларга келиб эрдим юрак дардимга ком истаб,
Яна орттирган ўхшайман ҳазин бошимга бир қайғу.

Чучук сўзингга жонлар садқа бўлсин, лек бу зорингга
Сенинг мавзун қадингу тоза рухсоринг эди орзу...

Менинг сўзимни лоф деб, бузма кўнглим, эй рафик, сен ҳам,
Фақат сурат била сийрат нифоқин ёдда тут мангу.

Гумонким, зоҳир умримдан бирор-бир нур топгайсан,
Мени билмоқчи бўлсанг гар, кўнгили тубига тут кўзгу!

Жалолиддин Румий

Рубоийлар

1

Ай дил, кўзингни оч, жаҳон ўтгусидир,
Умринг бу жаҳонда ройгон ўтгусидир.
Тан манзилида маҳбусу ғофил қолма,
Манзил оша манзил карвон ўтгусидир...

2

Жоним берайин, ол уни, жондин кечма,
Дилдан кечайин, ол, у жаҳондин кечма.
Сен ўқсану мен эсам камонман ҳануз,
Эй ўқ, сабр айла, камондин кечма...

3

Кўнглим дуди бир нишони савдо, эй дил,
Ҳар лаҳза у дуд кўнгилда пайдо, эй дил.
Қонлар неча мавж урар менинг бағримда,
Тошгайму эди бўлмаса дарё, эй дил...

4

Кўнглимни санамга мубтало истарман,
Жонимга неча тири бало истарман.
Кўйингда агар кечмаса умрим, санамо,
Қонлар ютадирману қазо истарман...

5

Майлинг, малагим, хублик эса, хубинг ўзим,
Жанг қилсанг агар, қўлингдаги чўбинг ўзим.
Улдирсанг агар ранж ила, Айюбинг ўзим,
Эй Юсуфи рўзгор, Яъқубинг ўзим...

6

Сенданми чу безор бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!
Бир бошқасига ёр бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!
То боғи висолингда фақат гул кўрдим,
Гулдин кечибон хор бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!..

7

Кўнглим ҳавасинг бирла рубобдир, рубоб,
Ҳар пораси ўртаниб, кабобдир, кабоб.
Дилдорки дардимга боқиб, хомушдир,
Хомушлиги менга бир жавобдир, жавоб...

8

Мазмуни парижонинг ўзим, илким тут,
Саргаштаву ҳайронинг ўзим, илким тут.
Ҳар ҳоли харобда бир мададкор бўлгай,
Ул бесару сомонинг ўзим, илким тут...

Мавлоно Жалолиддин Румий — жаҳон адабиётининг юксак ва ёрқин сиймоларидан бири, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби буюклар «устоз» деб тан олган даҳо санъаткор. У 1207 йилда Балхда туғилди, ўн бир ёшлигида оиласи Хуросонни тарк этиб, Мулки Рум — ҳозирги Туркияга жўнади. Шоир Кунӣ шаҳрида нашъу намо топиб, жаҳонга танилди. Шу ерда 1273 йилда вафот этди.

Жалолиддан Румийдан ўша даврнинг анъанавий адабий тили — форсийда битилган улкан мерос қолди. Унинг турк, араб, юнон тилларида ҳам қалам тебратгани маълум. Бинобарин, Румий ижоди усмонли турк адабиёти сарчашмаси ҳисобланади.

Жалолиддин Румий — мингга яқин рубоийлар муаллифи. Румий рубоийлари — буюк ва оташи қалбнинг теран садолари, ёниқ тароналари демак. Биз ана шу ўлмас тароналардан саралаб, азиз ўқувчиларимизга гулдаста тўздик. Умид улким, бобокалон шоиримизнинг руҳи шод, унинг шеърятига ошно бўлганларнинг кўнгиллари обод бўлгай...

ТАРЖИМОН.

9

Эй бонги рубоб, кўйингга тобим бордир,
Бағримда менинг-да бир рубобим бордир.
Четлаб ўтаверма, кир, азиз меҳмон бўл,
Меҳмонни кутишга бир харобим бордир...

10

Эй бош, сабаб сенда, сабаб сенда, сабаб,
Эй тан, ажаб сенда, ажаб сенда, ажаб,
Эй дил, талаб сенда, талаб сенда, талаб,
Эй жон, тараб сенда, тараб сенда, тараб...

11

Юзингга боқиб, юзлари гулшан эрдим,
Кўзингга боқиб, кўзлари равшан эрдим.
Дедимки, йироқ тутай ёмон кўзлардин,
Ёнингда ёмон кўзми магар ман эрдим...

12

Ҳар лаҳза ғаминг чекиб, ғаминг олгаймен,
Ҳар лаҳза ғаминг бирла яна қолгаймен.
Ҳар чандки, ғаминг чекиб-чекиб, жон бердим,
Ғам улки, ғаминг чекиб-чекиб, толгаймен...

13

Лаълинг, санамим, ҳамиша хандон бўлгай,
Ошиқ сен ила хурраму шодон бўлгай.
Ҳар кимса сени кўрсаю гар бўлмаса шод,
Бахт юзини кўрмагай у, сарсон бўлгай.

14

Жонимки, ҳариф эрди, бегона эмиш,
Ақлимки, табиб эрди, девона эмиш.
Вайронага шоҳлар беришар ганж, ажаб,
Вайрона дилим ганж ила вайрона эмиш...

15

Мен ўлсам агар, бошимда гирён бўлманг,
Жононима топширингу нолон бўлманг.
Жонсиз ул лабимга лаб қўйиб жононим,
Жон менга ато айласа, ҳайрон бўлманг...

16

Дерлар: ҳама ишқ — ҳавойи номдир, ёлғон,
Дерлар яна: ишқ ўмиди — хомдир, ёлғон.
Бахт юлдузи кўкдамас, шу жонимда яшар,
Дерларки, баландлик — неча томдир, ёлғон...

17

Дунёки Исо билан экан молломол,
Сизмас анга ҳеч қачон матои Дажжол.
Шўрба — тахир сув дегани кимга керак
Кўп эрса жаҳон ичра агар оби зилол?

18

Эй сенки, яшарсен, шоду хуррам бўлгил,
Ҳар ерда яна азизу маҳрам бўлгил.
Умрингни ҳалолу пок кечир, илм ўрган,
То зеби башар, зийнати Одам бўлгил...

19

Мен ошиқи ишқмену мусулмон бошқа,
Мен заиф чумолимен, Сулаймон бошқа.
Мендин аламу оҳу жигарпора сўра,
Бозорчаи қасабфурушон бошқа...

20

*Сўрдимки, қаердадир, нигоро, хонанг?
Дедики, дилингдир ул — ўшал вайронанг.
Вайронага мен, қуёш нечук киргаймен?
Эй маст, хароб бўлгай ул кошонанг!*

21

*Лайлимки наҳор бўлмаса, мен на қилай?
Бахтимки баҳор бўлмаса, мен на қилай?
Дедимки, ичай бодани сен бирла, санам,
Иқбол менга ёр бўлмаса, мен на қилай?*

22

*Нафсим итини дедимки мен пир айлай,
Тавба ипидан бўйнига занжир айлай.
Ҳар ерда ҳаром кўриб вале ул кўппак
Занжирни узар бўлса, на тадбир айлай?*

23

*Жон борича бир бандаи маржонинг ўзим,
Ошуфгайи ул зулфи паришонинг ўзим.
Эй най, наво айлаки, афғонинг ўзим,
Эй чанг, жаранглагилки, меҳмонинг ўзим...*

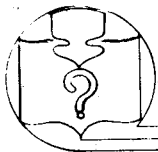
24

*Лутфинг била тош пораси жонона бўлур,
Нутқинг, санамим, агарда мастона бўлур.
Ногоҳ икки зулфингни кўрар бўлса, ишон,
Луқмони Ҳаким ошиғи девона бўлур...*

25

*Эй лола, юзимга термулиб, ранг ўрган,
Эй Зухра, дилим талошидин жанг ўрган.
Ул лаҳзаки янграр эса оҳанги висол,
Эй бахти абад, келгилу оҳанг ўрган...*

Форсайдан ЖАМОЛ КАМОЛ таржималари.

Обиджон Жуманазаров

ТАБИАТ ФАРЗАНДИМИЗ

Она табиат — бу мусаффо осмон, беғубор тупроқ, тиниқ сув, соф ҳаво, поёнсиз ўтлоқ, бахмал далалар... Унинг қўйнида яшаймиз, ишлаймиз, дам оламиз. У бизга соғлом ҳаёт, узоқ умр ҳаёда этади.

Ҳа, инсон — табиат фарзанди. Ен-атрофимиздаги борлиқ ўзининг миллион-миллион йиллик ривожланиши жараёнида бизни яратди. Шу боисданки, машина гуриллашдан сувнинг шалдирашини, жазнинг қулоқни батангга келтирадиган жазавали чинқирғидан булбул хонишини, абстракт расмлар чоп этилган журналларни варақлашдан гулзорда сайр қилишни афзал кўраемиз.

Теварак-атрофга назар соламону гоҳо ўйга толаман. Яқин-яқингача шаҳар чегарасигача таралиб келган қишлоқ боғлари қаёққа йўқолди? Ҳовлимиз адоғидаги теракка қўниб сайраётган булбул хониши нега эшитилмаяпти? Еки чор тарафи қорли тоғлар занжири билан қуршалган Фарғона водийсида кейинги йилларда юз бераётган ўзгаришларни мисолга олайлик. Нега Андижон заминиде узумлар ғўралигидаёқ оқиб кетяпти? Олмаларнинг ёнғоқдек бўлмасиданоқ курт тушиб тўкилишлиги боиси нимада? Нима учун яралганидан бери айқириб оққан Норин дарёси кейинги ўн йилликда қантарилган байталдек ювош тортиб қолди, саратонда ёш болалар у қирғоғидан бу қирғоғига бемалол сузиб ўтишяпти?

Қуйидаги лавҳаларда Фарғона водийси экологиясида юз берган ана шу ўзгаришлар хусусидаги ўй-мулоҳазалар баён этилади, ўлкамиз табиатининг бугуни ва келажоғи ҳақида сўз юритилади.

ЮЛДУЗЛАР НЕГА ХИРА!

**Агар лочин қоқиб кўк сари қанот
Бориб етса ҳамки осмон тўрига.
У кўкда яшолмас мангу умрбод.
Барибир, қўнади учган ерига.**

Қачонки шу шеърни ўқимай, она заминимиз бутун борлиги, осмонўпар тоғлари, сершовқин дарёлари, ниҳоясиз экинзорлари, ям-яшил ўтлоқлари, хуллас, бутун кўрки-чиройи билан кўз ўнгимда гавдаланади. Фазогирлар космосдан туриб назар солганда, Ер куррасини кўкимтир-яшил тусда, ғоят гўзал товланишини таърифлашади. Қуёш системасига кирувчи биронта планета бунақа чиройли кўринмасмиш. Дарҳақиқат, яшиллик, бу ҳаёт белгиси. Заминимиз пайдо бўлганидан сўнг ордан бесаноқ йиллар кечди. Ер юзини босган сув чекиниб, ўтлоқлар юз очди. Сувдаги илк жониворлар ўрмалаб чиқиб, ундан озикланишди, кўпайди. Табиат талабларига мослашиб, мураккаблашиб боришди ва охир-оқибатда тараққиётнинг бугунги юксак чўққисига етиб келинди, сиз ва биз пайдо бўлдик. Ҳаёл нигоҳи ҳам қамраши мушкул ана шу узундан-узоқ давр тўфонларини назардан ўтказарканмиз, тирикчилигимиз омили ушбу яшилликка путур етаётганлигини, яна бунинг айбдори инсон эканлигини ўйлаб афсусланиб кетасан.

Таассуфки, шундай. Уттиничи йиллардаги плакатларда улкан пойафзал ва тутун бурқсиётган узун мўрилар расмлари тасвирланаркан. Пулат трубалар индустриллаштириш белгиси эканлигини яхши биласиз. Ботинка эса саноатлаштиришнинг илдам одимларини ифодалаган.

Уша замонларда бу тасвир йиллар ўтгач, салбий маъно касб этиши ҳеч кимнинг эсига келмаган албатта. Зероки, табиатнинг бугунги фожиавий ҳолатига кўп жиҳатдан осмонга таратилётган заҳарли газ ва тутунлар, беҳисоб гард ва бошқа чиқиндилар сабабчи эканлиги ҳозир ҳеч кимга сир эмас. Антарктида кўкида пайдо бўлиб кун сайин кенгайиб бораётган азон «тирқиши» олимларининг эмас, оддий одамларни ҳам хавотирга солмоқда. Техника тараққиёти касри, деб баҳоланаётган бу ҳодиса яшашимизнинг муҳим шартларидан бири — азоннинг ҳимоя пўстлоғига путур етказаркан. Биз эса кўра-била туриб ҳавони булғашда, ўз саломатлигимиз учун кушанда тайёрлашда, умримизни қисқартиришда давом этмоқдамиз.

Наманган шаҳар маданият ва истироҳат боғидан кун ботишга қараб ўрмалаган кўча сизни «Гўзал» кўп соҳали область шифохонасига олиб боради. Шу шифохона биноси остонасига қадам қўйгач, ортингизга назар солсангиз, юрагингиз увишади. Нега дейсизми?

...Тоғлар маскани Нанайни айланиб қайтарканмиз, пойтахтдан келган ҳамкасбим шаҳар манзарасини яхшироқ томоша қилсин, деган мақсадда машинамизни худди мана шу ерда тўхтадим. Меҳмон шаҳар манзарасига суқланиб тикилди. Асрий чинорлар, беҳисоб мевали ва

манзарали дарахтлар қуршовидаги Наманган эртақлардагидек туюларди. Кўп қаватли иморатлар, замонавий услубдаги турар-жойлар, мураккаб меъморчилик ансамблини ташкил этган маъмурий бинолар... Боқиб манзарани завқ билан кузатаётган дўстимнинг чехраси бирдан тундлашди. Оппоқ манглайдаги индекс чизикча чуқурлашди.

— Анави нимаси?!

Беихтиёр меҳмон қўл чўзган томонга кўз югуртирдим. Педагогика институти, маъмурий бинолар қад кўтарган марказнинг яқингинасида, маданият ва истироҳат боғининг шундоқ ёнгинасида кўкка қора аждардек бўлиб қуюқ тунун ўрларди.

— Ҳа, буми, — нафасим ичимга тушди. Шаҳрим билан фахрланиш туйғуси қаёққадир йўқолди. — Кимё заводидизнинг шунақа одати бор, — хижолатлигимни сездирмаслик учун ҳазилга олдим, — гоҳо «сигарета тутатиб» туради.

— Қоқ марказда-я! Наҳотки бу масала билан ҳеч ким шуғулланмаётган бўлса?

Шуғулланар эмиси! 300 минг киши яшаётган замонавий шаҳар киндигида жойлашиб кўкка ҳар йили тонналаб заҳар пурқаётган заводни кўчириш у ёқда турсин, уни кенгайтириш учун жонларини жабборга бериб зир югуришди. Корхона неча миллион сўм маблағ сарфланиб қайта жиҳозланди. Чегарасига қатор янги ишлаб чиқариш иншоотлари қурилиб, қуввати оширилди.

— Бу заводни қайта қуриш учун кетган маблағга бошқа жойда бемалол янгисини тиклаш мумкин эди, — дейди шу тўғрида гап кетганда техника фанлари номзоди Шамсиддин Обиддинов. — Нима учун четга чиқарилмади, одамлар соғлигини ўйлашмади, бошим қотади.

Йўқ, ўйлашмади! Қайтанга йнгилишларда қайта қуриш ишларини тезлаштириш масаласи бир неча бор кўриб чиқилди, қаёқдандир тегишли ускуналарни келтириш учун папка-папка ҳужжатлар тайёрланди. Уша жараёнда бу ҳаракатимиз шаҳар ҳавосини бузади, ҳавони заҳарлайди, саломатликка зиён келтиради, деган фикрни изҳор этувчи мард топилмади. Бунинг оқибати натижасида завод ҳар куни трубалар орқали шаҳар осмонига заҳар-заққум пурқаяпти. Қолаверса, пахта тозалаш корхоналари, шойи газламалар ва аврли газламалар, уйсозлик комбинатлари атроф-муҳитимиз ифлосланишига етарли «ҳиссаларини» қўшмоқдалар. Мутахассисларнинг кўрсатишларича, шағал заводлари йилига 760 тоннагача, темир-бетон буюмлари заводлари 1450 тоннагача ва ундан ошиқ зарарли моддаларни чиқариб юбораркан. Ҳолбуки ана шу турдаги саннат тармоқлари область марказидан атиги 10—15 километр узоқда ишляпти холос. Наманган ва Учқўрғон ёғ-экстракция, шунингдек, қатор пахта тозалаш заводлари, бинокорлик ва кенг соҳали қурилиш материаллари корхоналарида ёғ тозалагич ва чанг тутқич қурилмалари талаб даражасида ишламаслиги хусусида мазкур корхоналарнинг маъмуриятлари кўп бор огоҳлантирилганлар.

Атроф-муҳит беғуборлигини сақлаш борасида сўз борар экан, Олмалиқ шаҳрида тўпланган тажрибани тилга олса арзийди. Олмалиқ кон-металлургия комбинати сўнгги вақтда шаҳар ижроия комитети билан ҳамкорликда ишлаб чиққан программасини бажаришга киришгани боисдан зарарли моддаларни кўкка учириб юбориш 25 фоиз камайирилди. Ҳавони ифлослантиришнинг асосий манбаи бўлган яллиғ қайтарувчи печ 1987 йилнинг биринчи майидан бошлаб бутун ёзги мавсумга тўхтатиб қўйилди. Бундан буён фақат шундай режимда иш юритиш планлаштириляпти.

Шу сатрлар қоғозга тушаётганида яна бир воқеа хотирамда жонланди. «Ан-24» самолёти водийнинг қорли тоғларидан ошиб учмоқда. Асрий музликлар билан қопланган Чотқол тизмалари, Марказий Фарғона чўлларининг нортуя каби чўкиб ётган қўмтепалари. Ленинобод сув омбори ортада қолди. «Пўлат қўш» қардош Қирғизистондан бошланиб водий бўйлаб арғамчидек чуваланган Сирдарёни гоҳ у ердан, гоҳ бу ердан нишонга олгандек парвоз қиларкан, пойтахтга яқинлашиб келарди. Тошкент узра юпқа булут қатлами осилгандек туюлди менга.

— Ажабо, Тошкентда об-ҳаво чатоқроқ шекилли, — дедим ёнимда хаёлга чўмиб ўтирган йўлдошимга.

Шеригим сергак тортиди.

— Кўрганларингиз булут эмас, ғубор.

— Наҳотки!

Сухбатдошимнинг фикри қатъий чиқди.

— Мен учувчиман, ўн беш йилдан бери қишлоқ хўжалик авиациясида ишлайман. Бу ерлардан кўп бор самолёт бошқариб ўтаман. Ҳаво шунақа бўлганки, пастанд унча сезилмайди. Лекин тепадан қараб ваҳимага тушасиз.

Тошкентга қўниб, то машинага ўтиргунимизча учувчи йигит билан гаплашиб кетдик. Асли Нукусдан экан. Бутун ёз бўйи Ўзбекистоннинг турли областларида, республикаларида, баъзан Қозоғистон ва Украинада ҳам командировкада юраркан.

— Атмосфера бўлганиши Тошкентда айниқса кучли, — дейди ўзини Алик Губайдуллин, Самарқанд авиаотрядидан, деб танитган ҳалиги учувчи. — Лекин кейинги йилларда Фарғона водийси шаҳарлари осмонда ҳам ҳанг-ғубор кўпаймоқда. Покиза шаҳар деб ном чиқарган сизнинг Наманганингизда ҳам ҳозир аҳвол яхши эмас. Тевараги адирлик бўлгани учун ҳаво айланиши қийин, шамол кам.

Учувчи ҳақ. Аҳоли кўпаймоқда, қурилишлар кенгайиб борапти. Энг ёмони, транспортлар сони ортмоқда. Улар чиқарган чанг-ғубор ва тунун учувчи айтмоқчи, олдинлари Ўзбекистоннинг ғуборсиз шаҳарларидан саналган гуллар масканига ҳам хавф солмоқда. Тегишли ташкилотлар ҳисоб-китобидан маълум бўлишича, биргина шаҳар транспорти йилига ҳавога 50 минг тонна атрофида зарарли газ моддаларини ишлаб чиқарар экан. Бундай газлар болалар, қариялар, оналар саломатлигига жиддий хавф солмоқда.

Тунов куни ўнинчи синфда ўқийдиган қизим Шоира «Катта айиқ» ва «Кичик айиқ» юлдузлар туркумини кўрсатишни сўради. Анчадан бери осмонга эътибор қилмаган эканман, ишонасизми, юлдузлар қуввати сўнаётган лампа чироқни эслатади. Бирини иккинчисидан ажратиш мушкул. Булар атмосферадаги чанг-ғубор асоратидан бошқа нарса эмас, албатта.

Бу борадаги аҳвол Фарғона областида айниқса мураккаблашмоқда. Қувасой шаҳрига қадам қўйишингиз билан димофингизга чанг урилади. Семон комбинатининг 45 ва 60 метрли ўн иккита мўрсида чикаётган чанг-тўзон гоҳида ҳатто қўёшу осмонни қоп-қора чодрага ўрайди. Комбинат йилига ўттиз минг тоннадан зиёд семон, оҳақ, ганч чангини осмонга фалакка чиқаради. Аслида

қоида бўйича у бир йилда ўн минг тоннагина чанг ва газни ташқарига чиқариши мумкин ҳолос.

Тўғри, комбинатда 1988 йилда айланма печларнинг эскирган филтрлари янгиланди. Илгари суткада 90 тонна чанг ажратаётган бўлса, ҳозир у 30 тонна ташкил этади. Мазкур электр филтрларни ўрнатиш 1,5 миллион сўмга тушди. Унинг иккинчи навбатини тиклаш ишлари ҳам тезкорлик билан олиб бориляпти. Оҳақ, шифер ишлаб чиқариладиган қувватларда ҳам чиқиндиларни тутиб қоладиган қурилмалар ўрнатилади. Бу мақсадда умуман уч миллион сўм маблағ сарфланади.

Хом ашё туйиладиган 3, 4, 5-тегирмонларнинг филтрлари эса 70—80 фоиз қувватлар билангина ишлатиляпти. Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1982 йил 15 июлдаги қарорига биноан бу филтрларни алмаштириш ишлари бундан уч йил муқаддам тугалланиши зарур эди. Гипс ишлаб чиқаришда «ФРКИ-360» маркали филтрларнинг монтажи ҳам битказилмасдан келинмоқда.

Булар етмагандек қирғизистонликлар ҳам Қувасойдан 25 километр масофада ўзларининг семон комбинатини қуришга тараддуд кўришмоқда. Маълумки, қувасойликлар Урта Осиё республикаларини ҳам бинокорлик материаллари билан таъминлайдилар. Шундай бўлгач, атроф-муҳитни булғайдиган яна бир корхона қуриш шартмикан? Масалани икки қардош халқларнинг ўзаро иқтисодий манфаатларидан келиб чиқиб, экологик муаммоларни бартараф этиш чораларини кўзлаган ҳолда ҳал этиш учун вақт келмадимикан?

Фарғонанинг аҳоли зич яшайдиган қисмида фуран бирикмалари кимё заводи бор. Аниқланган нормаларга мувофиқ унинг санитария ихота зонаси 500 метрни ташкил этиши зарур. Амалда эса у 3 километрга яқин доирада муҳитни кимёвий чиқиндилар ва газлар билан ифлослантирмоқда. СССР Министрлар Совети қабул қилган қарорга кўра бу ерда янги гидролиз фурфурол цехи қурилиши керак эди. Бу иншоот учун 15 миллион сўм капитал маблағ зарур. СССР Медицина-биология саноати министрлигида бўлса пул йўқ эмиш. Оқибатда 1993 йилда битказилиши кўзда тутилган иншоотнинг лойиҳасини тайёрлашга ҳам киришилгани йўқ.

Хом ашёни туширишда чангни қиладиган қурилма, сероводороднинг ер остига шимиллишига барҳам берадиган иншоот қурилиши ҳам бошланмади. Ҳозир завод атроф-муҳитни нормаладиган бир неча баробар кўп ифлослантираётгани учун корхонани шаҳардан ташқарига кўчириш муаммоси кўндаланг бўлиб турибди.

Айрим мутахассисларнинг узоқни кўра олмасликлари ёки сўзларини, халқнинг дилидаги фикрларни юқори органлар олдига кўндаланг қўя билмаганликлари оқибатида ҳозир мана шундай танг экологик вазият вужудга келган.

Сўх дарёси бошланадиган ерда, тошлоқ майдонда Қўқон кимё заводи қурилди. СССР Минерал ўғитлар ишлаб чиқариш министрлигига қарашли корхона 1983 йилдан бошлаб йилига 500 минг тоннадан олтингурут ишлаб чиқаряпти. Орадан икки йил ўтгач, корхонада йилига 700 минг тонна аммофос ишлаб чиқарадиган цех маҳсулот беради. Албатта, булар қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштиришни кўпайтириш учун керак. Лекин завод атроф-муҳитга ва кишилар саломатлигига ҳавф солаётми, масаланинг бу томони қандай ҳал этилиши керак? Ҳатто, 1987 йилда Ўзбекистон Геология министрлиги давлат инспектори заводда ўтказган текширишда ҳам бу соҳадаги кўпол хатоликлар аён бўлди. Уларни тузатиш юзасидан қатор тадбирлар белгиланди. Афсуски, натижаси кутилгандек самара бермаляпти.

— Фарғона областида улкан саноат комплекси барпо этилганлиги аслида яхши, — дейди суҳбатда область табиатни муҳофаза қилиш комитети раисининг ўринбосари Л. Бордюг. — Бирок уларнинг аксарияти айниқса, кимё саноати иншоотлари шаҳар ичкарасида, аҳоли зич жойларда ёки чиқиндилари тез сўриладиган тошлоқ майдонларда қурилганлиги билан келишиб бўлмайди. Бу ҳол экологик вазиятга салбий таъсир этапти. Фарғона шаҳридаги иссиқлик электр маркази, «Азот» ишлаб чиқариш бирлашмаси, фуран бирикмалари, химия ва Қўқон суперфосфат заводлари каби корхоналардаги техник жиҳатдан эскирган кўпплаб ишлаб чиқариш қувватлари халқни тоза сув, соф ҳаводан бебаҳра қилмоқда. Зўр бериб индустриаллаштириш оқибатида атроф-муҳитга жиддий зиён етказилаётганлиги ҳақида гап кетганда бу ҳолни гоҳ экологияга ҳеч қандай алоқаси йўқдек хаспўшловчилар топилиб қолаётганлиги одами уйлантиради. Уларнинг аксарияти заводга тўрттагина арзимас техникани ўрнатиб қўйиб «энди иш битди, чанг ва тутун чиқаришнинг олди олинди», деб минбарларда кўксиларига уриб гапирмоқдалар. Аслида бу ғирт калтабинлик, ўз-ўзини алдашдир.

Шу ўринда яна бир факт кишини ўйга толдиради. Дастлабки ҳисоб-китобларга қараганда Оролнинг сахрога айланган тубидан ҳар йили осмонга 70 миллион тоннага қадар туз чанги кўтариляпти. Бу кум-туз тўзонлари бутун Урта Осиё, Каспий бўйлари, ҳатто текширишларда аниқланишича, Болтиқ бўйига етиб келишга улгурди. Дўппини ерга қўйингда, инсоф билан айтинг, азиз дўстлар, ақлсизлигимиз, узоқни кўра олмаслигимиз, шуҳрат кетидан қувган, пул бандасига айланган собиқ арбобларимиз айби билан бошимизга тушган шу кулфатнинг ўзи етарли эмасми бизга? Нега энди яна заҳар ютишни ҳавас қиламиз?!

Табиатга ваҳшийларча муносабатнинг тенгсиз кўринишини яқинда матбуотда ўқиб тепа сочим тикка бўлди. Ер юзидаги ўсимлик дунёси ишлаб чиқарадиган жамики кислороднинг 28 фоизини берадиган Миссисипи дарёси ҳавзасидаги наботот оламини бир америкалик миллиардер бутунлай сотиб олиб, ёғоч-қоғоз ишлаб чиқариш саноати учун хом ашё сифатида фойдаланмоқчи бўлибди. Бизда ҳамон министрликлардаги курсиларига маҳкам ўрнашиб олган айрим раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг масалаларни ҳал қилаётганда тор маҳкам манфаатларини ўйлаб иш юритишлари жиддий экологик хатоликларга сабабчи бўляпти.

ШАҲАРНИНГ «УПКАСИ»

Экологик вазиятни нормаллаштириш, ҳозирги атмосферамизда тўпланган зарарли газлар ва моддалар таъсирини камайтириш ҳамда йўқотишга эришишнинг муҳим воситаларидан бири ўлка-миз яшил дубосини кўпайтириш эканлиги ҳаммамизга аён. Бунинг учун биринчи навбатда катта-катта майдонларда ўрмонзорлар яратишимиз лозим. Аммо бу соҳадаги аҳвол бутун республика-миз миқёсида ҳам кўнгилдагидек деб бўлмайди. Шу кунда Ўзбекистондаги жамики ўрмонзорлар

борлиқ ер майдонининг атиги 3 процентинигина ташкил этиши сўзимиз далилидир. Бу борада Фарғона водийсидаги вазият эса янада аянчли. Шундай экан, борлиқ имкониятни ишга солиб, ўлкамизни яшил рангга буркашни ҳар биримизнинг юксак гражданлик бурчимиз деб тушунмоғимиз даркор. Жумладан, истироҳат боғлари шаҳарларда инсон қўли билан яратилган ўзига хос сунъий ўрмонлардир. Экологик манфаатлар бу боғларга тинмай эътибор бериб, ундаги яшил бойликни кўпайтириб боришни тақозо этади.

Кейинги йилларда Намангандаги Маданият ва истироҳат боғи янада кўркамлашди, яшарди, ҳусн-таровати ортди. Майдон кенгайганлиги, янгидан гулзорлар, хиёбонлар яратиш имконини берди.

Мевали дарахт кўчатлари ҳам кўплаб ўтказилмоқда. Бу йилнинг ўзидагина 800 тупга яқин ўрик, олма, гилос, беҳи ниҳоллари жой олди. Ёғоч ва темир ўриндиқлар, суҳбатлашиш учун ажратилган махсус жойлар устида сўритоклар бунёд этишга эътибор кучайди. 100 тупдан зиёд тоқ кўчатлари ишқомларга кўтарилди. Машҳур «Олмазор» оромгоҳи атрофида тўрт томонга қулоч ёзган 100 метрли темир сўриток вужудга келтирилди. Ширин суҳбатлашаётганингизда бошингиз узра узум шингиллари осилиб турса қандай яхши!

Боғ фусункорлигини ошириш, микроклим яратиш соҳасида катта ишлар қилинди. Кўплаб турли хилдаги дарахт кўчатлари ўтказилиши билан бир қаторда марказий дарвозадан жанубий кириш йўлагигача эни уч метр кенгликда, 800 метр узунликда бетон ариқ қурилди.

— Биринчи марта ташриф буюрган, сўлим чойхоналаримизда, гулзорларимизда ҳордиқ чиқарган кишига боғимиз маъқул бўлиши турган гап, — дейди суҳбатда боғ директори Ҳамидхон Дадабоев. — Лекин чуқурроқ фикр юритилса, ҳал этилмай келаётган қатор муаммоларимиз бор. Дастлабки кўнгилсиз ҳол шундаки, боғ ғоят кичик. Область маркази учун 16,5 гектаргина жойда яшил майдон мавжудлигининг ўзи кулгили. Ахир Наманган аҳоли нуфузи жиҳатидан республикамизда Тошкент ва Самарқанддан кейинги ўринни эгаллайди-ку!

СССР Маданият министрлиги томонидан тасдиқланган низомга биноан ўрта минтақа шаҳарларда кўкаламзор ҳар бир киши ҳисобига 6,3 квадрат метрданга, биз яшайдиган жанубий зоналарда 7,2 квадрат метрданга тўғри келиши керак. Шундай экан, бизга камида 200 гектардан ортиқ майдон ажратиб берилиши лозим.

Маданият ва истироҳат боғининг вазифаси ҳақида гап борар экан, директор давом этади:

— Маданият ва истироҳат боғи дейилганда кўплар актив дам олишни — кинотеатрларда фильм томоша қилишни, аргамчиларда учини, ёзги театрда томоша кўришни, кўлда қайиқда сузишни ёки музқаймоқ ейишни тушунадилар. Аслида ақлий меҳнат кишилари ҳордиқ чиқариш учун пассив дам олиш турини афзал билишади. Кимдир табиат манзарасидан завқланишни, ўрмон сокинлигини, япроқлар тўкилиб турганда йўлкалардан хаёл суриб кезишни, қушлар сайрашини тинглаб ижодий режаларини рўёбга чиқаришни хоҳлайди. Бошқа биров қалин ўсган дарахтларни ёқтиради, жимжит йўлкаларга қўйилган скамейкаларда (ўриндиқларда) газета ёки китоб ўқигиси келади. Зеро, тараққиёт бағоят жаддалашган ҳозирги даврда одамлар ақлан чарчашяпти. Улар учун кенг боғлар, кимсасиз йўлкалар, сувини қайиқлар лойқалатмайдиган кўллар керак. Демак, боғлар зонасини бунёд этишга фурсат етди. Агар ана шундай имконият туғилганда шаҳарнинг янги ўзлаштирилаётган районларидан ер майдони ажратиб берилишини сўрардик. Ҳозирги боғимиз эса болалар учун қолдирилди.

Иккинчи муаммо, ҳукуратимиз томонидан чиқарилган айрим қарорларни бажаришга баъзи ташкилот ва муассаса раҳбарларининг етарли эътибор беришмаётганлигида. Маҳаллий партия, совет органлари бу аҳволни кўра-била туриб назорат қилишмаётганида. Боғлар территориясида маданий ҳордиқ чиқаришга алоқаси бўлмаган объектларни қурмаслик юзасидан махсус кўрсатма бор. Ҳолбуки, боғ ўртасидаги «Пионерлар уйи» янги бинога кўчиши билан унинг ўрнига қандайдир ташкилотни жойлаштириб қўйишди. Педагогика институтининг ҳайҳотдек ерни банд қилиб ётган ҳовлили иморатдан кўчириб чиқарилган факультети ўрнига ҳам медицина тармоғи ўрнаштирилди. «Облпрокат» идораси ҳам боғ территориясини банд этган. Уларнинг аллақачон эскирган бинолари бузиб ташланганда эди, гулзорларимиз бир неча гектарга кенгайган бўларди.

Сўнги муаммо дам олувчилар билан боғлиқ. Очиғи, одамларимизда ҳамон маданият етишмайди. Ахир боғ оммавий ҳордиқ маскани. Уни шу ҳолга келтириш учун озмунча меҳнат ва маблағ сарфланган. Айрим камёб дарахтлар ҳатто Болтиқбўйи республикаларидан, Кавказдан келтирилган. Бироқ қандайдир безори унинг шохларини эгади, синдиради. Баъзи севишганлар кўплар эстетик завқ оладиган, инсонлар кўнглини ёзадиган гулларни аёвсизлик билан узишади, пайҳон қилишади, топтаб, йўлкаларга ташлаб кетишади. Ахир инсон учун табиатни топташ ўз онасини хўрлаш билан баробар-ку!

ТОҚ ЗАНГИСИЗ ИШҚОМЛАР

Тўрақўрғон райони экин, майдонлари Наманганнинг шундоқ биқинидан, Тўқимачилар шаҳарчаси этагидан бошланади. Шу ердан Тошкент томон кетган йўл лантадек текис ва равон.

Зарафшон водийсидан келган қаламқаш дўстим билан мана шу йўлдаги машиналар оқимига қўшилиб борарканмиз, у ям-яшил далалар, карталар четида яқиндагина каллакляниб, тугилган муштдек сўппайиб турган тўт дарахтлари, бир текис оқланиб, шунга яраша пардозланган иморатларга кўз ташларкан савол берди:

— Умуман, одамларингиз диди яхши, кўчалар озода, ҳатто йўлкаларингиз ҳам супириб-сидирилган, лекин мен аени кўринишни тушуна олмадим. Сафдаги аскарлардек жойлаштирилган бетон устунлар нимаси? Бирон нарсани осилтириш учунмикан, десаам баҳор охирляпти, ўсадигани қолмаган, ўсиб бўлган.

«Г» ҳарфи шаклидаги бетон устунчалар меҳмон бошини қотираётганлигини тушунгандим. Бир маҳаллар ғоят серғайрат, кўкаламзорлаштириш, қурилиш ва ободончилик деса, ҳаловатини йўқотадиган Қодиржон Мамарасуловнинг амалга ошмай қолган орзуларига маҳзун ёдгорликдай эди булар. Ўз меҳнати тўғрисида оддий электр монтерлигидан партия раҳбари даражасига кўтарилган бу заҳматқаш инсон хизматларини Наманган аҳолиси унутмайди. Шаҳар ижроия комитетига

раислик йилларида область марказини сезиларли даражада яшартирди. Янги кўчалар чиқарилди, эскилари кенгайтирилди. Кўплаб турар-жойлар, маданий-маиший бинолар қурилди. Шимолий Фарғона канали ортидаги асрлар бўйи зоғ учмаган адирликлар узра «Мингчинор» турар-жой массиви бунёдга келди. Муҳими, шаҳар яшил либос кийди.

Бу тиниб-тинчимас зот Тўрақўрғон район партия комитетининг котиби бўлиб ишлаган кезларида ҳам хайрли ишларга катта куч-ғайрат сарфлади. Тўрақўрғон қишлоғи шаҳар қиёфасини касб этди. Беҳисоб дарахт кўчатлари ўтқазилиши, яшил майдонлар яратилиши билан бир қаторда район марказини кесиб ўтган сойнинг ташландиқ қирғоқлари ором масканига айланди.

Қодиржон ака билан кўп ҳамсухбат бўлганман, мўлжали марказий кўчанинг икки юзини тоқ занглари билан безаш эди.

— Сал фурсат ўтсин, кўрасиз,— деганди у бир сафар ўйчанлик билан.— Тўрақўрғондан ўтганлар йўлдан эмас, боғ оралаб кетдик, тоқзор оралаб бордик, дейдиган бўлишди.

Фарғона областининг Кува районида туғилиб ўсган Қодиржон асли деҳқон фарзанди эди, ер тилини, эл дилини чуқур тушунарди. Тўрақўрғоннинг қуруқ, сершағал тупроғи узумга мойиллигини ўз вақтида сезган экан. Унинг янги ўзлаштирилган адирликлар қўйнида боғлар, тоқзорлар яратиш учун елиб-югурганлигини ҳозирда ҳам эслашади. Яқинда Тўрақўрғон қуруқ мевалар заводида бўлганимда зарафшонлик ҳамкасбим саволи тағин ёдимга тушди...

— Эндиликда бу заводни узоқлардаям билишади. Аввало шу типдаги корхонани Фарғона водийсида ташкил этилишининг ўзини хайрли қадам сифатида баҳоламоқ керак. Мазкур sanoat тармоғи шарофати билан серкўёш республикамиз боғларида битган ширин-шакар мевалар бепоён мамлакатимизнинг энг олис бурчакларига етиб бормоқда.

Корхона иш бошлаганидан бери ўтган 15 йил мобайнида катта ўзгаришлар юз берди. Ишлаб чиқариш қуввати тўрт баравар ўсиб, ҳозир йилига 10 минг тонна мевани қайта ишлаяпти.

Маҳсулот турини кўпайтириш ҳам диққат-эйтиборда. Сўнги йилларда полиз ва сабзавот маҳсулотларини, зираворларни, қизил ва булғор қалампирларни, пиёзни қайта ишлаш муваффақиятли равишда ўзлаштирилди.

Бир қараганда юзлаш салмоқли. Аммо... Барчаси ана шу «аммо»да. Нега дейсизми? Завод ишлаб чиқаришига оид рақамларни таҳлил қилишда давом этамиз.

— Фойда олиш даражаси хусусида ҳам маълумот берсангиз?— сўраймиз директор Абдухалил Давлатовдан.

— Очиғи, бу жиҳатдан аҳволимиз чатоқроқ.

Кошки, директор тилини болаган кўрсаткич ёлғиз шунинг ўзи бўлса!

Сухбатлашишда давом этамиз.

— Қуруқ мева дейилганда биринчи навбатда киши кўз ўнгига олтиндай товланган баргак келади. Негадир кейинги пайтда бу маҳсулот савдо дўконларида кўринмай қолди. Шунга қараб бозорда оддий туршакнинг нархи осмонга сапчимоқда.

— Йўқни йўндириб бўлмайди. Йўқ нарсани қаердан топамиз,— деди директор гапни қисқа қилиб.

Аниқландики, 1988 йил мобайнида заводда бирон кило ҳам баргак тайёрланмаган. Мамлакатимизда ўрик ўсадиган ажойиб маскан Ўзбекистон, республикамизда эса Фарғона водийси бўла туриб шу ҳол юз берди. Андижон, Қашқадарё, Самарқанд областлари заводга йил давомида бирон кило ўрик топширмаган. Бухоро, Тошкент ва Сурхондарё областлари арзиман миқдорда мева топиришган. Наманган области эса бу борадаги планни 35 процентга адо этган холос. Пахта планини назорат ва талаб қилувчилар кўп. Бироқ мевага келганда кўл силтаб қўя қолишади. Оқибатда бу соҳадаги планлар уудаланмаёпти.

— Мен мева ва майизбоп узумлардан шарбат тайёрламаслик тарафдориман,— деди директор А. Давлатов. — Ҳолбуки, шу мақсад учун ҳам талайгина қоқибоп мевалар сарфланиб кетяпти. Шарбатни нок, анор, беҳига ўхшаш қуритилмайдиган мевалардан ва томатдан тайёрлаган маъкул. Яна бир муаммо — план ва нарх масаласи. Бу иккиси реал бўлмаса, ишловчиларнинг тармоққа қизиқиши сўнади. Қолаверса, бу ҳужалик ҳисоби принципларига ҳам зиддир. План, нарх масалаларини қайта кўриб чиқиш, тартибга солиш лозим. Қуруқ мева негадир ҳўл мева планига киритилмайди. Тўғрироғи, ишлаб чиқариш планига киради-ю, тайёрлаш планида ҳисобга олинмайди. Бу ҳолни адолатсизликдан бошқача баҳолаш қийин.

Директорнинг фикрига қўшилмасликдан бошқа илож йўқ. Бу ўринда тағин бир муаммони ҳисобга олмасдан бўлмайди. Юқори давлат планлаштириш ташкилотлари ҳамон амалий ҳаётдан узоқда иш олиб боришяпти, мўлжаллар имкониятларга қараб белгиланмаётганга ўхшайди. Бу борадаги мустақиллик қозонда қолиб кетяпти, деган таассурот туғилмоқда. Нега дейилганда боғлар камайиб, шунга мувофиқ мева етиштириш миқдори озайиб бораётган маҳалда Тўрақўрғон қуруқ мевалар заводи коллективи олдига қўйилаётган план кўтарилмоқда. Топшириқда кўрсатилган 11 минг тонналик маҳсулот қайси манбалар ҳисобига тайёрланади?

Область миқёсида ўтқазилган йиғилишда ҳам Абдухалил Давлатов мулоҳазаларини тасдиқлайдиган талай гапларни эшитишга тўғри келди.

— Бизники билан Россия Федерацияси шаҳарлари бозорларидаги ҳўл мева нарх-навоси ўртасида фарқ қолмади,— деди сўзга чиққан бир нотик.— Авваллари бизда бир неча баравар арзон юрарди. Боғ-роғлар ўлкаси сифатида ном қозонган республикада тўйиб мева истеъмол қилинмаса, бундан ҳам хунуги борми?

Олтмишинчи йилларда ҳар бир туп дарахт кўчати қатъий ҳисобда турар эди. Унинг учун алоҳида кишилар жавоб берарди. Эндиликда боғ-роғларнинг эгаси қолмади. Ким кесса-кесаверади. Назаримда ҳамма иллат мана шунда. Яна энг ёмони, қайта қуришнинг бугунги одимида ҳам боғдорчиликка қиё боқилаётгани йўқ. Раҳбар, мутахассисларни бу соҳа қизиқтирмаётган кўринади.

Мева инсон организми учун зарур нарса. У витамин — дори бўлиши билан бирга, кези келганда ноннинг ўрнини босади. Уруш йиллари ва ундан кейинги оғир даврларда нон топилмаганда одамлар мева ёб жон сақлаганлар.

Қолаверса, дарахтлар хосиятини фақат меваси билангина белгилаш етарли эмас. Улар ерларимизни шамол эрозиясидан сақлашда бениҳоя катта роль ўйнайдилар. Масаланинг шу жиҳатига ҳам тегишли аҳамият берилмапти, деб бўлмайди. Водийнинг чўл зоналарида саксовулзорлар барпо этилмапти. Мевали, шамол тўсувчи бошқа манзарали дарахт кўчатларини экиш ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Маълумотларга кўра биргина Наманган областида йилига 8 миллион тупдан кўпроқ ҳар хил дарахт ўтказилади. Лекин бу ниҳолларнинг кўп қисми вояга етмай қуриб қолади. Аслида дарахтларнинг табиатда тутган ўрни катта, табиий буғланишни вужудга келтиради. Лекин ҳеч қим бунинг аҳамиятига тушуниб етмаяпти. Шунинг учун ҳам ниҳолларнинг беҳато кўкаришига ҳамхўрлик йўқ. Айрим ерларда экилган дарахтлар таги юмшатилмапти, сугорилмапти. Бунинг ўрнига гоҳо унинг бўғизгача бетон, асфальт ётқизамиз. Шу ҳолда у қандай илдиз тутиши мумкин?

Поп районидаги «Асал» совхози раҳбарлари ихота ўрмонзорларини кенгайтириш ўрнига мавжудларини ўзбошимчалик билан буздилар. Бунинг оқибатида давлатга 2355 сўм зарар келди. «Поп», «Найман» совхозлари раҳбарлари ихота дарахтзорларини ташкил этишни хоҳламаяптилар. Уйчи районидаги «Зарбоб» участкасида ўрмонзордаги мевали дарахтларни кесиб, у ерга чорва молларини ўзбошимчалик билан қўйиб юбориб фактлари бор. Учқўрғон районидаги Теракзор, Қозоқовул, Уртаовул, Задарё районидаги «Тўрақўрғон», Санг участкаларида ҳам ихота дарахтзорларининг нобуд бўлишига йўл қўйилган. Қолаверса, мева дарахтларининг тупи ва ҳосилдорлиги учун колхоз ва совхозлар масъулиятини кучайтириш даркор. Агросаноат мутахассислари боғдорчиликнинг Озиқ-овқат программаси комплексидаги ролини принципиал баҳолаб, меванинг барча турларини кескин кўпайтириш чораларини кўришлари кечиктириб бўлмас вазифадир. Буларсиз муҳим муаммоларни ҳал этиб бўлмайди.

Тўрақўрғон райони марказидан ҳар ўтганимда зарафшонлик меҳмоннинг жавобимдан ҳайратлангандек боққан қиёфаси кўз олдимига келади.

— Наҳотки! Ахир бир инсон эзгу ният билан устунларигача тиклаб қўйибди. Ўрнига икки мартадан раҳбар алмашибди-ю, биронтасининг биз кўраётган манзараси кўзи тушмаган бўлсал! Мамарасулов бошлаган ишни давом эттириб, ток кўчатидан экиш тўғрисида кўрсатма бермаса! Шўҳрати марҳум котибга тегади, бизнинг хизматимиз инобатга олинмайди, деб қўрқишармикан? Тайёргина бетон устунларнинг қуриган дарахт тупларидек хунук туршини қаранг! Ахир улар бир йил, икки йил эмас, ўн йиллардан буён шу тахлитда туришибди-ку! Эссиз маблағ, эссиз шунча харажатлар!

Ҳа, меҳмон ачинганича бор. Ҳамма айб лоқайдлигимизда. Агар пахта майдонини ўт босса уйқумиз қочади, ўтни қуритмагунимизча тинчлик нималигини билмаймиз. Лекин узумсиз ишқомларни кўриб, ўзимизни кўрмаганликка, билиб-билмаганликка оламиз. Аслида булар ҳам турғунлик йилларининг асорати эмасмикан!

АВЛОДЛАР БИЗДАН РАНЖИМАСИН

Медиклар ва психологларнинг уқтиришича, яшил ранг асабни бўшаштиради, киши чарчоғини ёзади. Ўрмонзорлар, боғлар, водийлар, катта-кичик дарахтзорлар атмосферани зарарли газ ва чанглардан тозалаш, барча жонзот яшашлигининг биринчи шарти кислород ишлаб чиқариш билан бирга курраи-заминимизга яшил қиёфа касб этади, чиройини оширади.

Баҳор ойларида Задарё районида янгидан барпо этилаётган ихота дарахтларини кўриб қувондим. Бир мавсумнинг ўзидагина 60 гектар ерда ҳаво мусаффолигини таъминлайдиган, деҳқончиликка қирон келтирадиган Қўқон гармсели йўлини тўсадиган «яшил қалқон» яратилибди. Бундай хайрли ишга қўл урган Наманган ўрмон хўжалиги коллективи кейинги уч йил ичида дарё ёқаларида юз гектарга яқин майдонда янги ўрмонзорлар яратди. Умуман, областдаги ўрмонзорлар 1200 гектарга етказилди. Энг қувончлиси, Чуст ва Янгиқўрғон районларининг тоғолди зоналарида ёнғоқзорлар бунёд этилмоқда. Ҳозиргача 200 гектар майдонда ана шу иш амалга оширилди. Булардан ташқари кўчат етиштириш, уларнинг навини яхшилаш бўйича кенг кўламда ишлар олиб борилмоқда. Аммо қилинган ишларни табиатни авайлаб-асраш борасида олдинда турган вазифаларимизга чоғиштирганда дарёдан томчи холос. Биз пахтачиликни ривожлантирамиз, сув омборлари қуриб, «оқ олтин» миқдорини 6 миллион тоннага етказамиз, деб озмунча боғларни йўқ қилдикми, дарахтларга болта урдикми, ўтмишдан мерос бўлиб келаётган мева навларини патрат топтирдикми?!

Нанай қишлоғидаги бир группа меҳнаткашлардан тушган хатда баён этилишича, кейинги икки йилда участка сўраб ёзилган аризаларнинг биронтаси ижобий ҳал этилмабди. Ахир мамлакатимизда икки мингичи йилгача уй-жой муаммосини бартараф этиш учун кураш кетмоқда. Наҳотки, совхоз раҳбарлари, қишлоқ Советида савлат тўкиби ўтирган акалар буни тушуинимаса?!

«Нанай» совхози директори Шодмоной Кенжабоева қабулидамиз. Сўз мени етаклаб келган мавзуда боради.

— Тўғри, одамларимизнинг ер участкалари сўраб ёзган аризаларига ижобий жавоб қайтара олмаётганимиздан хижолатдамиз,— деди директор.— Столим тортмасида 80та ариза ётибди. Биз бу масалани кўп бор муҳокама қилдик, маслаҳатлашдик. Ечимига келганда эса боши берк кўчага кириб қолгандекмиз.

Директор ўрнидан туриб рўпарасидаги деворга осилган совхоз харитасига яқинлашди.

— Қаранг, қишлоқ хўжалиги учун яроқли жами 2231 гектар еримиз бор. Бундан 416 гектари ҳайдаладиган майдон, яъни экинзор, 962 гектари боғ, 853 гектари яйлов. Бу ерлар давлатга маҳсулот етказиб бериш, аҳолини боқиб-қийинтириш, қишлоқларимиз ободончилиги учун хизмат қилади. Қурилишга бир қарич майдон топиш ҳам гоҳида осмондаги ойни олиш билан барабар. Водийда ўринсиз қурилган сув омборлари экин майдонларини захлатиб, Орол денгизини қуритиш билан қиёяланмади. Бу ишлар бизнинг совхозимиз меҳнат аҳли ризқини ҳам қийди. Кампирровот сув омбори қурилиши учун Қирғизистондан олинган ер ҳисобига хўжалигимизнинг энг серҳосил 500 гектар боғи қўшниларга товон сифатида тўланди. Бўлмаса, бу қадар қийин аҳволда қолмасдик.

500 гектарлик роса етилган боғни кўз ўнгизга келтиринг! Уртача боғдорчилик хўжалигининг ишлаб чиқариш базасига тенг-ку бу.

Совхознинг қўшни республикага ўтказилган собиқ боғининг аҳволи ҳозир қандайлиги билан қизиқдим. Айтишларича, қўшнилари бу боғдаги дарахтларнинг ҳаммасини кундаклов қилиб кўчириб ташлаб, ўрнига тамаки экишибди...

Косонсой ва Чуст районлари ораллиғидаги магистрал йўл бўйлаб кетаётганингизда Хитойсойдан ўтганингиздан кейин Нов даштликлари бошланади. Яқин йилларгача зоғ учмаган бу саҳро кўриниши ҳозир ўзгариб кетган. Қадимги саҳро ўрнида ташкил топган «Шарқ юлдузи» узумчилик совхозини ҳар йили эл дастурхонига 3,5 минг тоннадан ортиқ неъмат етказиб бермоқда.

Куз ойлари 1-агроучастканинг 3-бригадаси аъзоларининг меҳмони бўлдим. Шундоқ адирлик ёнбағридаги ҳашар усули билан қурилган дала шийпони ҳовлисида, ҳовуз қирғоғидаги мажнун-толлар соясидаги ёғоч қаравотда тушлик қилдик. Барча «Абдукарим ака» деб мурожаат қилаётган оқсоқолнинг пенсияга чиққанига уч-тўрт йил бўлганига қарамасдан тагин далага қайтибди.

— Уйда ётиб зерикдим,— деди мўсафид.— Болалар пудратга тоқзор оламит, дейишганди маъқулладим. Шундай қилиб денг, бир гектар боғ олдик. Планни ҳам биринчилар қаторида тўлдирдик. Кам бўлмадик. Қайси кун бригадир айтди, тўрт минг сўм даромад қилар эканми.

Абдукарим ака қўлида чойи яримлаган пиёлани айлантираркан, боши билан пастга, қирнинг қуйи томонидаги маккажўхоризорга қараб имо қилди.

— Ана ўша ерлар узум етиштириш учун яратилгандек эди. Баъзи колхозлар кўчма бригадалар ташкил этишиб, аввалига пахта экишди, кейинроқ тупроқ хусусиятини пайқаб қолишиб, тоқ қаламчалари ўтказишни ҳам бошлашган эди. Кампирровот сув омбори қурилиши ҳақида қарор чиқди-ю, бармоқ тишлашди. Чунки тоқ занглари қулоч ёзган 300 гектардан ортиқ ер қўшниларга бериб юборилди. Ҳозир бу майдонларда Олабуқа районининг «Биринчи май» колхозини ел-хашак экинлари ва тамаки экяпти. Агар сув омбори қурилмаганда совхозимиз тоқзорлари икки ҳиссага кенгайган бўларди.

Дарҳақиқат, сўнги йилларда Фарғона водийсида кўплаб ирригация иншоотлари барпо этилди. Улар юз гектарлаб боғларни, экин майдонларини «ютиб» юборди. Жумладан, шошма-шошарлик билан қурилган Каркидон, Қўрғонтепа, Кампирровот сув омборлари далаларнинг сув таъминотини қисман яхшилаган бўлса ҳам, бугунги кунда фойдасидан кўра, зиёни кўпроқ эканини ҳаёт исботламоқда.

...Ёз. Саратон. Жамики жонзот ўзини салқинга урган. Бундай паллани кўмга тухум кўмсанг пишади, деб таърифлашади. Хизмат билан «Қўқимбой» совхозининг 3-бўлими идораси жойлашган ўрикзорга бурилдик. Дарахтлар атрофга беармон шох ёйишган, ҳар тупининг соясида бир маҳалла аҳли тўпланиб гурунқ қилиши мумкин. Бўлим бошлиғи ҳозиргина келиб турган экан.

— Жойларингиз жаннат-ку,— дедим теваракка кўз югуртириб.— Кўчадан кўп бор ўтиб юриб шунақа оромгоҳ борлигини сезмаган эканман.

— Емон эмас,— Аҳмаджон ака фахрлангандек тепамиздаги дарахтнинг баланд шохларига қаради.— Узимизнинг ҳақиқий Косонсойнинг қантак ўрикларидан.

Бошим устига тикиларканман, мева унчалик билинмасди. Ҳазон бўлган шекилли. Сақланиб қолган битта-яримтаси офтоб нурида олтиндек товланади.

— Бу ердаги жазирамани қаранг-у, юқоридаги салқинни кўринг. Худди баҳор ҳавосини эсла-тади,— Аҳмаджон ака давом этади.— Мен ҳозир Ертиқан массивдан келяпман. Анча даламит ўша ёқда.

— Сабзавот майдонларининг ҳам борми? Картошка экандирсизлар ҳойнаҳой? Адир тупроғида картошка ирғиб кетади, дейишади.

Суҳбатдошим кулди.

— Қаёқда дейсиз! Пахта турганда бошқа экинни яқинлаштиришармиди!

— Дуруст бўладими пахта?

Аҳмаджон аканинг ҳозиргина чарақлаган чеҳраси тундлашди. Дўнг пешонасида ажинлар қалашди.

— Адирда пахта бўлиб қаёққа борарди. Пахта қуёш боласи, дейишади. Баландликда эса офтоб кўрингани билан иссиғининг баракаси йўқ, елкангиз куймайди. Шунақа шароитда пахта битармиди!— Кейин ўнгиб кетган дўпписини олиб, биринчи марта кўраётгандек қўлида айлантираркан, бошини чайқади.— Бу қурғур адир ернинг меҳнати оғирлигини айтинг, ғирт тошлоқ. Тупроғи сув ушламайди. Жонингизни жабборга бериб меҳнат қилманг, 10—11 центнердан ошмайди.

Қоғозга қараганича жимгина чўт қоқиб ўтирган иқтисодчи Ҳабибулла Неъматов гага ара-лашди.

— Пахта ҳосилдорлиги 18—20 центнерданга етмадимиз, норентабеллик дея беринг.

— Ўша шароитдаги пахта майдонлари қанчага боради?

Аҳмаджон ака Ҳабибуллага ўғирилди:

— 400 гектарга борар дейман!

Сўнг қадимдан тилга тушган Косонсой боғларининг қантак ўриклари бошқа таърифли мевалари ҳақида гап кетди.

— Қани энди ўзлаштирилган адирликларимиз олмазорларга айлантирилса, нок кўчатларини ўтказсак, кучимиз етгунча сабзавот қилсак,— Аҳмаджон ака орзусига етолмаган кишиларга хос тилини тақиллатди.

Маълум бўлишича, районнинг мавжуд 10 минг гектар пахта майдонининг 3 минг гектарга яқини Ертиқан массивидаги сингари об-ҳавоси салқин майдонларга етилашган бўлиб, ҳосилдорлиги паст. Пахтанинг ҳар килоси қаттиқ меҳнат, азоб-ўқубат билан етиштирилади. Суҳбатдошларим таъкидлашларича, ўша ерларда олмадан 100 центнергача ҳосил олиш мумкин.

— Ахир Косонсой қадимдан боғлари билан машҳур бўлган,— Аҳмаджон ака жон куйдириб дейди.— Энди қаёққа қараманг, пахта, нуқул пахта, пишса-пишмаса эка беришади. Болалигимизда озгимизга солиб қуртобдек сўрайдиган қантак ўрикларимиз қаёққа йўқолди? Пахтага салқини тегяпти, томири тупроқдан озуқани сўриб оляпти, деган баҳона билан кесиб ташлашди.

Табиат ўлкамиздан сахийлигини аямаган. Лекин бундан биз фойдалана оляпмизми? Яқин-яқинларгача кўча ва гузарларимиз боғ ва тоқзорлардан иборат бўлар эди. Изболагликлар Шермат

ота барпо этган боғларни ёдда сақлайдилар. Тўрткўл кўчаларига файз киритган йўл бўйларидаги мевазор боғлар ҳам ўйланмай-нетмай ғорат қилинганлиги сир эмас. Ёки Булоқбоши — Кулла йўлидаги ёнғоқзорлар-чи? Нобуд бўлган боғлар ҳақида алам билан гапирамизу, лекин уларни сақлаб қолиш, лоақал фарзандларимиз учун асраб-авайлаш тўғрисида озгина бўлса-да, куйинмаганлигимизни, ҳаловатимизни йўқотмаганлигимизни тан олгимиз келмайди.

Хаканликлар Абдухалил Исмоилов деган раис номини доимо фахр билан тилга оладилар. У киши раҳбарлик қилган колхозда катта ўрикзор бўларди. Пахта якҳоқимлиги кенг қулоч ёзаётган пайда ҳам раис қатъият кўрсатганлиги туфайли ҳеч ким ўрикзорни йўқотиб юбора олмади. Ҳатто, колхозда «Мингўрик» номи билан аталувчи аҳоли пункти бўлган. Афсуски, Абдухалил ака ишдан кетгач, кейинги раҳбарлар кўпроқ ана шу боғларни йўқотиш билан машғул бўлишди.

Булар эски ашула-ку, дерсиз. Маълakatимиз бўйлаб қайта қуриш шамоли эса бошлаганидан кейин аҳвол ўзгаргандир балки?! Афсуски, водийдаги экологик вазиятни қайта тиклаш учун интилиш жонланаётган бир шароитда баъзи раҳбар ходимлар ҳамон турғунлик йиллари кайфиятидан қутулмаган кўринади...

1989 йил январь ойининг бошлари. Биз «Чимён» санаторийсида даволанаётган қадрдонимизни зиёрат қилиш учун йўлга чиққаннимизда ҳаво тунд, изғирин шамол эсар, Булутлар шундоқ бош тепасида осилиб қолгандек эди. Марғилондан ўтганимизда қор учқунлади. Буюғи Фарғона районининг тоғларга улашиб кетган қир ва адирликлари. Агар кўкдамда келсангиз борми, атроф гўзаллигидан кўз узолмайсиз. Борлиқда наботот барқ урар, лолақизғалдоқлар гилами ёзилар, табиат ўзининг бутун гўзаллиги билан гул-гул яшнарди. Айниқса, тўй кечасидаги келинчақлардек оппоқ гул — ҳарирга ўранган ўрикзорлар қалбингиз ғуборини олар, бир йиллик чарчоғингиз дарров ёзиларди.

Шуларни ўйлаб борарканман, машина ойнасидан ташқарига синчковлик билан тикилиб кетаётган ҳамроҳим, Тўрақўрғон районидаги Карл Маркс номли колхоз раиси Солижон Собиров мени аста туртди.

— Анавиларни қаранг! Ие, нима қилишяпти улар?

Уша ёққа назар ташладим. Йўлнинг чап қирғоғидаги ўрикзор бошланишида одам гавжум, 20—30 чоғли ёш-яланг дарахтларни бирма-бир қйратиб кесишаётган эди. Бу ҳол бизга ғайритабиийдек туюлди. Шофёрдан тўхташни илтимос қилдик. Мен машинадан тушиб ишлаётганлар яқинига бориб саломлашдим. Ҳол-аҳвол сўрашдик.

— Бу боғ кимга қарайди? — дедим у ёқ-бу ёқдан гаплашиб турарканмиз.

— Фарғона районидаги Ленин номли колхозники, — жавоб қайтарди бир қўлига болта ушлаганича йиқитилган дарахт тўнкасига ўтириб, иккинчи қўлининг бармоқларига сигарета ушлаган йигит.

— Ўрикларни нега кесаясизлар?

Йигит оғзини тўлдириб кўкиш тутунни пурқаркан қўл силтади.

— Бизга ариқ чопдик нима-ю, дарахт кесдик нима, барибир эмасми! Шунақа буйруқ бўлган эди, бажарямиз. Раисимиз Оловидин Сатторов кеча бизни қақириб «Оқбиллол» қишлоғи четидаги ўрикзорни кесасизлар, деб топширганди. Бугун бажаряпмиз.

— Ахир дарахтлар эндигина авжига чиқяпти-ку!

Сухбатдошим сигарета қолдигини бепарвогина четга иргитди.

— Ким билади, дейсиз, ака, раис ўриклар қариган, кесинглар деган. Кейин ўрнини текислаб пахтага тайёрлар эканмиз.

Ана гап қаерда-ю, ўрикни қариганлигини рўқач қилишаётганларидан мақсад нима!

— Бекор гап, ўриклар ҳали кексайганича йўқ, — бутун умри қишлоқ хўжалиги ишларида ўтаётган С. Собиров бош чайқайди. Фақат ҳосилдан қолган шохларини буташ кифоя! Лекин шундай бўла туриб нега кесишаётганига ақлим етмаяпти.

Саёҳат баҳонасида «Чимён»дан қайтишимизда бошқа йўлдан юрдик. Дарҳақиқат, Фарғона районида ўрикзор боғлар сероб экан. Бу ерларда саноату қишлоқ хўжалиги, деҳқончилигу боғдорчилик бири иккинчисига пайвандлашиб кетгандай. Пахта майдонларининг ўрталарида замин бағридан «қора олтин» суғураётган нефть кудуқларининг кудратли насослари, ундан сал ўтмасингиздан бир туп садарайҳондек уфққа туташган карталарнинг гоҳ у, гоҳ бу четида қорайиб ўрикзор боғлар кўриниб қолади. Уларга нигоҳ ташлайсизу Ўзбекистонимиз тупроғи дуру гавҳарлар, ҳар турли хазиналар маскани эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиласиз. Аммо бир ҳолдан кўнглимиз ранжиди, ўрикзорларнинг асосий қисми қаровсиз, кўплари ола, ғамхўрликка муҳтож. Бундан маълум бўляптики, улар қайсидир йили боғдорчиликка меҳр қўйган эзгу ниятли инсонлар томонидан бунёд этилгану турғунлик йилларида эътибордан четда қолган, шу ҳолича ҳамон ўзининг чинакамига жонкуяр эгаларини кутишмоқда. Уларга ана шундай меҳр, муҳаббат бахшида этилса, тонналаб тансиқ меваларини тортиқ қилган бўлармиди... Бу ҳақда бош қотириш фарғоналиклар ҳукмига ҳавола албатта!

Бундан бир неча йил олдин Москва районидаги «Октябрь» колхозининг аҳолиси айойиб ишга қўл урди. Саккиз километрни дала йўли четига узум кўчати ўтказилди. Сўритоклар қилинди. Кўрсангиз кўзингиз яйрайди. Бу тоқзор йил сайин кучга тўлмоқда. Шу ердаги тўрт бригада аъзолари истеъмол қилишаётганларидан ташқари, йилига 5—6 тоннадан узум олинмоқда.

Хоҳ район, хоҳ область миқёсида ўтказиладиган йиғинларда ерга ер қўшиш имконияти чекланганлиги, аҳоли сони эса ортиб бораётганлиги қайта-қайта таъкидланади. Лекин ҳеч ким «Октябрь» колхозидеги каби ташаббусларни янада кенг қулоч ёйдириш тўғрисида оғиз очмайди.

«Задарё» районининг «Гигант» колхозида бўлганимизда қизиқ ҳодисага дуч келдик. Чўл ичкарисидаги 5-агроучастканинг Тешабой Алиқуллов бошлиқ бригадасида колхоз раиси Абдусалом Ғафуров билан бригаданинг балиқчилик ёрдамчи хўжалигини кўздан кечирдик. Бригада асосан пахтачилик билан шуғулланса-да, коллектив эҳтиёжи учун балиқ етиштириш йўлга қўйилибди. Икки ҳовуздан бири илгаридан мавжуд. Иккинчиси янгидан қазилган. Биринчисида баҳорда ташланган балиқчалар кўпайтирилаётганлигини айтишди.

— Янги ҳовуз ўзини оқламади, — деди Тешабой ака. — Негадир балиқларнинг анчагинаси ўлиб қолди. Босини кейин англадик, унда ҳали эскисидаги сингари табиий шароит йўқ — қамиш

ва кўкатлар ўсмаган эди. Демак, балиқлар ҳам табиий шароитда тез урчиб кўпаяр экан.

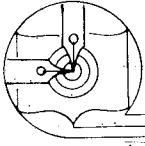
Табиий шароит! Афсуски, инсоннинг энг катта хатоси ана шу талабни инобатга олмаганликдан, табиат қонунларига амал қилмасликдан келиб чиқади. Янги ер ўзлаштирамиз деб ботқоқ ва кўлларни қуритдик. Эндиликда бу ишимиз бизга ўн баравар зиён бўлиб қайтаяпти.

Тошкентга автомобилда кетаётганимизда шеригимиз Сирдарё шахридан қоқланган балиқ сотиб оламиз, деб туриб олди. Кўча бўйида ўтирган оқсоқолдан сўрадик.

— Балиқ сувда бўлади. Сирдарёдан олқинди оқаяпти-ку,— дея у бизга дакки берди.

Орадан бир йил ўтгач, Улуғ Ватан уруши ветерани, собиқ разведкачи Розиқ ака Давлатовни зиёрат қилиш учун Сирдарё шахрида тўхтаганимда ўша оқсоқол ҳақлигига имон келтирдим. Сирдарёнинг шаҳар яқинидан оқиб ўтган кенглигида чўмилиш учун сувга тушганимда баданимга юққан мойни йўқотиш учун озмунча уринмадим. Дарҳақиқат, бундай дарёда балиқ қандай яшайди? Унинг турли химикатлар, завод чиқиндилари, ташландиқ ёғлар аралашмасидан иборат бўтқасида қай тариха нафас олади? Яна бизни ажблантирган нарса шу бўлдики, атрофда қушлар ҳам сийрак эди. Айтишларича, дарёда балиқ камайгач, балиқчи қушлар ҳам кўринмай қолибди...

Яна бир гап. Кейинги йилларда «гужум» сўзи билан боғлиқ атамалар аста-секин йўқолиб бормоқда. Қариялар гапирардилар: «Тушда гужум соясида ёнбошлаб энди мизғиган эканман...», «Қодир буванинг гужуми зап ўсибди-да», «Шермат тоғанинг уйи катта гужумнинг ёнида». Нар и борса бундан йигирма-ўттиз йил олдин мулоқотда тез-тез қўлланиб туриладиган бу тахлит сўзлар ҳозир кам учрамоқда. Сабаби аниқ. Гужумлар оз қолган ва аста-секин йўқолиб бораёпти. Бунинг биринчи айбдори мўйловли қурт бўлса, иккинчиси ақлли зот — инсон. Ҳақиқат аччиқ, аммо тан олиш керак. Гужумларни ўз қўлимиз билан йўқотаяпмиз. Агар аҳвол шу зайлда борса, яқин ўн йиллардан кейин дунёга келган авлод бу сўзни луғатдан ўқиб билади, холос. Ушанда фарзандларимиз дарахтлар ва меваларнинг патрат топиш сабабларини сўраб қолишганда қандай жавоб қайтара эканмиз? Улар бизни кечиришармикан?!

Тўлқинжон Раҳимов

ТАРЖИМАНИНГ ЕТТИНЧИ ОСМОНИ

Таржимон нафақат ёзувчи мансуб халқнинг, шу билан бирга ўз халқининг ҳаётини, турмуш тарзини, тарихини, маданиятини, тилини, адабиётини чуқур билиши керак, яъни ўзига хос жонли қомус, жонли «электрон компьютер» бўлмоғи даркор. Лекин жонли «электрон компьютер»ликнинг бир хавfli томони бор. Бу оригинал асарга хос ҳамма хусусиятларни бадиий таржимада акс эттиришга интилиш таъсирида ҳарфхўрликка берилиб кетиш хавфи. Унинг оқибати — таржиманинг жонсиз, руҳсиз бўлиб қолиши. Қадимги лотин ҳикматларидан бирини эслайлик: «Ҳар бир жойнинг ўз руҳи бор». Таржимон ўзи таржима қилаётган асарнинг руҳини, нозик жиҳатларини илғай олиши, англай олиши зарур. Белинский айтганидек, «аслиятга яқинлик асарнинг жисмини эмас, руҳини бера олишдадир». Таржима муқобиллиги учун таржимонга зарур нарсалар ҳақида айтганларимиз таржимашуносга ҳам тааллуқли бўлиб, таҳлилнинг ҳолис, илмий асосланганлиги заминида шулар ётади.

Чех таржимашуноси Иржи Левий таржима таҳлилидан кўзланган асосий мақсад таржима сифати ва таржимон маҳоратини белгилловчи мезонларни аниқлашдан иборат эканини таъкидлаб кўрсатади. Шу билан бирга таржима асарининг китобхон учун кадр-қимматини, аҳамиятини белгилаш ҳам таржимашунос зиммасида. Шу мақсадда машҳур арман адиби Грант Матевосяннинг русчадан ўзбекчага ўгирилган бир асарини кўриб чиқайлик. Аввало, Матевосян, ҳақида бир оғиз сўз. У «Тошкент», «Август», «Саманлар уюри» каби қиссалар ва қатор ҳикоялар муаллифи. 1984 йили «Сенинг шажаранг» китоби учун СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган. Ўз фалсафаси, ўз услубига эга адиб. «Огонёк» журналида (1987, № 1) чоп этилган мақолада шундай дейилган эди: «Грант Матевосян насрини муайян замонавий оқимга мансуб дейиш мушкул. Бу наср энг аввало, илгари мавжуд бўлмаган наср». Хўш, «илгари мавжуд бўлмаган наср» намунаси ўзбек китобхонига қай тарзда етказилди? Буни «Месроп» ҳикоясининг таржималари доирасида текширишимиз мумкин. «Саманлар уюри» қиссаси таркибига кирувчи бу ҳикояни дастлаб Мурод Муҳаммад Дўст ўзбекчага ўгирди¹. Кейинроқ чоп этилган «Нон ва сўз» китобига юқоридаги қисса тўлалигича киритилган. Таржимони — Абдужамид Шомирзаев². «Месроп» — қиссадаги энг сўнгги ҳикоя. Таржималарни таҳлил қилишдан олдин ҳикоянинг қиссача мазмуни билан танишиб олганимиз маъқул. Бош қаҳрамон Месропнинг касби отбоқарлик. Озарбайжон Байрамни ўлдириб қўйган Аветикни (Месропнинг отаси) марҳумнинг қариндошлари отиб ташлашади. Бола пайтида бунга шаҳсан гувоҳ бўлган Месропнинг озарбайжонларга нисбатан адовати бор. Шунинг учун уларнинг Арманистон тоғларига сурув ҳайдаб келишлари Месропга оғир ботади. Отаси учун ўч оллоқчи бўлади, лекин биринчи сафар Левон тўсқинлик қилади, иккинчи гал озарбайжонлар Месропни роса меҳмон қилишади, учинчи мартасида Месропнинг ўзи ниятидан қайтади. Унинг тенгдоши бўлган Левон Месропни миллатчиликда айбланиб, қамалиб кетишига сабабчи бўлади. Шу боисдан уларнинг ўртасида доимий зиддият бор. Ҳикоянинг охирироғида ўрмон айиғи ҳужумига дучор бўлган Месроп касалхонада бирмунча вақт даволанади.

Матевосян асарларининг мазмунини ҳикоя қилиш мушкул вазифа. Чунки ёзувчи асосан руҳий-психологик таҳлилга кўп эътибор беради, образлар динамикасини кўпроқ ички йўналишда кўрсатади.

Энди таржималар таҳлиliga ўтсак. Бундай деганимизнинг сабаби — биз ўзбек тилидаги ҳар икки таржимани ўзаро ва манба³ билан қиёслаган ҳолда ўз фикрларимизни билдирмоқчимиз.

«Конюх хорошо знал армянскую историю. И был единственным человеком, кто сознавал свое армянство. Другие знали, что они пастухи, доярки, телятницы, стригальщики, что с наступлением холодов они спускаются с гор в теплые долины и с приходом жары поднимаются снова в горы. Но конюху этого было мало, открывающиеся с гор горизонты казались ему узкими, и он рассказывал историю Армении, которую хорошо знал». Бу ҳикоянинг бошланиши. Бу ҳикоянинг ич-ичига сингдирилган оҳангнинг, мусиқанинг муқаддимаси. Биринчи гапданоқ топилган интонация бутун асар-

1 Матевосян Г. «Месроп». Ҳикоя. М. Муҳаммад Дўст таржимаси. «Ешлик» журнали, № 12, 1982.

2 Матевосян Г. «Нон ва сўз». Қиссалар. А. Шомирзаев таржимаси. Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

3 Матевосян Г. Хлеб и слово. М. Молодая гвардия, 1974.

нинг оҳангини белгилайди, асар ғоясини, кўзланган мақсадни ифодалайди. Асарнинг яратилишида мазмуннинг чуқур моҳиятига мос келадиган ички оҳангни топа олиш жуда муҳим. Шунинг учун асарнинг бошқа тилда қайта яратилишида ҳам бу катта ўрин тутади. Таржимон аслиятга хос ички оҳангни ҳисобга олиши зарур. Юқоридаги парчанинг ички оҳангига киноявийлик хос. Муаллиф пинҳоний истеҳзо билан сўзлайди, ammo бу истеҳзо замирида улкан дард, чуқур мушоҳада бор. Отбоқар аслида тарихни жуда яхши билмайди, ўзининг армани эканини англайдиган одам ҳам ёлғиз унинг ўзигина эмас. Бу ҳақдаги гапларда нафақат киноя, тирикчилик ўтказиш учун тинмай меҳнат қиладиган, кундалик заҳматлар таъсирида худбинлашган, ўз тарихининг муқаддаслигини, эъозталаблигини ҳис қилмай қўйган одамлар тақдирининг дарди ҳам яширин. Миллий, иқтисодий сиёсатда йўл қўйилган хатолар туфайли қишлоқ кишининг психологияси, характери ўзгара бошлади, у фойдахўр, худбин, лоқайд бўлиб қолди, авлодлар ўртасидаги, тарих билан бугун ўртасидаги кўприқлар бузилди. Асар ички оҳангининг киноявийлиги, киноявийлик моҳиятидаги фалсафийлик Матевосян услубининг характери хусусиятларидир.

Абдумажид Шомирзаев сўзма-сўз таржима қилишга интилган. Ички оҳангни илғай олмагани сабабли киноявийликни деярли йўқ қилган. «Отбоқар арманлар тарихини яхши биларди. Шу билан бирга ўзининг арманилигини тушуниб етган яққо ягона киши ҳам у эди. Бошқалар эса ўзларининг фақат чўпонлару сут соғувчилар, бузоқ боқувчилару жун қирқувчи эканликларини, қишли-қировли кунлар бошланиши билан тоғдан илиқ-иссиқ водийга тушишларинию кунлар илий бошлаши билан яна тоққа равона бўлишларинигина билишарди, холос. Бироқ отбоқарга шунинг ўзи камдек, тоғдан кўринувчи уфқлар чеклангандек туюлар ва у ўзи яхши билган Арманистон тарихини ҳикоя қилишга тушарди». Учинчи гапдаги юкламалар ва «яна тоққа равона бўлишларинигина билишарди, холос» жумласи туфайли киноявийлик учқунлари кўринади, лекин бу атиги учқунлар, оловнинг ўзи эмас. Бундан ташқари, «телятници» сўзи «бузоқ боқувчилар» тарзида ўгирилган. Ҳолбуки, ўзбек тилида «бузоқбоқар» сўзи мавжуд, ясамалик эса нутқни бегоналаштирган. Мурод Муҳаммад Дўст таржиммага ижодий ёндашиб, бадий-услубий ҳамоҳангликни яратишга интилган ва бунга эришган. «Арманлар тарихини отбоқар сув қилиб ичган эди. Гўёки ўзининг армани эканини расмана англайдиган ягона одам ҳам унинг ўзи. Бошқалар ўзларининг анчайин чўпон, подачи, соғувчи, бузоқбоқар эканликларинию кеч куз билан водийга тушиб кетишларини ва кун яна исиган паллада тоққа чиқиб келишларини билишарди, холос. Отбоқар(га)¹ эса бунақа нарсалар озлик қиларди, унга ҳатто тоғ тепасидан очилгучи уфқлар ҳам тордек туюларди ва шу боис ўзи сув қилиб ичган арманлар тарихини оғиздан қўймас эди». Мурод Муҳаммад Дўст киноявийлик бериш учун ўзбек тилининг имкониятларидан кенг фойдаланади. Биринчи жумладаги «сув қилиб ичган эди» иборасида истеҳзо бўёғи мавжуд, иккинчи жумладаги «гўёки» сўзи тилда гапга киноя ифодасини бериш учун ҳам қўлланилади. Муҳими, зўриқиш, ясамалик йўқ, муаллиф услубининг ўзига хос қирраси таржимада акс эттирилган. Таржимон «анчайин» сўзи воситасида Месропдан бошқа кишиларга таъриф берар экан, ҳикоядаги асосий зиддиятлардан бири — тарих учун ўзича жон куйдирадиган отбоқар ва ўз тарихига лоқайд оломон ўртасидаги зиддиятга диққатни жалб қилади. Фақат «арманлар тарихини отбоқар сув қилиб ичган эди» жумласи «отбоқар» сўзи билан бошланса, яши бўлар эди. Чунки, биринчидан аслиятда шундай. Иккинчидан ёзувчи «отбоқар» сўзига урғу бериб, тарих учун жонкуяр Месропнинг ҳам бошқалардек оддий касб эгаси эканини ва унинг оломондан фарқ қилиб турган хислатини кўрсатмоқчи бўлган.

Таҳлилимаздан кўринадики, А. Шомирзаев ёзувчи услубини таржимада акс эттира олмаган. Аслиятнинг ички оҳангини илғай олмагани сабабли руҳсиз, жонсиз таржима яратган. М. Муҳаммад Дўст эса аслиятнинг ички оҳангини юракдан ҳис қилган, ўз таржимасининг бадий-услубий ҳамоҳанг бўлишига эришган. Зеро, бошланишданоқ хатога йўл қўйган А. Шомирзаев ўз таржимасининг яхлит ҳолда манбага мослигини ярата олмаган бўлса, тўғри йўлни топа олган М. Муҳаммад Дўст муқобил таржима ижод қилган.

Ёзувчи услубининг акс эттирилиши таржимада шакл ва мазмун бирлигини қайта яратишнинг муҳим шартларидан бири. Бу борадаги яна бир муҳим шарт — таржимада персонажлар нутқининг тўлақонли тасвирланиши. Маълумки, ёзувчи ўз қаҳрамони характериға индивидуал хислатлар бахш этишда кўпроқ персонажлар нутқи тасвирига таянади. Адабиётшунос олим В. Одиновнинг таъбири билан айтганда, ўз характери ва мавқеига яраша гапиртириш орқали образ тин воситасида индивидуаллаштирилади². Шу сабабли персонажлар нутқини қайта яратиш таржимондан катта масъулият талаб қилади.

«Месроп» ҳикоясидаги асосий персонажлар Месроп, Левон, студент йигит. Бу таржимон учун нисбий енгиллик яратади, лекин спорт термини билан айтганда, энг енгил вазнда ҳам ғалаба қозониш учун маҳорат, тажриба зарур.

Месроп ўрмонда бўлган воқеа ҳақида гапиратиб, қасам ичади. «— Не вру, вот те крест,— лежа в постели, рассказывал мне Месроп». Бу аслиятда берилиши. «— Алдаётганим йўқ, мана хочим,— деб ўринда ётганча менга ҳикоя қиларди Месроп» (А. Шомирзаев таржимаси). «— Исо тортилган хоч ҳақиқи, алдаётганим йўқ,— деб ҳикоя қиларди Месроп тўшагида ётиб» (М. Муҳаммад Дўст таржимаси). Шомирзаев таржимасида инсоннинг қасам ичиш пайтидаги гапиртириш оҳанги йўқолган, бундан ташқари гапиртириш тартиби жонли тилга хос эмас. Мурод Муҳаммад Дўст қасам ичишдаги тантанаворлик оҳангини бера олган, хочнинг қасамни тасдиқлаш учун ваколати борлигини ҳам таъкидлаб кўрсатган. Асар иштирокчилари нутқидаги ўзига хосликларни таржимонлар қай даражада акс эттира олганини қуйидаги мисол орқали кўриш мумкин. Месроп тарих ҳақида гапиратиб: «Храбрый Назар, одним махом сто побивахом, ишь...» (Аслият). «Назар ботир, бир зумда юзтасини ер тишлатган, эх-е...» (А. Шомирзаев таржимаси). «Назар ботирни олсак, у киши битта чапак билан юзта жонни чалпак қилдилар!» (М. Муҳаммад Дўст таржимаси). Аслиятдаги нутқда ўзига хослик бор, ички қофия — саж усули қўлланилган. Мурод Муҳаммад Дўст таржимага ижодий ёндашиб, аслиятдагига мос нутқ яратган, саж санъатини сақлаб қолган. Унинг таржимасидан

¹ Бу ерда — га қўшимчаси тушиб қолган бўлса керак.

² Одинов В. О языке художественной прозы. М., «Наука», 1973.

китобхон катта эстетик завқ олади. Беихтиёр халқ иборасига ҳам айлиниб кетишига ишонасан киши. А. Шомирзаев нутқдаги ўзига хосликлардан ташқари унда ифодаланаётган маънога ҳам кўп эътибор бермайди. Натижада персонажлар ўз гапи билан нима демоқчилиги китобхонга қоронғу қолаверади. Масалан, Левон милтиқни синдириб қўйган Месропни оғоҳлантириб, яйловга «айиқ» келиши мумкинлигига ишора қилади. «— Ночь темная, может гость пожаловать,— сказал он, уходя» «— Қоронғи тун, битта-яримта кўноққа келиб қолиши мумкин,— деди у кетатуриб» (А. Шомирзаев таржимаси). «— Тун қоронғи, «меҳмон» келадиган кўринади,— деди у кетаётиб (М. Муҳаммад Дўст таржимаси). Кўриниб турибдики, Мурод Муҳаммад Дўст Левоннинг гапидаги мақсадни китобхонга аниқлаш олган, гапга керакли урғуни, керакли оҳангни беран олган. А. Шомирзаев эса аслиятда сўз тартиби орқали ифодаланган ишорани таржимада акс эттира олмаган.

Персонажлар нутқини ифодалаш учун ўзбек тилидан мос эквивалентлар топишда ҳам Абдумажид Шомирзаев кўпол ўзлаштиришларга йўл қўяди. «Хочешь выстрелю три раза — на четвертый пробью собаке ухо?» (Аслият). Шомирзаев таржимасига эътибор беринг: «Уч марта отиб кўриб — тўртинчисидан кўпакнинг қулоғидан дарча очиб қўйишимни хоҳлайсанми?» Ўзбек тилида «қулоғининг тагидан дарча очмоқ» ибораси мавжуд, лекин бу таржимонга «қулоғидан дарча очиб» тарзида қўллаш ҳуқуқини бермайди. Бу тарзда қўллаш тил материални суғистирмоқ қилишдир. Қиёслаш учун М. Муҳаммад Дўст таржимасини келтирамиз. «Кел, гаров ўйнаймиз, уч марта машқ учун отиб кўраман, кейин тўртинчи ўқ билан итнинг қулоғидан ураман». Бу парчадан таржимон гапирётган персонаж — йигитчанинг характер хусусиятини ҳисобга олиб, иш кўрганлиги аён бўлади. Яна бир мисол: «И своего теста, хромого доолчи нашего села тоже приставил к ним» (Манба). Довул чолғу асбоби сифатида халқимизга таниш, ўтмишда бор бўлган. А. Шомирзаев буни эътиборга олмай, юқоридаги гапни шундай ўғиради: «ўзининг қайнатаси, қишлоғимизнинг чўлоқ доолчиси — доирақшини ҳам уларга қўшди». Биринчидан, «доолчи» деб бериш нотўғри (бу сўзнинг русча имлодаги ифодаси); иккинчидан, довул билан доира ўртасида катта фарқ бор. Мурод Муҳаммад Дўст уни тўғридан-тўғри «довулчи» деб таржима қилган.

Энди Матевосян асарларида миллийликни ифодаловчи «ахчи», «айта» сўзлари ҳақида. Арман таржимашуноси А. Шатирян таржимон Анаит Баяндурнинг тўғри, мақсадга мувофиқ иш тутиб, юқоридаги сўзларни Матевосян асарларининг русча таржималарида сақлаб қолганини таъкидлаб кўрсатади¹. А. Шомирзаев шу борада тўғри йўлдан борган, муайян изоҳ берган ҳолда «айта», «ахчи» сўзларини ўз таржимасида сақлаган. Арман эркакларига, аёлларига мурожаат учун қўллашга қараганда бу сўзлар Мурод Муҳаммад Дўст таржимасида йўқ, бу ҳикояда миллийлик сифатининг бирмунча пасайишига сабаб бўлган. Балки, таржима халқимизга янада яқинроқ бўлиши учун шундай қилингандир, барибир миллий руҳнинг сақлинишига ҳаракат қилиш зарур.

Грузин таржимашуноси Г. Гачечиладзе шундай ёзган эди: «Таржима шунинг учун ҳам санъатки, унда шакл ва мазмун бир-биридан ажратилган ҳолда эмас, балки бир бутун ҳолда қайта яратилади... Таржимон оригиналга мос шакл ва мазмун бирлигини яратиши лозим». ² Юқорида бир асарнинг икки таржимасини таҳлил қилдик. Ёзувчи услуби ва персонажлар нутқи тасвири қай даражада акс этганини текшириб, таржималарда аслиятга мос шакл ва мазмун бирлигини қайта яратиш масаласини кўриб чиқдик. Шакл ва мазмун бирлигини тақдоран яратишдек мураккаб, сермуаммо жараёнда ўз ишига ижодий ёндашган таржимонгина адекват таржима қила олиши шубҳасиз. Мутаржим, энг аввало, ўзи таржима қилаётган асарнинг ички оҳангини, муסיқасини илғай олиши керак. Шу билан бирга у ўз ишини текшириш, қиёслаш учун иккита таянч нуқтасига таяниши мумкин. Биринчиси — аслият контексти бўлса, иккинчиси — таржима контексти. Дунёни ағдар-тўнтар қилиш учун Архимедга битта таянч нуқтаси кифоя экан, иккита таянч нуқтасига эга таржимон нималарга қодир эмас! Лекин у таржимани остин-устун қилмаслиги, аксинча аслиятга бадий-услубий ҳамоҳанг таржима яратмоғи керак. Контекстларга суяниб иш қуриш таржимон учун шакл ва мазмун бирлигини қайта яратишда катта имкониятлар беради.

Контекст тушунчаси ғоят кенг ва теран бўлгани учун тасниф қилишни талаб этади. Контекстларни шартли равишда қуйидагича хиллаш мумкин: 1. Лисоний контекст. 2. Тархий контекст. 3. Адабий-назарий контекст. Лисоний контекст доирасида айрим сўз ёки парчаларнинг, турли бадий воситаларнинг ва бутун асарнинг конкрет мазмуни, маъно ифодаси, стилистик бўёқлари белгиланади. Тархий контекст ичида асар яратилган даврни, ижтимоий-сиёсий муҳитни, шоирнинг ҳаёт йўли ўрганиш, ҳисобга олиш талаб қилинади. Адабий-назарий контекст эса асар мансуб бўлган адабиётнинг ўзига хосликларини, адабий методи ва аъёнларини, ёзувчининг ижодий принципларини билишни тақозо қилади.

Кўриниб турибдики, аслиятни контекстуал ўрганиш учун таржимон жуда кўп меҳнат қилиши зарур. Бундан бўйин товлаш эса салбий оқибатларга сабаб бўлиши мумкин.

«Месроп» ҳикоясини таржима қилишда А. Шомирзаев маълум даражада бир ёқламалikka йўл қўйган. У аслият контексти доирасида ҳам, таржима контексти доирасида ҳам масъулиятсизлик билан иш кўрган. Ҳолбуки, «...ижод заҳматини чекишда таржимоннинг қисмати муаллифникидан қолишмайди. Ҳар гал образ, вазият ва руҳий ҳолат ифодаси талабига, кўра у етти қават контекст тагига тушиб, айна керакли сўзни топиши лозим»³. М. Муҳаммад Дўст аслият контексти ва таржима контекстининг етти қават тагига тушади. Натижада, таъбир жоиз бўлса, таржимани еттинчи осмонга олиб чиқади, яъни адекватлик, бадий-услубий ҳамоҳанглик бўйича юксак бўлишини таъминлайди. Гапирсанг тоблаб гапир, исботлаб бошлаб гапир деганлар. Фикрларимизни исботлаш учун «Месроп» ҳикояси таржималарининг бошқа қиррасини кўриб чиқамиз.

Грант Матевосяннинг ҳикояси композицион жиҳатдан ўзига хос ва мураккаб. Бунинг боиси ёзувчи тасвирлаётган воқеликнинг, муносабатларнинг мураккаблиги. Адиб ҳикоянинг асосий ғоясини ифодалаш учун деталлаштириш унсурини фойдаланади. «В лесу, в овражке, на деревьях надписи вырезаны: это наши пастухи свои имена вывели и погоду даже обозначили: «Писалось в пасмурную вольную погоду.» Стоит такое дерево себе, стоит и вдруг, глядишь, схватил его ихний

¹ Мастерство перевода. Сборник № 11. М. Сов. писатель, 1977.

² Гачечиладзе Г. Проблемы реалистического перевода. Тбилиси, 1961.

³ Таржима санъати. VI китоб. Т., 1985.

чабан, привязал к волю и тащит к себе волоком». Бу парча асосий воқеалар юз беришидан олдин бериләди. Бундаги деталлар катта рамзий маънога эга ва улар иштирок қилган эпизодлар ҳикоянинг уч жойида бор. Ҳисордаги парча воқеалар тугуни вазифасини ўтайди. Шунингдек, ҳикоядаги асосий зиддият — Месроп ва озарбайжонлар ўртасидаги зиддият ҳам шу парчадан бошланади. Дарахт — асосий деталь. Дарахт энг аввало тарих. Унда аждодларнинг мероси мужассам. Дарахтдаги ёзув болаларга боболарнинг ҳаёти, меҳнати ҳақида эслатиб туради, авлодларро кўприк сифатида тарих ва бугунни боғлаб туради. Лекин авлодлар тарихга бефарқ муносабатда бўла бошлашди, тарих унутилаёзди, ҳар бир киши ўз элининг тарихи учун, боболардан қолган мерос учун жавобгар экани эсдан чиқа бошлади. Натижада дарахт кесилди, яъни тарих таққирланди, зеро бошқа миллат кишиси учун ўзга миллат тарихининг гувоҳи бўлган, отамерос нарсалар табаррук, муқаддас бўлмаслиги мумкин. Қайси бир миллат ўз тарихини қадрламас, эъозламас экан, бу тарихни бошқа миллат кишиси оёғости қилиши эҳтимолдан холи эмас. Худди шу кўринишдан сўнг Месроп бошқаларга авлодлар олдидаги бурчини адо этиш кераклиги ҳақида жон куйдириб гапирди, фаол ҳаракат қилишга чақиради. Энди шу парчанинг таржималарига назар ташлайлик. «Ўрмонда, жарликларда, дарахт таналарида ўйиб ёзилган ёзувлар бор: подачиларимиз ўз исмларини уларга нақшлаб, ҳатто об-ҳаво қандай бўлганини кўрсатишган: «Бўри болалаётган ёғингарчилик кунда ёзилди». Шунақа ёзувли дарахт кўз ўнгингда ўз ҳолича яшаб турганди, баногоҳ, қарабсанки, уларнинг чўпони уни шартта кесиб, ҳўкизга судратиб кетяпти». Бу А. Шомирзаев таржимаси. Таржимон гап қурилишига эътибор бермайди, мантиқ бузилаётганини сезмайди, ўзбек тилига ёт гап конструкциялари яратади. Таржимага кўра ёзувлар дарахт таналаридагина эмас, «ўрмонда, жарликларда, дарахт таналарида...» бор бўлиб қолган. Ҳолбуки, «ўрмондаги, жарликлардаги дарахтларнинг таналарида...» деб ўгириш билан мантиқсизлик барҳам топар эди. Деталга юкланган ғояни сусайтириб, китобхонни ғалати аҳволга солиб қўядиган бундай нуқсоннинг оқибатини тасаввур қилиш мумкин. «Писалось в пасмурную солнечную погоду» ёзувида ҳам тарихга, севимли ёзувчимиз Абдулла Қодирий таъбири билан айтсак, тарихнинг кир, қора кунларига ишора бор. А. Шомирзаев бу ёзувни «Бўри болалаётган ёғингарчилик кунда ёзилди» тарзда ўгиради. Ҳалқимизда шундай гап бор. Баҳор кунларида кўёш чиқиб, бир томондан ёғир ёққан пайтда «Бўри туғди, бўри болалади» деган ибора ишлатилади. Лекин бу иборанинг русчадаги гап сингари қора бўёқлари, салбий оттенкалари йўқ, шунинг учун ёзувчининг мақсадини ифодалашга ожизлик қилади. М. Муҳаммад Дўст бу ёзувни «Қашқиркезар бузук бир ҳавода ёзилди» деб ўгириб, тўғри қилган менимча. Қиёслаш учун юқоридаги парчанинг М. Муҳаммад Дўст амалга оширган таржимасини ҳам келтирамиз: «Сойликда ўсган ўрмондаги ёзувлар ҳам бизники, бизнинг чўпонлар дарахтларга отларини ёзишган, ҳатто ўшандаги об-ҳавонинг қандай бўлганини битишни ҳам унутмаган: «Қашқиркезар бузук бир ҳавода ёзилди». Ана шундай белгили дарахт кўз ўнгингда ўн йил, йигирма йил туради-ю, кейин бир кун келиб қарасанг, уларнинг чўпони шартта йиқитиб, ҳўкизга судратиб кетибди».

Юқоридаги деталлар асосий воқеалар бўлиб ўтгандан кейин бериләди, бу эпизод воситасида асосий ғоя янада кучайиб, янги сифатларга эга бўлади: «Месроп думал, что где-то поблизости должно быть дерево, на нем вырублены имена — его, Андраника, Гикора, Амаяка... «Пасли свиней 25.V.22г». Месроп сурувларни безовта қилаётган айикни ўлдириш учун ўрмонга келган. Қўлида милтиғи бўлса-да, у ўзини ожиз ҳис қилаяпти, қўрқаяпти. Ўзига далда бериш учун тарихни эслайди, лекин боболар мерос қолдирган ёзувларни эмас, ўз тенгқурлари билан ёшлиқда ўйиб ёзган ёзувларни эслайди. Чунки отамерос ёзувлар бор дарахтлар йўқ; Месроп мансуб авлод уларни асраб қололмади, шунинг учун тарих уларга мадад бера олмайди. Месроп авлоди болалигидан меҳнат қилиб тирикчилик ўтказишга, яшаш учун курашга маҳкум бўлган. Улар учун ҳавонинг қандайлиги, яъни ижтимоий-сиёсий аҳволнинг қандайлигидан кўра ўз меҳнатлари, ўз манфаатлари асосий ўринда. Қишлоқда юргизилган иқтисодий сиёсатнинг нуқсонлари туфайли улар нон топиш учун тинмай меҳнат қилишга мажбур бўлдилар. Натижада худбинлашдилар, тарихни унутдилар. Шу худбинлик сабабли нафақат тарихдан, табиатдан ҳам узилиб қолдилар. Шунинг учун Месроп ўзи бир пайтлар чўққа боққан ўрмонда безовта, ноқулай аҳволга тушган, ўрмон учун бегона, душман бўлиб қолганини сезиб турибди.

Дарахт бу парчада ҳам тарих, ҳам табиат рамзига айланди. Биринчи эпизодда у инсон ва тарих ўртасидаги муносабатни ифодалаган бўлса, энди шу билан бирга инсон ва табиат орасидаги муносабатни ҳам акс эттирмоқда. Бу эпизодлардаги деталларга кўп тўхталганимиз боиси — таржимонлар ифода этилган ғоя, мазмунни қандай тасвирлаганликларини кўрсатиши. Таржималарни қараб кўрайлик. «Месроп шу яқин атрофда танасига ўзининг Андраник, Гикор, Амаякнинг исмлари ййиб ёзилган дарахт бўлиши керак, деб кўнглидан ўтказди. «Чўққалар боқишди 25.V.22 й.» Бу — А. Шомирзаев таржимаси. Энди М. Муҳаммад Дўст таржимаси: «У дадилроқ бўлишга аҳд қилди, ўзича, яқин ўртада дарахт бор, унга Андраник, Гикор, Амаяк ва ўзимнинг отим ййиб ёзилган деб ўйлади... «25.V.22 й.да чўққа боқиб юрдик». Шомирзаевга яна ҳарфҳўрлик халақит берган, яна гап қурилишида чалқашликлар бор. «Пасли свиней» жумласи «Чўққалар боқишди» тарзида ўрилган. Хўш, чўққалар кимгадир кўмаклашишдики ёки нимгадир назар солишдики? Ҳаракатнинг эгаси чўққаларми ёки болаларми? Оддийгина жумланинг «фотографик» таржимаси бу парча орқали ифодаланган мазмуннинг чигаллашишига сабаб бўлган. М. Муҳаммад Дўст эса тилнинг табиийлигига интилиб, сохталикдан йироқ кета олган ва бу билан ўз таржимасининг аслигига яқин бўлишига эришган.

Юқоридаги деталлар иштирок қилган сўнги эпизод кўп жиҳатдан аҳамиятли. У, энг аввало, асарнинг асосий ғоясини ифодалайди, образ динамикасини акс эттиради, ҳикояни композицион томондан яқунлайди. «Месроп жив и посеячас, делает глупости одну за другой, с топором в руках целыми месяцами не вылезает из леса, чистит родники, из липовый коры делает кружки и оставляет их возле родников; на камнях, над родниками, на мху вырезает «Месроп К. XX в.», мол Месроп Казарян, двадцатый век» (Аслият). Месроп ҳаёт маъносини кашф қилди, яъни инсон ўз меҳнати билан эзгуликка хизмат қилиши, авлодларга эзгуликни, яхшиликни мерос қолдириши, табиатни асраб-авайлаши керак. Агар инсон меҳнати табиатга зиён-заҳмат етказмаса, инсон ва табиат ўртасида зиддият пайдо бўлмайди. Зеро, табиат ҳам авлодларга мерос қоладиган нарса,

яъни табиат — тарихнинг бир қисми. Инсон ўз тарихини асраб-авайлаб, боболардан қолган эзгу хислатларни авлодларга етказиши зарур.

Худбинлик инсон қадр-қимматини ерга урувчи иллат. Киши қанчалик худбинлик ботқоғига ботиб бораверар экан, тарихдан шунчалик узилаверади; инсонликнинг асосий шarti — меҳнатни эзгулик йўлида қилиш кераклигидан узоқлашади ва ўз манфаати деб тарих ва табиат, аждод-авлодлар олдидаги бурчдан воз кечади. Инсонпарвар бўлиш, эзгуликка интилиш — мана, инсоннинг тарих, табиат, келажак, одамлар олдидаги бурчи, авлодларга қоладиган мероси. Муаллиф ўз ғоясини юқоридаги парча орқали ифодалар экан, яна бир хусусиятга китобхонни жалб этмоқчи бўлади. Ҳикоядаги воқеалар тарих факультетида ўқийдиган йигит нуқтаи назаридан баҳоланиб, баён қилинади. Бу йигит учун Месропнинг иши нодонликдай туюлади, Месроп англаган ҳаёт ҳақиқати бемаъниликдай кўринади. Муаллиф бу орқали ёшлар психологиясида, характерида ҳукмрон бўлиб қолган қарашларни ифодалайди ва бундан бошқаларни огоҳлантириб қўйишни ўз бурчи деб билади. Чунки бадий асар ҳаёт ҳақиқатини тўла-тўқис акс эттириши билан ўзида илгари сурилган ғояга бўлган қарама-қаршиликларни, ўша ғояни ифодалаган воқеа-ҳаракатнинг сабаб, оқибатларини ҳам кўрсатиши керак.

А. Шомирзаев бу парчанинг моҳиятини, аҳамиятини сезмагани учун қуйидагича таржима қилади: «Месроп ҳозир ҳам тирик, бир номаъқулчилик орқасидан бошқасини қилади, қўлида болта кўтариб, ойлаб ўрмондан чиқмайди — булоқларни тозалайди, арғувон пўстлоғидан ҳалқачалар ясаб, булоқлар ёнида қолдиради, тошларга, булоқлар тепасига, йўлқаларга сўзларни ўйиб ёзади: «Месроп К. XX а». — Месроп Казарян, XX аср эмиш». Бу парчадаги гап қурилишининг чалқашликларини бир четга қўйиб турайлик. Шомирзаев кўпол мантиқсизликка йўл кўяди, яъни «кружки» сўзини «ҳалқачалар» деб таржима қилади. Бу билан Месропни китобхон учун бутунлай жиннига айлантиради, асарнинг асосий ғоясини чигаллаштириб абгор қилиб ташлайди. Беихтиёр ёзувчи ва таржимашунос Вл. Россельснинг сўзлари ёдга тушади: «Муסיқа тараннумида битта сохта оҳанг тўғғуни қанчалик бузиб юборса... таржимада нотўғри қўлланилган калит сўз ҳам қарийб асарнинг бутун концепциясини йўққа чиқариб юбориши ҳеч гап эмас... Масала шундаки, ҳар доим асар композициясининг тузилиши хусусиятини синчиклаб бўлиб олиб, унда сўз калаваларини, сўз боғловчиларини, муаллиф ғояларининг символларини аниқлаб, уларга адабий эквивалент қидириб топиб, таржима тили заминида асл нусхадагидек жозибали, жиддий ва катта таассурот қолдирувчи янги бино қуриш лозим»¹. Дейлик, Шомирзаевнинг бу гапдан хабари йўқдир, лекин таржимонлик масъулияти уни шу гапдагидек иш кўришга чорлаши керак эди. Ахир, «кружки» сўзини «қосачалар» деб ўгириш билан мантиқсизлик барҳам топган бўларди. Ҳарфхўрлик орқасидан асардаги нутқий-услубий ўзига ҳослик, характерлар қиёфасигина эмас, асар ғоясига катта шикаст етказилгани ғоят таассуфли ҳол. М. Муҳаммад Дўст эса таржима жараёнида Вл. Россельс айтганидек иш тутади, аслиятдаги ўзига ҳосликларни акс эттира олади: «Месроп ҳали ҳам тирик, ҳали ҳам қуйилмаган, қўлига болта тутиб, ўрмондан бери келмайди — булоқларни тозалайди, жўка қобиғидан коса ясаб, булоқ бошларига қўяди; булоқлар устидаги тошларга, қояларни қоплаган моҳларга: «Месроп К. XX аср», яъни Месроп Казарян, йигирманчи аср деб ўйиб ёзади». Ҳа, Матевосяндай ёзувчининг лоақал битта ҳикоясини қойилмақом қилиб таржима қилиш учун таржимон ҳеч бўлмаганда ўз ишига Матевосяндай муносабатда бўлиши керак, шекилли.

Кўриниб турибдики, А. Шомирзаев ўз таржимасида ёзувчи услубининг ўзига ҳослигини, аслият тилининг хусусиятларини акс эттира олмаган, асар руҳини англай олмаган. Сўзма-сўз таржима қилиши туфайли аслиятга бадий-услубий ҳамоҳанглик яратилмаган.

М. Муҳаммад Дўст ўз ишига ижодий ёндашган, манбага мос шакл ва мазмун бирлигини таржимада сақлай олган. Натижада адекват таржима яратилган. Мен А. Шомирзаев таржимасини бутунлай йўққа чиқармоқчи эмасман. Бу ишни амалга ошириш учун у кўп меҳнат қилган, изланган, лекин Сукрот айтганидек, «Платон — дўстим, аммо ҳақиқат ундан қадрлироқ!» А. Шомирзаев таржимасининг ҳам, М. Муҳаммад Дўст таржимасининг ҳам ўзига яраша ютуқлари ва камчиликлари бор. Фақат А. Шомирзаев таржимасини ўт-ўланлари сарғайиб ётган қирга қиёслаш мумкин, яъни яшил майсалар — таржима ютуқлари шу заъфаронлик остида яққол кўзга ташланмайди. М. Муҳаммад Дўст таржимасида эса аксинча. Сарғайган майсалар — нуқсонлар ям-яшил ўтлоқ ичида деярли кўринмайди. Таржимадаги жозоба ҳам шунда.

¹ Таржима санъати. 3-китоб. Т., 1976.

Кибриё Қаҳҳорова

МЕН ДАРДИМНИ КИМГА АЙТАМАН?

Бугунги кунда Кибриё Қаҳҳоровани журналхонларимизга махсус таништириб ўтиришга ҳожат йўқ. Сабаби, адабиёт мухлислари ва кенг жамоатчилик уни моҳир таржимон, классик меросимизнинг зукко билимдони ҳамда машҳур ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор ижодининг толмас тарғиботчиси сифатида яхши билишади.

Айниқса, эҳтирос ва жасорат билан ёзилган «Чорак аср ҳамнафас» номли китоби устоз хотирасига қўйилган муносиб ёдгорликка айланди. Бу жажжи китоб барча ўзбек хонадони тўридан жой олди. К. Қаҳҳорованинг узоқ йиллик заҳматли меҳнатлари тўғрисида бугунги кунда ўзбек китобхонлари Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, М. Горький каби буюк рус ёзувчиларининг оламини забт этган нодир асарларини ўз она тилларида ўқишга муяссар бўлдилар. «Уруш ва тинчлик»дек шох асарнинг ҳар бир жумласи, ҳар бир сўзини ўзбек тилида аслига монанд ҳолда тиклаш қанчалик оғир меҳнат эканини кўз олдингизга келтириб кўринг! Таржимон бу заҳматли ва айни замонда завқ ва сурурга тўла ишни беминнат адо эта олди.

Кибриё Қаҳҳорова ўзбек, тожик, форс, рус тилларини мукамал билади ва бу тилларда бунёд этилган адабиёт дурдоналаридан баҳраманд бўла олади. Шунинг учун ҳам у ўзбек тилига форс-тожик адабиётининг нодир намуналарини («Нодир ҳикоятлар» тўплами) таржима қилиб, бу борда ҳам ўз маҳоратини намойиш эта олди.

К. Қаҳҳорова ўзбек адабиётини қардош Тожикистонда тарғиб қилишда ҳам фаол жонбозлик қилиб келмоқда. У устоз Абдулла Қаҳҳорнинг қатор ҳикоя ва қиссаларини тожик тилига таржима қилиб, Душанбе шаҳрида нашр эттирди. «Сароб» романи ҳам шу кунларда чиқиш арафасида турибди.

Адибанинг изланиш доираси кенг. У ҳозирги ҳаётимизда қизғин кетаётган қайноқ жараёнларга, долзарб муаммоларга фаол муносабат билдиради, она тилининг софлиги, ҳар бир сўз, иборанинг ўз ўрнида ишлатиш зарурлиги ҳақида куюниб гапирди. Адабий меросимизни нашр этишда йўл қўйилган айрим пала-партишликларни бартараф этишдан асло эринмайди.

Опамиз ҳозир 75 ёшдан ошди. Аммо хотиржам яшашни, ижод заҳматидак холи бўлишни хаёлига ҳам келтирмайди. Ана шу куюнчаклик, бедорлик, тиниб-тинчимаслик опанинг бахти, қисматига айланб кетган десак муболаға бўлмас.

Бугунги суҳбатимизда Кибриё опа кўпдан бери дилини безовта қилиб юрган айрим муаммолар ҳақида гапириб берди.

— Қайта қуриш шарофати билан биз жуда кўп дарду ҳасратларимизни рўй-рост айтиш, узоқ йиллардан бери кўнглимизда тугун бўлиб ётган дардларимизни ечиш имкониятига эга бўлдик. Ҳаммадан кўра мени ташвишга солаётган нарсани биздан кейинги авлоднинг адабий меросимиздан маҳрум бўлиб қолиши масаласи. Қайси бир «ташабускор»нинг таклифи билан биз 29-йилда араб алифбосидан воз кечиб, лотин алифбосини қабул қилдик. Кейинчалик бу ҳам бўлмади шекилли, «криллица»га ўтдик ва шу билан одамларни чаласавод қилиб қўйдик.

Ҳозирги даврда, модомики биз қайта қуриш муносабати билан ўтмишда йўл қўйган хатоларимизни тузатар эканмиз, биринчи навбатда ишни ўзимизнинг қадимул айёмдан қолган алифбомизни, араб алифбосини тиклашдан бошлашимиз керак.

Менинг назаримда бу ишни ибтидоий мактабдан, бошланғич синфлардан бошлаш керак. Араб, форс-тожик тиллари таълими ҳам ўрта мактабдан йўлга қўйилса мақсадга мувофиқроқ бўлур эди. Бу тилларни билмасдан туриб адабиётшунос олим бўлиш сира мумкин эмас. Мана Машрабнинг бир муссаббаини олинг:

Эй ғунчаи навхези гулистони малоҳат
Эй тозаниҳоли чаманоройи назокат
Зулфи сияҳинг фитнаю холу хатинг офат
Йўлингда тегар бошима минг санги маломат.

Агар биз бу сатрларни тожик тилига ўғирмоқчи бўлсак қуйидагича бўлади:

Эй ғунчаи навхези гулистони малоҳат
Эй тозаниҳоли чаманоройи назокат.

Мана кўриб турибсизки, охири сатрни истисно қилганда ҳаммаси тожикчада ҳам айнан. Шунинг учун ҳам биз адабий меросимизни чуқур ўрганаман десак, форс-тожик тилини яхши билишимиз зарур.

Устоз Абдулла Қаҳҳор 60-йилларда радио ва телевидение ходимлари билан бўлган учрашувда тил масаласида тўхталиб шундай деган эдилар: «Нима учун кўча ҳаракати қондасини бузган кишига милиция ҳуштак чаладию бутун бир тилни бузаётган кишиларга ҳеч ким ҳеч нарса демайди».

Бугунги кунда биз матбуот тилини кўздан кечирсак, тепа сочимиз тикка бўлади. Қайси бир нўноқ журналистнинг айби билан тилимизга «ноқоратупроқ» деган сўз кириб кетган эди, эндиликда қаерда дўппи тор келса «но»ни ишлатамиз-қўямиз. Қайси бир деҳқон «бизнинг ерлар ноқоратупроқ» деб гапиради. Мен аминманки, ҳаммаси «бизнинг ерлар бўз ер» дейди.

«Сунъий» деган сўз турган жойда «нотабий» деймиз. «Ғайриқонуний»нинг ўрнига «ноқонуний» деб ишлатамиз. «Одобсиз», «уятсиз», «манманликка берилган» деган сўзлардан «нокамтарин»ни афзал кўрамиз. «Керак эмас» ўрнига «нокерак» деймиз. Бу ибора баъзи бир журналистларимизга шу даражада ёқиб қолиптки, расмий ЎзТАГ ахборотида: «фалон миллиард сўмлик нозуқа-овқат халқ истеъмоли моллари...» деб ёзди.

— Бундай сунъий сўз ясашига хоҳлаганча мисол келтирса бўлади: нозарур, нореал, номуҳим, носоз, ноишлаб чиқариш, ноодил, нотенг... Сиз жуда тўғри илғадингиз: оддий халқнинг гапида бундай сўзлар ишлатилмайди. Еш шоирларимиздан бири таржимада «ноодамий курул» деган бирикмани қўлади. Сунъий, сохта, ясама сўз. Шундоққина тишга тегиб турибди. Шу кетишда бўлса, тилимиздаги маъно товланишларига, айниқса, шаклдош, маънодош ҳамда зид сўзларга жиҳдий пугур етади. Масалан, соғлом сўзини олинг. Унга қарама-қарши маънода бемор, касал, хаста каби сўзлар ишлатилади. Ҳозир эса носоғломлик деб кўп гапириладиغان бўлди. Бундай ясама сўзлар ҳадеб такрорланавериб, одатга айланса, муомалага кириб кетса, тилимизнинг маъно товланишлари ва сўз бойлигига фаят зиён етказида. Яхши сўзининг зидди ёмон. Энди нояхши ёки ноёмон деб айтиб кўринг-чи! Ниҳоятда бемаъ依лик бўлади.

— Ўзбек тилига давлат мақоми берилсин деб жон куйдирамиз-у, тилимизнинг қонун қондасини бузаётган одамларга лом-мим демаймиз.

«Ичкиликбозлик» деган атамани ишлатяпмиз, бу ҳам мантиқсиз. «Қартабоз», «қиморбоз», «кафтарбоз» деган сўзлар бор, аммо «ичкиликбозлик» деган сўз йўқ. «Боз» сўзи «бозингар», яъни ўйновчи деган сўздан келиб чиққан. Қарта ўйнаш мумкин, қимор ўйнаш мумкин, лекин ичкилик ўйнаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам «ичкиликбозлик» мутлақо нотўғри, бу сўз қуйма эмас, ясама. Нашавандларни «ғиёҳванд» деб ёзадиган бўлдик. Ғиёҳ бу ўсимлик. Менимча «нашаванд» дейиш керак. Агар кўкнордан тайёрланган бўлса, унда «кўкнорий» бўлади.

Бутун классик адабиётимизда ичкиликка ружу қўйган одамларни «майзада», «майпараст» дейилган. Биз ҳам шу сўзни ишлатса нима бўларкин?

Яқинда газеталаримиздан бири «Сиям эгизаклари»ни «башарадошлар» деб ёзипти. Ўзимизнинг ўзбек тилида «эгизаклар», «Фотима-Зухра», «Ҳасан-Ҳусан» деган сўзлар бор-ку!

Тожик халқи билан ўзбек халқи ён қўшни бўлгани учун ҳам жуда кўп сўзлар муштарак бўлиб қолган. Масалан, «капкир», аслида кафкир, яъни кўпик олинадиган, «оташкурак» — бу сўзнинг куракка сира алоқаси йўқ, «оташгирак» яъни ўт олинадиган, «дазмол» асли «дарзмол» дарз — чок, чокни босадиган, «чучвара» яъни «тўшбарра», барранинг тўшидан қилинган таом. Тошкентликларнинг «махорасини» олинг. Бу ҳам асли тожикча «наҳорий» сўзидан олинган, яъни наҳорда тановул қилинадиган таом. Булар фаят кундалик ҳаётимизда учрайдиган сўзлар. Классик адабиётимизнинг тилини юқорида кўрсатган эдик. Бугунги кунда энди «ҳамшаҳар», «ҳамқишлоқ», «ҳаммактаб» ишлатсак, тилимизнинг бойлигига футур етказар эканми? Тасаввур қилинг, ҳозирги кунда юқорида қайд этилган сўзларни тилимиздан чиқариб ташласак, унинг ўрнига нимани ишлатамиз? Тил, умуман, халқ тили ҳисобидан бойийди.

«Таможний» деган сўз ҳам «тамғачи» сўзидан келиб чиққан. Ёки адмирал деган сўзни олинг. Бу ҳам арабча. Аслида «амирулбаҳр», яъни денгизнинг амири. Ёхуд «Урра!»ни олинг, бу ҳам ўзбекча «ур»дан келиб чиққан.

— Айни замонда, тожик тилига ҳам жуда кўп ўзбекча сўзлар ўзлашиб кетган ва унумли ишлатилади. Масалан, ав (ов): қош, арслон, ақа (тилла пул), ақточи, байтал, илғор, инжиқ, инжу, кўналдош, лочин, отун (отин), оғо (ога), оқса(қ)ол (оқсоқол), тўғри, ўлка ва ҳоказо. Ҳатто айрим ўзбекча сўзларга форс-тожик тилига хос қўшимчалар қўшилиб, янги маъно касб этган ҳолатлар ҳам кўзга ташланади: байрақ (байроқ) сўзига қўшимча қўшиш орқали тожик тилида байрақбар, байрақдор, байраққаш, байрақнамой каби сўзлар ясалган. Улоқ сўзи тожик тилида ҳам ўзбекчадаги каби барча маъно товланишлари билан ишлатилади: от-улов, пайванд қилиш, ўйин турти (қўпкари), эчкининг боласи сингари маъноларда... Буни табиий ҳол деб қараш керак. Машҳур олим Е. Э. Бертельс айтганидек, ўзбек ва тожик халқлари кам деганда икки минг йилдан ортиқ вақтдан бери ёнма-ён яшаб, яхши қўни-қўшничилик, қўда-андачилик қилиб келмоқда. Бу икки тилнинг бир-бирига самарали таъсир кўрсатиб, бир-бирини бойитиш ҳодисасини чуқур тадқиқ этиш керак. Шундай қилсак, халқларимиз ўртасидаги дўстона алоқалар мустаҳкамланишига амалий ҳисса қўшган бўлаемиз.

Ҳозир ҳар икки тилда юнонча ёки хитойча сўзлар учраса, бунга ҳам ажабланмаслик керак. Масалан, халқ орасига жуда сингиб кетган пиёла, пул, симиё, устурлоб, фалсафа, қандил, қақнус, қўтос каби сўзлар аслида юнон тилидан ўзлашган. Бу ҳодиса тилимизнинг қадимийлиги, олис асрларда жаҳондаги жуда кўп халқлар билан яқин алоқада яшаганидан далолат беради.

Тилда баъзан жуда ғалати ҳодисалар ҳам учрайди. «Утюг» [дазмол] сўзи рус тилига ўзбекча ўт-луқ сўзидан ўтган. Қадимги туркий халқлар уни шу тарзда ишлатганлар. Тасодифни қарангки, ҳозир рус тилидан «утюг» жуда мустаҳкам ўрин эгаллади, ўзбек тилига эса форсча-тожикча даз-

мол сўзи сингиб кетди. Ёки «айва», «ҳайва» сўзи туркий тилда беҳини англатади. У шу шаклда рус тилига ўтди. Ўзбек тилига эса аксинча форсча-тожикча «беҳи» сўзи қаттиқ ўзлашиб қолди.

Рус тилидаги «карандаш» сўзини ҳозирги луғатларда «қалам» деб таржима қилиб ишлатамиз. Ҳолбуки, у ҳам ўз сўзимиз: «қора-тош». Баъзи олимлар қалам-тош бўлиши мумкин дейишади. Ҳар икки ҳолда ҳам тилдаги ғалати ҳодисага дуч келамиз. Бундай мисоллар тиллар ўртасидаги жонли алоқалар ҳеч қандай чегара, тўсиқни тан олмаслигидан далолат беради.

— Жуда кўп сўзларни маъносига тушунмасдан ишлатамиз. Деярли ҳамма таклифнома-ларда: «Лутфан сизни таклиф қиламиз» деб ёзамиз. Ахир, бу таклиф қилинаётган одамга нисбатан ҳақорат-ку! «Лутфан» деган сўз «асли сиз таклифга лойиқ эмассиз-у, аммо мен лутф қилиб сизни қақираяпман» деган маънони англатади. «Лутфан бизнинг тўйимизга ташриф буюринг» дейиш керак. Аксар ёзувчиларимиз: «Биз бир гуруҳ ёзувчилар фалон колхозга ташриф буюрдик ёки қадам ранжида қилдик» деб ёзишади. Бу ҳам ўринсиз. Колхозчилар «фалон ёзувчилар бизнинг колхозга ташриф буюрдилар ёки қадам ранжида қилдилар» дейишлари керак. «Ташриф буюринг», яъни «келиб менинг обрў-этиборимни оширинг» деган маънони англатади. Қадам ранжида қилиш — «оёқларимизга озор бериб келдик» деган гап.

Деярли ҳамма шоирларимиз «оҳанрабо» сўзини «оҳанграбо» деб ёзишади ва ашулачиларимиз ҳам буни ҳузур қилиб айтади. «Оҳанрабо» ўзига тортадиган магнит, бу сўзнинг «оҳанграбо»га сира алоқаси йўқ. Асли «оҳанграбо» деган сўзнинг ўзи йўқ.

Ёзувчиларимиздан бири хотинига ёзган хатига «завжангиз» деб имзо қўйпти. «Завжа» хотин, яъни сизнинг жуфти ҳалолингиз демакдир. Бу сўзнинг муаннаси (яъни женский роди) «завжа», музаккари (мужской роди) эса «завж» бўлади. Мана, сўзнинг маъносига тушунмасдан ишлатиш қанақа кулгили ҳолатга олиб келади.

— Сиз моҳир таржимон сифатида сўз масъулиятини яхши ҳис қиласиз, теран идрок этасиз. Биргина сўз бутун бошли жумлани ўзгартириб, «остин-устун» қилиб юборишга қодир. У маънони ярқиратиб очиб, унга янги жило бағишлаши ҳам, аксинча уни аянчли кўйга солиб, ҳароб ҳолга келтириши ҳам мумкин. Сўз устида ишлаш, олимларимиздан бири ниҳоятда ўринли айтганидек, «сўз териш» жуда машаққатли иш. Шу маънода ҳозирги таржимонларимизнинг савияси ҳақида фикрларингизни эшитиш ҳаммамизга, айниқса ёшларга ниҳоятда фойдали бўлади.

— Таржиманилик соҳасида ҳам муваффақиятларимиз билан бирга камчиликларимиз анча-мунча. Мисол тариқасида мен М. Горький «Асарлар»ининг 10-томида босилган мақолалар, очерклар, хотиралар таржимасидан айримларини олдим. (F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1978 йил).

«Ғирт аҳмоқ ва хотиржам, дазмолдай бир кимса...»

Бу сатрларни ўқиганингизда кўз олдингизга қанақа одам келади? Қайси ўзбек шу хилда гапирди?

Асли шундай бўлиши керак: «Ғирт аҳмоқ, тепса тебранмас отбашара бир киши унга...»

«— Ичкиликбоз одамларни ёқтирмайман, аммо шундай одамларни биламанки, улар ичиб олганида қизиқ бўлиб кетишади, уларда ҳушёрлигида бўлмаган сўзга чечанлик, чиройли фикрлаш, осон ва ранг-баранг сўз топиш каби хислатлар пайдо бўлади» (128-бет).

Бу сўз бўтқасидан китобхон нимани тушунади?

Асли қуйидагича бўлиши керак:

«— Ичкиликка ружу қўйган одамларни хуш кўрмайман, аммо шундай одамлар ҳам борки, озгина ичиб олганидан кейин қулфи диллари ниҳоят даража очилиб, шунчалик булбулигўё бўлиб кетишадикки, ёқангни ушлаб қоласан».

«Бу одам бой, йирик фабрикант бўлиб, катта қорни, гўштнинг рангидаги семиз юзи бор эди» (141-бет).

Қайси ўзбек шу тилда гапирди?

Дурусти қуйидагича бўлиши керак:

«Бу одам йирик фабрикантинг эгаси бўлиб, катта қорни қўйган, барқашдай юзи қипқизил гўштга ўхшар эди».

Қуйидаги таржималарни ҳам дуруст деб бўлмайти:

«Салкам ғазаб билан деди».

Ғазабнинг салками бўлмайти, «жаҳли чиққандай бўлиб» ёки «ғазаблангандай» бўлиши керак.

«Устухондан сизда мўл, гўштан бўлса кам».

«Қоқ суяк бўлиб қолибсиз» ёки «фақат суягингизгина қолибди-ку». Ёинки «чўп устухон бўлиб қолибсиз» деса бўлмас эканми?

«Иш йўқлигидан бир неча ҳикоя ёздим». Бу ҳам нотўғри. «Бекорчиликдан бир неча ҳикоя ёздим» дейиши керак.

Мана бу таржималарда ҳам сўзлар ўз ўрнида ишлатилмаган:

«У ақлдан фориг бўлишга интилган ҳолда...»

Ақлдан фориг бўлдим, деб бўлмайти. Ғамдан, ташвишдан фориг бўлиш мумкин.

«Бу ҳаёти қариб ноқилона қурилган мамлакат».

«Бу ҳаёти пала-партиш қурилган дунё» бўлиши керак.

«Агар биз камида ўн йилгина ўйлашни мутлақо тарк эта олсак...»

Тарки дунё қилиш, тарки одат қилиш мумкин, аммо ўйлашни тарк этдим, деб бўлмайти. Тарки дунё этиш, яъни дунёдан кўз юмиш, гўшанишинлик ихтиёр қилиш демакдир. Баъзи бир ёзувчиларимиз ва журналистларимизга бу сўз шу қадар ёқиб қолганки, «уйдан чиқиб кетди» дейиш ўрнига «уйни тарк этди» деб ёзишади. Ахир машойихлар «Ҳар суҳан жоеу ҳар нуқта маконе дорад», яъни ҳар сўзнинг ўз ўрни, ҳар нуқтанинг ўз макони бор, деганлар-ку!

Дуппа дуруст ёзувчиларимиз минбарга чиқиб: «ноформал ташкилот» деб гапиришяпти. «Ғай-ри расмий» десак бўлмас эканми?

Жуда кўп сўзларнинг маъносига тушунмасдан ишлатамиз.

Яқинда газеталаримиздан бири «жинояткор жабрланди» деб сарлавҳа қўйпти.

Жабрланди — биров ноҳақ жазо тортиди деган маънони англатади. Бу хабарда бензин ўғир-

лайман деб омборхонага кирган ўғри тасодифан гугурт чақадио омборхона куйиб, ўзи ҳам ёнади. Бунинг нимаси «жабрланди?» Уғри ўз жазосини топди дейиш керак.

Газеталаримизнинг бирида йўқолган бола ҳақида эълон босилган экан. Эҳтимол бу материал рус тилида келгандир. Унда боланинг ташқи қиёфасини тасвирлаб «черты лица правильные» дейилган бўлса керак, «боланинг юз чизиқлари тўғри эди» деб ёзишти. Бу қандай бедодлик дейдиган одам йўқ. Асли, «юзи бежиригимна» бўлиши керак. Хуллас, айтаман десак, гап кўп.

— **Адабий меросимизни ўрганиш ва айниқса нашр этиш ҳам кўнгилдагидек эмас. Бу борада Сиз бир неча жиддий мақолалар билан матбуотда чиққансиз...**

— Матншунослик соҳасида ҳам анчагина нуқсонларимиз бор. Агар иш шу йўсинда давом этса бирор 20 йилдан кейин мутлақо чаласавод бўлиб қоламиз. Менимча, шеърятга ҳавасни ибтидоий мактабдан бошлаш керак. Эски мактабда ҳатто алифбо ҳам шеър билан ёдланар эди. Бобо Машрабнинг «Алифбо»си деярли ҳамма мактаб болаларига ўргатилар эди:

Эй «Алиф» отинга қилдим сархат топмай иқтидо,
«Бе» балойи доғи ҳажринг дилга жо қилдим бу кун.
«Те» тиловат қилғай эрдим ояти рухсорини
«Се» савоби хатми қуръон ибтидо қилдим бу кун.
«Қим» жамолингни кўрай деб келдим, эй шоҳи жаҳон,
«Хе» ҳаётим борича жоно дуо қилдим букун.
«Хе» халойиқ ичра бир хушхўю неку сандадур,
«Дол» дилни олғучига ошно қилдим букун.
«Зол» зоеъ бўлмасун деб ҳар замон меҳринг санинг,
«Ре» работинг ичра то меҳру вафо қилдим букун...

Шу тарзда мактаб болаларида шеърятга ҳавас уйғотилар эди. Зарб жадвали ҳам шеър билан ўрганилар эди. Масалан:

Бабду бажвўн бадху баҳен бав яби
Базяден баҳюн баден бат жадяби

Яъни, «б» — икки, иккини иккига зарб урсанг тўрт бўлади. Иккини учга зарб қилсанг олти бўлади, иккини тўртга зарб қилсанг саккиз бўлади, иккини бешга зарб қилсанг ўн бўлади ва ҳоказо.

Шу усулни ҳозир ҳам ибтидоий мактабларга жорий қилсак фойдадан холи бўлмас эди. Ҳозирги кунда биз марҳум Порсо домла, профессор Азизхон Қанюмов, профессор Холид Расул ва яна бир неча мураббийларни истисно қилганимизда матншунос олимларимиз деярли йўқ.

Мана, матншунослик даъвосини қилаётган икки олимимизнинг ишларидан айрим мисолларни ўқиб кўрайлик:

Ичарман **жон-и** хуснидин шароб-и соф-и рўҳоний

Шеърятдан унча-мунча хабардор одам биладик, бу «Ичарман жоми хуснидин шароби софи рўҳоний» бўлиши керак. Хусннинг жони бўлмайти, фақат жоми хусн бўлиши мумкин. (Ҳофиз Хоразмий девони, 40-бет).

Иккинчи мисол ҳам шу ғазалдан:

Қаро хат **чунки** хуш кўрунур ҳамиша зарварақ бирла.

Бу сатрда ҳам «чунки» сўзи ортиқча.
Учинчи мисол:

Сарвдин қадди басае хуснда ҳам раънодир.

Хуснда қанақа раъно бўлиши мумкин? Хуснда фақат якто, ягона бўлиши мумкин.

Асли: Сарвдин қадди басае хуснда ҳам **яктодир** бўлиши керак.

Тўртинчи мисол:

Жон берурман рашқдин гар қилса **бемор** ўзгани

Қанақа ошиқ эканки, ёри ўзгани **бемор** — касал қилса жони чиқар экан. Фараз қилайликки ҳаттот томонидан шундай хатога йўл қўйилгандир. Лекин матншунос одам маъносига ҳам эътибор бериши керак эмасми? Асли қуйидагича:

Жон берурман рашқдин гар қилса **бедор** ўзгани.

Яъни, агар мени қўйиб, бошқа бировни уйғотса ўлиб қоламан, деган маънода.
Яна бир мисол:

Кўра билсам бу майдон зебо шоҳсуворимни.

Бу сатрда вазн мутлақо бузилган. Шеърятдан беҳабар одам балки тушунмаслиги ҳам мумкин, лекин эътибор қилиб ўқисангиз биласизки, битта сўз тушиб қолган. Асли шундай бўлиши керак:

Кўра билсам бу майдон **ичра** зебо шоҳсуворимни.

Яна Хофиз Хоразмийдан битта мисол:

Юзи чун меҳри анвардир, сўзи чун шаҳду шақкардир
Кўзи чун турк-и кофирдурки йўқдур дину **исломи**.

Диннинг муродифи «имон» бўлади. Шеърятдан йироқ одам бунга эътибор бермаслиги мумкин. Муаллиф айтмоқчики, у пари-пайкарнинг на дини бор ва на имони. Лекин исломи эмас!

Тўғриси: Кўзи чун турки кофардурки йўқдур дину имони.

Яна бир матншунослик даъвосини қилиб юрган олимимизнинг ишидан бир нечта мисол келтираман.

Бобо Машраб:

На қилсанг ман ўшандоғ. Нигорим аҳдида турди (58-бет)

Эътибор қилинг. Шеърнинг вазни бузуқ. Битта сўз тушиб қолган.
Асли қуйидагича:

На қилсанг ман ўшандоқман. Нигорим аҳдида турди.

Яна бир мисол:

Сендан ўзга **кимга** саргардон қилай (72-бет)

Кимга эмас, **кимни** саргардон қилай бўлиши керак.
918-ғазалнинг мақтаи қуйидагича:

Чун аёзи хос бўлдим эшигингда Хофизо
Ушбу дам мenden талаб қил **навбати маҳмудни**.

Аввало Маҳмуд ҳам, Аёз ҳам исм, булар катта ҳарф билан ёзилиши керак. Кейин «навбат» эмас, давлат. Шоир ғазнавийлар шоҳи Султон Маҳмуд билан унинг ҳозиржавоб кули Аёзни кўзда тутаяпти.

Мен Аёз сингари сенинг хизматкори хосинг бўлдим, сен энди мenden Султон Маҳмуднинг давлатини талаб қилабер демоқчи. Бу ерда «навбат» деган сўзнинг алоқаси йўқ.

Султон Маҳмуд билан Аёз ҳақида Хусайн Кошифийнинг достони бор.

Деҳқон Сомон деган форс-тожик шоирининг мана бу мисрасида ҳам ана шу исмлар келтирилади:

Сари Маҳмуд шуда хоки кафи пои Аёз
Шаҳ надидамки сараш пойи ғулом андозад.

Мазмуни:

Маҳмуднинг боши Аёзнинг оёғига тегаяпти, шоҳ
ғуломининг оёғини ўпганини кўрмаганман.

Олимларимиздан бири менинг мақоламга шарҳ — изоҳ ёзиб:

«Аёз кичик ҳарф билан ёзилгани дуруст, чунки аёз совуқ маъносини англатади. Маҳмуд ҳам исм эмас, қиём пайти саройда чалинадиган ноғора», деб фатво бердилар. Биз каби илмий даражаси йўқ одамлар бунга нима ҳам деймиз?

Матшунос олим фақат араб алифбосини ўқишинигина эмас, бутун шарҳ адабиёти, унинг тарихини билиши ҳам шартдир.

Муродиф — жуфт келадиган сўзлар бор. Масалан, ишқу муҳаббат, дарду ҳасрат, ғаму ғусса, шоду хуррам. Булар ҳамиша жуфт келади. Матншуносина эмас, ҳар бир қалам аҳли буни билиши керак.

1038-ғазалда шундай мисра бор:

Туну кун зору афғон чекар бўлсам ғариб эрмас.

Сўзсиз бу қуйидагича бўлиши керак:

Туну кун **нолаю афғон** чекар бўлсам **ажаб** эрмас.

279-бетда:

Кўрар бўлса муаззин қоматини
Унутқай бехато такбиру **қомат**.

Агар намоз вақти мабодо муаззин унинг қадду қоматини кўрса тоату ибодат, яъни такбиру тоатни ҳам унутиб юборади. «Қомат»нинг бу ерда алоқаси йўқ.

513-ғазалда шундай мисра бор:

Гар тўтисифат қанду шакар толиби бўлсанг
Шакар лабни қилғилу ширин бўла кўргил.

Мен бу ҳақда бир вақтлари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасига «Қилни қирқ ёрган-

да» сарлавҳаси билан мақола ёзиб: шоир шу тариқа беҳаё, беодоб бўлмаса керак. Маъносига қараганда бу сатр қуйидагича:

Гар тўтисифат қанду шакар толиби бўлсанг
Шакар лабини сўргилу ширин бўла кўргил,—

Бўлиши керак деган эдим. Нашрга тайёрловчи олимимиз: «Йўқ, Қаҳҳорова ноҳақ. Шакар лабни қилғилу ширин бўла кўргил»нинг ўзи дуруст деб раддия ёздилар. Нима ҳам дер эдик. Тилимиз лол.

Мен китобда кетган хатолар ҳақида ҳеч нарса деганим йўқ. Фақат матншуносларимизнинг аруз вазнига тушунмасликлари ҳақида фикр-мулоҳазаларимни айтдим, холос.
Охирги бир мисол:

Табиб ғами тиригу бемор аъмолини сўргудек.

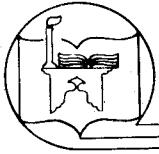
Мана, диққат қилиб ўқинг, аруз вазнига сира тушмайди. Асли қуйидагича:

Табиби ғам керак бемор аъмолини сўргудек.

Менинг назаримда, ҳозирги кунда ёшларимиз орасида маънавий қашшоқлик ҳукм сурмоқда. Жуда кўп шоирларимиз ҳатто ўз шеърларини қоғозсиз ўқимайди. Илгари шоир бўлиш учун камида икки минг сатр шеърни ёддан билиш керак бўлган. Ҳозирги кунда бизда шеърхонлик умуман йўқ. Нима бўлар экан, агар Ёзувчилар уюшмаси ҳеч бўлмаса ойда бир маротаба шеърхонлик — байтбарак кечаларини уюштирса. Шеърят аҳли келиб бир кечани Навоийга, бир кечани Бобурга, бир кечани Муқимийга бағишлаб, шеърят оқшоми ўтказса...

Ҳали юқорида айтдим, мактабларда ўқитувчилар ҳеч бўлмаганда ҳар кун ўқувчиларга тўрт мисра шеър ёдлаб келишни вазифа қилиб қўйса, нур устига аъло нур бўлур эди.

Суҳбатни **Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ** олиб борди.

УНУТИЛГАН МАКТУБЛАР

Куюнчак адабиётшуносларимиздан бири Маждид Ҳасанов кўпдан бери зуллисонан ёзувчи Садриддин Айнийнинг асарларини тарғиб ва тадқиқ этишда жонбозлик кўрсатиб келмоқда. У на- шрга тайёрлаган адабнинг ўзбек тилидаги мактублари тўплами жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотган эди. Олим бу борадаги изланишларини самарали давом эттирди ва яна янги бир тўплам тайёрлади.

Журналимизнинг 1965 йил 11-сонида мазкур тадқиқотчининг «Устоз мактублари» номли мақоласи босилган эди. Уша мақола билан шу вақтда танишган самарқандлик ҳаваскор шоир Даврон Қодирий олимга хат йўллаб, ўзида С. Айний қаламига мансуб мактублар борлигини хабар қилди. Фидойи тадқиқотчи бу хатларни чорак асрдан бери авайлаб сақлаб келяпти.

Адабнинг ҳаёт саҳифалари ва адабий қарашлари ҳақида қимматли маълумотлар берувчи бу мактубларни кенг журналхонлар ҳукмига ҳавола этишни лозим топдик.

Ҳурматли ва меҳрибон Устозим! Садриддин Айнийнинг мен арзимас шогирдларининг ёзиб юборган мактубларимга қайтарган жавоблари:

1-МАКТУБ:

Ўртоқ Даврон Қодиров!

Хатингизни олдим (хат таърифингиз эди). Хатда адабиётга ҳавасингиз борлигини ёзгансиз. Аммо асарларингизнинг намунасини юбормагансиз. Хатда, менда бир неча саволингиз борлигини ёзгансиз.

Саволингизни ёзиб юборинг. Агарда уларнинг жавоби менинг қўлимдан келса, жавоб ёзаман. Аммо шуни олдиндан айтиб қўйишим керакки, ғойибона хат билан бўладиган адабий маслаҳатлар ва ижодий консультациялар жуда қийин бўлиб, бунинг устига фойдаси ҳам оздир.

Бирор иш билан Самарқандга келганингизда менинг олдимга кириб чиқинг. Уша вақтда лозим бўлган тавсияларни қиламан.

Ўртоқлик саломи билан С. Айний.

28/11. 42 й. Самарқанд.

Менинг адресим: Самарқанд, улица Лабиғор, дом № 103 а С. Айний.

2-МАКТУБ

Ўртоқ Даврон Қодиров!

10-март ҳам 14 апрель ойларида ёзган хатларингиз шеърларингиз билан бирга ўз вақтида етди. Фақат биринчидан касаллигим, иккинчидан, иш кўплиги учун ўз вақтида жавоб ёзолмадим. Шу муносабат билан шуни ҳам эслатиб ўтишим керакки, агар мен ҳар бир хатга жавоб ёзаман десам ҳар кун бир неча хат ёзишим ва бошқа зарур ишларни бир ёққа қўйишим керак бўлади, чунки менинг махсус секретарим йўқ. Шеърларингизни ўқидим.

Шеърлардан сизнинг катта талантга эга бўлганингиз билиниб туради. Айниқса олғон услубингиз — халқ услуби, омма учун жуда ёқимлидир. Шунинг билан бирла шеърнинг сонига кўп аҳамият бериб, сифатига озроқ аҳамият берганингиз ҳам билиниб туради. Биринчи шеърингизнинг («Чапаев») сони 40 йўл бўлиб, иккинчиси («Турдиевга») 2 60 йўлди. Тажрибакор катта шоирлар, ҳам бу қадар шеърни бир-икки кунда ёзмайдилар, балким оз бўлсину, «соз бўлсин» деб сифат устида ишлайдилар.

Мен мактуб воситаси билан шеърларнинг яхши ё ёмон жойларини кўрсатиб, маслаҳат беролмайман, фақат шуни айтишим керакки, адабиёт соҳасида ишлайман деган кишининг биринчи галдаги вазифаси ёзма тил билан сўзлашма тил ораларида фарқ борлигини билиб, тил ўрганиш-ликка урунишдир. Адабий тилни ўрганиш йўли мактаб бўлганидай мутоала ҳам уни ўргатади. Газета ва китобларни ўқиганда ўқиладиган парчаларнинг мазмунига диққат қилинганидек уларнинг тиллари ва жумла тузилишлари ҳам айрича диққат қилиб ўрганиш керак. Ҳолбуки, Сиз ўз шеърларингизда «запар», «парзанд» (фарзанд), «либрал» (февраль), «пахр» (фаҳр) каби ҳеч бир адабий асарда ишлатилмайдиган шаклларни ишлатасиз. Бунинг устига изофа (қоидалар) каби оддий

¹ Мактубларда муаллиф услуби ва имлоси айнан қолдирилди. — М. Ҳ.

² Даврон Қодирийнинг «Турдиевга» шеъри Совет Иттифоқи қаҳрамони Қўчқор Турдиевга бағишланган — М. Ҳ.

қоидаларга ҳам риоя қилмайсиз: «сен мардни ўғлисан» (сен марднинг ўғлисан). Душманни макрига (душманнинг макрига), немисларни эккан.. (немисларнинг эккан) жумлаларда қилганингиз каби шартли бўлса, умумий адабий тилдан яна ҳам фарқлидир. Шоир оҳангдор сўзларни қофияларда ҳам йўлларнинг ораларида бир-бировига мос қилиб жаранглатиб ишлатиши керак. Холбуки, сиз «Чапаев» шеърингизда қофияларга унча риоя қилмагансиз: «озодлик», тозалаш сўзларини, бардош, жавоб сўзларини бир-бировларига қофия қилиб келтиргансиз. Шеърингиз учун умуман яхши мавзу ва мазмунларни танлаб олгансиз. Бироқ айрим мисраларда тушинмаслик ёки хато тушинилиши мумкин бўлган жумлаларни ишлатгансиз. «Халқнинг йиғинларида қилмиш дoston?» «кўкармасин немисларни(нинг) эккан чорбоғи»? Ахир немислар қандай чорбоғ эккан? Умуман, чорбоғни экадиларми? Холбуки, немислар-фашистлар чорбоғ эмас, жаҳаннам қурганлар!

Мана бундай санамай ўттиз сўз ва жумла ишлатиш адабиётда мумкин эмас. Сизга маслаҳатим: кўпроқ тушиниб ўқишингиз, ўқиб ўрганишингиз, оз ёзиб, кўп ишлашингиз лозим. Мен учун ёзма консультация бериш жуда қийин. Ҳар вақт менга келсангиз оғзаки маслаҳат беришликка ҳар кун, ҳар соат тайёрман.

Салом билан С. Айний.

27/IV 1942 йил.

Самарқанд шаҳри.

3-МАКТУБ

Ўртоқ Даврон Қодиров!

Сизни қилган ваъдангизга таяниб, сигирни сотиб пулини ўз яқинларимиздан ўртоқ Фарихжон Олимов билан юбордим. Сиздан илтимос шулки, биродарлик ва ўз сўзингизча, ўғиллик қилиб, шу пулга буғдой олиб берарсиз. Агар ўз жойингизда нарх қиммат бўлса, Митанданми ёки бошқа арзонроқ жойданми оларсиз. Олинган буғдойни менга юбориш ташвишини ҳам ўз бўйингизга оларсиз. Агар мумкин бўлса ва тўғри келса шаҳарга келадиган арава дуч келиб қолса буғдойни ортиб шу юборган киши билан юборарсиз. Агар ундай бўлмаганд бирор кўнги тўладиган одам билан юборарсиз. Ҳар бир киши билан юборсангиз, ёзувчи, орденли Садриддин Айний учун, деб колхоздан ёки сельсоветдан қўлига справка олиб берарсиз.

Сизнинг бу хизматингиз мен учун катта ёрдам ҳисобланади. Чунки менинг билан 8 киши бўлиб, Забун¹ нонидан бошқа ойда бир ярим пуддан икки пудгача ун кетади. Агар шу пулга арзонроқ нарх билан буғдой олиб берсангиз, шу қишнинг оғирликлари мен учун анча енгиллашиб қолади.

17 августда Сиз кечикдингиз. Мен Сизни кетиб қолган бўлсангиз керак, деб бир зарур иш билан боққа бордим, Сиз эса мен кетгандан кейин яна келгансиз. Афсуски, мен йўқ эканман. Тахаллусингиз тўғрисида газета идорасига мен хабар бераман. Сизга юбориладиган бу киши — Фарихжон Олимов мутахассислиги асални. Агар буғдой сотиб олиш учун бир, икки кун кечикиб қолса асалчилик тўғрисида Сизга маслаҳатлар берар. Жиянингиз Абдусатторжонга мандан оталик саломини топширарсиз.

Салом билан Айний С.

Адресим:

Самарқанд Лабиғор кўчаси (янги даста) уй нумири № 103 а.

25/VIII 1942 йил.

4-МАКТУБ

Ўртоқ Даврон Қодиров!

Тожикистон ЦИКа Партиясининг чақириғи билан Мен Сталинободга келдим. Тез қайтаман. Бизнинг омонатни тезроқ юборсангиз эди.

Ўртоқлик саломи билан С. Айний.

9/IX 42 й. Самарқанд шаҳри.

Митон район Кўнғирот қишлоғи,

Сталин номли колхозда турувчи

Даврон Қодировга.²

25/IX 1942 йил.

5-МАКТУБ

Ўртоқ Даврон Қодиров!

Жиянингиз Абдусаттор келтирган кейинги мактубингизни олдим. Сиз кўрсатган китобларни у билан бериб юбордим. Аммо аввал юборган мактубингизни олган эмасман. Аввал ваъда берганимча, сизга адабий ёрдам ва маслаҳатлар беришга тайёрман, аммо бу иш хат орқали жуда қийин, ҳатто мумкин эмас. Юзма-юз ўлтириб бир мартаба суҳбатлашиш — ўн марта мактуб орқали маслаҳат беришдан фойдалироқдир. Шунинг учун йилда икки марта бўлса ҳам менга кириб чиқсангиз фойдали адабий суҳбат бўлур эди.

¹ Уруш даврида заборная карточка орқали нон ва озиқ-овқат берилган.

² Ушбу мактуб Обкомдан Митан колхозларига иш билан келаётган Олимов номли бир киши билан Сталинободга келаётган С. Айний Самарқанд вокзалидан тасодифан учрашиб Олимовни биз томонга келаётганини билиб, ушбу мактубни ўша Олимов орқали менга юборган эдилар.

(Д. Қодирий изоҳи.)

Ўзим соғ, болалар ўқишни давом эттирмоқдалар. Сиз газетага хабарлар юборишга ваъда қилган эдингиз. Сиздан бирор хабар келмади. Уртоқ Сайди Назар¹ номига «Ленин йўли» газетаси идорасига майда хабарлар юбориб турсангиз ўсишингизга катта фойда берар эди.

Салом билан С. Айний.
6/VI 1943 йил.

6-МАКТУБ

Уртоқ Даврон Қодиров! Салом!

18 июнда ёзган хатингизни олдим. Хасталанганингиздан хафа ва соғлигингиздан хурсанд бўлдим. Аҳли оилангиз билан саломат яшашингизни тилайман. Сиз мендан «Муқанно» ва Саъдийнинг «Бўстон»ини сурагансиз. Бу китобларнинг тожикчаси ёзилиб топширилган.

«Муқанно»нинг тожикчаси босилмоқда, Саъдий «Бўстон»ининг муқаддимаси ўтган йили босилган эди. Чунки ҳозирги замонда қоғоз масаласи чатоқ. Аммо бу китобларнинг ўзбекчаси ҳали ёзилган эмас. «Муқанно»нинг ўзбекча ёзиш фикрида эмасман. Саъдий «Бўстон»нинг таржимаси планимда бор, аммо ҳалигача ўзбек нашриёти билан бу ҳусусда шартнома боғланган эмас. Ҳозирча бошқа ёзиб юбориладиган сўзим йўқ. Ваъдангиз бўйича келиб қолсангиз суҳбат қиламиз. Аммо менинг боришим қийин, чунки мен учун от-аравада юриш мумкин эмас, иккинчидан, Сизнинг жой безгак райони. Шаҳарда турувчи одамга юқса ҳалок қилиши мумкин. Хайрихоҳингиз:

С. Айний.
25/VI 1944 йил.

7-МАКТУБ

Уртоқ Даврон Қодиров!

Жиянингиз Абдусатторжон келтирган нарса менга келиб тегди. 1. Сиз ўз ишингиздан ёзиб, нима қилиш кераклигини мендан сурабсиз. Бу тўғрида хат билан нима дейишим кераклиги тўғрисида мен ҳайронман. Умумий тавълимот шуки, ҳозирги ўзбек шеър адабиётини ўқишдан иборат эди. Хатингизга қараганда бу тўғрида анча ишлаган ва кўп китоб ёзиб, ўқиётган экансиз. Бу жуда яхши. 2. Хатингизнинг бир ерида мен қачон кўзга кўринар эканман! дегансиз (мазмунан). Бу тўғрида сабрсизлик керак эмас. Мен қирқ йил адабиёт устида ишлаб, юз печатни листча ёзган нарсаларимни ўз қўлим билан куйдирганимдан кейин, менинг биринчи асарим матбуотда босилиб чиққан. Ҳолбуки, мен шахсан совет матбуотида адабий хизматчи бўлиб ҳам бир неча йил ишлаганман. Адабиётда хизмат қилишдан мақсад шуҳрат қозониш бўлмай, ҳунар ва санъатни қўлга киритиш бўлиши керак.

3. Тўплам тўғрисида ёзибсиз, ҳозирча босмаҳоналар айрим тўпламларни жуда қийинчилик билан босадилар. 1944 йилда ўзбек нашриётига, Тошкентга бир тўплам топширилган эди. 1945 йилнинг охирида «бу нарсалар уруш вақтида ёзилган, ҳозир вақти ўтди», деб қайтарди. Менинг ўзбекчада ёзилган «Судхўрнинг ўлими» деган китобим 1946 йилда босилган. Уруш бошлангандан кейин қолдирилди. 1945 йил босмоқчи эди ва босамиз деб, бир неча бор радиода эълон қилди. Ҳозиргача босилмаган.

Газетада босилиши тўғрисида бу кунги пахта ва қишлоқ хўжалик компанияларига оид шеърлар ёзиб, «Ленин йўли» идорасига Ҳаким Каримнинг² номига юборинг. Муносиб кўрсалар босарлар, мен у кишига айтиб қўяман.

Мен ўзим бир катта китоб устида ишлаётирман. Шунча қўлим бандки, шу ҳафта орасида менга 20 дона хат келди. Шулардан фақат Сизнинг хатга жавоб ёздим. Қариган бўлсам ҳам саҳар соат 4 дан туриб ишлашга мажбурман. Уғлим Камолиддин Ленинградда ўқиётир. Ундан январь, февраль, 10 мартгача 7 дона хат олдим. Дўстлик саломи билан С. Айний.

10/III 1946 йил.

8-МАКТУБ

Уртоқ Даврон Абдулқодир Қорахоний!

16 апрелда ёзган хатингиз 27 апрелда келди. Бу орада Шароф Рашидовни кўра олмадим, деб жавобни кечиктирдим. Шарофни сизнинг хатингизни олгандан бурун обкомда кўриб эдим. Аммо ундан кейин кўролмадим. Май байрамида трибунада кўрган бўлсамда, у ерда сизнинг тўғрингизда гапириш вақти эмас эди. Шуни билиш керакки, Шароф Рашид Обкомда кадрлар бўйича секретарь. Обком ходимлари бу йил обкомда жуда оз топиладилар, улар кеча-кундуз қишлоқ ва районларда бу йилги пахта планини бажариш ва беш йиллик планининг ҳал қилувчи йили бўлган 1946 йилдаги хўжалик планини амалга ошириш учун юбордилар. Ҳозирча Шарофдан жавоб кутманг. Шундай танқис вақтда бундай масалалар билан унга муурожаат қилиш ҳам муносиб эмас. Пахта чопиқлари ўтиб, ғалла тайёрлаш йўлга солингандан кейин, бу тўғрида гапирсак ўринли бўлади. Сизнинг ҳисобчи бўлиб ишлаш ва ё бўшаш тўғрисида менинг фикрим шуки, шоир ва ёзувчиликдан тўла тавмин бўладиган бўлгунча бирор хизматда ишлаш зарурдир. Мен кўп тажриба кўрган эски ёзувчи бўлганимга қарамай, 1933 йилгача нашриётнинг ишида ишладим. Уша йил мен ҳукумат қарори билан ишдан бўшалиб, тамоман ёзувчиликка боғландим. Нашриёт иши шунча оғир эдики, мен иш вақтидан бошқа кунда 5—6 соат уйда ҳам ўша иш билан машғул бўлар эдим. «Одина»ни бўлса, «бух»гасторгининг контурида ўлтириб ёзганман. Ҳолбуки ёзувчилик билан савдо ишини идора

¹ Ёзувчи Саид Назар — «Ленин йўли» область газетасининг муҳаррири — М. Ҳ.

² Ҳаким Карим — тожик совет ҳикоянависи.

қилиш бир-бирига тамоман қарама-қаршидир. Энди сизга маслаҳат шу: агар маишатиңиз бошқа бирор йўл билан тўла таъминланадиган бўлса, ҳисобчиликни ташлаш учун ихтиёр сизда. Аммо майишатиңизга ҳалал келадиган бўлса, ишни ташламаслик керак. Езувчилик ўз йўли билан бораверади. Қачонки майишат езувчиликдан таъминланса, ишни ташлашингиз дуруст. Агар Сизни район газетаси каби бирор ишга олсалар, унда ҳисобчиликни ташлаш маслаҳат.

Сиздан илтимос шуки, бирор таниш шаҳарга келмоқчи бўлса, икки кела баҳори тоза асал юборинг, пули қанча бўлса тайин қилинг, келтирувчи билан юборилади. Чунки шаҳарда баҳорги тоза асал топилмайди. Жаллоблар асалга шакар, шира қўшиб сотмоқдалар.

Дўстлик, устозлик саломи билан: С. Айний.

5/V 1946 йил.

9-МАКТУБ

Ўртоқ Даврон Абдул Қодир Қорахоний!

2 август ойида ёзиб, жиянингиз Абдусатторжон орқали юборган хатингиз тегди ва асал ҳам тегди бу учун Сизга катта раҳмат! Шеърларингизни ҳам олдим, ҳозирча кўришга фурсат бўлмади. Кўриб чиққанымдан кейин, фикримни ёзаман.

«Ленин йўли» муҳарририни кўрганымда илтимосингизни бажараман. Ўз асарларимдан ҳозирча янги нарса босилиб чиққанича йўқ. Ўзбек тилида бирор нарса шу йил чиқса керак. Агар чиқиб қолса ўша замон сизга юборишга ҳаракат қиламан. Ҳозир қўлимда бир нусха ўзбекча Амин Умарийнинг шеърлар тўплами бор эди. Шунингиз жиянингиз Абдусатторжон орқали юбораман, ўқиб чиқарсиз!

Менда бир арава бор эди. Гаражда турибди. Янги гаражни бўшатиш керак. Шунингиз сотмоқчиман, жиянингизга кўрсатдим. Агар колхозлардан харидор бўлса, савдосини юборинг. Шаҳарликлар ханнотлиқ қилиб мендан арзон олиб, бирор колхозга қиммат сотмоқчи. Мен буни истамадим. Мен қиммат сотмоқчи эмасман, аммо ханнотларнинг ҳам қозонини қайнатмоқчи эмасман.

Дўстлик, устозлик саломи билан:

С. Айний.

2/VIII 1946 йил Самарқанд шаҳридан.

10-МАКТУБ

Ўртоқ Даврон Абдуқодир Қорахоний!

Сизга маълумки, 23 сентябрда колхозингиз вакиллари менинг аробамни савдо қилиб, икки минг сўм пул бериб, қолганини 24 сентябрда мендан ишчўт олмоқчи эдилар. Аммо бугун 3 октябргача колхоз одамидан ва менга берилмадиган пулдан дарак бўлмади. Агар бирор сабаб билан пул тўплаш кечиккан бўлса, менга хабар беришлари керак эди. Мен бўлсам зарур ишларим учун ҳам кўчага чиқмай, ўн кундан бери эртадан кечгача дарвоза тақиллашига қулоқ тикиб кутиб ўтирмақдаман.

Сиздан илтимос шулки, қолган пулни тезроқ менга етказиб бериб, счўтни мендан олишлари йўлида жиддийроқ ҳаракат қилинг! Чунки тирамо вақтида рўзғорнинг баъзи кам кўстларини тайёрлаш учун пулга ихтиёж кўп. Ўртоқлик саломи билан:

С. Айний.

3 октябрь 1946 йил.

Самарқанд шаҳри, Лабиғор, уй номери 103 а. Бугун соат 4 да обкомда мажлис бўлиб, адабиёт устида урхо-ур бўлади!

11-МАКТУБ

Ўртоқ Даврон Қодиров!

Салом, хасталигингиздан хафаландим, соғлигингиздан қувондим. Мен 8 ноябрдан то январь охиригача ўрундан туролмайдиган касал бўлдим. Ундан кейин тузалган бўлсам ҳам қувватга келган эмасман. Ҳозир яна Сталинободга бориш керак. Бу йил Сизнинг шеърларингиз ва Суғдиён¹ тўғрисидаги маълумотингиз нари турсин, ҳеч бир иш билан машғул бўлолмадим. Ёз бўлиб қувватга кирсам, эҳтимол ундай ишлар билан шуғуллана олсам, ҳозирча сиз мендан ҳеч бир нарса кутманг. УзГУда зав.кафедра бўлиб, ойлик олиб турганим ҳолда бир йилда 3 марта зўра бордим. Аҳволни шундан қиёс қилинг. Эскиларча айтсак, биздай қарилардан энди дуодан бошқа нарса кутиш дуруст эмас.

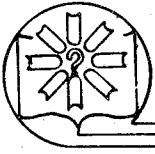
Сўраганингизга мувофиқ жиянингиз Абдусатторжон орқали «Судхўрнинг ўлими»дан бир нусха бериб юбордим.

Дўстлик ва устозлик саломи билан С. Айний.

17/II 1947 йил Самарқанд шаҳри.

Филология фанлари номзоди **Мажид ҲАСАНОВ** нашрга тайёрлаган

¹ Даврон Қодирий Суғдиёна тўғрисида халқ афсоналаридан бирини С. Айнийга ёзиб юборган — М. Х.

ОҚ ҚОРА БЎЛМАЙДИ

(Очиқ хат)

Хурматли редакция!

Сўнги пайтларда профессор Мавлон Ваҳобов матбуотда қатор чалкаш мақолалар билан чиқиб, жамоатчиликни ранжитди. Тарих олдидаги масъулиятини унутган бу олимнинг фикрлари ҳақли норозиликка учради.

Қадрли профессор ўз мақолаларида менинг «Ўлмас қоялар» романим ҳақида анча кескин фикрлар билдиради ва менга сиёсий айблар қўйишга интиладики, бугунги ошкоралик даврида, демократия қарор топаётган кунларда бундай қалтис йўл — сталинизм даври методлари билан масалага ёндашишни ҳеч қанақасига оқлаб ҳам, маъқуллаб ҳам бўлмайди. Шунинг учун мен бир ижодкор сифатида бу мақолаларда илгари сурилган фикрлардан қониқмаганимни очиқ айтишга, баҳслашишга жазм қилдим. Модомики, менинг романим бир вақтлар «Шарқ юлдузи» да эълон қилинган экан, ушбу очиқ хатни ҳам журналда босишларингизни сўрайман. Мулоҳазаларим қаттиқ оҳангда айтилгани учун аввалдан узр айтишга тайёрман.

Тарих фанлари доктори, профессор Мавлон Ваҳобов тарихий асарларга баҳо беришда бир-ёқлама, сиёсий айб қўйиш йўлидан боради. Шунинг учун ҳам Мирмуҳсин: «Яқингинада «Правда Востока» газетасида эълон қилинган ва жамоатчиликнинг норозилигига учраган ўртоқ М. Ф. Ваҳобовнинг мақоласидан шундоққина 40-йилларнинг ҳиди келиб турибди», — деб бежиз ёзмади («Шарқ юлдузи», 7-сон, 173-бет, 1987 й.).

Нега нима учун кўпчилик М. Ваҳобов ҳақида бундай фикрда? Бунинг сабаби бор. Олим илгари ҳам кўплаб истеъдодли адибларга, олимларга қаттиқ «ёпишиб», асоссиз қоралаган. Масалан, Ойбек, Иброҳим Мўминов каби алломалар ҳам бундай ҳужумлардан бенасиб қолмаган.

Бу ўринда файласуф Гегелнинг гапи ҳам сабоқ бўлади: «Кимки аждодлар яратган бойликларни билмаса, демак, у нафосатдан бебаҳра яшайди».

Одил олим рус маърифатпарварлари — Белинский, Чернишевский, Добролюбовлар каби ҳақ йўлдан боради. Улар ҳеч қачон тирноқ остидан кир қидириб, ёзувчига сиёсий айб қўймаганлар, аксинча ўз ақл-идроқларига таянган ҳолда ёзувчиларнинг асарини таҳлил этганлар.

Ўзбек адабиёти, ўзбек тарихи, ўзбек халқи мазкур олимга нима ёмонлик қилди?

М. Ваҳобовнинг «Тарих ҳақиқатига қарши» мақоласи деярли ҳаммада норозилик уйғотди. Халқимизнинг «Тухмат балосидан асра!» деган мақоли бор.

Мен «Ўлмас қоялар» романида XIX асрнинг иккинчи ярмидаги айрим воқеаларни, жумладан Чор Россиясининг Туркистонни ўзига қўшиб олиш даврининг миллиондан бир бўлагини акс эттиришга интилган эдим. Иш жараёнида В. И. Лениннинг қуйидаги фикрларига таянганман.

«Буржуазия ҳамisha ўз миллий талабларини биринчи ўринга қўяди. Бу талабларни ҳеч шартсиз қўяди». (В. И. Ленин, 20-том.) «Ҳар қандай миллий зулмга қарши кураш — мутлақо керак». (Шу том.)

Владимир Ильич Лениннинг шу фикрларидан келиб чиқиб қаралса, Чор Россиясининг Туркистондаги миллий сиёсати маълум бўлади... Бу ўринда В. И. Лениннинг қуйидаги сўзлари фикримизни яна ҳам чуқур тасдиқлайди:

«Чор монархияси миллатларнинг эркин ва тенг ҳуқуқли бўлишига йўл қўймайди ва бундан ташқари, Европада ва шунингдек, Осиёда ваҳшийлик, йиртқичлик ва реакциянинг асосий таянчидир». (В. И. Ленин, 19-том.)

«Золим капиталистлар Россияда бошқа халқларга қарши жаллодлик ролини ўйнаган эски, қонли ва ифлос ўтмишни битиришимиз лозим. Биз бу ўтмишни супуриб ташлаймиз, биз бу ўтмишни тилка-тилка қилиб ташлаймиз». (В. И. Ленин, 26-том.)

Лениннинг бу сатрларини М. Ваҳобов ўқимаганмикин? Мабодо ўқиган бўлса, «Ўлмас қоялар» романи қайси манбаларга таяниб ёзилгани маълум-ку. Ахир, Лениннинг ўзи йўқсулларга бош бўлиб, Чор Россиясига қарши курашган ва уни янчи ташлаган-ку! М. Ваҳобов фақат Ленинни эмас, Маркс билан Энгельснинг қуйидаги фикрларидан ҳам кўз юмиб ўтган:

«Бошқа халқни асоратга солувчи халқ ўзига кишан ясайди». Карл Маркс.

«Ҳеч бир миллат бошқа миллатларни эзишда давом этиб, ўзи озод бўлолмайди».

(К. Маркс, Ф. Энгельс, 4-т, 371—373-бет.)

Балки профессор Ваҳобов доҳийлар назарияларидан четлашгани учун Иброҳим Мўминов, Пиримқул Қодиров, Азиз Қаюмов асарларига баҳо беришда янглишгандир? Балки шунинг учун Темур билан Бобурнинг тарихдаги ўринларини бутунлай инкор этгандир?

У шоир Бобур, адабиётшунос Бобур, файласуф Бобурни лойга қорган, унинг яхши фазилатлари ҳақида оғиз очмаган, уни фақат бирёқлама — «босқинчи!» деб ерга урган.

Ахир мухтарам олимимиз лоақал тарихчи сифатида улуғ давлат арбоби Жавоҳарлар Нерунинг гапини ўқигандир:

«Бобур — дилбар шахс. Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор шахс бўлган. У санъатни, адабиётни севган, ҳаёт нафосатидан лаззатлана билган. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ ва кўп яхши фазилатларга эга бўлган... Бобурнинг Ҳиндистонга келиши тўғрисида Ҳиндистонда буюк ўзгаришлар содир бўлди, санъатда, адабиётда, меъморчиликда ва маданиятнинг бошқа соҳаларида янгича серилҳом тараққиёт юз берди». («Открытие Индии», 1955, стр. 272).

Жавоҳарлар Нерунинг набираси — Ражив Ганди ҳам Бобур ҳақида газета-журналларда илиқ-иссиқ гаплар айтди. Е. Э. Бертельс, В. В. Бартольд, В. Эркин, Д. Росс, А. Б. Бевериж, Н. Байкова, Н. И. Ильминский, И. Н. Березин, О. И. Сопковский, Н. И. Пантусов, А. Н. Самойлович, В. Л. Вяткин, М. Салье каби атоқли шарқшуносларнинг ҳам Бобур тўғрисида катта мақолалари бор. Ваҳобов бундан хабардормикан?

Лоақал у йирик шарқшунос С. П. Толстовнинг мана бу сатрларини ўқигандир:

«Фарғоналик Заҳриддин Бобур — Шарқдаги Уйғониш даврининг энг атоқли сиёсий ва маданий арбобларидан биридир» («Известия», 1957 йил, 31 июль).

Бобур, яъни дунё илм-фани хазинасига ўзининг салмоқли улушини қўшган, тарқоқ ҳинд бекларининг бошларини қовуштириб, марказлашган давлат тузган Бобур қуйидагича шеър битган:

**Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидир.**

Бу адолатли сатрлар ҳали кўп замонлар инсониятга хизмат қилади.

Профессор Ваҳобов Темурга ҳам тиш-тирноғи билан ёпишган. Бироқ унинг ўзи жаҳонгир ҳақида тузук тушунчага эга эмас. Бу унинг мақолаасидан кўриниб турибди.

Улуғ марказлашган давлат тузган Темур ҳақида жаҳон халқлари ва уларнинг атоқли кишилари ўз фикрларини олти юз йилдан бери айтиб келмоқдалар. Бу ўринда доҳий Лениннинг қуйидаги гапини эслаш фойдали:

«Иқтисодий тараққиёт нуқтаи назаридан ҳам, омманинг манфаатлари нуқтаи назаридан ҳам йирик давлатларнинг фойдали эканлиги шубҳасиздир. (В. И. Ленин, 22-том., 343-б.)

Йирик давлат тузиш курашсиз бўлмайди. Буни тарих айтиб турибди. Мен бу ерда Темурнинг боқинчилигини оқламоқчи эмасман. Чиндан ҳам жаҳонгир қон тўққан, боқинлар қилган. Лекин ҳар бир шахснинг яхши, ёмон томони бўлганидек, Темур фаолиятининг маъқул томони ҳам бор демоқчиман. Темур тўғрисида йирик рус олими А. Ю. Якубовский одил фикр айтган:

«1395 йилда Терек дарёси бўйидаги мағлубият ва Саройнинг тор мор қилиниши Олтин Урдага берилган охириги зарба бўлди. Гарчи Темур Урта Осиё манфаатларини кўзлаб Москва князлари билан алоқа боғламаган ҳолда Олтин Урдага қарши кураш олиб борган бўлса-да, бу кураш натижасида у Урта Осиёни бирлаштирибгина қолмасдан, балки объектив равишда Рус учун жуда катта хизмат қилди» («История Народов Узбекистана», 1950 й, 356-б.).

Академик Б. Л. Грековнинг ҳам гапи эътиборлидир:

«Темур томонидан берилган зарбадан кейин Олтин Урда ўнглонолмай қолди» («Олтин Урда ва унинг қулаши», 1951 й, 208-б.).

Шу гапнинг ўзи ҳам жаҳонгир Темурнинг тарихда тутган ўрнини бир қадар белгилаб беради.

Маркс ҳам Темур ҳақида ҳалол гап айтган:

«Темур ўзининг янги салтанатига давлат тузуми ва қонунлар белгилаб берди, бу унинг буйруғи билан татарлар ўрдаси томонидан қилинган ваҳшийлик ва вайронагарчиликка тамомила зиддир» (Маркс ва Энгельс, 6-т, 184-б.).

Хуллас, Темур ҳақида улуғ кишилар кўп одил фикрлар ёзиб қолдирганлар. Бироқ профессор М. Ваҳобов буларнинг ҳаммасини устидан сакраб ўтиб, Темурга ёпишган.

Тарих — одиллиги учун ҳам тарих. Шунинг учун ҳам унинг умри мангу.

Тарихга ғараз билан эмас, Лениннинг мана бу таълимоти асосида ёндашмоқ керак:

«Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида улар ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган янгиликларни бермаганликларига қараб эмас, балки улар ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан нималар берганига қараб ҳукм чиқарадилар». (В. И. Ленин, ТАТ, 2-том, 204-бет.)

Профессор М. Ваҳобов тарихни, адабиётни чуқур билмайди ёки билса ҳам ўзини атайлаб билмасликка солади. Хусусан, «Улмас қоялар»даги салбий қаҳрамонлар гапини атайлаб териб, ижобий қаҳрамонлар гапидан атайлаб қочиб, тирноқ остидан кир қидиради. Ваҳоланки, бадиий адабиётда автор позицияси билан қаҳрамон позицияси деган оралиқ бор. Йўқ, М. Ваҳобов муаллифни жарга ағдариб юбориш учун унга атайлаб салбий қаҳрамонларнинг гапларини ағдаради. Масалан, «Автор романа с сожалением сообщает о том, что Тимур допустил такие ошибки, которые ныне нам приносят большие несчастья».

Бу гапни романдан амрнинг айғоқчиси — Муродбек айтган. Мана мисол:

— «Улуғ Темурнинг энг йирик хатоси шундай: ул улуғ зот 1395 йилда, Терек дарёси бўйида Олтин Урда хони Тўхтамишни енгди. Хонлик маркази — Саройни, Хожи Тархонни, Азак, Қирим қалъаларини вайрон этди. Унинг бу қилмишини тарихимиз минбаъд кечирмайди. Тўхтамишхон турк эди. Оти ҳам буни тасдиқлаб турибди. Қўшинлари ҳам туркий халқлардан эди...»

Темур бу ишни Урта Осиёнинг қудратини ошириш учун қилса ҳам, қоқоқ Урусияга буюк озодлик берди. Шундан кейин Урусия тез кучая бошлади... Темур ўзи билмаган ҳолда ёхуд заиф Урусияни менсимган ҳолда Оврупа учун буюк хизмат қилди: Урта Осиё дарвозасини очиб қўйди...»

М. Ваҳобов салбий қаҳрамоннинг бу гапини тўғридан-тўғри ёзувчига ағдарадики, буни адолатдан деб бўлмайди. Романдаги ўзи аслида сотқин Муродбек юқорида атоқли рус олимлари — Якубовский, Грековлар айтган тарихий ҳақиқатга яқин гапиради, фақат ичидан қўшиб-чатиб гапиради. Чунки ўзини ошириб, ўзгана ерга уриб гапириш ҳар бир миллатнинг миллатчисига теккан касалликдир...

Миллатчи...

Шовинист...

Номлари турли бўлса ҳам, булар ҳамтовокдирлар, булар ҳар хил қиёфада юрадилар, булар минг хил усталик билан, минг хил ҳийла-найранг билан табиатга, инсониятга «найза» санчадилар...

«Ещё одна ошибка Тимура, говорится в романе, состоит в том, что он чужим нациям (таджикам, иранцам, индусам и др.) открыл ворота таких великих тюркских городов, как Бухара, Самарканд, Герат и дал возможность в них обосноваться», — деб ёзади Ваҳобов.

Романда бу гапни, тўғрироғи бунга яқинроқ гапни ҳам жоҳил Муродбек айтган. Бироқ олим айбни яна авторга ағдаради ҳамда «Тюркских городов», «Таджикам, иранцам, индусам» деган сўзларни ичидан қўшади. Ваҳоланки, романда бундай гаплар йўқ.

Олим «муаллиф қаҳрамонни атайлаб гапиртирган» деган маънода даъво қилади:

«Устам другого персонажа сетует на то, что узбеки из рода мангитов разговаривают на таджикском языке. В результате чистокровные тюрки — поэты Мирза Бадил, Забунисо Бегим, Хусрав Дехлави писали свои газели на языке фарси. И теперь таджики их считают фарсами».

Биринчидан, Бадил эмас, Бедил, иккинчидан, Забунисо эмас, Зебуннисодир. Тарихий шахсларнинг номларини атайлаб ё саводсизлик қилиб бузиб айтишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, қолаверса, бу — улуғ шоирларга нисбатан ҳурматсизликдир. Кейин олим рост гапиргани маъқул. Ахир романинг қаерида персонажлар «Таджикском языке», «Таджики...» деган сўзларни айтган? Мана, персонажнинг гаплари:

— Манғит бўлсангизлар, нега бегона тилда гаплашасизлар?.. «Мирза Бедил, Зебуннисо Бегим, Хусрав Дехлавий каби шоирлар ҳам соф қонли ўзбеклардир, яъни туркдирлар. Буни ўз ғазалларида ҳам аниқ-равшан айтганлар. Аммо ўз она тиллари қолиб, ғазалларни форсча битганлар. Буни сабаби нимада деб ўйлайсиз? Албатта, уйларида форсча сўзлашганликларида».

Шу диалогда форс тили камситилганми? Йўқ. Қаҳрамон ўзбекка ўз тилингда гапир деган. Шу миллатчиликка қирадимиз? Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романида қаҳрамон космодромда, постда турган йигитга, яъни русча сўзлаган йигитга ўз тилингда — қозоқ тилида гапир дейди. Бу билан у рус тилини камситяптими? Қилдан қийиқ чиқариб, ҳар нарсага сиёсий тус берилаверса, осмон остин-устин бўлиб кетади. Моҳиятни чуқур англаб, унга чуқур баҳо бериш — марксизм-ленинизмга хос фазилатдир. Шу нуқтаи назардан қараганда мен тўғри йўлдан борганман. Романда форс тили камситилмаган. Тожик тили ҳақида ҳатто оғиз ҳам очилмаган. Ҳамма миллат, тил ўзига хос, такрорланмасдир, жумладан, форс тили ҳам... Бироқ Мирзо Бедил, Зебуннисо Бегим, Хусрав Дехлавийларнинг «классикони тожик» дейиш нотўғри. Роман қаҳрамони уларни фақат турк-ўзбек шоирларидир, деб янглишади. Зотан, Мирзо Бедил, Зебуннисо Бегим, Хусрав Дехлавийлар турк фарзандлари бўлсалар ҳам, улар ўзбек, қорақалпоқ, туркман, қозоқ, озарбайжон, қирғиз, ҳинд, эрон каби халқларнинг ҳам шоирларидир. Яхшиси буларни «Шарқ адиблари» деб аташ жоиздир.

Умуман, М. Ваҳобовнинг салбий қаҳрамон гапларини авторга ағдаришини қандай тушунмоқ керак?

Масалан, Лев Толстойнинг «Ҳожимурод» қиссасидаги қаҳрамонлар қуйидаги гапларни айтдилар:

«Утган ҳафта бетинг қургур рус итлари мачитликларнинг пичанига ўт қўйдилар». (320-б.) «Ҳожимурод рус тунғизларининг қандай қилиб таъзирини берганини тоғдагиларнинг ҳаммаси билади». (320-б.)

Салбий қаҳрамон гапни авторга ағдаргудек бўлса М. Ваҳобов Лев Толстой ва Михаил Шолоховни «рус халқининг душмани» деб, қора курсига ўтқазмасмиди? Масалан, «Тинч Дон» асарида қаҳрамонлар ўзига эрк бериб вайсайдилар:

«Мурдор Рус бизга хўжайинлик қилиши керак эмас». («Тинч Дон», иккинчи китоб, 318-б.)

«Қизиллар ҳоқимиятининг бизга кераги йўқ — у бизга озодлик эмас, бузғунлик келтиради». (388-б.)

«Бу революциялардан ҳеч қандай маъни чиқмайди, тантиқлик, холос. Сен шуни билиб қўй, биз казаклар бировнинг ҳуқумати эмас, ўз ҳуқуқимизга керак...» (57-б.)

«— Сизлар партия эмас, жамиятнинг қуйқаси, энг палид, разил бандитсизлар. Сизларга ким раҳбарлик қилади. — Немисларнинг бош штаби. Большевиклар... Ха-ха-ха. Пасткашлар. Сизнинг партиангизни, бу ялангоёқларни ж... дек сотиб оладилар. Юзсиз беорлар... Ватани сотдингизлар... менинг қўлимда бўлса, ҳаммангизни бир дорга осар эдим... Ҳе, ҳали вақти-соати келади. Сизнинг Ленинингиз Россияни ўттиз немис маркасига сотмадимиз? Бир миллионни чўнтакка уриб, жуфтагини ростлади... Каторгачи... (193-б.)

Салбий қаҳрамонларнинг бундай гаплари учун Лев Толстой, Михаил Шолоховлар жавоб берадиларми? Масалани бундай қўйишнинг ўзи нодонликдир. Демак, «Улмас қоялар»нинг муаллифи ҳам салбий қаҳрамон гапларини ағдариш тўхматдир.

Ҳеч ким руснинг Туркистонга ижобий аҳамиятини инкор этаётгани йўқ. Бу ҳақида «Улмас қоялар» романи қаҳрамонлари ҳақ гап айтганлар:

«Урус халқидан анча нарса ўргансак бўлади. Бизнинг миллий онгимиз, миллий маданиятимиз сўст ўсяпти, миллий саноатимиз эса йўқ ҳисоби».

«Мактаб, мадрасалар ислом динини тарғиб қилиш билан чекланаётир. Уларда ўрусларникидай дунёвий билимлар деярли ўтилмаётир».

Профессор Ваҳобов атайлаб бу сатрларни кўрмасликка олади. Ахир, бу ерда унинг даъвосига зид тараф рус халқи ҳақида ҳалол фикрлар айтилган-ку.

М. Ваҳобов «Улмас қоялар»да «ўтмиш илоҳийлаштирилган», деб даъво қилади. Ваҳоланки, романда бунинг тескарисини кўрасиз:

«Урта Осиё ҳам ўз ичидан чириб бораётир. Унинг дин чизигидан чиқмаслиги, учта хонликка бўлиниши, ўз тилида фикрламаслиги, чегараларнинг очиқлиги ўз ичидан чириётганлигининг яққол исботидир. Шўрлик Осиё сувсиз саҳрода ўз ҳолича ўсаётган дарахтга ўхшайди».

Қуриб турибсиз, ўтмиш қандай бўлса, шундайлигича, оқ оқлигича, қора қоралигича тасвирланган.

Шубҳасиз, дунёда ёмон халқ йўқ, балки ёмон одам бор. Ёмон одам — нодон одам демакдир.

Шубҳасиз, ёмон, яъни нодон одам ўз халқини бошқа халқлардан устун қўяди ва миллатлар орасига раҳна солади. Бу охир-оқибатда ўз халқига нисбатан кўплаб душман орттиради. Эл-юртни севиш ўзга халқларни ерга уриш ҳисобига бўлса, бундай севги сохтадир. Бу уринда Лениннинг қуйидаги фикрлари бизга байроқ бўлмоғи зарур:

«Биз демократлар бўлганимиздан, бирон-бир миллатни ҳар қанақасига, ақалли озгина бўлса ҳам эзишга, бирон-бир миллатга ҳар қандай имтиёз берилишига мутлақо душманмиз. Биз демократлар бўлганимиздан сўзнинг сиёсий маъносида миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш эркинлигини, яъни ажралиб чиқиш эркинлигини талаб қиламиз (РСДРП программасига қаралсин). Биз давлатда барча миллатларнинг шубҳасиз тенг ҳуқуқли бўлишини ва ҳар қандай майда миллатларнинг ҳуқуқларини сўзсиз қўриқлашни талаб қиламиз». (В. И. Ленин, 18-т, 104-б.)

Масалага бир ёқлама ҳамда ғараз билан қараш — чалкашликка ва охир-оқибатда ёмон низоларга олиб келади. Афсуски, романни баҳолашда ҳурматли профессор айнан бир ёқлама йўлдан боради. Вақти келганда шуни ҳам айтиш керакки, Чор ҳукумати бошқа, рус халқи бошқа нарсалардир. Буни ўз вақтида улуғ рус ёзувчиси А. И. Герцен ҳам қайд қилган эди: «Чор ҳукуматини рус халқидан ажрата билмаган киши ёмон сиёсатдон». Романда айнан шу руҳ бор.

«Ўлмас қоялар»да ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман, рус, тожик, қорақалпоқ каби халқларнинг дўст-иноқ бўлиб яшашлари ҳақидаги гаплар марксизм-ленинизм ғояларига мос келади, деб ҳисоблайман. Ўтмишда чор ҳукумати билан хонлар халқлар дўстлигига йўл қўймаганлар, уларни парчалаб бошқариш усулларидан фойдаланганлар... М. Ваҳобов «Романда интернационализм руҳи йўқ» деган фикрни илгари сурадики, бу ҳам нотўғри. Аксинча, романда халқлар тарқоқ бўлмаган, бир-бирига ёвлашмаган, деган маъно ётибди.

Тарих ҳақида ҳалол ёзиш ҳам қарз, ҳам фарздир. Сой булоқлардан куч олгандек, халқ ҳам ўз тарихидан руҳ олади. Ўз тарихини ўз халқининг онгига, қонига сингдиришни ва уни дунёга таништиришни илгор рус халқидан ўрганмоқ керак. Мен ҳам улардан ибрат олиб, ўтмишга тўғри кўз билан қараганман. Бироқ иш бор жойда камчилик ҳам бўлади. В. И. Ленин: «Ҳеч бир амалий иш қилмайдиган одам хато қилмайди», деб айтган. «Ўлмас қоялар»ни мукамал асар демайман. Уни узоқ қайта ишлаш давомида тузатдим. Энди бу асар муҳолифлари яна баҳона топмасмикан? Қайдам? Ҳарҳолда: «Ҳақиқат эгиледи, лекин синмайди». Демак, оқ қора бўлмайди, оқ оқлигича қолади...

Мамадали МАҲМУДОВ

Шарқ юлдузи شەرقىي يولدىزى

«ғайн» ҳарфи — алоҳида эътибор билан талаффуз этилувчи товушлардан бири бўлиб, (а, и, у) унли ҳарфларининг айтилиши вақтида ҳалқум йўлини ичкаридан торайтириш натижасида пайдо бўладиган товушдир. Бу товушдаги ҳарфни, араб тилидан ўзлашган сўзлардагина учратиш мумкин ва истеъмолдаги ёзувда «ғ» белгиси билан ифодаланади. Масалан: аъло, маълум, неъмат, санъат каби.

«ғайн» ҳарфи шакли устига бир нуқта қўйиши билан «Ғ» ҳарфи ясалади ва у «ғайн» деб юритилади. Бу икки ҳарф ёзувда туморча шаклида ишлатилиб бошқа ҳарфлардан фарқланади.

ع غ عغغغ عزيز

عالم عادل معروف باغ
باغبان غالب سعادت

АРАБ АЛИФБО ҲАРФЛАРИ

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز
س ش ص ض ط ظ ع غ
ف ق ك ل م ن و ه لا ي

دەستخانىسى

شەرقىي يولدىزى

Шарқ юлдузи *شەرقتىن كىلىدىغان*

Араб алифбоси асосида туркий ва форсий тилларда сўзлашувчи халқлар талаффузида мавжуд бўлган товушлар учун қабул қилинган қўшимча ҳарфлар мажмуаси.

آپ چ ژگ او وای

آی پای چای ژورنال گل تون
اوی این

Арабий сонлар шакли. Сонлар ҳам ўнг томондан бошлаб кўчирилади. Дастлаб бирлик сонлар, сўнгра ўнлик сонлари ёзилади. Масалан 12 ни, икки ва ўн деб аталади. Аввал икки рақами, сўнгра ўнлик ёзилади.

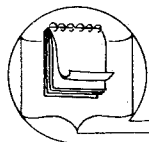
۹ ۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱ ۰

۲۱ ۲۰ ۱۹ ۱۳ ۱۲ ۱۱ ۱۰

۱۹۹۰ ۱۹۸۹ ۱۰۰۰۱ ۱۰۰

Хаттоғ И. Мамагов
Муҳаррир Х. Солиҳ

بىر خاندان
شەرق يولداش

Огаҳий таваллудига 180 йил тўлди

ОШИҚЛАР ТУМОРИ

Огаҳий илмда шоир, муаррих, таржимон сифатида ҳар томонлама ўрганилаётган бўлса-да, халқ орасида кўпроқ лирик шоир сифатида машҳур. Унинг лирик куллийети «Таъвиз ул-ошиқин» бизнинг замонамизгача тўла ҳолда етиб келган. Девоннинг ўнга яқин қўлёзма ва жуда кўп тошбосма нусхалари ЎзССР ФА Қўлёзмалар институти, ЎзССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими, С. Шчедрин номидаги Ленинград Давлат халқ кутубхонаси, Тожикистон ССР ФА Шарқшунослик институти, Иттифоқимизнинг бошқа илмий марказларида сақланади.

Ўзбек классик адабиётида Мунис ижодидан навоиёна тартибда девон тузиш ва уни махсус номлаш анъанасининг иккинчи умри бошланган. Огаҳий «Таъвиз ул-ошиқин» девонини тузиб, бу анъанани янада юксак поғонага кўтарди. «Таъвиз ул-ошиқин» расмий девон тузиш қонун-қоидалари ва анъанасига қатъий амал қилингани, жанрий таркибининг бойлиги, мазмун-мундарижасининг кенг ва теранлиги, баркамол бадиияти жиҳатидан Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний»сидан кейинги энг мукамал девондир.

Муҳаммад Ризо ўз шеърятининг ошиқлар қалбига яқин, улар билан тумордек доимо ҳамроҳ бўлишини, ишқ аҳлини дард-аламлардан халос қилувчи фазилатларга эга бўлишини истади ва девонини «Таъвиз ул-ошиқин» (Ошиқлар тумори) деб атади. Бу фикрни шоир кўпгина шеърларида фаҳрия усулида изҳор этган:

**Огаҳий, дилсўз назмингни эшитса аҳли ишқ,
Бўйнига таъвиздек айларлар ашъорингни банд.**

Хусусан, «Таъвиз ул-ошиқин» деб очасида Огаҳий ўз назми моҳиятини жуда аниқ ва равшан изоҳлаб кетган: «...Тоша шеър тафаккури бодасин ичиб, гоҳо ўзимга келдим, гоҳо ўзимдин кетдим. Ва ҳар ҳол била неча муддатлар кўп меҳнат ва машаққатлар чекиб, аксари ашъоримни жамъ этиб девон суратида бир неча евроқ сутурига битдим. Чун борчаси дарди ишқ ўтининг ҳарорати била оғишта ва шавқу муҳаббат асарининг сирояти била саришта ва ошиқлар ғамининг таскинига сабаб ва дармандлар аламининг таҳфифига мужиб эрди. Ложарам, агар ишқ ва дард аҳлининг қўлига тушса, таъвиз янглиғ ихлослари буюнларига осиб, иззат била асрор эрдилар ва мутолаа қилиб, шавқангез мазмунлари дорусидин ишқ беморлиқи маразига навъи шифо топар эрдилар.»

«Таъвиз ул-ошиқин»да Шарқ классик адабиётининг ўн тўққиз туридаги асарлар мужассам. Улар, филология фанлари номзоди Фатҳулло Ғанихўжаев тузган «Огаҳий асарларининг тавсифи» (Тошкент-1986)га кўра, 470 ғазал, 3 мустазод, 89 мухаммас, 5 мусаддас, 2 мураббаъ, 4 мусамман, 4 таржеъбанд, 7 қитъа, 80 рубоий, 10 туюқ, 1 муламмаъ, 4 чистон, 2 муаммо, 4 маснавий, 1 баҳри таъвил, 1 муножот, 1 савол-жавоби ошиқ ва маъшуқ, 20 таърих, 19 қасидадан иборат. «Таъвиз ул-ошиқин» девонига 18000 мисра назм жавоҳирлари жамланган.

Огаҳий йирик зуллисонайн шоир ҳамдир. «Таъвиз ул-ошиқин» девонига 1300 мисрадан ортиқ асар «Ашъори форсий»номи билан алоҳида ўрин тутди.

Огаҳий девонидаги асарлар ижтимоий мазмун салмоқдорлиги, инсон ва халқ манфаатлари учун кураш маслағи билан ҳам Шарқнинг ўлмас обидалари қаторида туради. Огаҳийнинг инсон тақдирига муносабати унинг лирикасидаги давр ва аҳли давр тасвирида кўзга яққол ташланади. Мавжуд жамиятда инсонга муносабат ҳамда инсоннинг жамиятдаги ҳурмат-эътибори ҳақида шоир пичинг ва алам аралаш мана бундай хулоса баён этади:

**Эй кўнгул, ҳайвон киби гўлу ҳамоқатпеша бўл,
Одам ўлмоқ истасанг гар аҳли даврон олдида.**

Маънавий инқирозга юз тутган жамият инсонга фақат шундай яшаш усулини раво кўради, холос. Акс ҳолда — инсон «гўлу ҳамоқатпеша» эмас, ҳушёр, мустақил фикрли, халпараст бўлса, кибор жамият уни одамгарчилик ва одоб доирасидан чиқариб, яккалаб, мудом ғаму кулфат, машаққату қадрсизликка мубтало қилиб қўяди.

Девонда юқоридаги сингари дардли байтлар силсиласидан яралган яхлит ғазаллар борки, улар Муҳаммад Ризонинг ўз ҳаётий тажрибаси заминиде юзага келган, муаллифнинг дил-дилидан сизиб чиққан аччиқ изтироблари меваларидир. Бундай ғазалларда Огаҳийнинг бадиий умумлашма яратиш маҳоратини, лирик, қаҳрамон сиймоси орқали умумхалқ дарду аҳволини изҳор этиш санъатини кузатиш мумкин:

**Даврондин агар, эй дил, етса санга бир роҳат,
Чекмакка муҳайё бўл юз кулфату минг меҳнат.
Гар даҳр элидин олсанг ўлмакка етиб бир нон,
Бир лаҳза қутулмассан ўлгунча чекиб миннат...**

Ғазалда ҳақ-ҳуқуқи ва қадр-қиммати поймол этилган инсоннинг қалб оғриқлари, умидсиз, тушкун кайфияти, даврон ва давр элидан норозилиги баралла ун тортиб турибди. Байтларнинг ғамдиди инсон толеига битилган — «меҳнат», «миннат», «хизмат», «туҳмат» сўзлари билан якунланиши, қофияланиши асардаги ҳазин руҳни кучайтириб, янада мунгли наво беради.

Айниқса, ижодкор ва ижод қадри ҳақидаги байтлар диққатга сазовор:

**Ҳар дамда агар сўздин юз дурру гуҳар сочсанг,
Бир кўҳна ҳазаф чоғлиғ топмас эл аро қиймат.**

**Гар кирлик ила қозсанг юз тоза қудуқ, ондан
Сероби мурод ўлмоқ кўргузмагуси сурат.**

Илм маърифат, бадий сўз намояндалари шундайин қадрсизланган замонада Огаҳийдек сабот ва бардош, катта умидворлик билан тинимсиз маънавият қудуқларини қазмоқ, мукамал девон ва қатор тарихий-бадий китоблар яратмоқ букилмас ирода, фидойилик нишонасидир. Замона зиддиятлари, зўравонлиги, адолатсизлиги билан муроса қилолмаган шоир «ёри бадан қочмоқ»ни, «халқдан фароғат топмоқ»ни ва «фақр гўшасини макон этмоқ»ни ихтиёр айлайди:

**Ҳар кимки, фақр гўшаси бўлмиш макон анго,
Хотир ҳамиша даҳр ғамидин амон анго.**

Нима бу? Фаолликдан чекинишми, тушкунликми, умидсизликми, ожизликми ёки руҳий мағлубиятми? Йўқ, асло! Улуғ ижодкорларимиз дунёқарашдаги бундай бурилиш зукко ва музаффар исён нишонасидир. Маслагининг марказида фақру фано ғояси турган сўфийлик дунёқараш ҳам, аслида, маънавий таназзулга, диёнатсизликка, ғайринсонийликка қарши исён тариқасида майдонга келган. Шу тариқа Огаҳий ижодида ҳам кибор, дунёпараст, худбин ва амалдор замондошга қарама-қарши дарвешийрат, некбин, хокисор, фано кунжини маскан тутган, даҳр андуҳидан фориг, озода инсон сиймоси шаклланган. Огаҳийнинг шоҳ ва гадо, шоҳлик ва гадоликка фалсафий муносабати ҳам мана шу сиймо қиёфасида мужассам.

**Ҳар кимки, даҳр шоҳлиғин айлади ҳавас,
Бордур насиб ғуссаи фикри жаҳон анго.**

Насиби «ғуссаи фикри жаҳон» бўлмиш Огаҳий замондошлари Абдулла Орипов талқинидаги «жаҳоний ташвишга чулғанган зот»ларга, орадан асрлар ўтган бўлса-да, нақадар яқин туради-я!

**Султондур ул гадоки, бузук кулбаси аро
Осудадур топилса бирор пора нон анго.**

Мазкур байтда, Огаҳий талқинидаги шоҳ ва гадо нисбатидан ташқари, фақирлик мазҳабидеги инсоннинг собирлик ва қоневлик фазилати, мусулмон дунёсидаги сабру қаноат фалсафаси тажасум топган. Комил инсон тарбияси йўлидаги муҳим ахлоқий омилдир бу. Сабру қаноатни тарк этиб, нафс итига, ҳирсу ҳавас девларига дучор бўлган инсон тадрижий камолотдан тўхтайтиди, унинг толеи камолдан завол томон юзланади.

Ишққа фалсафий муносабатига кўра, Огаҳий инсоний ишққа сиғинган, дунёвий муҳаббатни энг юксак пардаларда, тиниқ ва дилкаш, таъсирчан наволарда, минг йиллик муҳаббатномадан ўзгача жозибада кўйлай олган, ҳар ғазалига «ишқ хуррам марғзорининг ғизоли шўхи» янглиғ сеҳр-синоат сингдирган шоири соҳир эди. Бироқ Огаҳийнинг рубобий шеърляти фақат мажозий ишқ тасвиридангина иборат эмас. «Таъвиз ул-ошиқин»дан шоирнинг ишқи ҳақиқий тасвирида ҳам маҳоратли санъаткор эканлигидан қафолат берувчи асарлар кенг ўрин эгаллаган.

Огаҳийнинг фалсафий асарлари кўрсатадики, у ўз салафлари сингари, сўфийликнинг пантеистик йўналишига, кўпроқ нақшбандийлик сулукига эътиқод қўйган. Чунки у ўрта асрлар шарқи фалсафасидаги энг тараққийпарвар, ҳаётсевар, инсонпарвар, заковатли маслак эди. Қуйидаги байтда Огаҳийнинг нақшбандийлик маслагига эҳтиром «қатрада қуёш» мисоли тажалли топган:

**Ҳушинг қулоқини тутиб, ҳар дам бу пандимни эшит,
Сокин ватан ичра бўлиб, атрофи олам сайрин эт.**

Байтдаги маърифий-ахлоқий ғоялар нақшбандийлик тариқатидаги «Ҳуш дар дам» (Ҳар бир нафасинг, хатти-ҳаракатинг ақлу ҳушинг тасарруфи ва назоратида кечсин, ҳушёр бўл), «Хилват дар анжуман» (Майли, ҳақ бирла хилватда бўл, аммо анжуман-халойиқ ичра хилватда бўл), «Сайр дар Ватан» (Сафарда бўл, бироқ юртма-юрт мазмунсиз кезмасдан, ватан ичра сайр этиб, оламни мушоҳада қил) каби ақидаларга асосланган.

Булар Огаҳий дунёқараш аънавий шарқона фалсафа таъсирида шаклланганидан далолат беради. Лекин, аънавий фалсафий тафаккур маҳсулларини ўзлаштириш билан чекланган, мавжуд фалсафий ақидаларни бадий шарҳлаш, турфа талқинларда такрорлаш билан машғул бўлган ҳеч бир ижодкор мустақил, янги эркин дунёқараш соҳиби мақомига кўтарилолган эмас. Фалсафий тафаккур тарихида из қолдирган ҳар бир адибнинг ўзигагина хос тафаккур тарзи, дунёқараш бўлади. Ушбу сатрлар Огаҳийнинг Шарқ фалсафий тафаккурига қўшган ўзига хос нуқтаи назарини илгари суради:

**Бу гулшан сайрин этсанг, босма густоҳона туфроқни
Ки, ҳар гом остида бир пайкари озода мадфундур.**

**Бу ғайратгоҳ сайрига адаб бирла қадам қўйким,
Неча озода жисми ҳар қадам остидадур пинҳон.**

Бир қарашда, байтлар замирида одобли бўлиш, қадамни билиб босиш ҳақидаги ўғитлар му- жассамлашган. Нақшбандийнинг «Назар дар қадам» (ҳар бир қадамингни кўриб-билиб қўй, боса- ётган қадаминг ақл-идрокинг назоратидан айрилмасин) ақидасини ҳам эслатади у. Аммо, мазкур панднома асосидаги фалсафа кишини жуда чуқур мушоҳадаларга чорлайди. Файласуф шоир учун тупроқ оддий ер эмас, у марҳум инсоният жасади, «пайкари озода»ларнинг хоки поки. Шоир наздида тупроқ ҳиссиз, ўлик ва мўрт жисм эмас. У ҳар бир ҳужайраси тупроқ зарралари шаклида ватанга айланган инсон тимсоли. Тупроқнинг ҳар бир зарраси инсоннинг жони, юраги, жисмидан яралган. Шунинг учун у муқаддас. Уни эъзозламоқ, авайламоқ, пок сақламоқ, ҳимоя қилмоқ ҳар бир инсон зоти учун фарз. Она-Ватан, она тупроқ тушунчалари ҳам шундай фалсафий ақидаги сўянади. Мана Огаҳий дунёқараши, пандномаларининг ҳаётий таъсирчанлиги, инсонпарварлик ва ватанпарварлик мавқеи қанчалар юксак.

Огаҳийнинг форсий мероси таркибида ҳам теран фалсафий сатрлар учрайди:

**Саропо чашм бош, аммо ҳамеша маҳви ҳайрат шав,
Дарин гулзори ибрат ин сифат бобаст шабнамро.**

Мазмуни

**Бошдин оёқ кўз бўл, бироқ ҳамиша маҳви ҳайрат бўл,
Бу ибрат гулситонида шу ҳолатдур шабнамда.**

Бу сатрлар моҳиятида бедилона фалсафа руҳи уфуриб турибди. Оддийгина бир шабнам томчиси тимсолида инсонга ибрат бўлгулик — бутун вужуди кўздан иборат бўлмоқ, бу кўхна олам ҳодисаларини мудом ҳушёр, тийрак, ҳайрон нигоҳ билан кузатмоқ фазилатларини кашф этиш топқир шуур, нозик дид, ҳассос кўнгил кароматидир. Беш кунлик ўтар дунё машваратида инсон боласининг бошдан оёқ кўзга айланиб, замон ошубларига ҳушёр ва ҳайрон, нигорон бўлиб яша- масликдан ўзга иложи йўқ. Чунки, инсон ҳаёти ҳам чархи кажрафторнинг шиддатлари олдида шабнам умри сингари оний ва омонат. «Таъвиз ул-ошиқин»даги асарларнинг умрбоқийлиги бо- исларидан бири маърифат нурлари билан йўғрилгани, инсониятни маърифат озукаси билан таъ- минлаб келиши ва маърифатга чорлаб яшашидадир.

**Илм андоқ ганжи нофиъдур бани одамғаким,
Кимда ул бўлса, икки олам бўлур обод анго.**

Илм-маърифатни ихтиёр этмаган киши бир оламни обод этиши ҳам даргумон. Илм ганжини кашф этишга бел болаган киши эса ўз кашфиётларида тоабад боқий яшайди. Бу билан у ўз умр- боқийлигининга таъминлаб қўя қолмайди. Балки, «бани одамға» наф келтирувчи ҳазина яратиб қолдирадиги, илм ганжини эгаллаган ҳар бир инсоннинг ҳам икки олами обод бўлади.

Огаҳий «тил тийғи тортиб маони мулкани олган» маҳоратли санъаткордир. Унинг бадий маҳорати ҳақида фикрлашишдан аввал, шуни эътироф этиш лозимки, ёш Муҳаммад Ризонинг «тил тийғи» Алишер Навоий маҳорат мактабида чархланган, сайқал топган. Огаҳий назмида Навоийдан ўрганиш излари, улуғ санъаткор таъсирига берилиш, ундан қутулолмаслик, устознинг турли ғоя ва ифодаларини ўзгача талқинларда шарҳлаш ҳам кўриниб қолади гоҳо.

Бундай ҳоллар шоирнинг камчилиги сифатида эмас, балки бадий маҳорат қозониш йўлидаги дастлабки тажриба, ҳар бир ижодкор табиий ва қонуний равишда бошидан кечирадиган ижодий жараён тарзида баҳоланмоғи маъқул. Замонавий ўзбек шеърлятида ҳам бундай ҳолларни кузатиш мумкин.

Бундан ташқари, улуғ Навоийга эргашиб, унинг асарларидан иқтибос олиш, фикр-ғояларини шарҳлаш барча Навоийга издош ўзбек классик шоирлари қатори Огаҳийга ҳам фазлу ифтихор саналган:

**Огаҳий, ким топқай эрди сози назмингдин наво,
Баҳга гар йўқтур Навоийнинг навосидин санго.**

Бадий сўзнинг маъно миқёсларидан кенг фойдаланиш, янги маъно қирраларини топиш жиҳа- тидан ҳам Огаҳий Навоийдан кейин, «энг кўп ва энг ҳўб айтқон» шоирлардандир. У атайлаб бадий санъат қўлламайди, унинг қаламига тушган сўз санъат бўлиб муҳрланади:

**Сўз лабидин у адо бирла чиқорким, рашкидин
Тўгусидур лаъли серобу дуру макнунга ўт.**

Мазкур байтда камдан-кам санъаткор яратишга муяссар бўлган нодир маънавий санъат — ийҳом юзага келган. «Сўз» — тил бирлиги, калима маъносида қўллангани аниқ, равшан англаши- либ турибди. Шугина маъно биланоқ байтдан тугал мазмун чиқади. Ийҳом санъатининг сеҳри шундаки, шоир форсий тилдаги «сўз»нинг маъноларини ҳам бир йўла мужассамлаштирган. «Сўз»нинг ёниш, куйиш, ҳароратли бўса маънолари яширин ифодаланган. Аслида, шоирнинг бош муддаоси «сўз»нинг шу маъноларидан келиб чиқади. Ийҳомнинг хосияти шунда.

**Ғойиб ўлди ақл очғоч оразин, не тонг, сўрсам
Ким, ики лаби эрди ул маҳалда ҳозирлар.**

Бу ўринда ҳам байт бадийтини ийҳом санъати юзага келтирган. Бунда санъат «сўрсам» сўзи- да бўлиб, унинг кўриниб турган маъноси «сўрамоқ», пинҳона маъноси эса «бўса олмоқдир». Бил-

маган киши юзаки маънонигина туйиб ҳам завқланиши мумкин. Зийрак китобхон эса бадий сўзининг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний маъноларини туйиб икки ҳисса таъсирланади.

Бадий фикрни, хусусан, панднома мазмунидаги фикрни куруқ ва яланғоч айтиш Шарқ адабиётида расм бўлмаган. Акс ҳолда, бу адабиёт ҳаётийлик, таъсирчанлик, донишмандлик касб этолмасди. Ушбу адабиёт услубига хос хусусиятлардан бири қиёсий-истиоравий йўсинда иш тутиш, айтилажак ҳар бир гапни ҳаёт ва табиат тарозусига тортиб айтишдир. Шундай услуб тақозоси тарзида тамсил, ҳусни таълил сингари бадий санъатлар вужудга келган.

**Тавозеъга ҳам ўлмоқ сарбаланд ўлмоққа мужибдур,
Фалакка ҳамдурур ушбу жиҳатдин борҳо қомат.**

Тамсил санъати талабига кўра, шоир биринчи мисрада ҳурмат, одоб тўғрисидаги фикрини ифодалайди ва иккинчи мисрада шу фикрининг ҳаётий исботи тариқасида табиатнинг ҳикматли бир ҳолати мисол келтирилади.

Ҳусни таълил санъатида ҳам шунга яқин усулда иш тутади санъаткор. Бадий фикрни чиройли асослаш йўлидан боради:

**Келгил, эй ўтлуғ кўнгул, эски чопонга қонёъ ўл
Ким, ҳаммиша жисмига кулдин қилур ахгар либос.**

Ушбу байтни ночор ҳолда, эски чопон ёпиниб яшаган шоирнинг ўз-ўзига тасаллиси ўрнида ҳам қабул қилиш мумкин. Аммо ундан элга қаратилган хокисорликка, камтаринликка даъват ҳам англашилиб турибди. Иккинчи сатрда ҳаммага маълум ва машҳур ҳаётий лавҳа — чўғнинг кул билан қоплангани айтилган фикрга жуда мутаносиб чиройли бадий асос тарзида келтирилади. Ичида ўтлуғ кўнгул гупуриб турган эски чопон билан бағрида оташ яширинган култепа — қанчалар ҳаётий муқояса!

Ирсоли масал санъати намуналарига учрар экансиз, шоирнинг халқ оғзаки ижоди бойликларини нечоғли ўзлаштиргани ва адабий муддао ифодаси йўлида улардан қанчалик ўринли фойдаланиш маҳоратига имон келтирасиз:

**Хуноб ичар вақтимда хуш келдинг, кўнгулким, халқ аро
Яхши масалдурким: «Келур яхши киши ош устина».**

Қизиқарли топилма — масал қўллашдан ташқари, лирик қаҳрамоннинг оғир аҳволини шундайин енгил, қочиримли кулгу, ўйноқи оҳанг воситасида акс эттиришнинг ўзи бир санъат.

**Карам аҳли дирам аҳли дирамга сочса, тонг йўқким,
Масалдур: «Ёғ агар томса, томар, албатта, ёғ узра».**

Огаҳийдек муқаррам зотлар тенгсизлик ва манфаатпарастлик устувор замонда карам кўрмай, «аҳли дирамга» хор бўлиб яшагач, яна бир шеърда қойилмақом айтилганидек, «Қоврилиб ўз ёғига бошдин аёғи ёнадур». Замон ва аҳли замона дарду ҳолини бунданда нафис, ихчам, халқона ифодаларда баён этиб бўладими?!

Огаҳий шеърлари тузилиши, таркиби, шакли жиҳатидан ҳам сидқидил ижодий меҳнат ва маҳорат маҳсулидир. Девонда чиройли бошланма, кечинмаларнинг изчил тадрижий тақомили ҳамда маъно ва сурат ҳосиятига кўра уларга мувофиқ тугалланмага таянган композицион гўзал асарлар кўп. Лирик асарларнинг композицион гўзаллигини таъминлаш мақсадида шоир композицион-услубий санъатларни ҳам моҳирона сафарбар этган. Мана, радд ул-матла санъати билан музайян, бадийан тургал, ибтидо ва интиҳоси мутаносиб ғазаллардан бири:

Матлаъ:

**Бизки, бу кун жаҳон аро кишвари фақр шоҳимиз,
Бошимиз узра оҳимиз шуъласидур кулоҳимиз.**

Мақтаъ:

**Огаҳий, бўлса тонг эмас фақр эли гар мутеимиз,
Бизки, букун жаҳон аро кишвари фақр шоҳимиз.**

Матлаънинг биринчи мисраси мақтаъда қайтарилиши натижасида, ғазал қандай фикр ва руҳ билан бошланган бўлса, ўшандай жозиб якунланади.

Огаҳий ўзбек классик адабиётининг бадий образлар системасини мукамал ўзлаштирган ва уларни маъно ва шаклий томондан такомиллаштиришга ҳаракат қилган. Биргина чумоли образининг такомил тарихига назар солайлик.

Анъанавий чумоли ёки мўр образининг бутун ўзбек классик шеърятини, жумладан, Навоий назмида қўлланиш миқёслари, маъно доираси бадий вазифаси муҳтарам ўқувчига аён. У — камтаринлик, хокисорлик, меҳнаткашлик, саховатпешалик тимсоли. Унинг барча сифатлари чумоли ва мўр атамаларида мужассам эди. Образнинг маъно уфқини кенгайтириш мақсадида Огаҳий оддий «мўр» эмас, «хаста мўр» — чўлоқ чумоли образини инкишоф этди:

**Йўқки, ғалат айландим, уйлаки, бир хаста мўр
Чеккуси пойи малах тўхфа Сулаймон сари.**

Хаста сифати орқали шоир чумоли образида улғуворлик, олийҳимматлик фазилатларини мужассамлаштирган. Огаҳий талқинидаги чумоли жисми ушоққина, хаста (чўлоқ) бўлишига қа-

рамай, Сулаймонга совға қилиш учун ўз жуссасидан неча баробар катталиқдаги малах-чигиртка оёғини судраб бормоқда. Сулаймонга лойиқ тухфа олиб бориш масъулияти, ор-номус, ҳимматнинг зўри хаста, заиф чумолига ғайрат-шижоат, улуғворлик бағишлаган. Чумоли билан Сулаймон муносабатларидаги қарама-қаршилиқ — контраст анъанавий ҳол эди. Чумолининг хаста бўлиши ва тухфа учун улкан чигиртка оёғини танлаши мавжуд бадий зиддиятни янада кучайтирган.

«Хаста мўр» образи адабиётга ўзлашиб кетди ҳамда қўлланиш жараёнида яна бошқача талқин ва маънолар билан бойиди. Зотан, ҳар бир ижодкор муайян образни ўз бадий муддаосига кўра қўллаши, қай бир жиҳатдандир янгилаши табиий. Масалан, Ғафур Ғулом «Чўлоқ чумоли» образини ожизлик рамзи сифатида қўллайди:

**Ақл йўлбошчилик қилган ерда,
Чўлоқ чумолидек ожиз Геракл.**

Ўзбек шеърятининг образлар оламини бойитишда Огаҳийнинг бунингдек бадий кашфиётлари кам эмас.

Огаҳийнинг адабий мероси халқимиз ардоғидаги мўътабар маънавий хазина. Унинг қадрқиммати замон ўтган сари ортиб боради. Замондошларимиз ва келгуси авлод «Таъвиз ул-ошиқин»даги дурдона асарларни, Огаҳий орзулаганидек, «ошиқлар тумори янглиғ ихлослари бўюнлариға осиб, иззат била асрасалар», бу муқаддас тумор уларни маънавий-моддий офатлардан омон сақлайди, камолот сари элтади.

**Нусратулла ЖУМАЕВ,
филология фанлари номзоди**

ТЕРАН ТОМИРЛАРИМИЗ

Сабабсиз оқибат бўлмайди деганларидек, менинг туркий қабилалар номларини тўплашга киришишимга бир хайрли воқеа сабаб бўлди.

Бундан тўрт-беш йил муқаддам Қоракўл томонларга домла Ғайбулла Саломов қадам ранжида қилиб қолдилар. Гурунг орасида домла, ҳозирги чоп этилаётган луғатларнинг номукамаллиги, кўпгина гўзал сўзларимиз, ибораларимиз, атамаларимиз куллийётларга кирмай қолганини куйиниб гапирдилар, бу кемтикни тўлғизиш ҳар бир инсоннинг бурчи эканини айтиб, бизларни ҳам шу хайрли ишга даъват этдилар.

Қадимги туркий мақоллардан бирида шундай дейилган: билафоннинг: сўзи — маслаҳат, маслаҳати — йўл. Домланинг маслаҳатини йўл деб билиб, Қоракўл шеваларини тўплашга киришдим. Қиёслаш учун қадимги туркий сўзларни ўрганишга ҳам эҳтиёж сездим. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» куллийётларини, Урхун-Енисей битикларини синчиклаб мутолаа қилдим. Бу ишда менга айниқса лотин алифбосида чоп этилган салкам юз босма табоқ ҳажмдаги «Древнетюркский» словарь» луғати жуда қўл келди.

Ана шу мутолаалар жараёнида қадим туркий халқлар мақол ва ҳикматларидан мингдан зиёда-сини, уч юздан ортиқ туркий исмларни ҳамда туркий ва ўғиз қабилаларининг номларини топдим. Қоракўл шева сўзларидан ҳам беш юзга яқинини қайд қилишга мушарраф бўлдим. Улардан бир қисми «Ешлик» (9-сон, 1988 й.), «Саодат» (5-сон, 1989 й.) журналларида ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинди.

Манбаларда берилишича тўқсон иккита туркий қабилалар, (уруғлар) ўн беш ўғиз қабилалари (Тўққизўғиз ҳамда Олтиўғиз уюшмалари) бўлган.

Шуни таъкидлашим лозимки, теран томирларимиз бўлмиш бу қабилалар номларини тиклашда вақтли матбуотдан ҳам фойдаландим. Шу боис баъзи ноаниқликлар, хато атамалар бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Негаки, ҳозирда аксарият қабилла-уруғларнинг номлари бузиб айтилади. Мисол: Қоракўл мавзеидаги бир уруғни «Қанжиқлар» деб аташади. Аслида Канжак туркий қабиласи бўлган ва бузиб аталиши оқибатида шундай қулоққа ёқимсиз, ҳатто ҳақоратомуз атамага айланиб қолган. Бу ҳол ҳам бизнинг ўз тарихимизни билмаслигимизга бир далилдир.

Манбаларда келтирилишича, Уйғур, Жалойир, Қирқиз, Учруқ қабилалари йирик туркий қабилалардан бўлган. Жалойир қабиласи кишилари жангари, ботир бўлганидан шоҳлар лашкарбончиларни аксарият шу қабилла эрларидан танлаган. Қирғиз билан Учруқ тарафма-тараф бўлиб кураш тушганини кексаларимиз ҳали-ҳануз эслашади...

Мен имконият даражасида умум ишимизга ҳисса қўшдим, холос. Зероки, тарихимизнинг унут бўлаётган саҳифаларини тиклаш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиз. Изчил таҳлил эса туркшунос олимларимизга ҳавола.

Ҳар қандай фикр-мулоҳазаларни бажонидил қабул этаман.

Мухаммад ПИРРИЕВ

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ КАБИЛАЛАР (УРУҒЛАР)

1. Арамут
2. Аргу
3. Арлат
4. Арсан
5. Афшор
6. Аз
7. Адиз
8. Барсган
9. Барлос
10. Булақ
11. Булгар
12. Басмил
13. Билгут
14. Башғирт
15. Байирқу
16. Барчакар
17. Бўқарақ
18. Баз
19. Галаҳоя
20. Ебғич
21. Емаклар
22. Жуз (Юз)

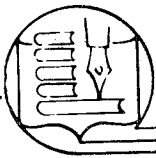
23. Жонқора
24. Жўжи
25. Жалойир
26. Жумул
27. Ишқил
28. Изгил
29. Кенагас
30. Қалач (Ҳалач)
31. Қай
32. Қорлуқ
33. Қирқиз
34. Қуриқон
35. Қиёт
36. Қўнғирот
37. Қўрновуз
38. Калтатой
39. Қовчин
40. Қипчоқ
41. Канжак
42. Қитани
43. Қадирқан
44. Канчу

45. Қалмиқ
46. Қатағон
47. Қоратегини
48. Мусабзори
49. Мақарач
50. Маланди
51. Манғит
52. Идиқут
53. Нортуда
54. Нұғой
55. Нанай
56. Оқар
57. Потас
58. Салгур
59. Сұғд
60. Сулдуз
61. Селкуп
62. Сарой
63. Тұхси
64. Туркман
65. Турчиш
66. Турк
67. Тардуш
68. Тўлис
69. Тургаш
70. Табғач
71. Тарман
72. Тоғчи
73. Татар
74. Тархон

75. Табаби
76. Учруғ
77. Уғроқ
78. Уқ
79. Утукан
80. Уйғур
81. Хотан
82. Хунгар
83. Чигил
84. Чомил
85. Чик
86. Чигатой
87. Чуваш
88. Чивалдир
89. Шотурчи
90. Шўрт
91. Яғма

ЎҒИЗ ҚАБИЛАЛАРИ

1. Баёт
2. Баюндур
3. Йива
4. Язгир
5. Юрагир
6. Қайқ
7. Қарноқ
8. Тутирқа
9. Тугар
10. Ула
11. Урачир

«РҶМОЛЧА»ГА ТУГИЛГАН ҚҶШИҚЛАР

Садриддин Салимов. Рўмолча.
Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти, 1988 й.

Кўҳна Бухорода ер қимирлади. Деворлар қулаб, мустаҳкам темир-бетон уйлар ҳам дарз кетди. Бир эмас, ўнлаб фалокатларни — зилзилаю жанг-жадалларни кўрган мўйсафид обида — Минораи Калон омон, мустаҳкам ва мағрур турарди. «Эй, минора! Саломатмисан? Келаяпман сажардан йўқлаб, чунки сенинг оёқларинг йўқ, келолмайсан ҳолимни сўраб». Шоир ва минора ўртасида мулоқот шундай давом этади.

Аждодлар маънавий дунёси рамзи — Минора ва унга бақамти турган инсон бир-бирига шуқадар пайванд, тақдирдошки, уларни алоҳида тасаввур этиш асло мумкин эмас. Бухоро башарти бир тирик вужуд бўлса, шоир ўзини унинг бир аъзоси ҳис этади. Бухорога етказилган ҳар бир шикаст унга беҳад-беҳисоб оғриқ етказади. Бу Ватан ҳақидаги Ватан деб номланмаган шеър. «Илдиз отдик Минораи Калон. Минг йилдирки бир ерда яшаб, Қандай сени ташлаб қочайин, Қочмадинг-ку сен мени ташлаб».

...Не-не шоҳларнинг номи ўчди, не-не қасрлар вайронага айланди. Минора эса тураверди. Фақат у эмас, бу мўъжизани бунёд этган буюк руҳ — халқ даҳоси ҳам бизгача соғ-омон етиб келди. Зеро, билардиларки, халқ руҳини йўқотмай туриб, минорани йўқотиб бўлмас. Шоир зилзилалар деб аввало халқ руҳини поймол этиш учун қилинган ҳуружларни, истилоларни қирғинларни назарда тутди: «Зилзилалар, довуллар бекор, Бухородир бизларга Ватан». Шу чоққача чин тарих китобига эга бўлмаган авлод билиши керакки, «Зилзилалардан омон қолгай имони борлар». Зеро, имон ўша абадий руҳнинг безаволлик белгиси.

Минора билан мулоқотда бўлган шахс — шоир Садриддин Салимовнинг «Бухоро зилзиласидан сўнг» шеърининг қаҳрамони. Шу шеър ижодкорнинг «Лирика» сериясида чоп этилган «Рўмолча» тўпламига кирган бўлиб, бу китоб истеъдодли қалам соҳибининг йигирма йиллик беором ижодини қамраб олган. Мажмуа аслини ташкил этган шеърларнинг аксарияти Бухоро билан боғлиқ. Улар васф, мадҳ характерида эмас, аксинча севги, дард, меҳр ила сугорилган, юракнинг теран чашмаларида чўмилган. Улуғ аждодларимиз — Ибн Сино, Ҳайрат Бухорий, Айний, Сомий Бўсто-

ний, Аҳмад Дониш ҳамда бугуннинг фидойи зотлари — темирчи Аминбобо, телпақдўз Усмон ака, тароқчи Ашур бобо сингари меҳнаткаш халқ вакиллари образлари меҳр билан қаламга олинади.

Амир сарбозлари инқилобчи Айнийни калтаклаб, обхонага элтишаётганда, барча қатори қушбеги малайининг тўрт яшар ўғли ҳам уни бир мушт уради. Бу воқеа 1917 йилнинг апрелида содир бўлган. «Лекин ҳамма муштан ҳам, — деб ёзади Айний, — мана шу тўрт яшар боланинг мушти менга қаттиқ таъсир қилди. Чунки бу — ҳукуматнинг катта арбобларигина эмас, ҳатто уларнинг болалари ҳам бизни маҳв этишга бел боғлаганини кўрсатар эди». «Айнийга мушт кўтарган бола» юрагида кин, ғазаб билан ўса бошлади. У ўтмиши, аждодини яширди, «аста фирқа бўлди улгайиб». Боланинг таназулга юз тутган ўз амалпараст аждодлари учун Бухоро «халқ» тарихига ўчи бор эди. Юксак мансаб поясига чиқиб олиб, масжидларни, мадрасаларни, эскиликка этиб ҳавола, йиқитмоққа айлади буйруқ... Тухмат, игво уюштирган у... Файзуллани этганди бадном... Аҳмад Дониш қабрин йўқотди...

**Кўлэмалар қайга йўқолди...
Қайга кетди китоб, рисола?!
Уларга ўт қўйганди ахир
Айнийга мушт кўтарган бола.**

Ҳа, у катта жиноятлар қилди. Энг даҳшатлиси шуки, бу манфур манқурт барча қабиҳ ишларини халқ номидан олий шiorларга буркаб амалга оширди. «Унинг қилган гуноҳлари кўп: Алпомишни йиллаб муштлади, Навоийга кўтарилди қўл». У ўз қилмишларини тарихга, тузумимизга юкламоқчи бўлди. Буюк Орол куриди, замин заҳарланди, қатағон, қувғинлар бўлди. «Лекин қайда эдик сену мен? Томошабин эдик...» Таассуфки, бу лоқайдлик бизга қимматга тушди. Кўплаб маънавий бойлик — асл жавоҳирларимиздан маҳрум бўлдик. Бутун бошли авлод кўзига қора боғич боғланди. Бугунга келиб ўша аччиқ хатолар жафосини чекаёпмиз. Лекин «Айнийга мушт кўтарган бола» маҳв бўлди деб айта оламизми? Йўқ, у бугун ҳам тирик: балки энди у қайта куриш байроғидан ўзига либос тикаётгандир. Шоир ўз шеърида меҳнаткаш халқни бундан огоҳ этмоқчи: «Гуноҳимни англадим дўстим. Хушёр бўлиш керак ҳар палла, токи қайта кўтармасин қўл Айнийга мушт кўтарган бола!»

Тўпладан ўрин олган «Олтмиш кун хорижда» туркумида шоирнинг чет эл сафари таассуротлари акс этган. Хориж лавҳалари ҳам ижодкорнинг она юрт, жумладан, Бухоро ҳусусидаги концепциясини кўрсатишга хизмат қилган. «Вожабки, мен билан бирга қуёш ҳамроҳ, Минора ҳамроҳ» деб китоб қилади лирик қаҳрамон. «Бухорони тирик сақламоқ ҳаммамизга боғлиқдир, ўғлим», деб у чет мамлакатдан юртга мактуб йўллайди.

Бўғунги кунимиз қайта куриш даврига тааллуқ-

ли эканидан фахрланыпмиз. Жамият қурилмасини ўзгартириш, уни туралик тушовларидан халос этиш ғояси — орзуси олдинроқ ҳам мавжуд эди. 70-йиллар шеърятини майдонига кирган авлод курашчи, ўзига хос жангчи бўлиб қўлига қалам олди. Улар сафида, шубҳасиз Садриддин Салимов ҳам бор. Бутун жамиятнинг қора ўргимчак каби қоплаган лоқайдлик, кибр руҳига қарши бормоқ осон бўлмади. Лекин жасоратли авлод ортага чекинмади: мамлакатни, халқни ёвуз бўрхондан омон сақлаш буюк бурч эди. Турғунликнинг ён бериши, ошкораликнинг тарих саҳнига кириб келишида шеърят тутган ўрин муҳим бўлди.

«Рўмолча» мажмуасига кирган қатор шеърлар турғунлик замонига нафратни ифодалайди. «Қолипларга жо бўлди қалъа, Ғишт қўйдилар, этдилар яксон», «Қалқонларнинг йўқлиги сабаб, ҳалок бўлди гоҳида виждон», «Ҳақиқат йўқ» деган сўзинг ёлғондир. Шоирларнинг байроқлари исёндир».

Тўпلامдаги қатор шеърлар табиат, ишқ туйғуларидан бўлиб, булар баъзан сокинлик, баъзан қизғин эҳтирос билан йўғрилган. Дарахт, майса, осмон, офтоб тасвири умуминсоний эзгуликни бадий тажассум этганки, улар шеърхон қалбига кўтаринки руҳ бағишлайди.

Шоирнинг илк тўпلامларидаги шеърларда шиддат, инкор ҳислари устивор эди. «Рўмолча»да эса фалсафий босиқлик, фикрий теранликка йўғрилган шеърларни ўқиймиз. Чунки ижодкор мураккаб ва долғали воқеликни шу чоққача ўзи босиб ўтган бой ҳаётий тажриба, шаклланган ғоявий-эстетик дунёқараш, концепция нуқтаи назаридан баҳолаб, инсоният, тарих ва замонни теран тафаккур кучи билан баҳолаш йўлига ўтаётди. Мураккаб рамз-символлар шоир лирикасини беэмайдни, унинг қиёфасини, ўзига хос жиҳатларини ошкор этади, ижодкор фалсафаси, тафаккур тарзини кўрсатади. Шоир ва шеърхон қалблари ўртасидаги «кўприк» — эстетик восита ролини бажаради. Ҳарфлар — миллат хотираси, осмон ҳарфлари — юлдуз, заминники — дарахтлар. Шоирлар замон ҳарфлари. Бу тимсол мағзини чақмоқ учун тарих, коинот ва табиат билан инсон орасидаги диалектик уйғунлик — ўтмиш ва келажакни мустаҳкам боғловчи идрок занжири — хотиранинг аҳамияти назарда тутилмоғи лозим.

Заминлар шитоби сўғдиёна имло, Қалъа (XVI аср обидаси)га шафқат этмади, улар сўқир тафаккур ёхуд манқуртона ирода шиддатидан йўқликка юз тутди. Лекин ҳали ҳам кеч эмас — «Қалбимизда эътиқод — Қалъа, Қалъамизни сақлайлик омон». Зероки, бу кўрғон — хатолар жараҳатига малҳам қўювчи, фожиа ва фалокатлардан асрагувчи ягона куч.

С. Салимов шеърларидаги бадийят ўзига хос фазилатларга эга.

**Сенда бўлса ақлу хуш
Бу сирни оч:
Нечун қамиш ичи бўш,
Бошида тож!!**

«Мйрзо Азими Сомий Бўстоний сўзи» шеъри ана шундай шоҳбайт билан бошланади. Мисолия санъати билан яратилган бу тўрт сатр бадий кудрати жиҳатидан саҳифа-саҳифа «асарлар»дан шубҳасиз устун. Қадимий ҳақиқат янгича тешбеҳда гўзал айтилган: илм, маърифат, эзгу фазилат, юксак туйғулардан маҳрум бўм-бўш зотлар бошига «тож» кийгизган ким? Қандай куч доно, фозил кишилар қолиб, нодон, қаҳму андишасиз кимсаларга тож кийдирди экан? Шеърини хитоб

бизнингча ана шундай. Шоир нуктадонлиги, поэтик иқтидори ярқ этиб ўзини кўпроқ намоён этган бундай юлдузли дақиқалар китобнинг кўп саҳифасида учрайди.

**Қалқонларнинг йўқлиги сабаб
Сўғдиёна тилдан айрилдик.
Имлодан ҳам айрилдик, ё раб!
Ўлиб кетди қанча, шеър қўшиқ!
Қалқонларнинг йўқлиги сабаб
Файзулланинг қўли бойланди.
...Навоийга қалқон бўлмасак,
Олардилар қалбини нишон.**

Шоирнинг «Қалқонлар» шеърини биз бундан ўн икки йил муқаддам қўлёзма ҳолида ўқиган эдик. Мазкур шеър ҳам биринчи марта «Рўмолча»да чоп этилди. Турғунлик даврида бундай шеърларни чоп этиш у ёқда турсин, муаллифи дарров миллатчи, ғоявий бузғунликда айбланарда. Мана ниҳоят ошкоралик замонига ҳам етиб келдик. Ҳозир нашриётларда ўша йилларда ёзилган, аммо чоп қилинмаган китоблар навбат кутиб турибди.

**Кимга керак ҳақиқати йўқ тарих!
Қайлардадир оғизларга солиб мум.
Битолмайди ҳамон ҳақни муаррих:
«Ва Ф-из-зиёдати қатъул ҳулқум!»**

Сўнги мисра мазмуни: «Бундан ортиқ сўзласам, бўғизлайдилар».

Шоир турғунлик ва шахсга сиғиниш замонига қарши исённи ана шундай изҳор этган эди. Ҳозир СССР тарихи, жумладан, Ўзбекистон тарихи қайта ёзилапти. Ёлғонлар тарихини ўқиб бўлдик, ёлғонлардан саводимиз чиқди. Шоир ўшанда ҳам бугун бутун кураи заминни ўзига жалб этган буюк янгилиниш — қайта қуриш тарафидан эди. Одамларни ана шунга даъват этувчи сатрлар битарди:

**Дўстим, рости, сукут сақламоқ увол,
Ҳақиқат деб одамлар этганида жанг.
Ҳеч бўлмаса ҳалолни дегил ҳалол,
Ҳаромни ҳаром деб айта олмасанг, —**

Садриддин Салимовнинг «Рўмолча»даги шеърлари ана шундай ёзилмаса бўлмайдиган, айтилмаса бўлмайдиган фикрларга анчагина бой.

Тўпلامга улкан санъаткор, немис шеърятининг куёши — И. В. Гётенинг «Мағрибу Маширқ девони» ва Э. Штриматтер ижодидан таржималар киритилган. Бевосита немис тилидан ўғирилган бу шеърлар С. Салимовнинг мутаржим сифатида самарали меҳнат қилаётгани ифодасидир.

«Рўмолча» китоби Садриддин Салимовнинг ўзига хос, жилвагар овоз ва ёруғ истеъдодга эга ижодкор эканидан далолат бериб турибди. Лекин тўплам композицияси нуқсонлардан холи эмас. Унга тартиб беришда ё хронологик, ё мавзу қатъиятига суяниш лозим эди. Шоир ижодининг маълум бир даврини ифодалайдиган «Олтмиш кун хорижда» туркуми неғадир мажмуада сочиб юборилган. Бизнингча, таржималарни алоҳида бўлимда бериш, «Баҳриддиннинг жавоблари», «Баҳриддиннинг туши» шеърларини «Болаларга» деб номланган бўлимга киритиш маъқул эди. Шунингдек, «Азиз Абдураззоқ сўзи», «Ашур-али сўзи» деб номланган тўртликларда сарлавҳа билан шеърда ифодаланган фалсафий, ахлоқий мазмун унча боғланмайди. Тўпламда ғоявий ва бадий жиҳатдан анча саёз, бўш шеърлар ҳам мавжуд. Гоҳо мухтасарлик фикрий нотугаллик, ҳислар мавҳумлигига олиб борса, гоҳо кичик

воқелик асосида катта ижтимоий умумлашмалар чиқариш мўлжалланган шеърлар ўз мақсадига эришмай қолган ҳолларни учратасиз. Бунга «Бу-хоро эртаги», «Парча-парча оқ булут», «Баҳор туни», «Манзара», «Ўйлаб ариқ лабида», «Моҳ-тобсиз сўлим кеча» ва бошқа бир неча шеърларни мисол қилиш мумкин.

Ҳақиқат ва истеъдод — азалий йўлдош. Шоир-сиз халқ, халқсиз шоир таназзул сари боради — бу теран тарих ҳақиқати. Яхши шеър киши қалбида завқ уйғотибгина қолмай, уни кураш, юксаклик, жасорат жабҳаларига ҳам даъват этади. «Шухрат эмас чорлаган сас. Ўғлингдирман, бағрим бут. Илдиларим сенга пайваст, Ўзбекистон — она юрт» деб ёзади шоир бир шеърида. Биз шоир китобини мутолаа эта туриб, унинг бу ифтихорининг чин эканини юрак-юракдан ҳис этдик.

**Ғайрат МУРОДОВ,
Исроил СУБҲОНОВ**

СОҒИНЧ САДОЛАРИ

Аҳмад Тошхўжаев. Сабоқ, шеърлар. Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

Жамият инсонни тарбиялайди. Инсон ўз ҳаёти давомида минглаб воқеа-ҳодисалар билан тўқнашади, минглаб кишилар билан муносабатга киришади ва биз ижтимоий муносабат деб атайдиган ана шу муносабатлар мажмуи моҳиятан инсоннинг жамиятга муносабатидир. Ижодкор ҳам жамият фарзанди. Бироқ ижод табиатан субъектив ҳодиса бўлганлиги боис ижодкорни тарбиялайдиган яна бир муҳим омил бор. Бу омил — ижодкорнинг ўзидир. У ўзи билан ўзи муносабатга киришади, ўз-ўзига сарҳисоб беради ва шу тариқа ўзини тарбиялаб боради. Бу тарбия унинг умри қадар давомли ва машаққатлидир. Зеро, СУЗ дардини ХАЛҚ дардига, ВАТАН дардига айлантириш, яъни субъективликдан ижтимоийлик сари ҳаракат ижодкор ҳаётининг бош мақсадидир:

**Ўз йўлингни тополмай сарсон,
Не дамларни совординг елга.
Уйладингми, Узинг, ҳеч қачон
Нима бердинг юртингга, элга!**

Бу катта ва масъул савол. Улкан масъулиятни ўз уҳдасига олган ижодкорнинг катта ҳарф билан ёзиладиган Ўзига берадиган ўринли саволи. Шоир ҳаётининг мазмуни унинг ана шу саволларга муносабати билан, унга қай даражада жавоб бера олганлиги билан белгиланади. Шоирнинг бу борадаги жабҳаси ҳам аниқ:

**Гарчи вожиб фармони мутлақ,
Бўлмаса-да ўлимни танлақ —
Бошқа гапдир — халқим, деб ўлмоқ,
Ватан, дея ўлмоқ — бошқа гап!**

Ёшлар шеърлятида ватандошлик (гражданлик) руҳининг кучайиб бораётгани умумий ҳол бўлса-да, бу руҳ ҳар бир ижодкорнинг ижодида ўзига хос ҳолда намоён бўлмоқда. Бу табиий ҳол, ал-

батта. Аҳмад Тошхўжаевнинг «Сабоқ» шеърлар тўплами бу фикрни яна бир бор тасдиқлайди. Аҳмад янги шаклий изланишлар, тажрибалардан кўра анъанавий шаклларда (ҳижо ва арузда) ёзишни хуш кўради. Анъанавий шаклда ёзишнинг машаққатли томони шундаки, бу йўлда сен ҳар қанча катта гап айтмагин барибир салафлар тепангда, биз бу йўлдан ўтганмиз, дегандек жилмайиб тураверади. Масалан, мана бундай:

**Қаердаки диёнатга тортилган чизик,
Қаердаки нодон азиз, аҳли дониш хор,
Қаердаки шоирларнинг тиллари қисик,
Демак, ўша эл қонида журъатсизлик бор.**

Қаёт ана шу овозлар сирасига ўз овозини кўша билш, ўз йўлини топиш — шоирнинг бахти. Аҳмаднинг шеърларида бир яхши фазилат бор. У оддий детални, оддий воқеани аста-секин ривожлантириб боради ва улардан катта бадий умумлашмалар, поэтик хулосалар чиқаради. «Қалбдош эгизаклар» шеъри оддий биологик ҳодиса асосига қурилган. Фанда маълумки, эгизаклар бир-биридан қанча йироқ бўлмасин, бирининг руҳий ўзгариши интуитив равишда иккинчисига таъсир қилади:

**Улар бир-бирига ўхшармиш жуда,
Эмиш, бир қарашда фарқ қилмоқ душвор.
Ҳасан босинқираб қолса уйқуда,
Шу заҳоти Ҳусан тортармиш ҳушёр...**

Шоир ана шу илмий ҳақиқатни атрофлича тасвирлаб, кенгайтириб борар экан, мувозий равишда бадий мушоҳадага кўчади:

**Жондош эгизаклар айлади вола,
Сехр-синаотдан айланди бошим.
Дўстларим йўқ эмас, лекин дунёда
Бормикан менинг ҳам бирор қалбдошим!**

Бани башарни шодлик эмас, дард бирлаштиради, деган экан бир донишманд. Хўш, шоирга ўз дилини, ўз дардини англайдиган қалбдош эгизак нимага керак ўзи? Бунга унинг ўзи жавоб беради. Оламда дарддош, қалбдош эгизаклар қанча кўпайса:

**Балки камаярди совуқ хавф-хатар,
Симобдек тебраниб турмасди замон.
Ҳеч кимса кезмасди сарсон, дарбадар,
Эҳтимол, ўт ичра қолмасди жаҳон!..**

Шоирнинг «Сотилган уй» шеъри ҳам ана шу усулда қурилган. Лирик қаҳрамон бир қадар ҳазинлик, маъюслик билан бир пайтлар дасти калталиқ қилиб, ўз ҳовлисини сотиб юборганини баён эта бошлайди. Аслида бу баён эмас, сотилган ҳовли, сотилган уй билан боғлиқ болалик хотиралари, бу уй билан боғлиқ шодлигу ғамлар, қалб изтиробларидир. Шоир фикрлар силсиласини ривожлантира бориб, энг асосий ҳалқага улайди. Бу ҳалқа — Ватан.

**Сотилган уй ёди кечалар секин
Хаёлга келару, дилни нимталар.
Уйлайман, қандайн яшаб юраркин
Ватанини сотворган баъзи кимсалар!**

Шеърга ана шу мавзу — Ватан мавзусининг кириб келиши билан миқёслар бошқача тус олади, шахснинг ижтимоий мавқеи ўзгаради. Уй — Ватанга, уй соҳиби — ватандошга (гражданга) айланади:

**Уйим сотилди-ю, ҳайҳот, дафъатан
Маънос тортиб қолди қўшигим, куйим.
Қачон қадринг ҳақда ўйласам, Ватан,
Сабоқ бўлиб турар сотилган уйим!..**

Шоир — эзгуликнинг муштипар фарзанди. У ҳеч қачон ёвузлик билан, унинг бирон-бир конкрет кўриниши билан чиқиша олмайди, у билан битим тузмайди. Бу исён унинг дилига Зардуштий таълимотидан аввалроқ, балки моғораларда чизилган овчи ва оҳу суратлари билан, «бтидода яратилган илк қўшиқлар билан кириб келган. Мана, не-не замонлар ўтибдики, санъатдорнинг жабҳаси ўзгаргани йўқ. У ҳамон ё тасдиқ ёки инкор томонида турибди. Аллома «оламни ўзаллик қонунлари асосидагина қайта қуриш мумкин», деганида азалдан эзгуликка, гўзалликка қарши неки норасолик, неки ёвузлик бўлса, ижодкор уларнинг барчасига қарши курашиб келганини назарда тутган бўлса не ажаб. Эзгулик инқилбатга чекинганида, ёвузликнинг дасти дароз келганида кишилар дилидан меҳр-оқибат кўтарилади, худбинлик авж олади, салтанатлар инқирозга юз тутаети. Бинобарин, Навоий вафотидан ўнг:

**Адоват кучайди оғалар аро,
Тож-тахтни емирди ўзаро жанглар.
Ўз-ўзидан Беҳзод суратларини
Босиб кетди... заъфарон ранглар!**

Заъфарон ранглар — куз тимсоли. Шеърят, долат рамзи бўлган, умри раиятнинг тинчи учун изою нифоқларни бартараф этиш билан ўтган назарат Навоийнинг вафоти ушбу салтанатнинг сузидан дарак беради. Шоир табиат ва жамият ортасидаги ана шу уйғунликни умумлаштириб, дамма даврлар учун фаол бўлган поэтик хулоса иқаради.

Шеърят келажак учун ёруғ йўллар ахтаради, тахтиёр замон, осуда жаҳон, мукамал инсон шеърятнинг доимий идеаллари бўлиб қолаверади. Аҳмаднинг шеърларида ҳам ана шу мунаввар йўлнинг мўъжаз бир чироғига айланиш истаги бор. Лекин бу чироқ ўз даврининг туманларидан, умлатларидан бегона эмас. Шоир «Уғилларим-а» деб аталган туркумида уч фарзандининг таъинини тасвирлар экан, бу билан умуман авлодларга хитоб қилгандек туюлади:

**Мен занжир солмасман оёғингга, бас,
Майли, ўхшамагил асло отангга.
Аждодларнинг ношуд нухаси эмас,
Мард, Жасур фарзандлар керак Ватанга!**

«Санъатнинг мақсади — жамият маънавий иқимидаги энг нозик ўзгаришларни ҳам илғай олишдир», — деган эди Юхан Борген. Аҳмад оқоридаги туркумида жамиятни бевосита таҳлил илмаса-да, бироқ унга лойиқ инсон қандай бўлиши керак, деган саволга жавоб ахтариш орқали жамият юзига кўзгу тутаети. Бу шеърлар вақтнинг нафқатсиз пўртаналарида итоаткорона оқиб кевверишни эмас, аксинча, бу тўфонда дарга бўлишни, инсоний фаолликни тарғиб этади.

Аҳмад Тошхўжаевнинг тўпламида аруздан науналар ҳам ўрин олган. Аҳмаднинг ғазаллари техник жиҳатдан раван бўлса-да, бадий жиҳатдан ҳали заифдир. Маълумки, шарқ классик адабиётида нуктадонлик, анъанавий поэтик образлари янгича талқин қилиш, уларни янги босқичга

олиб чиқиш ўзига хос мусобақага айланган. Лекин Аҳмаднинг (нафақат Аҳмаднинг) ғазалларида ана шу бадийят, образлилик жуда танқис. Унинг «илтифот» радифли ғазалида ёрга хитоб бирон-бир бадий усул билан бойитилмаган. Наттижада бутун бошли бир ғазал хитоблигича қолиб кетган. Бу фикрдан, Аҳмаднинг бошқа ғазаллари ҳам ана шу даражада экан, деган маъно чиқмаслиги керак, албатта. Унинг ғазалларида чиройли тасвирлар ҳам учрайдилар. Биз ана шу жиҳатларнинг янада чуқурлашувини истаймиз, холос.

Умуман, тўпландаги камчиликлар ҳақида гапирганда икки жиҳатни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Биринчидан, Аҳмад аллақачон кашф этилган ҳақиқатларни такрорлаб қўяди. Бу такрор бирон-бир янги тарзда айтилмагани учун ҳам хийла яланғоч, дидактик тус олади:

**Бесамар ўтган вақт қайтмагай бироқ,
Қувиб етолмассан
Уни бир умр!**

Шоирнинг «Елғиз қолганда» шеърисида инсон ўзини ўзи алдай олмайди, «Владимир Висоцкий» шеърисида кўпгина даҳолар фақат ўлгандан кейингина қадр топади, «Сабоқ» шеърисида дўстнинг хиёнати ҳам инсон учун бир сабоқдир, деган хулосалари, бу шеърлардаги баъзи ажойиб мисраларни инкор этмаган ҳолда, айтиш мумкинки, шеърятда аллақачон айтилган гаплардир. Шеърятда айтилган гапни такрорлаш у қадар катта камчилик эмасдир балки. Аммо уни янгича айтиш ҳар бир ижодкор олдидаги доимий талабдир.

Аҳмаднинг шеърларидаги иккинчи камчилик ҳаёт ҳақиқатининг қиёмега етиб, бадий ҳақиқатга тўла айланиб улгурмаслигидир. Зўракилик, шеър ясашга мойиллик ана шундан келиб чиқар, эҳтимол. «Аста ўтар эдим ҳаёт йўлимни» мисраси билан бошланадиган шеърисида шоир юрагининг илк бор санчишига сабаблар ахтаради, бу сабаблар, бу дардлар кўпайгани сайин шеър юки енгиллашиб боргандек таассурот қолдиради. «Сўнги одам ҳақида баллада»да рўй беражак фожиа билан бу фожиадан хавотирга тушаётган шоир орасидаги фурсат масофаси жуда олис. Балладада фикрлар анча пароканда. Гарчи бу парокандаликни бартараф этиш учун шоир уни уч қисмга бўлган эса-да, барибир изчиллик етишмай турибди. Шу боис ҳам шеърдаги дардлар муаллақ қолган.

Шеърини тўпланинг даражасини бўш шеърлар эмас, бақувват шеърлар белгилайди, албатта. Ушбу тўпланда эса бундай бақувват шеърлар оз эмас. Изланаётган шоирнинг беором қалбида бир соғинч бор — улкан йўлларга чиқиб олиш соғинчи, оламни эзгу, инсонни баркамол қўриш соғинчи:

**Турфа хил йўллардан ўтиб басма-бас,
Мумкиндир сўнгига етмоқ дунёнинг.
Лекин бу соғинчининг олови ўчмас,
Бу мавҳум бўшлиқнинг йўқдир поёни...**

Шоирнинг қалбида ана шу соғинч олови бор экан, мавҳум бўшлиқлар оидин дардлар билан тўлиб бораверади.

Усмон ҚУЧҚОР

Донолиғу лутф ила...

Улуғ ўзбек демократ шоири Муқимий ижодкор сифатида гражданлик жасорати, шахс сифатида чинакам инсоний жозибаси билан кишиларни ўзига тортар эди. Унинг номи билан аталадиган бутун бир адабий муҳит юзага келган эди. Унинг тор ҳужраси қосиблар, деҳқонлар, шоирлар, со-зандалар, хонандалар, қизиқчилар, паноҳ, ҳимоят ахтарган ҳақиру фақирлар қора тортиб келади-ган кенг даргоҳ эди. Шу меҳр-оқибат даврасида Муқимийнинг содиқ шогирдларидан бири — шоир Ғарибийнинг ҳам доимо билиниб турадиган ўрни бор эди.

Ғарибий ниҳоятда камтар, очиқкўнгил, беғараз киши бўлиб, Муқимийнинг то вафотигача қаса-лига қараган, жон берган вақтида ҳозир ва нозир бўлган.

Муқимий ижодини оммалаштириш, унинг бой адабий меросини халққа етказиш йўлида сал-моқли ишлар қилган Ғафур Ғулом, Чархий каби шоирлар Ғарибийни ўша ўлмас устоддан қолган хотиралар ғазнаси деб эъзозлардилар. Дунёга келиб, рўшнолик кўрмаган бу меҳнатзадани ҳурмат қилганлари сари, устод Муқимийни эъзозлагандек бўлардилар.

Халқ, мамлакат обрўи бўлмиш жанговар отлар ўлганда, мотам эълон қилингани Шарқ шеърляти мухлисларига маълум. Чунончи, Хусрав Парвизнинг ғордаги тошотдан тўраган тул-пори — Шабдезнинг куни битганда юрт аза очган, шоирлар марсия айтганлар. Ушанда Шарқ мусиқасининг бобокалонларидан бири — Борбад «Раҳрави Шабдез» («Шабдез йўртиши») куйини яратган. Отларга бундай қардошларча муносабат инсон руҳига она сути билан сингган, ижтимоий муҳитда сайқал топган хусусиятлардандир. Мақоллар ҳам буни яққол акс эттириб туради: «от — мурод», «ит — вафо». Асҳофи қаҳф — ғор дўстлари — ҳақидаги ривоят тилларда дoston. Алишер Навоий асарларида бу афсонани бир неча ўринда зўр ҳусни таважжўх билан эслаб ўтади. Еки яна бир ибратли воқеа: Фазлуллоҳ Ансорийнинг шогирди: «Мени устозимнинг пойига қўйинглар. Яна, ўша жойга бир итнинг ҳайкалини тикланглар. Токи мен вафодор ит бўлиб, пиримнинг абадий оро-мини кўриқлаб ётай», — деб васият қилган эди. Ҳиротда устозу шогирднинг қабри ва вафодор ит ҳайкали ҳамон сақланиб турибди.

Бир-икки оғиз сўз ўқувчиларни қизиқтириши мўмкин бўлган тафсилотлар тўғрисида: шоир Ғарибийнинг ҳам бир ити бўлиб, у шу доимий ҳамроҳини кўп суяр эди. Қўни-қўшнилари, ҳам-шаҳарлари, шоир ва санъаткор дўстлари унинг бу қадршунослигида фалсафий ва шеърый маънони илғар эдилар. Иттифоқо, Ғарибий бошига мусибат тушади — ити ўлади. У итини ювиб, кафанлаб кўмади, марсия ёзади. Шоир Чархий ва бошқа тобуткаш биродарлари юпанчидан айрилган қарияни ёлғиз қолдирмайдилар, қайғусига шерик бўлиб, у тортаётган руҳий азобларни енгилла-тишга интиладилар, рўй берган ҳодиса тўғрисида узоқ-яқиндаги ошноларга хабар бериб етказадил-лар. Ғарибийнинг шоир дўстлари ҳам унинг кўнглини кўтаришни ўз бурчлари деб биладилар, шу тариқа бир ит ўлимига бағишланган марсиялар туркуми юзага келади. Лекин шоирларнинг ҳар бири марсияни ноошнolар ўқишини назарда тутмаган ҳолда, шахсий шеърый нома сифатида бит-ган. Ғафур Ғулом Чархийга 1940 йилнинг 19 январиде ёзган ва «Ғарибийнинг итларига арзимас бир марсия» қўшиб жўнатилган — эндиликда Ғафур Ғулом номидаги Фарғона область Адабиёт музейи-да сақланаётган мактубида: «Ўзаро ўқурсизлар. Четга чиқмаса, яши бўлур эди», деб тайинлайди. Машъум шахсга сўғиниш муҳитида «халқлар отаси» шаънига қасида эмас, кимнингдир мусибатига ҳамдард бўлиш — унинг ити ўлимига марсия аташ сиёсий хато деб ҳисобланиши мўмкин эди.

Бу йиғлаб куладиган, кулиб йиғлайдиган мисралар бизга — экологияни ҳаёт-мамoт масаласига айлантриб улгурган авлодга ҳам инсонийликдан сабоқ бера олади.

Сўз охирида, ўн йил аввал, бизни шу марсиялар туркумини йиғишга қизиқтриб, муҳтарам Аҳмаджон Мадаминов ҳузурига йўллаган моҳир таржимон ва журналист Ваҳоб Рўзиматовга, шу-нингдек, нашрга тайёрланган матнини ўқиб чиққан, мавжуд ғализликларни асл нусха асосида тўғри-лашга кўмак берган адабиётшунос олим Ҳамиджон Ҳомидовга ташаккур билдираимиз.

Муҳаммадали ҚУШМОҚОВ.

Фироқий

Итингиз

Мавло Ғарибий, кўздин бўлмиш ниҳон итингиз,
Хоки мазаллат ичра тутмиш макон итингиз.

Афсус, сад дариғо, юммиш кўзин жаҳондин
Мақсудига етолмай бағрида қон итингиз.

Бетоб бўлиб неча кун, гоҳо ўзини билмай,
Юз ранг навҳа бирлан айлаб фиғон итингиз.

Билмам, нечук касалдур, билмас киши иложин,
Ранжу фалокат ичра ранги хазон итингиз.

Суратда гарчи итдур, сийратда ўзга, аммо
Бир шакли шерсурат бу қафлон итингиз.

Бир йилча умр кўрди Сиз бирла бир ўрунда,
Кўрди насибасини ул паҳлавон итингиз.

Ҳамхона эрди Сизга аҳди-ла ул вафодор,
Гўёки эрди Сизга бир посбон итингиз.

Кўрмоқ-ла фарқ этарди дўст ила душманини
Боби фаросат ичра ул кордон итингиз.

Гоҳо сафарга чиқмоқ орзусин айласангиз,
Ховлингиз ичра қойим, бал меҳрибон итингиз.

Уйлантириш, Фироқий, лозим эди, Ғарибий,
Мардонаворча кетти ул навжавон итингиз.

Таҳайюр

Марсияи Арслони Ғарибии қар аз жониби Таҳайюр дўстона

Хожасининг ҳаққига соҳиб дуо итдан эдинг,
Нотавон биздек Ғарибга¹ ошно итдан эдинг.

Кечаю кундузда тинмай ўз вазифанг пос² этиб,
Посбонликни(нг) русумида бажо итдан эдинг.

Остонингга қадам қўйса кимки яхши таниб,
Дўст ила душманни ажратган расо итдан эдинг.

Кўрса қофлонлар тўнинг ҳуркуб кўчангдин ўтмаган,
Кўкраги кенг, жуссаси арслоннамо итдан эдинг.

Тун саҳарлар ухламай хислатли ҳар бир ҳурганинг,
«Вов»ларинг, «ов-ов»ларинг дафъи бало итдан эдинг.

Ризқи рўзинг кўп улуғ, олдингда нозу неъматинг,
Утган умринг доимо айшу сафо итдан эдинг.

Энди уйлар чоғида қилдинг у дунёга сафар,
Етмаган ёрини(нг) васлига адо итдан эдинг.

Ҳайфким, нотоблигингда сўрмадим ҳолингни бир,
Ҳар кадрдонни қудумига³ фидо итдан эдинг.

Бошинга дўхтир олиб бормоқчи эрдим, бўлмади,
Қанча хизмат айласам, чунки раво итдан эдинг.

Келса ким ушбу ўлим йўқтур қутулмоқ чораси,
Лекин ўлмасдан бурун бўлмас жудо итдан эдинг.

Чарх ахборинг Таҳайюрга етуштурган замон
Ҳай дариг бирла дедим: «Аҳли вафо итдан эдинг».

¹ Бу сўз «Ғариб» ва «Ғарибий» маъноларида ишлатилган.

² Пос — билиб.

³ Қудум — қадамлар.

Марсияи Ғарибий

Водариф, қилди сафар Арслон итим,
Эрди доим меҳрибон жонон итим.

Кечалар ҳеч ухламай вовуллабон,
Айланиб парвонадек посбон итим.

Турфа зебо бир ажиб дилкаш эди,
Уйнабон дам олмайин хандон итим.

Келсалар аҳбобларим йўхлаб мани,
Онлара ўзин уриб қурбон итим.

Ногаҳон душман эли қасд айласа,
Доимо даф айлабон полвон итим.

Яхшиларни(нг) бўйидин баҳра олиб,
Сайратиб гулзор аро тобон итим.

Йўхлашибон келсалар ёшлар магар,
Бўса айлаб гардларин мастон итим.

Кўчаларда ўйнашиб итлар билан,
Чарх уриб оламни хўб тайрон итим.

Ул вафодор мислида мумтоз ўлуб,
Ҳам қаноат бобида эҳсон итим.

Қаҳрамон, ғайратда хўб машҳур бўлуб,
Ўзбекистон тобеи Хўқон итим.

Бир тарафга азм этиб чиқсам агар,
Келгунимча соғиниб гирён итим.

Ёнгинамда ўлтуруб ғингиллабон
Ғайратида турмайин жавлон итим.

Кўрса итлар қочибон савлатларинг,
Шери ғаррон, суврати қофлон итим.

Нола айлаб кечалар фарёд уруб,
Кетти охир шанба кун меҳмон итим.

Қар Ғарибий найласун — бўлди адо,
Мотамингда оҳ уриб афғон итим.

Жалолиддин Марғилоний

Марсияи Жалолиддини Марғилоний ба Арслон

Во дариф, ўтди бу дунёдин вафодорим итим,
Ҳамроҳим, ҳамсуҳбатим, ҳамрозу сирдошим итим.

Етурурда ман каби шарманда осий бандани,
Дарғаҳи оллога гўё пийру устодим итим.

Кўчалардин келганимда эркалаб олдимга ул,
Фингу финг овоз билан ўйнашда Арслоним итим.

Кетти ул, қолдим бу ерда бир Ғариб¹ ҳайрон бўлуб,
Ғамгусорим, раҳбарим, мушфиқ харидорим итим.

Иттифоқо чиқса ул ташқариға, итлар кўруб,
Кўркғонидин қайтадур, гўёки қофлоним итим.

Кечаларда доимо беҳобу бедор эрди ул,
Ҳам вафо бобида Асҳоби Каҳфи Қитморим итим.

Ғамгусор эрди манго, гўёки ман бўлдим ғариб²,
Етса манга бир алам кўрганда дилдорим итим.

Келсалар ёру биродар ҳовлима меҳмон бўлуб,
Думларин жилпонглатиб олдиға боргоним итим.

Тун саҳарларда туруб итлар каби «вов-вов» деса,
Самъиға³ «ху-ху» дебон овоз келғоним итим.

Эй Жалолиддин, санам бўлсанг-чи ит авсофида,
Ҳеч шиблий булҳавас бўлғай ҳаваскорим итим.

Унвон

Марсия

Эй вафодор жамъи хислат кўппак,
Аҳли дарди ишқа бир улфат кўппак,
Неча кун чекдинг алам, иллат, кўппак,
Бу тирикликни билиб кулфат, кўппак,
Айладинг уқбо сари рихлат, кўппак.

Сен кўппаклар ичра бир арслон эдинг,
Кечалар хониш қилиб яқзон⁴ эдинг,
Сабрлик жомеъ эдинг, атшон⁵ эдинг,
Неча кун дунёга сен меҳмон эдинг,
Авф қилким, этмадим ҳурмат, кўппак.

Қишда бир пўстин эди танда мўйинг,
Ёзда зах ер эрди яхши оқ уйинг,
Элга ёқгон эрди кўп хулқу хўйинг,
Сўкса ким оҳиста дер эдинг: «Кўйинг»,
Сенда ҳеч бир йўқ эди ваҳшат, кўппак.

Улмайин қолмас ҳама зи жон деди,
Тенг эрур марғға гадо, султон деди,
Марҳум итга марсия Унвон деди,
Пири акл, ҳасрат юзи бирлон деди:
«Таърихи мусталзиму⁶ раҳмат, кўппак».

Ҳижрий 1359 йил.

Шарафий

* * *

Гўзал гулзоридин кўз юмгучи дарборингиз ухлаб,
Ҳаётин нахлини яшнатмайин беморингиз ухлаб,

^{1,2} «Ғариб» ва «Ғарибий» маъноларида истифода этилган.

³ Самъи — кулоқ.

⁴ Яқзон — уйғоқ.

⁵ Атшон — ташна.

⁶ Мусталзим — лозим.

Навосозин садоси чиқмади сеторингиз ухлаб,
Хумори васлида ҳижрон чекиб беморингиз ухлаб,
Бу гулшан машъалида айланиб даркорингиз ухлаб.

Ярошган хизматингизда давом беҳоблик истаб,
Назардан қолмайин деб завқ ила побўслик истаб,
Соғиниб, нола айлаб, келса ким ҳамрозлик истаб,
Томоша айламоқға эркалаб шаҳбозлик истаб,
Тун оқшом севгидан шаб то саҳар бедорингиз ухлаб.

Қаноат риштаси бўйнига боғлаб муддао ялғуз,
Муборак дастгоҳинг шевасига мубтало ялғуз,
Асири дардман(д)инг ибтилошига адо ялғуз,
Босолмасдин аёғини, қилиб жонин фидо ялғуз,
Муруватдин ҳамиша баҳралик асрорингиз ухлаб.

Етиб беморлик, тан қувватини бемадор этди,
Хижолатдин фиғон айлаб юзини хокисор этди,
Балохўр бетамизларга ўзини ошкор этди,
Шифо топмоқ иложин кўрмагига жўйбор¹ этди,
Фароғат жодасида² бош кўйиб ёдгорингиз ухлаб.

Шарафлик меҳнатида бор учун ҳар он чекиб кетди,
Вафодорлик муаммосин рамузини қилиб кетди,
Узолмай меҳр торин кўзда қон ёшин тўкиб кетди,
Шароби сабр жомин тўлдуриб савғо этиб кетди,
Насим олган Ғарибийдин ётар дилдорингиз ухлаб.

Ғафур Ғулом

* * *

Эй фалак, ишинг доим жабр, зулм ила бедод,
Бир бинони биткармай юз бино бўлур барбод³.

Зодаги мақом асту зиндаги бар онро савт,
Авжи мусиқӣ мурдан кулли нафсун зойиқат ул-мавт.¹

...Эй Ғарибий, ит ўлса чекма мунчалик сен ғам:
Ўлди оқибат, билсанг, гови хаста Одам ҳам.

Тошни ҳазрати Солиҳ бўталатдилар аввал,
Тегди бир қазо тоши, тева ўлди, масъала ҳал.

Инжилу Забур, Таврот махтағон у Каҳф ити —
Тентираб ахир йўқлик ғориға кириб итди.

Сизлар эрди эшшакни, ўзни сансираб Исо,
Олами фано қилди ҳар икавни мақбар жо.

Худҳуди Сулаймон ҳам, ўлди тўтии Билқис;
Эй ажаб, нечун ўлмас ўртамиздаги иблис?!¹

Қанча ёлғон афсона ҳазрати Али Дулдул,
Бўлди шунчалик маъдум арзимас ҳикояи ғул.

Сен Абу Ҳурайрани кўр: бир эшакка банд эрди,
Гурбаи қазо охир ҳар икавга панд берди.

¹ Жўйбор — дарё, сой, катта ариқ.

² Жода — катта йул.

³ Қўлёманинг биринчи саҳифаси йўқолган. Бу байтни Ўзбекистон ССР халқ шоири Чархий ёддан айтиб тиклаган эди.

⁴ Насрий таржимаси: «Туғилиш мақомдиру тириклик унинг савтидир, мусиқа авжи ўлиму, ҳамма тирик жоннинг бошида ўлим бор» (Муҳаммадҷон Имомназаровнинг насрий таржимаси).

Ўлса Арслонинг ўлди, эй Ғарибий, бўлгил соғ,
Иштонинг кафан қилгил, кўйлагингни энгакбоғ.

Эгасини сийловчи итига суяк ташлар,
Шоиринг Ғуломий ҳам сўзни шундайин бошлар:

«Таъзиянгни тутгунча, кўз булоғи ҳам тинса,
Марсиянгни ёзгунча, кошки бу қалам синса.

Тўймадинг бу дунёга — чорчашм эдинг, аммо
Толёи забун қилди кўзларингга туфроқ жо.

Бир бўлак сўнгак ризқинг, тортганинг жафо эрди,
Остонада фаррош — қилганинг вафо эрди.

Қанча навқирон қанчиқ мотамингда вангиллар,
Дум юлиб, қулоқ йиртиб, жун тўкиш-ла ангиллар.

Сен ўтиб бу дунёдин кўчадин ғулув кетди,
То саҳар дам олмасдин муттасил улув кетди.

Пут орасидин, майли, дўстга дўст чофишмоқ йўк,
Минди-миндилар барҳам, бир нафас чоқишмоқ йўк.

Қайға сен нишон солдинг қудрати қалам бирлан,
Дўстларинг келиб искар ҳасрату алам бирлан.

Чорсуда сени ёдлаб навҳада эди Хандон,
Бир ароба уч сайёд айлади уни зиндон.

Гўшт бозордаги Мўйноқ умридан еди афсус:
Ўзни ташлади йўлга, босди-кетди афтобус.

Ғингшимоқда йўлдошинг, Калта ҳам тулаб кетди,
Довдираб собунгарнинг дошига кулаб кетди.

Қуйруғи гажак Лайли чок-чок этиб сийна,
Ҳажр зўридин ютди ўпкага қўшуб ийна.

Дўст Чиноқ чекиб ғурбат маскани мозористон,
Ўзни осгали жун еб товламоқдадир арқон.

Ҳосили калом, ўлдинг, ўртадин сафо кетди,
Шодлик айёми барбод, меҳр ила вафо кетди.

Уй — азо, кўча — мотам, тому тош бўшаб, ҳайхот,
Дам бериб қулоқларға, гўргинангда тинчрак ёт.

Таърихи вафотингни топди шоир овора:
«Раҳматий қаро Қитмир, эй рафиқи бечора».

1940 йил.

Нашрга тайёрловчилар: Аҳмаджон МАДАМИНОВ,
Муҳаммадали ҚУШМОҚОВ.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ЖУРНАЛИ 1989 ЙИЛ СОНЛАРИНИНГ УМУМИЙ МУНДАРИЖАСИ

НАСР

Ж. Абдуллахонов. Икки ҳикоя.	3—63
Ж. Ажиб. Қасос. Ҳикоя.	6—105
Н. Арслонов. Қўмондон. Ҳикоя.	2—2
А. Асиров. Тоғлиқлар. Қисса.	5—81
С. Барноев. Икки ҳикоя.	8—74
А. Дилмурод. Мулк. Қисса.	7—23, 8—11
Х. Дўстмуҳаммад. Жажман. Ҳикоя	8—59
М. Жалолиддинова. Кўза синди. Ҳикоя.	3—54
Ҳ. Зайниддинов. Қирғоқдаги жанг. Хуж- жатли ҳикоя.	12—147
А. Иброҳимов. Икки ҳикоя.	9—137
М. Икром. Овчилар. Қисса.	12—50
Е. Илёсов. Афсунгар. Романдан боблар.	5—68
В. Карпов. Саркарда. Қисса.	2—143
А. Луқмонов. «Қисматда бўлса найла- йин...» Ҳикоя.	7—142
М. Мансуров. Аломат одам. Қисса.	12—2
З. Мамажонов. Душман. Ҳикоя.	10—87
А. Мақсумов. Чорраҳада қолган бола. Қисса.	2—30
Музаффар. Узук кўзидаги хат. Ҳикоя.	2—47
Ш. Мусаев. Кўршопалаклар. Ҳикоя.	2—115
Ф. Мусажонов. Икки ҳикоя.	2—12
А. Мухтор. Тақдир кимнинг қўлида? Ҳи- коя.	6—2
Т. Муҳиддин. Ҳикоялар.	1—112
У. Назаров. Чаён йили. Роман.	9—2, 10—2
И. Нишонов. Матғози. Ҳикоя.	11—50
Н. Норқобилов. Икки ҳикоя.	6—98
Қ. Нурмуҳамедов. Бемор. Ҳикоя.	12—112
А. Осмон. Олишув. Қисса.	9—81
А. Пардаев. Баҳорнинг охириги ёмғири. Ҳикоя.	10—84
С. Ражабов. Йигирманчига ўтар кечаси. Ҳикоя.	7—128
Ғ. Раҳмон. Ҳикоялар.	10—93
А. Рибакков. Арбат болалари. Роман. Биринчи қисм.	10—101, 11—56
Р. Розикова. Ҳаётимда яна бир байрам. Ҳикоя.	12—135
Э. Самандар. Дарёсини йўқотган қирғоқ. Роман.	1—21, 2—57, 3—57
М. Сафаров. Айришоҳ. Қисса.	6—57
С. Сиёев. Туладан келган келин. Ҳикоя.	5—54
И. Султонов. Икки ҳикоя.	7—139
Х. Султонов. «Кўнгул озодадур...» Қис- са.	6—19
З. Туманова. «1943 йил. Госпиталь.» Ҳи- коя.	6—110
Ў. Усмонов. Кишан. Қисса.	4—2, 5—6
С. Шукуров. Сазойи. Тарихий қисса.	3—8
Н. Эргашев. Қобил бобо. Ҳикоя.	12—124
Т. Қаипбергенов. Қорақалпоқнома. Роман- эссе.	4—119
Н. Қиличев. Уч ҳикоя.	11—15
Ф. Қиличев. Занжир. Қисса 8—187, 9—193, 10—195	
И. Ғафуров. Мансурлар.	3—29
Ҳ. Ғуллом. Вафонинг узун йўли. Хотира- лар.	4—97, 5—118
Ҳабибулло. Муҳаббат. Ҳикоя.	5—68
Н. Ҳайитқулов. Осмон пиёласи. Ҳикоя.	3—47

ШЕЪРИЯТ

Э. Абдуллаев. Тушларингга кирар ойдин севинчлар.	10—90
Ч. Аваз. Сўқмоқда. Баллада.	3—60
А. Азим. Узун кечаларда юрагим охи.	4—113

У. Азимов. Халил Султон. Тарихий-драма- тик қисса.	9—56, 10—61, 11—2
С. Айний. Беҳбудий руҳина иттиҳот.	7—155
Т. Али. Бир кун бағрингизга елиб бораман	8—71
Ч. Али. Дўстлик берди бизга умид.	10—136
С. Ашуров. Севгим келди сени.	4—153
Е. Аҳмаджонов. Мен бир умр сени суйдим	4—61
С. Аҳмад. Сурмаранг саҳарларда.	2—26
Б. Бойқобилов. Навоийнома.	11—139
М. Бекжон. Кўксимда бир даво яшайди.	9—134
С. Вафо. Шабнамдай бу олам, дардим сиғ- дирмас.	3—72
А. Вознесенский. Ҳандақ. Маънавий суд	2—123
С. Воҳидов. Юлдузлар шивирлаб чалади чапак.	7—68
Б. Ёқубжонов. Шоҳлардан томчилар минг- минглаб бўса...	8—84
М. Жалил. Орол фарёди.	4—58
Жамшид. Хаёллар ранглари тўқнашар.	8—69
Ю. Жумаев. Изтироб.	12—121
М. Исmoil. Умидимсан, йўлга қарасам.	2—113
Т. Йўлдош. Чечаклар кўтарар ҳаёт жомини	6—108
Ж. Камол. Айтгил, адолатли сўзингни, хал- қим.	5—64
Н. Карим. Менинг юлдузли оним бу.	2—43
А. Маҳкам. Мен дардимни дарёга айтдим	8—51
З. Мирзаева. Титрайман, жонимни ичимга ютиб.	8—55
М. Мирзаев. Юлдузлар мулкида бир юлдуз мисол.	8—2
Г. Муродалиева. Зангор боғлар қўйнида хилол...	6—103
А. Мухтор. Ватанимнинг тирик томчиси.	1—77
З. Мўминова. Хотирада неча сувсиз сой қолган.	3—25
Г. Нуруллаева. Кўнглим шундай бир мурод тилар.	3—2
М. Олимов. Сен бахтли бўлгин, мен кўрай.	12—153
Оллоёр. Сен йиллардан қўрқмагин жоним	6—95
А. Орипов. Ранжком. Драматик достон.	1—2
Н. Остонов. Пок қилинг юракнинг девор- ларини.	6—53
И. Ризо. Уммонлар мамлакати.	2—53
Б. Рўзимуҳаммад. Кунлар булут каби ёним- дан ўтди.	4—116
Пушкин. Шеърлар.	7—146
З. Раҳимова. Сизга нисор менинг гул умрим.	5—78
Сайёр. Умр поёнсиздир қалбда ишқ бўлса	5—116
Қ. Саидмуродов. Хотиротнинг ҳукмида жон	8—7
А. Саид. Садоқат рамзидир шу икки кўзим	7—63
С. Салимов. Ҳайрат уруғлари.	11—47
Ж. Сирожиддин. Сенга боқса, ором олар эмиш жон.	4—84
Т. Содиқова. Табиат, тўзим бер тоқат- ларимга.	3—44
Х. Солиҳова. Балоғатга етган ниҳоллар.	4—61
Т. Сулаймон. Сенам ёлғиз, менам ёлғиз	5—51
О. Суяндиқова. Сочларингга ой нурлар тақсин.	8—104
Ф. Усмонов. Сени хотирладим салқин бу оқшом.	9—132
Фахриёр. Қўроғошин хаёллар эзади бағ- рим	6—114
А. Хидиров. Юракларда ўсар ишонч қояси	8—87
А. Худойбердиев. Унут ерлар соғинар.	10—98
Ҳ. Худойбердиева. Ҳаёт томчи-томчи ру- ҳимга сингди.	6—13
А. Шер. Менсиз ёнар олисда гулхан.	2—8
Э. Шукуров. Сургун. Туркум.	7—207
Шўҳрат. Сендан мени йироқ қилди ай- рилиқ.	12—47
Ч. Эргаш. Ўз ватанинг бўлсин!.	11—53
К. Эрмуҳаммад. Мен гулларга сиғинмоғим шарт.	12—143

И. Юсупов. Шеърлар.	5—150
Т. Юсупов. Сўлим ой — тундаги дард-дош.	12—145
М. Юсуф. Кўҳна кудук. Достон.	12—102
Б. Ғойиб. Меҳнат билан ўтди кунларим.	7—122
Қ. Утаев. Бахтлидир — ким ҳамроҳ зафарлар билан.	12—129
М. Қаршибоев. Келадиган бахт учун қувон	4—150
Т. Қаҳҳор. У юлдуз шунчалар олис.	1—105
Р. Қодирий. Яшаш завқи кезар жондаю танда.	3—52
А. Қутбиддин Қўлларимни чўзиб садо сўрадим.	5—2
У. Кўчқор. Шуълалар тўкилиб ётади ойдан	7—14
Б. Кўчқорова. Ҳамзага.	3—191
Ҳаётхон. Гулларга сиригнни сўйлаган саҳар	7—125
С. Ҳаким. Дарёнинг икки кўзи.	12—117
Д. Ҳасан. Кўзингга сурт муқаддас хиротингни.	12—132

ДРАМАТУРГИЯ

Беҳбудий. Падаркуш. Фожиа.	7—150
Фитрат. Абул Ғайзахон. Фожиа.	1—83
Ҳ. Шарипов. Карвон бехатар бўлмас. Пьеса	4—64
Е. Шукуров. Милиция майори. Пьеса.	8—89

МУШОИРА

Поклик тилайман юрагингизга. А. Шукруллаев, У. Шукуров, Р. Гумеров, М. Эгамов, И. Абдурахмон, Э. Ендош, У. Холдорова, Т. Солиев, Н. Абдусаломов, Н. Иброҳимов, А. Темиров, Б. Ражаб	3—139
Юлдузлардай сочилар хаёл. Н. Йўлдошева, Ю. Жўраев, Ш. Жўраев, Б. Турובה, Ҳ. Давлетназаров, Ҳ. Эшмуродов, М. Аҳмедова, Н. Азимова, Х. Жалил, О. Маматова, О. Раҳимов.	5—139
Юраклар чайилсин зиёга. Ф. Мирза, С. Хакимова, Т. Раҳмонов, Ш. Ҳасанов, Ҳ. Тошев, Д. Қаюмов, Қ. Норқобилов, А. Жумақулов, Н. Жалолов.	7—131
Сенинг овозингдан қайта уйғондим. Ф. Назар, М. Мамадалиева, Қ. Суяров, У. Ҳайдаров, Т. Рўзибоев, А. Раҳмонов, А. Мўминов, И. Худоев, И. Ғойибназаров.	9—147
А. Пардаев, И. Яхшибоев.	9—147

БОЛАЛАР ДУНЕСИ

Т. Адашбоев. Қувноқ шеърлар ёзаман.	1—178
А. Абдураззоқ. Кичик ҳикоялар.	6—117
Бирга ўйнаймиз, тез чоп! Д. Тожиёва, Р. Назар, С. Иноят, З. Исомиддинов, О. Тўхташев шеърлари.	6—120

ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ

А. Жомий. Ғазаллар.	9—166
Ж. Лондон. Чоллар иттифоқи. Ҳикоя.	1—118
Ф. Г. Лорка. «Тамарит девони»дан.	8—123
Ж. Румий. Рубойлар.	12—12
М. Эминеску. Шеърлар.	6—140

ДАFTARЛАРДА ҚОЛГАН САТРАЛАР

Н. Шукур. Хайрлашар мен билан толе. Шеърлар.	8—106
А. Қурбонов. Ҳикоялар.	1—130

НОДИР САҲИФАЛАР

Мунис. Ғазаллар.	8—121
А. Ясавий. Ҳикматлар.	7—157
Уғузнома.	4—165

ПУБЛИЦИСТИКА, ОЧЕРК, САНЪАТ

Дўстлик ҳурматдан бошланади.	5—2
Орол бўлмаса, биз ҳам бўлмаймиз. Давра	

суҳбати. П. Шермухамедов, С. Усмонов, С. Мирзаев, Ғ. Умаров, А. Пўлатов, Е. Березиков, А. Хоназаров, М. Салаев, Ғ. Ҳожибоева, Б. Камолов, Ж. Камол, Ғ. Нуруллаева, Ю. Ковалёв, Н. Худойбергандов.	3—147
Б. Аҳмедов. Тарихни сохталаштириб бўлмайдими.	6—164
М. Бабинцев. Раиснинг иккинчи мактаби	2—172
З. Баҳриддинов. Учқора қадри.	4—156
Е. Березиков. Темур ғори. Амирнинг тилласи.	5—156, 10—161
О. Жуманазаров. Табиат фарзандимиз.	12—158
Ш. Каримов. Тил билмаган дил билмас.	7—173
А. Маматов. Эҳтиёж фарзанди.	11—188
С. Мирхўжаева. Ўзбек операсига бир назар.	7—168
Р. Музаффаров. Мангуликка дахлдор партизанлар.	7—178
М. Муҳаммаджонов. Сув омборлари ва экология.	10—138
Р. Раҳмонов. Америкада ўзбек овози.	6—124
Ғ. Резниченко. Орол ҳалокати.	10—142
«Новий мир» ва «Помир» журналларининг Орол-88 экспедицияси натижалари бўйича давра суҳбати.	10—150
Ж. Сайдалиева. Тасвирдаги замон руҳи.	3—177
Н. Тилавов. Қуриқхонада.	8—108
А. Хоназаров. Дарахт — ернинг либоси.	7—182
А. Эгамназаров. Карпат ботири.	5—152
С. Ямонт. Ўзингда... ўзлигингни кашф этмоқ.	3—168
А. Ҳайдаров. Бу шундайин бир ғазнаки... Фикрлар жанги.	1—156, 3—179

ТАРИХНИНГ «ОҚ ДОҒЛАРИ»

С. Аҳмад, У. Ҳошимов. Қўрқув салтанати.	4—172
А. Бозоров. Элбек билан учрашув.	10—176
В. Короленко. Луначарскийга ёзилган хатлар.	6—142
К. Симонов. Авлодим шоҳид бўлган.	1—134
В. Усмонов, А. Эгамназаров. Воқеа бўлган нутқ.	3—157
С. Усмонов, И. Муродов. Қўшиб ёзиш илдизлари.	9—153

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

А. Абдураззоқ. Утган кунларимиз курсин. Эссе.	9—171
А. Ахматова. Муҳаббатни куйлайман. Шеърлар.	6—159
Р. Гареев. Мозини куйлаган адиб.	5—81
Л. Бойматов. Зулматдаги нур.	1—186
Н. Жумаев. Ошиқлар тумори.	12—188
Р. Иноғомов. Улуғ кўбуччи.	3—195
М. Сўфизода. Шеърлар.	3—192
А. Тожибоев. Шеърлар.	2—172
П. Турсун ёзишмалари.	10—185

ҚАЙТА ҚУРИШ ВА ТАРИХИЙ МЕРОС

Б. Аҳмедов. «Темур тузуклари» ҳақида икки оғиз сўз.	8—127
Темур тузуклари.	8—131
Ҳ. Бобобеков. Исён.	11—151
Х. Даврон. Тарих мезони ҳақиқатдир.	11—154
Т. Қаҳҳор. Жамиятни тоблайдиган куч.	11—158

ТАНҚИД ВА АДАБИЕТШУНОСЛИК

Қайта қуриш ўзбек тили тақдирида. Давра суҳбати. О. Абдуллаев, К. Назаров, А. Алиев, М. Қодиров.	11—164
А. Абдураззоқов. Чалкашликларнинг илдизи қаерда?.	8—183
Л. Азиззода. Беҳбудий.	7—156

- С. Айний мактублари. 12—178
- Б. Акрамов. Шеър — мавзун ва солим санъат. 2—185
- У. Аминов. Мурувватли Ҳамза. 4—183
- С. Аҳмедов. Камолот йўлида. 10—173
- И. Бекчонов. Эҳтиром рамзи. 3—173
- Н. Бобоҳўжаев. Ҳамза ва тил маҳорати. 4—186
- Б. Дўстқораев. Бир мунозара тарихидан. 6—192
- Ж. Жумабоева. Ҳамза мероси саҳифаларидан. 1—163
- Ҳ. Жумаева. Алпомишнинг қаноти. 3—148
- Н. Каримов. Бир сатри ҳам унутилмайди. 7—204
- Ғ. Каримов. Боқий умр таронаси. 11—147
- Э. Каримов. «Абул Файзхон» тарихий драмаси ҳақида. 1—81
- С. Маҳдиева. Утмиш ва келажак рамзлари. 5—192
- М. Маҳмудов. Оқ қора бўлмайди. 12—182
- И. Мирзаев. Ҳақиқат ва бурч. 2—181
- У. Норматов. Методимизнинг моҳияти хусусида. 5—183
- Ш. Одилов. Маънавий етуқлик тимсоли. 1—172
- Ойбек. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак. «Мунаққиднинг «мунаққиди» мақоласининг эгасига». 6—188
- М. Орипов. Навоий сўфийми ёки мутасаввуфми?. 6—167
- Б. Оронюк, Б. Алиев. Архивлар — ҳужжатлар қалъасидир. 11—182
- М. Пирриев. Теран томирлар. 12—193
- А. Раҳимов. Замон синови. 7—191
- А. Расулов. Романнинг машаққатли йўли. 7—185
- Т. Раҳимов. Таржиманинг еттинчи осмони. 12—174
- А. Рустамов. Ғазал. 2—194
- Э. Рустамов. Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомланган. 9—180
- М. Саидов. Уммондан бир қатра. 8—180
- И. Султон. Янги ҳаёт кўшиғи. 3—181
- О. Тоғаев. Дарднинг давоси борми?. 4—189
- Ш. Турдиев. «Падаркуш» фожиаси ҳақида. 7—148
- Ш. Турдимов. Кўркем сўз кўрки. 5—196
- И. Тўлаков. Шеърят кенглиги — қалб кенглиги. 6—197
- Ҳ. Узоқов. Янги предметга муносабат шуми?. 1—183
- Ж. Усмонов. Кўзга нур, дилларга шуур улашиб. 3—188
- Ч. Цзе. Мангулик романи ва унинг муаллифи. 4—113
- М. Қаршибоев. Руҳнинг мангу кўнғироғи. 11—173
- А. Қаюмов. Шоир Фурқат. 5—173, 6—171
- К. Қаҳҳорова. Мен дардимни кимга айтман?. 12—172
- Б. Қосимов. Шоир хотирасини излаб. 10—178
- Я. Қосимов. Шеър ва дунё. 1—168
- Ҳ. Қудратуллаев. Бобур девонининг Кобул нашри. 2—197
- У. Улжабоев. Ижоднинг машаққатли йўли. 10—167
- Ҳамза. Партия мажлиси. Пьеса. 1—165
- Ҳамза. Учрашув. Роман. 3—198
- Ҳамза мактубларидан намуналар. 5—165
- Ҳозиржавоб Мирали. 2—192

ТАҚРИЗЛАР

- С. Иномхўжаев. Санъатга меҳр нишонаси. 7—201
- М. Маматвалиев. Истеъдоднинг келажаги изланишда. 5—202
- Ғ. Муродов, И. Субҳонов. «Рўмолча»га тугилган кўшиқлар. 12—195
- Р. Неъматов. Ноёб мусиқа қомуси. 1—191
- С. Содик. Нурли ижод манзаралари. 9—189
- Т. Сулаймон. Иқтидорнинг нурли нуқталари. 2—199
- Ф. Усмон. Кўшиқларнинг кифти кенг бўлса. Муқаддас тил. 3—201, 7—200
- Н. Холлиев Ҳаёт ва инсон сели 4—191
- М. Ҳусайнов. Исёнкор шоир сиймоси. 1—140
- Т. Шермуродов. Иқтидорнинг ҳалол нигоҳи. 10—189
- Н. Шодиев. Сафарбарлик. 1—192
- А. Эркинов. Навоий мураббийлигидаги мутолаа. 3—200
- Ф. Яқвалхожиев. Қайта тикланаётган қадриятлар. 11—193
- У. Қосимов. Ҳақиқатга эътиқод. 2—200
- У. Қўчқор. Соғинч садолари. 12—197

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ДАРСХОНА-СИ. 9—201, 10—191, 11—196, 12—187.

- АКС САДО:** 1—194, 2—203, 3—203, 5—204, 6—203, 8—205, 9—165, 205, 10—10, 11—200, 12—12

ГУЛҚАЙЧИ

- Х. Абдусаломов. Бирлашган соқоллар. 6—207
- Т. Абдуқундузов. Икки улфат. 6—207
- А. Дюманинг хизматлари ёки депутатлик орзуси. 3—206
- А. Обиджон. Уста Гулмат ғазалларидан. 11—204
- Фироқий, Тахайюр, Ғарибий, Жалолиддин Марғилоний, Унвон, Шарофий, Ғ. Ғулום шеърлари. 12—199
- А. Муқимов. Ҳажвиялар. 2—204
- М. Очиллов. Ҳажвиялар. 4—204
- М. Ражаб. Чимчималар. 5—206
- У. Рашид. Шеърлар. 6—206
- У. Темур. Бир танишимнинг уйида. 7—206
- О. Фармон. Жиноят. Қисса. 1—147
- Я. Худойберганов. Шеър. 7—206

МУНДАРИЖА

НАСР

Муроджон Мансуров Ажойиб одам. Қисса	2
Мавлон Иқром. Овчилар Қисса	50
Қилич Нурмухамедов. Бемор. Ҳикоя	112
Намоз Эргашев. Қобил бобо. Ҳикоя	124
Ҳабибулло Зайниддинов. Қирғоқдаги жанг. Ҳикоя	147

ШЕЪРИЯТ

Шухрат Саидов. Сендан мени йироқ қилди айрилиқ	47
Муҳаммад Юсуф. Кўҳна қудуқ	102
Саъдулла Ҳаким. Дарёнинг икки юзи	117
Юсуф Жумаев. Изтироб	121
Қамбар Утаев. Бахтлидир ким ҳамроҳ зафарлар билан	129
Дадахон Ҳасан. Кўзингга сурт тупроғин муқаддас ҳиротингни	132
Туроб Юсупов. Сўлим ой — тундаги дарддош	145
Мирзааҳмад Олимов. Сен бахтли бўлгин мен кўрай	153

БУЛОҚ КҮЗ ОЧДИ

Раъно Розикова. Ҳаётимда яна бир байрам	135
Комил Эрмуҳаммад. Мен гулларга сиғинмоғим шарт	143

ДУРДОНА

Жалолиддин Румий. Рубоийлар	155
---------------------------------------	-----

ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР

Обиджон Жуманазаров. Табиат фарзандимиз	158
Кибриё Қаҳҳорова. Мен дардимни кимга айтаман	172

АДАБИЙ ТАНҚИД

Тўлқинжон Раҳимов. Таржиманинг еттинчи осмони	167
---	-----

НОДИР САҲИФАЛАР

Мажид Ҳасанов. Унутилган мактублар	178
--	-----

БАҲС

Мамадали Маҳмудов. Оқ қора бўлмайди	182
«Шарқ юлдузи» дарсхонаси	186

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Нусратилла Жумаев. Ошиқлар тумори	188
---	-----

ЖАҲЖИ ТАДҚИҚОТ

Муҳаммад Пирриев. Теран томирларимиз	193
--	-----

ТАҚРИЗЛАР

Ғайрат Муродов, Исроил Субхонов. Рўмолчага тугилган қўшиқлар	195
Усмон Қўчқоров. Сабоқ	197

ГУЛҚАЙЧИ

Аҳмаджон Мадаминов, Муҳаммадали Қўшмоқов. Донолигу лутф ила	199
«Шарқ юлдузи» журнали 1989 йил сонларининг умумий мундарижаси	205

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 12

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1989

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев. Рассом Ф. Алимов. Корректор М. Имомов.

Редакцияга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 13.10.89 й. Босишга рухсат этилди 10.11.89 й. Қоғоз формати 70×108^{1/16}.
Р-08955. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма листи № 13. Шартли босма тобоғи 18,2+
+0,25 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,95+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб листи 20,5.
Тиражи 148782. Буюртма 1794. Баҳоси 1 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси. Тошкент — П., «Правда» газетаси кўчаси, 41.